

Історія про Черчилля, його родину
та спротив під час Лондонського бліцу

ВЕЛИЧ і НИЦІСТЬ

Ерік Ларсон

Дякуємо, що купуєте електронний контент! Віримо, що Ви не надсилатимете його іншим. Адже кожна гривня — це оплата праці не тільки автора чи перекладача, а й цілої команди людей, які працювали над цим виданням!

Якщо ж ви отримали цю книжку безкоштовно, знайте, що за Кримінальним кодексом України стали співучасником злочину, адже свідомо користуєтеся краденим! І це ваш особистий внесок у беззаконня!

Ніколи не пізно виправити цю прикрість і придбати книжку:

[Ерік Ларсон. Велич і нищість](#)

«Наш Формат» — це будувати цивілізовану Україну, де поважають закон.

Ерік Ларсон

Велич і ницість

**Історія про Черчилля, його родину та спротив
під час Лондонського бліцу**

*Переклала з англійської
Анна Марховська*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2022

Анотація

Черчиллю вже йшов 66-й, а його перший день на посаді збігся з Гітлеровим нападом на Бельгію і Нідерланди. Але кращого рішення, аніж обрати Черчилля прем'єром, годі було й вигадати. Він об'єднав усю країну, виголосив найпалкіші промови й переконав Рузвельта, що Британія — гідний союзник. Як йому це вдалося? Що відчували він, його сім'я і вся Британія?

Спираючись на щоденники, архівні документи та секретні звіти розвідки, Ларсон описує найпохмуріший 1940/1941 рік у Лондоні через повсякдення Черчилля і його оточення. Як Черчилль ігнорує власну безпеку, роздає сигари міністрам і вилазить на дах, щоб спостерігати за рейдами. Як його донька Мері дивом рятується від бомби й водночас сумує, що в окопі забруднила улюблені черевички. І що допомогло сильним та вразливим, веселим і стурбованим, величним і нищим пройти крізь випробування.

Книжка вийшла за підтримки
ГО «Реформація»

долучитися

Перекладено за виданням: Erik Larson. *The Splendid and the Vile. A Saga of Churchill, Family, and Defiance During the Blitz* (New York, Crown, 2020, ISBN 9780385348713).

На обкладинці використано оригінальне фото Юсуфа Карша, Camera Press London

ISBN 978-617-8115-70-8 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved

© Erik Larson, 2020

© Марховська А., пер. з англ., 2022

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2022

Девіду Вудраму — з таємної причини

Людям не дано
(на щастя, бо інакше життя було б нестерпним)
значною мірою передбачати
чи пророкувати перебіг подій.

*Вінстон Черчилль,
промова на похоронах Невілла Чемберлена,
12 листопада 1940 року*

Примітка для читачів

Лише кілька років тому, переїхавши на Мангеттен, я раптом чітко зрозумів, наскільки по-різному переживали 11 вересня 2001 року мешканці Нью-Йорка й люди, які стежили за розвитком тих моторошних подій звіддала. Їхнє рідне місто опинилося під вогнем. Я майже відразу почав міркувати про Лондон і повітряні атаки Німеччини 1940–1941 років. Не міг збагнути, як таке взагалі можливо витримати: п'ятдесят сім нічних бомбардувань поспіль, а потім — череда щоразу страшніших нічних рейдів, які тривали ще пів року.

Подумалося передовсім про Вінстона Черчилля: як він вистояв? А його рідні та друзі? Що він почував, коли на його місто щоночі падали бомби? Адже прекрасно розумів, що ці моторошні повітряні атаки, напевно, лише провісники значно гіршого: вторгнення Німеччини з моря і неба, висадки німецьких десантників у нього в саду, гуркотіння броньованих танків Трафальгарською площею й подувів отруйного газу на пляжі, де він колись малював море.

Я вирішив знайти відповідь на це питання і швидко збагнув, що *сказати* «продовжуйте» — це одне, а *вчинити* так — зовсім інше. Тож зосередився на першому році Черчилля у кріслі прем'єр-міністра, з 10 травня 1940 року по 10 травня 1941-го. Цей період збігся з авіаційною кампанією Німеччини, яка з поодиноких і нібито безцільних рейдів переросла в повномасштабний штурм Лондона. Завершився цей рік жорстокими вихідними, гідними пера Воннегута, коли буденне злилося з фантастичним; згодом з'ясувалося, що ті дні стали першою великою перемогою у війні.

Те, що ви побачите далі, аж ніяк не є докладною оповіддю про життя Черчилля. Цієї мети вже досягли інші автори, зокрема невтомний, але, на жаль, не безсмертний біограф Черчилля Мартін Гілберт: його восьмитомник містить усе до найменших подробиць. Моя ж оповідь

має інтимніший характер. У ній ідеться про щоденне існування Черчилля і його оточення: про темні та світлі миті, про любовні перипетії й фіаско, про горе і сміх, про поодинокі маленькі епізоди, за допомогою яких можна уявити життєві реалії під час сталевної бурі Гітлера. То був рік, коли Черчилль став *Черчиллем* (отим бульдогом із сигарою, якого всі ми нібито знаємо), коли він виголошував найвеличніші промови й показував світові, що таке хоробрість і лідерство.

Це не художній твір, хоча інколи може виникати протилежне враження. Усе, що взято в лапки, походить із якогось історичного документа — щоденника, листа, мемуарів чи іншого джерела. Кожну згадку про жест, погляд, усмішку чи вираз обличчя взято зі свідчень очевидців. Якщо те, що ви невдовзі прочитаете, поставить під сумнів ваше уявлення про Черчилля і його добу, скажу одне: історія — жвава обитель, сповнена несподіванок.

Ерік Ларсон
Мангеттен, 2020

Гнітючі очікування

Ніхто не сумнівався, що бомбардувальники зрештою прилетять. План оборони почали розробляти ще задовго до війни, хоча планувальники не орієнтувалися на якусь конкретну загрозу. Європа — це Європа. Зважаючи на минулий досвід, війна могла спалахнути будь-де і будь-коли. Британські військові командувачі дивилися на світ крізь призму участі імперії в попередній війні — Першій світовій: винищення військових нарівні з цивільними, перші в історії систематичні рейди на Англію і Шотландію, у яких бомби скидали з німецьких цепелінів. У ніч проти 19 січня 1915 року стався перший рейд¹, а потім — ще понад п'ятдесят: велетенські дирижаблі, нечутно пролітаючи над просторами Англії, скинули 162 тонни бомб, від яких загинуло 557 людей.

Відтоді бомби стали більшими, смертоноснішими і підступнішими: з механізмом сповільненої дії й такими новими можливостями, як пронизливий свист під час падіння. Одна велетенська німецька бомба — чотириметровий і майже двотонний снаряд під назвою «Сатана» — могла знищити цілий міський квартал². Літаки для транспортування бомб теж стали більшими, швидшими і висотнішими. Це давало їм змогу ефективніше уникати засобів протиповітряної оборони на внутрішньому фронті. 10 листопада 1932 року Стенлі Болдвін, на той момент віцепрем'єр-міністр, виступив у Палаті громад із прогнозом на майбутнє: «На мою думку, пересічній людині не завадить розуміти, що на землі немає такої сили, яка захистить її від бомбардування³. Хай би що їй казали — бомбардувальник, однак, прорветься». Єдиним ефективним способом захисту, за його словами, є напад, «а це означає, що задля самопорятунку слід убити більше жінок і дітей, ніж ворог, і вчинити це швидше».

Побоюючись «нокауту», британські фахівці з цивільної оборони прогнозували, що перша ж повітряна атака знищить як і не весь

Лондон, то принаймні основну його частину, і забере життя двохсот тисяч мирних мешканців⁴. «Багато хто вважав, що вже за кілька хвилин після оголошення війни Лондон лежатиме в руїнах», — написав один службовець невисокого рангу⁵. Рейди так налякають людей, які вижили, що мільйони втратять розум. «На кілька днів Лондон перетвориться на велетенську несамоовиту божевільню», — написав військовий теоретик Джон Фуллер 1923 року⁶. «Шпиталі будуть переповнені, дорожній рух зупиниться, бездомні криком благатимуть про допомогу, в місті пануватиме хаос».

МВС Великої Британії підрахувало: якщо дотримуватися стандартних протоколів поховання, майстрам знадобиться шість мільйонів квадратних метрів «деревини для трун», а таку потребу задовольнити неможливо⁷. Труни доведеться виготовляти із цупкого картону чи пап'є-маше, або ховати людей просто в савані⁸. «Найадекватніший різновид могили для масового поховання⁹, — радило Міністерство охорони здоров'я Шотландії, — це траншея достатньої глибини для розміщення тіл у п'ять шарів». Планувальники наказали вирити на околицях Лондона та інших міст великі ями, до того ж це мало відбуватися з мінімальним розголосом. Гробарів мали навчити знезаражувати тіла й одяг загиблих від отруйного газу¹⁰.

Коли 3 вересня 1939 року Британія оголосила Німеччині війну у відповідь на вторгнення Гітлера до Польщі, британський уряд почав серйозно готуватися до неминучого бомбардування й наступу. Кодова назва «Кромвелл» мала сигналізувати про те, що наступ невідворотний або й уже почався¹¹. Міністерство інформації випустило спеціальну брошуру «Здолати окупанта», що розійшлася мільйонами домівок. Її підготували її не задля того, щоб заспокоїти людей. «У місці висадки ворога, — застерігала вона, — ...точитимуться найзапекліші бої». Читачам радили стежити за вказівками консультативних органів щодо евакуації. «Коли розпочнеться напад, тікати буде вже пізно... тримайтеся». В усій Британії замовкли церковні дзвіниці. Тепер дзвони мали забити на сполох тільки після оголошення «Кромвелла», коли окупанти будуть уже на порозі. Якщо залунали дзвони, це означає, що десь неподалік побачили десантний загін. У такому разі брошура настановляє «велосипед вивести з ладу і сховати, мапи знищити». Якщо у вас є авто: «Зніміть голівку розподільника і

дроти, а також або спорожніть бензобак, або вилучіть карбюратор. Якщо ви не вмієте цього робити, навчіться вже зараз у найближчій автомобільній майстерні».

З міст і сіл прибрали дороговкази, а мапи продавали тільки людям, що мали виданий у поліції дозвіл¹². Фермери покидали в полях старі автівки і вантажівки як перешкоди для планерів із солдатами на борту. Влада роздала мирним жителям тридцять п'ять мільйонів протигазів, які вони носили із собою на роботу і до церкви, а вночі тримали біля ліжка¹³. Лондонські поштові скриньки покрили спеціальною жовтою фарбою, яка змінює колір під дією отруйного газу¹⁴. У Лондоні діяв режим повного затемнення, тож на вулицях стояв такий морок, що вночі на вокзалі неможливо було роздивитися пасажира¹⁵. Безмісячними ночами пішоходи наштовхувалися на автівки й автобуси, врізалися в ліхтарні стовпи, падали з тротуару дорожніх бордюрів і перечіплювалися через мішки з піском.

Зненацька всі почали стежити за фазами місяця. Певна річ, бомбардувальники могли налетіти й удень, але всі вважали, що в темряві вони знаходитимуть цілі тільки під світлом місяця. Повню, місяць, що зростає, і спадний місяць почали називати «місяцями бомбардувальників»¹⁶. Людей розраджував той факт, що бомбардувальникам, а надто винищувачам, які їх супроводжували, потрібно летіти аж із Німеччини. Така велика відстань серйозно обмежувала їхню досяжність і смертоносність. Це за умови, що Франція — країна з могутньою армією, Лінією Мажино¹⁷ і потужним флотом — міцно триматиметься на позиціях, візьме Люфтваффе в облогу й перекриє Німеччині всі шляхи для наступу. Витривалість Франції була наріжним каменем оборонної стратегії Великої Британії. Падіння Франції ніхто й уявити собі не міг.

«Настрої панують не просто тривожні¹⁸, — написав 7 травня 1940 року в щоденнику Гарольд Ніколсон, який невдовзі став парламентським секретарем у Міністерстві інформації. — Це цілком реальний страх». Вони із дружиною, письменницею Вітою Секвілл-Вест, домовилися накласти на себе руки, щоб не потрапити в полон німецьких окупантів. «Це має бути щось швидке, безболісне і компактне, — написала вона йому 28 травня. — Коханий, як ми до такого дожили?!»

* * *

Зрештою внаслідок збігу непередбачуваних чинників і обставин бомбардувальники все-таки долетіли до Лондона, а вперше це сталося 10 травня 1940 року, неймовірно красивого вечора однієї з найпрекрасніших весен, яку тільки можна було пригадати.

1940

Частина перша

Загроза зростає

Травень-червень

Відступ Коронера

Автомобілі мчали вулицею Мелл — широким бульваром, що поєднує Вайтголл, урядовий квартал Великої Британії, з Букінгемським палацом, 775-кімнатною оселею короля Георга VI і королеви Єлизавети. Темний фасад, на який падала тінь, уже визирнув у кінці вулиці. Було надвечір'я п'ятниці, 10 травня. Скрізь квітнули дикі гіацинти і примули. Крони дерев огорнув серпанок ніжного весняного листя. Пелікани в парку Святого Якова ніжилися в теплі та замилюванні відвідувачів, а їхні менш екзотичні родичі, лебеді, пливли собі повагом, як завжди, строгі й байдужі. Краса того дня різко контрастувала з усім, що встигло статися від світанку, коли німецькі війська вторглися у Нідерланди, Бельгію та Люксембург, напрочуд ефективно застосувавши танки, пікірувальники і десантні загони.

На задньому сидінні першої автівки їхав найвищий чин військово-морських сил Великої Британії, перший лорд Адміралтейства шістдесятип'ятирічний Вінстон Черчилль. Під час попередньої війни він уже обіймав цю посаду, а після оголошення цієї війни його знову на неї призначив прем'єр-міністр Невілл Чемберлен. У другому авто їхав охоронець Черчилля, інспектор карного розшуку Волтер Генрі Томпсон з особливої служби Скотланд-Ярду, який відповідав за його життя. Високий і стрункий, з орлиним носом, Томпсон був усюдисущий. Його можна було побачити на фотографіях у пресі, але згадували про нього нечасто, адже він, за тогочасним жаргоном, був «простим трудягою», як і безліч інших людей, на яких трималася робота уряду: міріади приватних і парламентських секретарів, помічників і друкарок, піхоти Вайтголла. А втім, Томпсон, на відміну від інших, завжди носив пістолет у кишені пальта.

Черчилль їхав на аудієнцію до короля. Причина була очевидна — принаймні для Томпсона. «Я їхав позаду Старого й невимовно ним пишався», — написав він¹⁹.

Черчилль увійшов до палацу. Королю Георгові на той момент було сорок чотири, а на троні він перебував уже четвертий рік. Крім того, що мав криві ноги, випнуті губи і дуже великі вуха, він іще й сильно заїкався. Видавався крихким — особливо на тлі гостя: Черчилль хоч і був на вісім сантиметрів нижчий за короля, але значно дебелиший. Король ставився до Черчилля з осторогою, бо той співчував Едуардові VIII, старшому королевому братові, чий роман із розлученою американкою Волліс Сімпсон спричинив кризу і зречення престолу 1936 року. Це й досі залишалося точкою тертя між Черчиллем і королівською родиною. До того ж король ображався на Черчилля за критику прем'єр-міністра Невілла Чемберлена через Мюнхенську угоду 1938 року, яка дала Гітлеру змогу анексувати частину Чехословаччини. Король ставився з недовірою до незалежності Черчилля й нестабільності його політичних симпатій.

Він запропонував гостю сісти і довго не зводив з нього очей; згодом Черчилль охарактеризував той погляд як пильний і допитливий.

Король сказав:

— Мабуть, ви не знаєте, чому я вас викликав?²⁰

— Навіть не уявляю, сер.

* * *

У Палаті громад здійснювався бунт, який похитнув авторитет Чемберлена. Він вибухнув у контексті дебатів про невдалу спробу Великої Британії витіснити німецькі війська з Норвегії, яку Німеччина окупувала місяць тому. Черчилль, перший лорд Адміралтейства, відповідав за участь військово-морських сил у цій операції. Однак Німеччина вчинила такий несподівано потужний напад, що під загрозою витіснення опинилася сама Британія. Після цього провалу залунали заклики змінити уряд. На погляд незгодних, сімдесятидворічному Чемберленові на прізвиська «Коронер» або ж «Стара Шкапа» не до снаги було втримати під контролем війну, яка стрімко набирала обертів. 7 травня член парламенту Леопольд Еймері виступив із дошкульними обвинуваченнями на адресу Чемберлена, посиляючись

на слова Олівера Кромвелла 1653 року: «Попри всі чесноти, ви вже засиділися на цьому місці! Кажу вам: відступіть, дозвольте з вами розпрощатися! На Бога, ідіть геть!»²¹.

У Палаті провели вотум довіри за принципом «поділу»: члени парламенту вишикувались у вестибюлі двома рядами — «так» і «ні», — а потім пройшли повз службовців, які підраховували їхні голоси. На перший погляд результати свідчили про перемогу Чемберлена — 281 «за» і 200 «проти», — однак на тлі попередніх голосувань дуже впадало в око, наскільки він утратив політичний авторитет.

Потім Чемберлен зустрівся із Черчиллем і сказав, що збирається у відставку. Черчилль хотів показати відданість і відрадив його. Короля це розчулило. Натомість один незгодний, якому було огидно через те, що Чемберлен, імовірно, триматиметься за посаду, порівняв його із «зужитою брудною жувальною гумкою на ніжці стільця»²².

До четверга, 9 травня, рішучість Чемберленових недоброзичливців тільки зміцнилася. Що далі, то невідворотнішою видавалася відставка, а йому на заміну швидко знайшлося двоє найімовірніших кандидатів: міністр закордонних справ лорд Галіфакс і перший лорд Адміралтейства Черчилль, народний улюбленець.

А потім настала п'ятниця, 10 травня, коли Гітлер вдався до блискавичного наступу на Нідерланди. Після цієї звістки у Вайтголлі запанували похмурі настрої, а в Чемберлена знову зажеврила надія утриматись на посаді. Безсумнівно, Палата погодиться, що зміна уряду в такий переломний момент — це безрозсудність. Однак незгодні чітко заявили про те, що Чемберленові не служитимуть, і почали наполягати на призначенні Черчилля.

Чемберлен зрозумів, що не має вибору — тільки піти у відставку. Він спонукав лорда Галіфакса заступити на цю посаду. Галіфакс видавався передбачуванішим за Черчилля; навряд чи він приведе країну до якоїсь чергової катастрофи. У Вайтголлі Черчилля називали блискучим промовцем, хоча багато хто вважав, що йому бракує розсудливості. Сам Галіфакс називав його «норовливим слоном»²³. Проте Галіфакс сумнівався у власній спроможності керувати країною під час війни, тому не хотів цієї посади. Він ясно це показав, коли посланець, якому доручили спробувати його переконати, з'ясував, що той пішов до стоматолога²⁴.

Рішення було за королем. Першим він викликав Чемберлена. «Я прийняв його відставку, — написав король у щоденнику, — і сказав про те, як несправедливо, на мою думку, з ним учинили, а також висловив щирий жаль через цю суперечливу ситуацію»²⁵.

Вони обговорили наступників. «Звісно, я запропонував Галіфакса», — написав король. Він вважав Галіфакса «очевидною кандидатурою».

Однак Чемберлен здивував короля: він запропонував Черчилля.

Король написав: «Я викликав Вінстона і попросив його сформувати уряд»²⁶. Він погодився і сказав, буцімто не думав, що я його викликав саме з цієї причини» — хоча у Черчилля, за словами короля, швидко знайшлося кілька кандидатур у новий Кабінет міністрів.

* * *

Автомобілі, в яких їхали Черчилль та інспектор Томпсон, повернулися до Адміралтейства, штаб-квартири командування ВМС у Лондоні й теперішньої оселі Черчилля. Чоловіки вийшли з автівок. Томпсон, як завжди, тримав одну руку в кишені пальта, щоб мати змогу швидко вийняти пістолет. Вартові, що тримали рушниці з багнетами, стояли на сторожі — як і решта солдатів, озброєних кулеметами Льюїса, що вишикувалися біля мішків із піском. У зеленому парку Святого Якова, розташованому неподалік, дивилися вгору довгі дула зенітних гармат, схожих на сталагміти.

Черчилль заговорив із Томпсоном.

— Ви розумієте, навіщо я їздив до Букінгемського палацу, — мовив він²⁷.

Томпсон усе зрозумів і привітав Черчилля, додавши, що краще б його призначили раніше й у ліпший час, адже зараз перед ним постало завдання колосального масштабу.

— Тільки Господу відомо, як це прекрасно, — сказав Черчилль.

Чоловіки потиснули один одному руки — урочисто, ніби на похороні.

— Сподіваюся лиш на те, що іще не запізно, — додав Черчилль. — Дуже боюся, що саме так воно і є. Нам залишається докласти всіх зусиль і віддати до решти все, що маємо.

Говорив Черчилль виважено, але в душі безмежно радів. Він усе життя чекав цієї миті. І байдуже, що вона настала в такий похмурий

час. Ба більше: це тільки надавало його новій посаді вишуканості.

У призеру інспектор Томпсон побачив, як по щоках Черчилля котяться сльози. Томпсон теж ледь не плакав.

* * *

Пізно вночі Черчилль лежав у ліжку; його переповнювало дражливе передчуття труднощів і можливостей. «За тривалу політичну кар'єру, — написав він, — я обіймав більшість високих державних посад, але не приховуватиму, що ця мені подобається найдужче»²⁸. Жадання влади заради влади — «базове» стремління, але він додав: «Влада під час державної кризи, коли ти певен, що знаєш, які накази віддати, — це дар Божий».

Він відчув неабияке полегшення. «Нарешті мені не бракує повноважень віддавати розпорядження у повному масштабі»²⁹. Мав таке відчуття, неначе сама доля веде мене за руку, що все моє попереднє життя було підготовкою до цієї миті, до цього випробування. [...] Я не міг дочекатися ранку, але добре виспався, й навіть підбадьорливі сни були ні до чого. Факти ліпші за сни».

Попри сумніви, якими Черчилль поділився з інспектором Томпсоном, він приніс на Даунінг-стріт, 10 беззастережну віру в те, що під його керівництвом Британія переможе у війні — хоча жодна об'єктивна оцінка не дала б йому такого шансу. Черчилль розумів, що перед ним постає складне завдання: змусити повірити в це усіх — співвітчизників, військових командувачів і міністрів, а передовсім президента Америки Франкліна Рузвельта. Черчилль одразу збагнув засадничу істину: він не виборе перемоги в цій війні, якщо згодом до неї не долучаться Сполучені Штати. Він вважав, що без допомоги Британія вистійть і зможе утримувати Німеччину на відстані, але остаточне усунення Гітлера і націонал-соціалізму неможливе без промислової потужності та людських резервів Сполучених Штатів.

А найстрашнішим було те, що Черчилль мусив домогтися своїх цілей якнайшвидше, поки Гітлер не зосередив усієї уваги на Англії й не нацькував на неї повітряні сили, Люфтваффе, які, за даними британської розвідки, незрівнянно перевершували Королівські ВПС Великої Британії.

Водночас Черчиллю доводилося давати раду цілому сонмищу інших труднощів. Наприкінці місяця він мав виплатити величезний борг, але грошей у нього не було. Його єдиний син Рендольф теж купався в боргах і повсякчас демонстрував хист не лише тринькати гроші, а й програвати в азартні ігри, що про його незугарність у них ходили легенди; також він зловживав спиртним і напідпитку часто влаштовував сцени, чим, на думку Клементини, його матері, постійно загрожував безповоротно зганьбити родину. До того ж Черчиллю доводилося давати раду правилам світломаскування, строгому нормуванню продуктів і щоразу більшому втручанню в життя посадовців, які намагалися захистити його від убивства — а особливо безупинним тортурам цілої армії робітників, яким доручили обладнати Даунінг-стріт, 10 і весь Вайтголл засобами протиповітряної оборони; той нескінченний стукіт грав йому на нервах понад усе.

Дужче — хіба що свист.

Якось він обмовився, що ненависть до свисту — єдине, що поєднує його з Гітлером. І то була не просто одержимість. «Свист спричиняє в нього ледь не психічний розлад — неймовірної сили, негайний та ірраціональний», — писав інспектор Томпсон³⁰. Якось вони удвох ішли в напрямку Даунінг-стріт, 10, аж ось новий прем'єр-міністр побачив, що до них рухається хлопчик-газетяр років тринадцяти: «Руки в кишенях, газети під пахвами, він гучно і весело насвистував», — пригадує Томпсон³¹.

Коли хлопчик наблизився до них, Черчилль розлютився. Згорбившись, він підкрався до хлопчика.

— Годі вже свистіти, — гаркнув він.

Хлопчик незворушно запитав:

— Чого б це?

— Бо цей огидний звук мені не подобається.

Хлопчик простував собі далі, аж ось обернувся й гукнув:

— То, може, затулите собі вуха?

І пішов геть.

На мить Черчилль онімів. Його обличчя розчервонілося від люті.

Але однією з найбільших чеснот Черчилля була здатність ховати малозначущі події по шухлядках, і його поганий настрій вмить перетворювався на радісний. Черчилль із Томпсоном прямували далі, а

незабаром Томпсон зауважив усмішку на Черчиллевому обличчі. Той пошепки повторив відмовку хлопчача: «Може, затулите собі вуха?».

І розреготався.

* * *

Черчилль одразу взявся за нові невідкладні обов'язки, розчуливши одних і підтвердивши найстрашніші побоювання інших.

Вечір у готелі «Савой»

Уранці 10 травня сімнадцятирічна Мері Черчилль довідалася про похмурі новини з Європи. Їхні подробиці жахали, однак іще більше Мері спантеличив контраст між тим, як вона провела вечір, і подіями по той бік Ла-Маншу.

Мері була найменшою із чотирьох дітей Черчиллів. Їхня п'ята дитина, дівчинка Мерігольд, сімейна мазунка на прізвисько Дакаділлі, померла від зараження крові у серпні 1921-го, коли їй було два роки і дев'ять місяців. Коли вона померла, батьки були поряд; тієї миті, як згодом Черчилль розповів Мері, Клементина «зайшлася несамовитими криками, як звір у смертних муках»³².

Найстарша сестра Мері, тридцятирічна Діана, була одружена з Дунканом Сандсом, який служив у Черчилля «спеціальним офіцером зв'язку» ППО, підрозділу цивільної оборони МВС Великої Британії. Друга сестра, двадцятип'ятирічна Сара — така вперта, що в дитинстві її називали «ослицею», — була акторкою, яка, на прикрість Черчиллю, одружилася з австрійським естрадним артистом Віком Олівером, старшим за неї на шістнадцять років і двічі розлученим. У них не було дітей. Четвертою дитиною Черчиллів був Рендольф, якому скоро мало виповнитися двадцять дев'ять; рік тому він одружився з Памелою Дігбі, на той момент уже двадцятирічною й вагітною їхньою першою дитиною.

Мері була гарненька, весела і метка; один спостерігач назвав її «дуже іскристою»³³. Дивилася на світ із незаляканим захватом молодого ягняти, з такою наївністю, яка видавалася їхній молодій американській гості Кеті Гарріман надмірною. «Вона дуже розумна дівчинка, — написала Гарріман, — але до болю простодушна»³⁴. Говорить дуже

щиро, потім люди з неї сміються й кепкують, а оскільки вона неймовірно чутлива, то все бере близько до серця». Коли Мері народилася, її мама Клементина дала доньці прізвисько «мишка Мері»³⁵.

Поки Гітлер убивав і калічив незліченні мільйони нідерландців, Мері розважалася з друзями. Усе почалося зі званої вечері в її близької подруги Джуді, Джудіт Венеції Монтеґю — кузинки Мері, теж сімнадцятирічної; доньки покійного Едвіна Семюела Монтеґю, колишнього міністра у справах Індії, і його дружини Венеції Стенлі. Їхній шлюб був просякнутий скандалами і плітками. Венеція вийшла заміж за Монтеґю після трирічної інтрижки з колишнім прем'єр-міністром Гербертом Асквітом, старшим за неї на тридцять п'ять років. Чи були у Венеції з Асквітом тілесні стосунки — цього не відає ніхто, крім них. Та якщо сприймати кількість слів за ознаку сили почуттів, то Асквіт був безнадійно закоханий. За три роки стосунків він написав Венеції щонайменше 560 листів, причому деякі з них під час засідань Кабінету міністрів. Черчилль назвав цю звичку «найбільшим ризиком для безпеки Англії»³⁶. Її несподівані заручини з Монтеґю стали для Асквіта страшним ударом. «Навіть у пеклі не так важко», — написав він³⁷.

На вечерю до Джуді Монтеґю прийшло багато молоді. Уся вона належала до найвищих кіл Лондона — діти британських аристократів, які вечеряли, танцювали і пили шампанське в популярних нічних клубах міста. Війна не припинила їхніх розваг, хоч і дещо їх затьмарила. Багато чоловіків долучилися до того чи того виду збройних сил (мабуть, найромантичнішим був підрозділ цивільної ППО) або ж були замкнені у військових училищах на кшталт академії в Сандгерсті чи учбового центру в Пірбрайті. Хтось уже воював у Норвегії, а інші були за кордоном у складі Британського експедиційного корпусу. Багато подружок Мері долучилися до Жіночої добровільної служби, яка допомагала переселяти евакуйованих, опікувалася роботою центрів відпочинку, надавала екстрену продовольчу допомогу, а також виконувала іншу роботу. Наприклад, виготовляла із собачої шерсті пряжу для одягу. Інші дівчата навчалися медсестринської справи, а деякі влаштовувалися на загадкові посади в Міністерстві закордонних справ, де, за словами Мері, мали

«невизначену діяльність». Але розваги є розваги, тож хоч би які темні хмари насувалися, а Мері з друзями ходила на танці. Із собою вона мала п'ять фунтів (двадцять доларів) — кишенькові гроші, які давав їй Черчилль першого числа кожного місяця. «Суспільне життя в Лондоні було активним, — пише Мері в мемуарах³⁸. — Попри затемнення, театри були переповнені, а коли ресторани зачинялися, лишалося вдосталь нічних клубів, де можна було потанцювати пізно вночі. Також багато хто й досі влаштовував звані вечери, до того ж нерідко на честь сина, який приїхав у відпустку зі служби».

Улюбленим закладом Мері та її друзів був театр «Плеєрс» неподалік Ковент-Гардену: вони сиділи за столиками й дивились, як ансамбль акторів — зокрема Пітер Устінов — виконує давні пісні в жанрі вар'єте. Вони сиділи в театрі аж до закриття, до другої ночі, а потім поверталися додому затемненими вулицями. Мері захоплювала краса і загадковість ночей із повнею: «Коли з вулиць, захованих у темряві, немов глибокі долини, виходиш на безмежний простір залитої місячним сяйвом Трафальгарської площі, на тлі якої, наче гравюра, вирізняється класична симетрія церкви Святого Мартина-на-полях, а колона Нельсона здіймається в нічну височінь понад охоронцями-левами, такими страхітливими і чорними, — цього видовища я ніколи не забуду»³⁹.

Серед гостей на вечері у Джуді Монтегю був молодий майор на ім'я Марк Говард — на погляд Мері, вродливий і люб'язний, — який їй «дуже подобався»⁴⁰. Говард, якому судилося загинути в бою чотири роки по тому, був майором Колдстрімської гвардії, найдавнішого полку регулярних військ Великої Британії, що ніс службу безперервно. То був активний бойовий підрозділ, який також мав охороняти Букінгемський палац.

Після частування Мері, Марк та їхні друзі пішли на танці до знаменитого готелю «Савой», а тоді перекочували до «Клубу 400», улюбленого нічного розважального закладу заможних лондонців і лондонок, який називали «нічною штаб-квартирою вищого товариства». Цей клуб, розташований на підвальному поверсі на Лестер-сквері, працював до самого світанку, а його відвідувачі витанцьовували вальс і фокстрот під музику оркестру з вісімнадцятиох музикантів. «Танцювала майже із самим лише Марком,

— написала Мері у щоденнику⁴¹. — Яка втіха! Вдосвіта, о четвертій, уже була в ліжку».

Того ранку — у п'ятницю, 10 травня, — вона дізналася про блискавичний наступ Гітлера на Європу. Записала в щоденнику: «Сьогодні вночі ми з Марком весело танцювали у повному невіданні, а холодного сірого світанку Німеччина загарбала ще дві невинні країни — Голландію і Бельгію. Звірство цього нападу не вкладається в голову»⁴².

Мері пішла до Квінс-коледжу, що на Гарлі-стріт, де вона не жила, а тільки відвідувала уроки. Там вивчала французьку мову, англійську літературу та історію. «Над нами весь день нависала хмара невизначеності й сумніву, — зазначила вона. — Що буде з урядом?»⁴³

Уже невдовзі отримала відповідь. По обіді Мері, як і кожної п'ятниці, вирушила до Чартвеллу, родинного маєтку Черчиллів, розташованого приблизно за сорок кілометрів на південний схід від Лондона. Вона виросла в цьому будинку, де тримала цілий звіринець, який хотіла частково розпродати через підприємство під назвою «Веселий зоопарк»⁴⁴. На час війни будинок — за винятком Черчиллевого кабінету — було зачинено, однак маленький котедж на його території був відчинений: там жила Маріотт Вайт, колишня улюблена нянечка Мері й кузинка Клементини, яку в сім'ї називали Пупсиком або Наною.

Стояв по-літньому теплий вечір. У синіх сутінках — за її словами, «у присмерку» — Мері сиділа на східцях перед котеджем і слухала радіо, звук якого долинав ізсередини. Близько дев'ятої, перед регулярним випуском новин на «Бі-Бі-Сі», Чемберлен виголосив коротку промову, у якій повідомив про свою відставку і про те, що прем'єр-міністром тепер стане Черчилль.

Мері була в захваті. Про багатьох інших цього сказати не можна.

* * *

Принаймні одного товариша Мері, який теж був у готелі «Савой» та у «Клубі 400», збентежило це призначення. Його турбувало те, як воно вплине і на державу, війну, і на особисте життя.

До ранку суботи, 11 травня, Джон Колвілл на прізвище Джек працював помічником приватного секретаря Невілла Чемберлена, а

тепер ось йому доручили працювати на Черчилля. Ця посада вимагала від нього мало не оселитися на Даунінг-стріт, 10 разом із Черчиллем. Мері ставилася до Джока неоднозначно, майже з осторогою: «Я його підозрювала — і, як з'ясувалося в обох випадках, справедливо! — у тому, що він апологет Чемберлена і Мюнхенської угоди»⁴⁵. Він теж не був від неї у захваті: «Черчиллева донька видавалася мені надто зарозумілою»⁴⁶.

Приватний секретар — це престижна посада. Колвілл із чотирма іншими новопризначеними колегами увійшли до «приватної канцелярії» Черчилля; вони, можна сказати, були його заступниками, а штат інших секретарів і друкарок записував за ним під диктовку й опікувався рутинною канцелярською роботою. Мабуть, на Даунінг-стріт Колвілла привело походження. Його батько, Джордж Чарльз Колвілл, був адвокатом-баристером⁴⁷, а мати, леді Синтія Крю-Мілнз, — придворною, фрейліною Мері, королеви-матері. До того ж вона була соціальною працівницею у злидненому Східному Лондоні; подеколи брала із собою Колвілла, щоб той побачив інший бік життя в Англії. У дванадцять років Колвілл став почесним пажем короля Георга V; ця церемоніальна посада змушувала його тричі на рік з'являтися в Букінгемському палаці вбраним у бриджі, мереживні манжети, темно-синій плащ і трикутний капелюх із червоними перами.

Колвіллу було тільки двадцять п'ять років, хоча на вигляд здавалося, що значно більше: цим він завдячував і власній траурній манері вбиратися, і темним бровам та незворушному обличчю. Усі вкупі ці особливості справляли таке враження, неначе він похмурий і прискіпливий, а втім, як показав його таємний щоденник за період служби на Даунінг-стріт, він тонко спостерігав за поведінкою людей, вишукано писав і глибоко відчував красу довколишнього світу. В нього було двоє старших братів: найстарший, Девід, служив у флоті, а інший, Філіп, був майором і служив у Франції, у британських експедиційних військах; Джек за нього дуже хвилювався.

Колвілл здобув належну освіту, що мало неабияке значення для вищих ешелонів британського суспільства: школа була для них чимось на зразок прапора полку⁴⁸. У старших класах він навчався у школі Герроу, де був капітаном фехтувальної команди, а потім перейшов до Триніті-коледжу Кембриджського університету. Школа Герроу мала

неабиякий вплив на долі юнаків із вищого класу, про що яскраво свідчить реєстр «випускників Герроу», серед яких семеро прем'єр-міністрів, зокрема й Черчилль — непримітний учень, що, за словами одного працівника тієї школи, вирізнявся «феноменальним нехлюйством». (До реєстру наступних випускників Герроу увійшли актори Бенедикт Камбербетч і Кері Елвес, відомий за фільмом «Принцеса-наречена», а також орнітолог на ім'я Джеймс Бонд). Колвілл вивчив німецьку і відшліфував її під час двох поїздок до Німеччини: спершу 1933 року, невдовзі після того, як Гітлер став канцлером, а потім 1937-го, коли Гітлер перебрав повний контроль. Спочатку захват німецьких народних мас видався Колвіллу заразливим, однак згодом у нього закралася сумніви. Він на власні очі бачив спалення книжок у Баден-Бадені, а потім був присутній під час промови Гітлера. «Ані до того, ні після мені не випадало бачити такої всеохопної масової істерії», — написав він. Того ж року Колвілл вийшов на дипломатичну службу до Міністерства закордонних справ, звідки на Даунінг-стріт і приходили особисті секретарі. За два роки він уже працював із Чемберленом, навколо якого розігрався конфлікт, породжений провалом Мюнхенської угоди. Черчилль, один із найгучніших критиків Чемберлена, назвав цю угоду «цілковитим, абсолютним провалом».

Колвілл ставився до Чемберлена приязно і з повагою, тож його лякали можливі наслідки перебування Черчилля при владі. Попереду він бачив тільки хаос. Як і багато інших працівників урядового кварталу, вважав Черчилля норовливим і нав'язливим, схильним до активних дій в усіх напрямках одночасно. Але в народі його обожнювали. У своєму щоденнику Колвілл обвинуватив Гітлера у сплеску Черчиллевої популярності. Він написав: «Один із найрозумніших кроків Гітлера — зробити з Вінстона ворога народу номер один, адже цим-таки він зробив із нього народного героя номер один у нас і в США»⁴⁹.

Колвіллу здавалося, що коли люди почали усвідомлювати можливі наслідки призначення Черчилля, Вайтголл неначе накрили отруйні випари сум'яття. «Цілком можливо, що він і справді аж такий завзятий та енергійний, яким його вважає наша країна; цілком можливо, йому вдасться розворушити наш військово-промисловий

апарат, який ледве дихає, — написав Колвілл. — Але це величезний ризик і небезпека необачних видовищних діянь, і я ніяк не можу позбутися страху перед тим, що наша країна ризикує опинитися в найнебезпечнішому становищі за всю історію».

Колвілл потайки бажав, щоб Черчиллева каденція тривала недовго. «Є деякі підстави вважати, що Н. Ч. [Невілл Чемберлен — *Е. Л.*] невдовзі повернеться», — звівся він своєму щоденнику⁵⁰.

А втім, Колвілл міг бути певен: під час роботи із Черчиллем він отримає розлогий масив матеріалів для щоденника, який вів уже вісім місяців, від початку війни. І лише згодом збагнув, що то, напевно, було серйозне порушення законодавства у сфері державної безпеки. Згодом інший особистий секретар сказав: «Мене глибоко вражає те, як Джек ризикував власною безпекою. Якби хтось про це довідався, його негайно звільнили б»⁵¹.

* * *

Той скепсис, яким Колвілл пройнявся наступного дня після призначення Черчилля, поділяв увесь Вайтголл. Король Георг VI написав у щоденнику: «Досі не уявляю Вінстона прем'єр-міністром». Король зустрів лорда Галіфакса на території Букінгемського палацу: королівське сімейство дозволило йому ходити від своєї оселі на Юстон-сквер до Міністерства закордонних справ через територію палацу. «Я перестрів Галіфакса в саду, — написав король, — і висловив жаль, що прем'єр-міністром став не він»⁵².

І хоча Галіфакса знову призначили міністром закордонних справ, він скептично ставився до Черчилля й тієї нестримної енергії, яку той, найімовірніше, принесе на Даунінг-стріт. У суботу, 11 травня — наступного дня після призначення Черчилля, — Галіфакс написав синові: «Сподіваюся, Вінстон не накоїть нічого необачного»⁵³.

Галіфакс — а він дав Черчиллю прізвисько «Пух», як Вінні-Пух, персонаж Алана Мілна, — скаржився на те, що новопризначеним міністрам із кабінету Черчилля бракує інтелектуальної цілісності. Галіфакс порівнював їх усіх із «гангстерами», а їхнім ватажком, на його переконання, був сам Черчилль. «Я нечасто зустрічав людей із такими дивними прогалинами у знаннях і такою невваженою роботою мозку,

— написав Галіфакс у щоденнику тієї суботи⁵⁴. — Чи можна змусити його працювати організовано? Від цього багато що залежить».

Призначення Черчилля обурило дружину одного із членів парламенту, яка порівняла його з Германом Герінгом — огрядним і жорстоким командиром Люфтваффе, військово-повітряних сил Німеччини, і другою за впливовістю людиною у Третьому Райху. «В. Ч. — справжній двійник Герінга в Англії, — написала вона, — він жадає крові та “бліцкригу”, він зліплений з его і зайвої ваги, а в жилах його також тече зрада, помережана героїзмом і порожніми балачками»⁵⁵.

Однак у штатської письменниці-щоденникарки Нелли Ласт були інші переконання, якими вона поділилася з організацією «Масс обсервейшн», заснованою у Британії за два роки до початку війни. Ця організація залучила кількасот волонтерів до ведення щоденників, за допомогою яких соціологи складали точніше уявлення про буденне життя у Британії. Для відточення навички спостереження щоденниківів закликали описувати все, що вони бачать на полиці над каміном у себе вдома і в друзів. Багато волонтерів, зокрема й Ласт, вели щоденники впродовж усієї війни. «Якби мені випало обирати чоловіка, з яким я хочу прожити все життя, — написала вона, — я зупинилася б на Чемберлені, однак у кораблетрощі під час шторму я, мабуть, воліла б опинитися поряд із містером Черчиллем»⁵⁶.

Широкий загал і прибічники Черчилля невимовно раділи його призначенню. До Адміралтейства потоком лилися привітальні листи й телеграми. Поза всяким сумнівом, особливу втіху йому подарували два послання — обидва від жінок, з якими він довго товаришував і які, можливо, у той чи той момент мали до нього романтичні наміри. Клементина, безперечно, не знала, що думати, і, якщо вірити чуткам, з острогою ставилася до тих жінок.

«Моє бажання справдилося, — написала Вайолет Бонем-Картер, донька Герберта Асквіта, колишнього прем'єр-міністра, що помер 1928 року⁵⁷. — Тепер я готова зустріти все, що нам уготоване, з вірою й певністю». Вона добре знала Черчилля й не сумнівалася, що його енергія і войовничість змінять цю посаду до невпізнання. «Я знаю не гірше від тебе: хто посіє вітер — пожне бурю, і це доведеться робити нам усім, — написала вона. — Однак не буря штовхатиме тебе вперед, а ти їхатимеш на ній верхи — хвала небесам, що ти опинився біля

стерна нашої долі, й нехай твоя душа розпалить вогонь у душі нашої держави».

Другий лист був від Венеції Стенлі: жінки, що мала епістолярний роман з Асквітом⁵⁸. «Милий, — написала вона Черчиллю, — я хочу додати свій голос до тієї радісної оди, яка залунала над усім *цивілізованим* світом, коли ти став прем'єр-міністром. Нарешті, дякувати Богові». Вона сказала, що їй радісно, адже «тобі випав шанс урятувати всіх нас».

У постскрипті додала: «Між іншим, дуже приємно, коли на Даунінг-стріт знову мешкає той, кого ти *любиш*».

Лондон і Вашингтон

Коли Черчилль міркував про війну та її остаточний результат, його думки оберталися навколо Америки. Здавалося, Гітлер намірився підкорити Європу. Люфтваффе, військово-повітряні сили Німеччини, вважали значно масштабнішими й потужнішими за Королівські ВПС Великої Британії, а німецькі рейдери й підводні човни помітно обмежували надходження продуктів харчування, зброї та сировини, життєво необхідних острівній державі. Попередня війна показала, яку військову потужність мають Сполучені Штати, якщо спонукати їх до дії. Здавалося, ресурсів самої цієї країни достатньо для того, щоб зрівняти рахунок.

Невдовзі після призначення Черчилля на посаду Рендольф, його син, збагнув, наскільки важливу роль відіграє Америка в батьковому стратегічному мисленні. Якось уранці він зайшов до його спальні й побачив, що той голиться перед тазом для вмивання і дзеркалом. Рендольф приїхав додому у відпустку зі служби в Четвертому особистому полку Його Величності, де колись служив і Черчилль. Тепер Рендольф був у ньому офіцером.

— Сідай, синку, і почитай газети, поки я голюся, — сказав йому Черчилль⁵⁹.

За кілька секунд Черчилль повернувся до сина впівоберта.

— Здається, я зрозумів, як мені бути, — сказав він.

І знову обернувся до дзеркала.

Рендольф здогадався, що батько думає про війну. Пригадав згодом, що ця ремарка його спантеличила, адже він сам вважав шанси Британії на перемогу мізерними.

— Ти маєш на увазі уникнути поразки? — запитав Рендольф. — Чи розправитися із цими покидьками?

Тоді Черчилль жбурнув лезо в таз і рвучко повернувся обличчям до сина.

— Звісно, розправитися, — відрубав він.

— Що ж, я щиро цього бажаю, — сказав Рендольф, — але не розумію, як ти збираєшся цього домогтися.

Черчилль витер обличчя:

— Я втягну Сполучені Штати у війну.

* * *

Однак американці не воліли, щоб їх кудись втягували, а у війну в Європі й поготів. Від початку конфлікту ситуація змінилася. Тоді опитування Геллапа показало: 42 % американців вважають, що як найближчі місяці Франція і Британія зазнають неминучої поразки, Сполучені Штати мають оголосити Німеччині війну і направити туди війська. 48 % відповіли заперечно. Однак вторгнення Гітлера до Нідерландів кардинально змінило думку широкого загалу. Як показало опитування Геллапа у травні 1940 року, 93 % були проти оголошення війни: така позиція називається ізоляціонізмом. Конгрес США уже встиг закріпити це небажання в законодавстві: після 1935 року він ухвалив низку законів про збереження нейтралітету, які строго регулюють експорт зброї та боєприпасів і забороняють перевозити їх американськими кораблями до країн у стані війни. Американці співчували Англії, але почали ставити під сумнів стабільність Британської імперії, яка скинула чинний уряд того-таки дня, коли Гітлер окупував Голландію, Бельгію і Люксембург.

Уранці в суботу, 11 травня, президент Рузвельт скликав у Білому домі нараду Кабінету міністрів для обговорення нового прем'єр-міністра Англії. Основним питанням було те, чи вдасться йому вибороти перемогу в цій війні, яка щойно набрала нових обертів. Рузвельт обмінювався із Черчиллем офіційними повідомленнями, коли той іще був першим лордом Адміралтейства, але тримав це в таємниці, адже боявся розбурхати народні маси. Загальні настрої на тій нараді Кабінету міністрів були скептичними.

На тій нараді був, зокрема, Гарольд Ікес, міністр внутрішніх справ і впливовий радник Рузвельта, якому приписують реалізацію програми громадських робіт і фінансових реформ, відомої під назвою «Новий курс». «Вочевидь, — сказав Ікес, — Черчилль стає дуже ненадійним під впливом спиртного»⁶⁰. Потім Ікес зневажливо назвав Черчилля «підстаркуватим». За словами Френсіс Перкінс, міністерки праці, на цій нараді Рузвельт виказував до Черчилля «неоднозначне» ставлення.

Однак сумніви у новому прем'єр-міністрі, а зокрема щодо його вживання алкоголю, зародилися ще задовго до тієї наради. У лютому 1940 року Самнер Веллес, заступник держсекретаря США, вирушив у «Місію Веллеса», турне низкою різних країн, щоб зустрітися з їхніми лідерами в Берліні, Лондоні, Римі та Парижі й оцінити політичні умови в Європі. Також він відвідав Черчилля, на той момент першого лорда Адміралтейства. Згодом Веллес написав звіт про їхню зустріч: «Коли мене провели до кабінету містера Черчилля, той сидів біля вогню, курив півметрову сигару і пив віскі з содовою. Цілком очевидно, що до моєї появи він уже встиг добряче випити»⁶¹.

Та з найбільшим скепсисом до Черчилля ставився Джозеф Кеннеді, посол Америки у Британії. Він недолюблював прем'єр-міністра і неодноразово подавав песимістичні звіти про перспективи Британії і Черчиллеву вдачу. Якось Кеннеді переказав Рузвельту суть ремарки Чемберлена про те, що Черчилль «уміє вправно тримати склянку, а його ідеї ніколи не бувають слухними»⁶².

Та й самого Кеннеді не дуже любили в Лондоні. Дружина лорда Галіфакса, міністра закордонних справ Черчилля, ненавиділа посла за песимістичні погляди на шанси Британії вижити і прогнози швидкого краху Королівських ВПС.

Вона написала: «Так його і вбила б»⁶³.

Нове дихання

За першу добу на новій посаді Черчилль показав себе прем'єр-міністром абсолютно інакшого ґатунку. Там, де Чемберлен — Стара Шкапа, Коронер — діяв стримано й виважено, новий прем'єр-міністр, відповідно до власної репутації, поведився ексцентрично, збуджено і геть непередбачувано. Насамперед Черчилль призначив сам себе міністром оборони, на що один посадовець, який ішов з посади, написав у себе в щоденнику: «Боже, поможи»⁶⁴. Ця нова посада давала Черчиллю змогу стежити за начальниками штабів збройних сил, військового флоту і військово-повітряних сил. Тепер він мав повний контроль над війною — і ніс за неї цілковиту відповідальність.

Черчилль швидко взявся формувати уряд і зробив сім ключових призначень до обіду наступного дня. Лорда Галіфакса залишив на посаді міністра закордонних справ, а Чемберлена — на знак доброти й відданості — теж включив до складу уряду. Він призначив його лордом-головою ради — це посада з мінімальним навантаженням, роль посередника між урядом і королем. Черчилль вирішив не поспішати виселяти Чемберлена з резиденції прем'єр-міністра на Даунінг-стріт, 10, а натомість ще пожити у своїй теперішній оселі, в Адміралтействі, й дати Чемберленові змогу гідно піти. Він запропонував Чемберлену розташуватися в сусідньому будинку, № 11, де той жив у 1930-ті, коли був міністром фінансів.

Вайтголл неначе пройняло струмом. Мляві коридори пробудилися від сну. «Таке враження, наче за одну ніч в урядовій машини з'явилося двійко нових передач, що дають їй змогу розвинути таку швидкість, про яку годі було й мріяти», — написав Едвард Бріджес, секретар Воєнного кабінету⁶⁵.

Ця нова енергія, незнайома і незрозуміла, охопила всі бюрократичні прошарки — від простих секретарів до міністрів найвищого рангу. Вона поставила Даунінг-стріт з ніг на голову. За Чемберлена на темп роботи не вплинула навіть війна, якщо вірити Джону Колвіллу; однак Черчилль був невгамовним. На превеликий подив Колвілла, «статечні державні службовці буквально сновигали коридорами»⁶⁶. Навантаження Колвілла та інших приватних секретарів збільшилося до масштабів, яких досі неможливо було собі уявити. Черчилль видавав розпорядження й накази у вигляді коротких службових записок — «протоколів», які він надиктовував котрійсь із друкарок, які завжди були поряд, від пробудження й аж до самісінького сну. Черчилль страшенно гнівався на орфографічні помилки і беззмістовні фрази, причиною яких він вважав неухважність, хоча писати за ним під диктовку було важко ще й через незначний дефект дикції: він шепелявив і нечітко вимовляв «с». Під час розшифрування промови на двадцять сім сторінок друкарка Елізабет Лейтон, яка прийшла на Даунінг-стріт 1941 року, накликала на себе його гнів, припустившись однієї-єдиної помилки⁶⁷. Вона надрукувала «*Міністр* авіації» замість «*Міністерство* авіації», неумисно створивши речення з яскравим візуальним забарвленням: «Міністра авіації охопив цілковитий хаос — від голови до п'ят». За словами Лейтон, розчуті Черчилля було важко, а особливо вранці, коли він диктував із ліжка. Інші чинники теж позначалися на чіткості його вимови. «Він не розлучається із сигарою, — зазначила вона, — і коли диктує, вічно ходить туди-сюди: то він стоїть у тебе за спиною, то десь у дальньому кутку кімнати»⁶⁸.

Він звертав увагу на кожну дрібницю, навіть на будову речень і граматику у звітах міністрів. Замість «аеродром» вони мусили писати «льотне поле», а замість «літак» — «повітряне судно». Він твердо наполягав на тому, щоб міністри писали короткі інформаційні записки, щонайбільше на сторінку. «Тільки ледарі не бажають висловлюватися стисло», — казав він⁶⁹.

Такі чіткі й вимогливі правила комунікації змусили всіх по-новому відчувати відповідальність за те, що відбувається, і розвіяли затхлість міністерської рутини. Черчилль щодня розсилав десятки офіційних повідомлень, незмінно лаконічних і написаних виразною мовою. Нерідко він вимагав відповіді на складні запитання до кінця дня. «Усе,

що не було нагальним і не цікавило його, не мало ніякої цінності, — написав генерал Алан Брук, якого штат секретарів Даунінг-стріт називав Брукі⁷⁰. — Коли йому хотілося, щоб щось було виконано, все інше доводилося облишити».

Брук зазначив, що зрештою в людей склалося враження, «неначе всюди ковзає невтомний промінь прожектора, який зазирає в найдальші кутки адміністрації, тому кожному — незалежно від рангу чи рівня посади — здавалося, що колись цей промінь може зупинитися на ньому й освітити те, чим він займається»⁷¹.

* * *

Поки Чемберлен не виїхав з Даунінг-стріт, 10, Черчилль облаштував собі кабінет на першому поверсі Адміралтейства, де планував працювати вечорами. Друкарка й особистий секретар квартирувалися в їдальні й щодня проходили галереєю, обставленою меблями з візерунками у вигляді дельфінів: на спинках і ручках крісел зображено водорості й звивистих морських істот. Кабінет Черчилля був у внутрішній кімнаті. У нього на столі лежали різноманітні пігулки, порошки і зубочистки, нарукавники і золоті медалі, що правили йому за прес-пап'є. Поряд стояв столик із пляшками віскі. Удень він займав кабінет на Даунінг-стріт.

Однак у Черчилля було широке уявлення про територіальні межі кабінету. Нерідко генерали, міністри і штатні службовці проводили з Черчиллем наради, поки той лежав у ванні, одному з його улюблених робочих місць. Крім того, він любляв працювати в ліжку, де щоранку по кілька годин розбирав депеші та звіти; поряд із ним сиділа друкарка. Він ніколи не розлучався зі Скринькою — чорною скринькою для офіційних паперів, де зберігалися нагальні звіти, кореспонденція і протоколи від інших чиновників; її щодня поповнювали його приватні секретарі.

Майже щоранку до Черчиллевої спальні заходив той самий гість — генерал-майор Гастінгс Ісмей, щойно призначений начальник штабу збройних сил. Усі ласкаво називали його «Мопсом» через подібність до цієї породи собак. Саме Ісмей мав стати посередником між Черчиллем і начальниками всіх трьох напрямків збройних сил: мав допомагати їм порозумітися із Черчиллем — і навпаки. Свою роботу Ісмей виконував

тактовно і по-дипломатичному шляхетно. Він одразу став однією із центральних постатей так званого «Таємного кола» Черчилля. Ісмей заходив до Черчиллевої спальні, щоб обговорити питання, про які йтиметься згодом, на ранковій нараді з начальниками штабів. У інших випадках він просто сидів поряд із Черчиллем, якщо раптом тому буде щось потрібно. Присутність Ісмея діяла на прем'єр-міністра лагідно і заспокійливо. Мопса обожнювали і друкарки, й приватні секретарі. «Очі, зморшкуватий ніс, рот і форма обличчя надавали йому схожості з песиком, і це страшенно всім подобалося, — пише Джон Колвілл²². — Коли він усміхався, в нього світилося обличчя. Здавалося, неначе він виляє хвостом, який було дуже легко домалювати в уяві».

Ісмей глибоко вражало, наскільки суспільство потребує нового прем'єр-міністра. Якимсь дорогою від Даунінг-стріт до Адміралтейства Ісмей чудувався з того, як завзято із Черчиллем вітаються перехожі. Біля приватного входу до Даунінг-стріт, 10 чекала група людей, які прийшли привітати і заохотити його вигуками: «Щастя тобі, Вінні! Нехай тебе Бог береже».

Ісмей побачив, що Черчилль глибоко розчулився. Увійшовши до будинку, Черчилль, який ніколи не боявся показувати емоцій, заплакав.

— Нещасні люди, нещасні люди, — сказав він. — Вони мені довіряють, а я ще довго не зможу дати їм нічого, крім горя²³.

А найдужче він хотів показати людям діяльність, на чому одразу чітко наголосив — діяльність на всіх фронтах, від кабінетів до поля бою. Йому дуже хотілося, щоби Британія пішла в наступ у цій війні, щоб вона щось удіяла — бодай щось, — лише б «той лихий чоловік», як Черчилль волів називати Адольфа Гітлера, зіткнувся з війною ніс у ніс. Черчилль часто казав, що хоче побачити німців «у крові та вогні»²⁴.

На третій день його перебування на посаді тридцять сім бомбардувальників Королівських ВПС напали на німецьке місто Мюнхен-Гладбах у Рурі, розвиненому промисловому регіоні. Унаслідок того рейду загинуло четверо людей, зокрема, хоч як це дивно, й одна англійка²⁵. Але суть була не у погромі заради погрому. І ця місія, й наступні мали показати британцям, Гітлеру й насамперед Сполученим Штатам, що Британія готова до бою. Цю-таки думку Черчилль прагнув висловити в понеділок, 13 травня, під час першої промови перед

Палатою громад. Він говорив упевнено, пообіцяв домогтися перемоги, та водночас висловлювався як реаліст, свідомий похмурих перспектив, перед якими опинилася Британія. Особливо пам'ятним став такий рядок: «Мені нічого вам запропонувати, крім крові, важкої праці, сліз і поту»⁷⁶.

Згодом ці слова буде увічнено в пантеоні красномовства — а через багато років їх навіть похвалить головний пропагандист Гітлера Йозеф Геббельс, — однак тоді промова Черчилля пролунала як абсолютно буденний виступ перед аудиторією, що відчула сором за свої перші враження і знову пройнялася скептицизмом. Джон Колвілл, який, попри нову посаду, залишався відданим Чемберлену, зневажливо назвав промову Черчилля «гучними словесами»⁷⁷. З такої нагоди Колвілл убрався в «новий блакитний костюм з “Ательє за п'ятдесят шилінгів”» — великої мережі крамниць, де продавався недорогий чоловічий одяг, — «дешевий і ефектний, який, на мою думку, дуже пасував до нового Уряду».

* * *

А німецькі війська тим часом брали Нідерланди в лещата, безжально і наполегливо. 14 травня бомбардувальники Люфтваффе здійснили масований наліт на Роттердам із висоти шестисот метрів. Складалося враження, неначе той удар, під час якого загинули вісімсот мирних мешканців, не мав конкретної цілі й подавав сигнал про те, що така доля може спіткати й Англію. Та понад усе Черчилля і його командувачів бентежив натиск, із яким німецькі танки в супроводі літаків, що виступали в ролі повітряної артилерії, громили війська Союзників у Бельгії та Франції. Після цього французи згорнули опір, а Континентальна армія Британії — британські експедиційні війська — опинилася під серйозною загрозою. У вівторок, 14 травня, Черчиллю зателефонував прем'єр-міністр Франції Поль Рейно з благанням надати десять батальйонів експедиційних військ на додачу до обіцяних чотирьох — «якщо можна, вже сьогодні»⁷⁸.

Німеччина вже святкувала перемогу. Того вівторка в Берліні американський кореспондент Вільям Ширер чув, як німецькі диктори новин знову і знову оголошують перемогу: вони переривали регулярну програму передач на радіо і гучно раділи останньому наступу.

Спочатку співали фанфари, далі лунали новини про останній успіх, а потім, як занотував Ширер у щоденнику, хор співав «новий шлягер — “Рушаймо на Англію”»⁷⁹.

Наступного дня — у середу, 15 травня — Рейно знову зателефонував Черчиллю о пів на восьму ранку, коли той був іще в ліжку. Черчилль відповів на телефон, що стояв у нього на нічному столику. Попри далекий скрипучий зв'язок Черчилль почув, як Рейно сказав англійською мовою: «Ми програли».

Черчилль промовчав.

— Нас розбили, — повторив Рейно. — Ми програли битву⁸⁰.

— Невже це могло статися так швидко? — сказав Черчилль.

Рейно відповів, що німці прорвали французьку лінію оборони в муніципалітеті Седан, що в Арденнах, на кордоні Франції з Бельгією, і крізь цю діру сунуть танки й броньовані автомобілі. Черчилль намагався заспокоїти французького колегу, мовляв, як показує військовий досвід, із часом інтенсивність атаки неминуче знижується.

— Ми програли, — стояв на своєму Рейно.

У це неможливо було повірити. Французька армія була великою і вправною, а укріплену Лінію Мажино називали неприступною. Британія, відповідно до свого стратегічного плану, розраховувала на партнерство Франції, без якої у британських експедиційних військ не було шансів на перевагу.

Тоді Черчилль усвідомив, що пора прямо попросити Америку про допомогу. У таємній телеграмі, відправленій того-таки дня, він сказав президенту Рузвельту, що чекає нападу на Англію — і вже скоро — й готується прийняти удар. «Якщо доведеться, ми воюватимемо на самоті: це нас не лякає, — написав він⁸¹. — Одначе, шановний пане президенте, я певен, що ви розумієте: голос і сила Сполучених Штатів можуть бути нічого не варті, якщо вони виявляться несвоєчасними. Ви можете побачити надивовижу стрімке народження вщент пригнобленої нацифікованої Європи, і цей тягар може виявитися нам не до снаги».

Він хотів матеріальної допомоги, тож конкретно попросив Рузвельта розглянути можливість надати до п'ятдесяти старих есмінців, якими могли б користуватися Королівські ВМС, поки програма кораблебудування Великої Британії почне виготовляти нові судна.

Попросив також надати літаки — «декілька сотень останніх моделей» — і зенітні комплекси та боєприпаси, «яких нам теж не бракуватиме наступного року, якщо ми до нього доживемо».

Потім Черчилль зачепив чи не найдражливішу тему у взаємодії з Америкою, зважаючи на беззаперечне прагнення цієї країни завжди нав'язувати іншим не вигідні умови — чи принаймні вдавати це. «Ми платитимемо в доларах, поки матимемо змогу, — написав він, — та я хотів би мати бодай якусь певність: коли ми більше не зможемо платити, ви не припините постачання».

Рузвельт відповів через два дні. Сказав, що не може надати есмінців без відповідного дозволу Конгресу, і додав: «Я не певен, що порушувати це питання в Конгресі саме зараз — мудре рішення»⁸². Рузвельт досі побоювався Черчилля, а ще більше остерігався імовірної реакції американців. Водночас він обмірковував балотування на третій термін, хоча про свої наміри ще не заявив.

Ухилившись від прохань Черчилля, президент додав: «Нехай вам щастить»⁸³.

* * *

Черчилль не знаходив собі місця, тому вирішив особисто зустрітися з очільниками Франції — і для того, щоб скласти точніше уявлення про неминучу битву, і для того, щоб їх підбадьорити. Попри те, що в небі над Францією літали німецькі винищувачі, у четвер, 16 травня, о третій годині дня Черчилль вилетів у військово-пасажирському літаку «Де Гевіленд Фламінго» з авіабази Королівських ВПС у Гендоні, розташованій приблизно за десять кілометрів на північ від Даунінг-стріт. То було улюблене повітряне судно Черчилля: двомоторний пасажирський літак із повністю металевим фюзеляжем, обладнаний великими м'якими кріслами. «Фламінго» швидко долучився до строю «спітфайрів», які супроводжували його до Франції. Із Черчиллем летів Мопс Ісмей і невелика група інших службовців.

Після посадки вони одразу зрозуміли, що ситуація значно гірша, ніж їм видавалося. Офіцери, яких відрядили на зустріч із ними, сказали Ісмею, що чекають наступу німців на Париж уже за кілька днів. Ісмей написав: «Ніхто не міг у це повірити»⁸⁴.

Рейно та його генерали знову почали благати про літаки. З великим тягарем на серці і, як завжди, з думкою про історію Черчилль пообіцяв їм десять ескадрилей. Увечері того дня він надіслав телеграму до Воєнного кабінету Великої Британії: «З погляду історії було б недобре, якби ми їм відмовили, бо зрештою це призвело б до краху»⁸⁵.

Наступного ранку Черчилль із делегацією повернувся до Лондона.

Перспектива надати Франції таку кількість винищувачів збентежила особистого секретаря Колвілла. Він написав у щоденнику: «Це означає позбавити нашу країну чверті першого ешелону винищувальної авіації»⁸⁶.

* * *

Із загостренням ситуації у Франції посилювалися побоювання, що тепер Гітлер кине всі сили на Британію. Наступ видавався неминучим. Глибинна течія політики умиротворення, незмінно присутня у Вайтголлі та в англійському суспільстві, знову прорвалася на поверхню: залунали нові заклики до мирної угоди з Гітлером, а давні звички заклекотали, мов підземні води в лузі.

В оселі Черчиллів такі поразницькі балачки не викликали ніякої реакції, крім гніву. Якось Черчилль запросив на обід Девіда Марджессона, свого головного партійного організатора в парламенті, до них мали долучитися Клементина з донькою Мері. Марджессон належав до так званих «мюнхенців», апологетів політики умиротворення і прибічників Мюнхенської угоди Чемберлена 1938 року.

Під час того обіду Клементина рознервувалася.

Відколи Черчилля призначили на посаду прем'єр-міністра, дружина стала його незмінною спільницею: вона влаштовувала обіди й вечері та відповідала на незліченні листи від громадськості. Часто носила на голові хустку, зав'язану на манер тюрбана, на якій було зображено крихітні копії військових плакатів і гасел із закликами: «Заощаджуймо заради оборони», «До справи!» тощо. Клементина мала п'ятдесят п'ять років, тридцять два з яких була у шлюбі з Черчиллем. Після їхніх заручин близька подруга Черчилля Вайолет Бонем-Картер висловила серйозні сумніви щодо гідності Клементини⁸⁷. Мовляв, та «здатна бути

для нього лише декоративним сервантом, як я неодноразово казала, а ще вона така невимоглива, що більшого їй і не потрібно».

Однак Клементина виявилася чим завгодно, але не «сервантом». Висока струнка жінка «довершеної, бездоганної вроди»⁸⁸ — як визнала врешті Бонем-Картер, — вона була такою непокірною й незалежною, що часто їздила в подорожі на самоті, надовго розлучаючись із рідними. 1935 року сама вирушила мандрувати Далеким Сходом на більш ніж чотири місяці. Вони із Черчиллем спали в окремих кімнатах, а кохалися тільки після її відвертого запрошення⁸⁹. Бонем-Картер довідалася, що невдовзі після одруження Клементина викрила своєрідні вподобання Черчилля у виборі спідньої білизни: йому подобався світло-рожевий шовк⁹⁰. Клементину не лякали суперечки, хай яким високопоставленим був її опонент. Казали, що тільки вона може реально дати відсіч Черчиллю.

Під час того обіду в ній почала закипати лють. Марджессон проповідував пацифізм, який викликав у неї огиду. У Клементини швидко урвався терпець, і вона накинулася на нього з докорами за минулу роль у політиці умиротворення, завуальовано закидаючи йому відповідальність за те похмуре становище, в якому опинилася Британія. За словами її доньки Мері, вона «вербально здерла з нього шкіру, а потім пішла геть»⁹¹. Таке траплялося доволі часто. Члени їхньої родини розповідали про «мамині демарші». Змальовуючи один епізод, коли жертві перепало на горіхи, Черчилль уїдливо пожартував: «Клеммі завалилася на нього, мов ягуар із дерева»⁹².

Того разу Клементина була не сама. Вона потягла за собою Мері. Подалися обідати до гриль-бару в сусідньому готелі «Карлтон», що славився яскравим інтер'єром у біло-золотих тонах.

Мері згоряла від сорому через материну поведінку. «Це була страшенна ганьба і жахіття, — написала вона в щоденнику⁹³. — Ми з мамою мали пообідати в “Карлтоні”. Зіпсований настрій знищив враження від смачної їжі».

Відвідання церкви дало Клементині ще одну нагоду для обурення. У неділю, 19 травня, вона прийшла на службу до відомої англіканської церкви Святого Мартина-на-полях, розташованої на Трафальгарській площі, й почула там проповідь священника, яка видалася їй недоречно

поразницькою. Вона підвелася й вибігла із церкви. Повернувшись на Даунінг-стріт, 10, переповіла цю історію чоловікові.

Черчилль сказав: «Треба було вигукнути “Ганьба” за осквернення Дому Божого брехнею!»²⁴.

Потім Черчилль поїхав до Чартвелла, їхнього родинного маєтку під Лондоном, щоб попрацювати над своєю першою радіотрансляцією на посаді прем'єр-міністра і трохи відпочити біля ставка: погодувати золотих рибок і чорного лебедя.

У них були й інші лебеді, але їх задушили лисиці.

* * *

Після чергового дзвінка з Франції Черчиллю довелося повернутися в Лондон. Ситуація стрімко погіршувалася, французька армія занепадала духом. Попри невтішні новини Черчилль видавався незворушним, і це спонукало Джока Колвілла змінити на краще ставлення до нового роботодавця. Тієї неділі Колвілл написав у щоденнику: «Попри всі його вади Вінстон зараз на своєму місці²⁵. Він незламний, і навіть якщо Францію з Англією буде втрачено, мені здається, він продовжить цю священну війну сам із невеличкою групою корсарів».

І додав: «Можливо, я судив його занадто строго, але кілька тижнів тому ситуація була зовсім іншою».

На нараді Воєнного кабінету о пів на п'яту Черчилль довідався, що головнокомандувач збройних сил Британії у Франції розмірковує над відведенням військ до берега Ла-Маншу, зокрема до портового міста Дюнкерк. Черчилль був проти. Він остерігався, що війська потраплять в облогу і будуть знищені.

Черчилль вирішив не давати Франції винищувачів. Оскільки доля країни висіла на волосині, це не мало сенсу, до того ж кожен винищувач був потрібен Англії для захисту від невідворотного наступу.

Він працював над промовою для радіо до останньої хвилини — від шостої до дев'ятої вечора, — перш ніж улаштувався перед мікрофоном «Бі-Бі-Сі».

«Я вперше звертаюся до вас у ролі прем'єр-міністра в урочистий момент у житті нашої країни», — розпочав він²⁶.

Пояснив, що німці прорвали французьку лінію оборони, вдавшись до «виняткової» комбінації літаків і танків. Однак, сказав він, у минулому французи виявляли неабиякі здібності до контрнаступу, а цей талант у поєднанні з міццю і професіоналізмом британської армії може змінити перебіг подій.

До структури цієї промови він повертатиметься аж до кінця війни: твереза оцінка фактів, розбавлена підставами для оптимізму.

«Приховувати серйозність цієї миті було би безглуздо, — сказав він. — А ще безглуздіше було б утратити мужність і відвагу».

Він ані словом не обмовився про ймовірність виведення з Франції британських експедиційних військ, яку Кабінет воєнного часу обговорював якихось дві години тому.

Потім перейшов до основної мети цієї промови: попередити співвітчизників про те, що на них чекає. «Коли битва у Франції вщухне, почнеться битва за наші острови — за все те, чим є Британія і що вона означає, — сказав він. — У такій безпрецедентній ситуації ми готові зважитися на будь-який крок — навіть найрадикальніший. І вимагатимемо від свого народу максимальних зусиль, на які він лише здатен».

Одних слухачів ця промова налякала. Але очевидна Черчиллева відвертість — принаймні щодо небезпеки вторгнення, якщо не реальної ситуації у французькій армії — підбадьорила інших: про це відзвітував підрозділ внутрішньої розвідки Міністерства інформації. Цей підрозділ надзвичайно ретельно стежив за думками й настроями громадськості, щотижня оприлюднював звіти, посиляючись на понад сотню джерел, зокрема поштових і телефонних цензорів, розпорядників кінотеатрів і працівників книжкових яток В. Г. Сміта. Після виступу Черчилля на радіо внутрішня розвідка негайно опитала слухачів. «За результатами 150 загальних опитувань у Лондоні й околицях, — ішлося у звіті, — приблизно половина опитаних стверджує, що промова їх налякала і занепокоїла; інших вона “розчулила”, “додала рішучості” й “загартувала”»²⁷.

Після цього Черчилль повернувся до скрутного рішення про те, як бути із сотнями тисяч британських солдатів у Франції. Він волів би наполягти на атаці з боєм, проте йому здавалося, що час такого героїства вже минув. Британські експедиційні війська стрімко

відступали до узбережжя, а на п'яти їм наступали німецькі танкові дивізії, які забезпечили Гітлерові таку смертоносну перевагу в поході Європою. Британські експедиційні війська зіткнулися із цілком реальною перспективою знищення.

На зміну тому Черчиллю, незворушність якого так вразила Колвілла в неділю, прийшов прем'єр-міністр, глибоко занепокоєний долею імперії, за яку він був відповідальний. У вівторок, 21 травня, Колвілл написав: «Я ще не бачив Вінстона таким пригніченим».

* * *

Не дослухавшись ані до порад начальників штабів, ані до чийось інших, Черчилль вирішив летіти в Париж на другу нараду — цього разу під час негоди.

Ця поїздка виявилася безрезультатною й тільки завдала хвилювань Клементині та їхній доньці Мері. «Погода була геть нельотною, — написала Мері у щоденнику, — я так хвилювалася. Новини препогані — лишається тільки чекати й молитися, щоб усе було гаразд»⁹⁸.

* * *

Ситуація була неймовірно напруженою, всі опинилися під величезним тиском, тож члени Кабінету міністрів вирішили, що Черчиллю потрібен особистий лікар, хоча сам пацієнт так не вважав. На цю посаду призначили сера Чарльза Вілсона, декана медичного факультету при Шпиталі святої Марії у Лондоні. Під час попередньої війни він був офіцером медичної служби й 1916 року отримав Воєнний хрест за відвагу в битві на Соммі.

Пізнього п'ятничного ранку, 24 травня, Вілсон прибув до Адміралтейства, де його провели на другий поверх, до спальні Черчилля. (У Британії до лікарів калібру Вілсона зазвичай звертаються не за титулом «доктор», а «містер».) «Я став його лікарем, — написав Вілсон у щоденнику, — не тому, що він так захотів. Просто деякі члени Кабінету міністрів зрозуміли його життєво важливу роль і вирішили, що хтось має пильнувати його здоров'я»⁹⁹.

Була майже дванадцята, однак, увійшовши до кімнати, Вілсон побачив, що Черчилль досі сидить у ліжку, обпершись на його спинку, і читає. Черчилль не звів погляду.

Вілсон підійшов до ліжка. Черчилль не відреагував на його присутність. Він знай читав.

Через якийсь час — Вілсону «видалося, що це було дуже довго», — Черчилль нетерпляче опустил документ і сказав: «Не знаю, чого вони заметушилися. Зі мною все гаразд».

Він продовжив читати у присутності Вілсона.

Після чергової затягнутої паузи Черчилль зненацька відкинувся від спинки ліжка, зірвав із себе ковдру і гаркнув: «Я страждаю на диспепсію — це розлад шлунка чи, за термінологією наступних поколінь, печія, — а ось ліки від неї!».

І він заходився виконувати дихальну вправу.

Вілсон спостерігав. «Його велике біле черево піднімалося й опускалося, — згодом згадував він, — аж тут у двері постукали, прем'єр-міністр почав хапатися за простирadlo, а тоді до кімнати увійшла місіс Гілл». Кетлін Гілл, тридцять дев'ять років, його улюблена особиста секретарка. Вона та її друкарська машинка завжди були поряд — незалежно від того, був Черчилль одягнений чи ні.

«Невдовзі, — написав Вілсон, — я пішов. Мені не подобається ця посада, і я не думаю, що довго на ній затримаюся».

* * *

Джон Колвілл вважає, що лікарський догляд був Черчиллеві ні до чого. Він видавався здоровим, до нього повернувся хороший настрій. Від пригніченості, що спіткала прем'єр-міністра кілька днів тому, не лишилося ані сліду. Згодом, тієї-таки п'ятниці, Колвілл прибув до Адміралтейства і побачив, як Черчилль, «вбраний у вишуканий купальний халат із квітковим візерунком, пихкаючи довгою сигарою, прямує з верхнього командного пункту до своєї спальні»¹⁰⁰.

Черчилль, за щоденним звичаєм, збирався у ванну — з температурою води тридцять сім градусів, наповнену на дві третини¹⁰¹, — дбайливо підготовану незмінно присутнім камердинером-мажордомом Френком Соєрсом («незмінний огидний Соєрс»¹⁰², як написав Колвілл). Черчилль віддавна звик брати ванну двічі на день, хоч би де він був і хоч би які нагальні події розгорталися деінде — чи то у посольстві в Парижі під час наради з очільниками Франції, чи у прем'єр-міністерському потягу, вбиральня якого була обладнана ванною.

Тієї п'ятниці Черчиллю, поки він був у ванні, довелося відповісти на низку важливих телефонних дзвінків. На кожен відповідав у присутності Колвілла: голий, він вилазив із ванни й загортався в рушник.

Колвілл вважав, що це одна з найсимпатичніших рис характеру Черчилля — «цілковита відсутність особистого марнославства».

В Адміралтействі та на Даунінг-стріт, 10 Колвілл став свідком сцен, яких ніколи не бачив під час роботи з Чемберленом. Черчилль блукав коридорами, вбраний у червоний купальний халат, шолом і капці з помпонами. Також він полюбляв убиратися в блакитний «костюм для повітряної тривоги» — власноруч спроектовану цілнокроєну одєжину, яку можна миттєво на себе накинути. Його персонал називав цей костюм «комбінезоном». За словами його охоронця, інспектора Томпсона, у ньому Черчилль «так надимався, аж створювалося враження, неначе він ось-ось відірветься від підлоги й піднесеться над своїми володіннями»¹⁰³.

Колвілл почав йому симпатизувати.

* * *

Черчиллеве самовладання було гідним захвату ще й через новини, які почали надходити тієї п'ятниці з іншого берега Ла-Маншу. Ніхто не міг осягнути, як так сталося, що могутня армія Франції опинилася на межі поразки. «Упродовж останніх двох років ми спиралися на один-єдиний моноліт — армію Франції, — написав у щоденнику міністр закордонних справ Галіфакс, — а німці пройшлися по ній, як по поляках»¹⁰⁴.

Того-таки дня Черчилль отримав один витверезний документ, автори якого, начальники штабів збройних сил, насмілилися розглянути досі немислимий варіант, такий неправдоподібний, що вони навіть не зважилися згадати про нього в заголовку. Той звіт називався «Стратегія Британії в разі певних обставин».

Страх місяця

«Мета цього документа, — йшлося на початку звіту, — з'ясувати, які засоби дадуть нам змогу одноосібно продовжувати війну, якщо Франція остаточно перестане опиратися. Такий варіант передбачає втрату значної частини британських експедиційних військ і співпрацю уряду Франції з Німеччиною»¹⁰⁵.

Цей документ під грифом «Цілком таємно» справляв страхітливе враження. Одним з основних його припущень було те, що Сполучені Штати надаватимуть Британії «повну економічну і фінансову підтримку». Без неї — і цей фрагмент звіту було позначено курсивом — *вважаємо, що шансів на успішне продовження війни у нас немає*. За прогнозами цього звіту, із Франції вдасться евакуювати лише частину британських експедиційних військ.

Основний страх полягав у тому, що в разі капітуляції Франції Гітлер перекине наземні та повітряні війська в Англію. «Збройних сил Німеччини, — було зазначено в документі, — більш ніж достатньо для вторгнення до нашої країни та її окупації. Якщо ворогу вдасться висадити на берег десант із транспортними засобами, армія Сполученого Королівства, якій надзвичайно бракує техніки, не зможе здійснити наступальну операцію й витіснити ворога».

Усе залежало від «спроможності нашої винищувальної авіації тримати масштаб такого нападу в адекватних межах». Британія мусила зосередитися на виробленні винищувачів, навчанні екіпажів і обороні авіазаводів. «Уся суть проблеми — протиповітряна оборона нашої країни».

За даними цього звіту, поразка Франції колосально ускладнить ситуацію. Попередні плани оборони Британії ґрунтувалися на припущенні — на беззаперечному факті, — що літаки Люфтваффе вирушатимуть із баз у Німеччині й не матимуть змоги проникнути вглиб Англії. Однак тепер британські стратеги мали враховувати перспективу того, що німецькі винищувачі й бомбардувальники вилітатимуть з аеродромів на узбережжі Франції — за лічені хвилини від англійських берегів — і з баз у Бельгії, Голландії, Данії й Норвегії. За даними звіту, із цих баз Німеччина зможе «здійснювати потужні напади на великі площі нашої країни за участі бомбардувальників дальньої і ближньої дії».

Головне питання полягало в тому, чи зможе народ Британії витримати удар німецької авіації, у жорстокості та потужності якої сумніватися не випадало. Цей документ застерігав: наша країна «вперше зіткнеться з таким тяжким випробуванням» для її морального стану. Однак його автори бачили підстави вважати, що люди не втратять самовладання, «якщо зрозуміють — а вони вже починають розуміти, — що саме існування Імперії під загрозою». У звіті було сказано, що настав час «розповісти людям про реальну небезпеку, яка на нас чатує».

Безсумнівно, головною ціллю Гітлера мав стати Лондон¹⁰⁶. У промові в Палаті громад 1934 року Черчилль сам назвав Лондон «найбільшою мішенню в усьому світі — такою собі величезною, товстою, цінною короною, яка стоїть на прив'язі й належить хижакам». Після однієї наради Кабінету Черчилль вивів міністрів на вулицю і з похмурою напівпосмішкою сказав: «Уважно подивіться навколо¹⁰⁷. Припускаю, що тижні за два-три всі ці будинки матимуть геть інший вигляд».

* * *

Та навіть похмурий звіт начальників штабів збройних сил не передбачав того стрімкого всеохопного краху, який уже розпочався на іншому березі Ла-Маншу. З огляду на практично безсумнівну перемогу у Франції, британська розвідка прогнозувала, що Німеччина може негайно вторгнутися в Англію, не чекаючи формальної капітуляції французів. За розрахунками Британії, першим ударом Німеччини могла стати грандіозна повітряна атака — можливо, «нокаут» чи, за

визначенням Черчилля, повітряний «бенкет», коли чотирнадцять тисяч літаків затьмарять собою небо.

Британські стратеги вважали, що в розпорядженні Люфтваффе вчетверо більше літаків, ніж у Королівських ВПС. Три основні різновиди німецьких бомбардувальників — «Юнкерс Ju-88», «Дорнье Do-17» і «Гайнкель He-111» — мали бомбове навантаження від 900 кілограмів до 3,5 тонни, що неможливо було навіть уявити у попередній війні. Особливо жаским був літак «Штука» (скорочений варіант німецького слова *Sturzkampfflugzeug*, що означає «бомбардувальник-пікірувальник»). Той літак зовні нагадував велетенську комаху із зігнутими крилами, а ще його було обладнано пристроєм *Jericho-Trompete* (німецькою — «єрихонська труба»), який видавав страшний вереск під час піке. Цей літак скидав бомби — до п'яти одночасно — значно влучніше за стандартні повітряні судна: війська Союзників дуже його боялися під час німецького бліцкригу.

На думку британських стратегів, Німеччина мала змогу бомбардувати Британію доти, доки та буде змушена здатися — такий варіант уже давно розглядали теоретики повітряної боротьби, які вважали «стратегічне бомбардування» чи «бомбардування для залякування» способом підкорення ворога. Бомбардування Роттердама, можна сказати, підтверджує цю думку. Наступного ж дня після атаки Люфтваффе Нідерланди капітулювали, злякавшись знищення інших міст. Спроможність Англії захищатися від таких кампаній залежала від здатності британської авіапромисловості виробляти винищувачі, «гаррікейни» та «спітфайри», у такому високому темпі, який дасть змогу не лише компенсувати стрімкі втрати, а й збільшити сукупну кількість літаків, придатних до участі у бойових діях. Літаки — аж ніяк не єдина запорука перемоги у війні, хоча Черчилль вважав, що їхня достатня кількість надасть Англії змогу стримати Гітлера і відтягнути його напад аж до вступу у війну Сполучених Штатів.

Однак виготовлення винищувачів просувалося мляво. Англійські авіазаводи працювали за графіком, який не враховував нових реалій — військ ворога, що розташувалися на іншому березі Ла-Маншу. Темп виробництва зріс, але його стримували віджилі звички бюрократії мирного часу, яка тільки-но почала осягати реалії тотальної війни.

Виробництво гальмував дефіцит запчастин і матеріалів. Пошкоджені літаки накопичувалися в очікуванні ремонту. Багатьом майже готовим апаратам бракувало двигунів та пілотажних приладів. Життєво важливі запчастини зберігалися у віддалених місцях під жадібним оком чиновників-князьків, які утримували їх для власних майбутніх потреб.

Тому першого ж дня на посаді прем'єр-міністра Черчилль створив цілковито нове міністерство, присвячене виключно виробленню винищувачів і бомбардувальників, — Міністерство авіаційної промисловості. На погляд Черчилля, тільки це нове міністерство могло врятувати Британію від поразки. До того ж він був певен, що розуміє, хто має очолити це відомство: його давній друг та епізодичний суперник Макс Еткен — лорд Бівербрук, — людина, що притягує скандали, як церковна дзвіниця — блискавки.

Того ж таки вечора Черчилль запропонував Бівербрукові цю посаду, однак той вагався. Він заробив статки на газетах і нічого не тямив у керівництві заводами, що виробляють таку складну продукцію, як винищувачі й бомбардувальники. До того ж був нездоровий. Його мучили проблеми з очима й астма. У Бівербруковому лондонському маєтку, Сторновей-Гаузі, була окрема кімната для лікування від ядухи, заставлена чайниками, які утворювали пару. За два тижні до шістдесят першого дня народження він відійшов від прямого керівництва газетною імперією й волів проводити більше часу на віллі в Кап-д'Ай, на південно-східному узбережжі Франції, хоча Гітлер зламав ці плани. Секретарі Бівербрука ще не встигли дописати чернетку листа відмови, аж раптом увечері 12 травня він — вочевидь, із якоїсь примхи — погодився на цю посаду. Два дні по тому він став міністром авіапромисловості.

Черчилль розумів Бівербрука й на інстинктивному рівні відчував, що саме йому до снаги вдихнути життя в авіаційну промисловість, яка досі не вийшла із заціпеніння. До того ж він розумів, що з Бівербруком може бути — і буде — складно, що від нього слід сподіватися конфліктів. Але це не мало ніякого значення. За словами одного американського гостя, «прем'єр-міністр дуже тепло ставиться до Бівербрука. Він дивиться на нього, як поблажливі батьки дивляться на

маленького хлопчика, який сказав щось не те в гостях, але ніяк це не коментують»¹⁰⁸.

Однак за цим рішенням Черчилля стояло ще дещо. Бівербрук був потрібен Черчиллю як друг і порадник із питань, що не стосуються авіапромисловості. Попри «життя», які згодом почали складати про Черчилля, він не впорався — та й не міг упоратися — з непомірним тиском одноосібного ведення війни. Він дуже покладався на інших, навіть якщо ті інші просто відігравали роль аудиторії, на якій він відпрацьовував думки і плани. Черчилль завжди міг розраховувати на щирість Бівербрука: той давав поради, не озираючись на політику чи особисті почуття. Якщо Мопс Ісмей розраджував і заспокоював, то Бівербрук був запальним, немов бензин. До того ж мав несамотовито веселу вдачу — а Черчилль любив цю рису характеру й потребував її. Ісмей сидів спокійно, готовий дати якусь пораду чи рекомендацію, а з появою Бівербрука все навколо оживало. Інколи він називав себе придворним блазнем Черчилля.

Бівербрук народився в Канаді, а до Англії переїхав перед попередньою війною. 1916 року купив напівживу газету «Дейлі експрес», тираж якої поступово збільшив усемеро — до 2,5 мільйона, і заробив непохитну репутацію винахідливого самітника. «Бівербрук обожнював поводитися зухвало», — написала Вірджинія Каулз, видатна хронікерка воєнного життя в Англії, яка працювала у Бівербруковому виданні «Івнінг стандарт»¹⁰⁹. Самовпевненість спокушала його, «як повітряна кулька — хлопчика зі шпилькою», зауважила Каулз. Бівербрук із Черчиллем дружили вже три десятиліття, хоча близькість їхніх взаємин то наростала, то спадала.

Численні недоброзичливці вважали Бівербрукову зовнішність відображенням його внутрішнього світу. Він мав 175 сантиметрів зросту (на 8 сантиметрів вищий за Черчилля), широкий торс, вузькі стегна і стрункі ноги. Щось у цьому поєднанні рис, ще й на додачу до широкої бешкетної усмішки, непропорційно великих вух і носа та розсипу родимок на обличчі, спонукало людей змальовувати його нижчим, ніж насправді, немов недоброго ельфа з якоїсь казки. Американський генерал Реймонд Лі, якого відрядили спостерігачем у Лондон, назвав його «лютим, завзятим, злим і небезпечним гобліном»¹¹⁰. Лорд Галіфакс дав йому прізвисько «Жаба»¹¹¹. Хтось

позаочі називав його «Бобром»¹¹². Зокрема Клементина ставилася до Бівербрука з глибокою недовірою. «Любий, — написала вона Черчиллю¹¹³. — Спробуй позбутися того мікроба, що, як багато хто побоюється, завівся у тебе в крові. Прожени того чортика з пляшки — от побачиш: повітря враз посвіжішає».

А втім, Бівербрук зазвичай приваблював жінок. Його дружина Гледіс померла 1927 року, та й під час їхнього шлюбу, й опісля у нього були численні інтрижки. Він обожнював чутки, і завдяки своїм пасіям та цілій мережі репортерів знав багато таємниць найвищого прошарку лондонського суспільства. «Здається, Максусі ніколи не набридають убогі життєві трагедії деяких людей, їхні зради і пристрасті», — написав його лікар Чарльз Вілсон, який тепер став і Черчиллевим терапевтом¹¹⁴. Міністр праці Ернест Бевін, один із найзапекліших ворогів Бівербрука, змалював стосунки Черчилля з ним дошкульним порівнянням: «Він наче чоловік, який одружився з повією: знає, що вона повія, й усе одно кохає»¹¹⁵.

Черчилль трактував їхні взаємини без зайвих слів. «Хтось уживає наркотики, — сказав він¹¹⁶. — Я вживаю Макса».

Черчилль розумів, що, переклавши відповідальність за виготовлення літаків з авторитетного Міністерства авіації на Бівербрука, він створив умови для зіткнення територіальних інтересів, однак не передбачив, що навколо Бівербрука одразу почнуть точитися чвари, які завдаватимуть йому неймовірної прикrostі. Письменник Івлін Во — кажуть, що натхненником його гумористичного роману «Сенсація» був саме Бівербрук (хоча Во це заперечує), — одного разу сказав, що готовий «повірити в чорта, аби тільки якось обґрунтувати існування лорда Бівербрука»¹¹⁷.

Ставки були насправду високими. «Такої похмурої картини Британія ще не бачила», — написав Девід Фаррер, один із багатьох Бівербрукових секретарів¹¹⁸.

* * *

Бівербрук узявся за нову роботу з насолодою. Йому подобалося вважати себе осередком влади, а ще дужче зігрівала перспектива перевернути життя вузьколобих бюрократів з ніг на голову. Нове міністерство розпочало роботу в маєтку Бівербрука, до того ж на

керівні посади він призначив працівників своїх газет. Він пішов на нестандартний як на той час крок і відповідальним за пропаганду та зв'язок із громадськістю поставив одного зі своїх редакторів. Заповзявшись швидко змінити авіаційну галузь, він найняв низку комерційних керівників найвищого рангу — зокрема генерального директора заводу «Форд мотор компанії» — і призначив їх своїми заступниками. Йому було байдуже, чи розуміються вони на літаках. «Усі вони обіймають керівні посади в тій чи тій галузі економіки, а економіка — це як теологія, — сказав Бівербрук¹¹⁹. — Знаючи основи однієї віри, ти зрозумієш іншу. Особисто я без вагань призначив би голову Генеральної асамблеї пресвітеріанської церкви Папою Римським».

Найважливіші наради Бівербрук скликав на нижньому поверсі власної бібліотеки, а в хорошу погоду — на балконі танцювальної зали на першому поверсі (американець сказав би, що на другому). Його друкарки і секретарі працювали на другому поверсі — скрізь, де було місце. У вбиральнях стояли друкарські машинки. На ліжках розкладали документи. Ніхто не виходив із будинку на обід: варто було попросити, і страви від Бівербрукового кухаря приносили на таці. Зазвичай сам він їв на обід курятину, хліб і грушу.

Він сподівався, що весь його штат працюватиме стільки ж, скільки й він, тобто по дванадцять годин на добу, сім днів на тиждень. Часом його вимоги були нереалістичними. Якось один із найвисокопоставлених підлеглих Бівербрука поскаржився, що той дав йому доручення о другій ночі, а о восьмій ранку передзвонив дізнатися, як просувається робота. Коли його особистий секретар Джордж Малколм Томсон узяв незапланований відгул на один ранок, Бівербрук лишив йому записку: «Скажіть Томсону, щоб був насторожі, інакше сюди прийде Гітлер»¹²⁰. Якось камердинер Бівербрука Альберт Ноклз відповів на команду «Та поквартуйтеся ж, на бога»¹²¹ запереченням: «Вельмишановний пане, я не “спітфайр”».

Винищувачі, попри всю їхню цінність, були інструментом оборони. Черчилль волів стрімко збільшити виготовлення бомбардувальників. Він вважав їх єдиним доступним на той час засобом, який дав би Англії змогу наблизити війну впритул до Гітлера. Черчилль мусив ще певний час розраховувати на флот середніх бомбардувальників

Королівських ВПС, хоча вже невдовзі мали з'явитися важкі бомбардувальники з чотирма двигунами — «Стірлінг» і «Галіфакс» (названий на честь міста в Йоркширі, а не лорда Галіфакса), — кожен з яких міг транспортувати вглиб Німеччини до шести тонн бомб. Черчилль розумів, що на той момент у Гітлера була можливість перекинути війська будь-куди — на схід, до Азії чи Африки. «А втім, дещо може відкинути Гітлера назад і розбити його вщент, — написав Черчилль Бівербруку. — І це спустошливий та вбивчий напад дуже важких англійських бомбардувальників на батьківщину нацизму¹²². Такий напад повинен приголомшити німців, інакше я не бачу виходу».

Черчилль дописав від руки: «Нас не цікавить нічого, крім панування в повітрі. Коли ми досягнемо цієї мети?».

Міністр авіапромисловості Черчилля працював із завзяттям імпресарію. Він навіть прилаштував спеціальний прапорець на радіатор свого автомобіля: червоні літери «М. А. П.» на синьому тлі. Британські авіазаводи почали виробляти винищувачі в темпі, якого не міг передбачити ніхто — а німецька розвідка й поготів, — в умовах, яких керівництво заводів навіть уявити собі не могло.

* * *

Перспектива нападу змусила всі прошарки британського суспільства замислитися про те, що конкретно він потягне за собою — не в абстрактному сенсі, а на рівні подій, які можуть відбутися, поки ти сидиш за столом і читаєш «Дейлі експрес» або підстригаєш трояндові кущі, стоячи навколішки у себе в саду. Черчилль був переконаний: Гітлер насамперед воліє вбити його, сподіваючись на те, що наступний уряд буде поступливішим. Він наполягав на тому, щоб у багажнику його авто завжди лежав ручний кулемет «Брен», і неодноразово присягався, що як німці нападуть, то забере їх із собою в могилу якомога більше. За словами інспектора Томпсона, Черчилль часто брав револьвера — і подеколи його губив. Пригадує, як Черчилль, бувало, починав ним розмахувати, «лукаво і з насолодою» вигукуючи: «Бачите, Томпсоне, — живим вони мене не візьмуть! Одного-двох я встигну уколошкати, поки мене застрелять»¹²³.

А втім, Черчилль був готовий і до найгіршого. За словами друкарки місіс Гілл, у ковпачок своєї авторучки він вставив капсулу ціаніду¹²⁴.

Гарольд Ніколсон, парламентський секретар Міністерства інформації, та його дружина, письменниця Віта Секвілл-Вест, почали обмірковувати в найдрібніших деталях, так, немов готувалися до замітки, як діятимуть у разі нападу. «Приведи “б’юк” до ладу і тримай бензобак повним, — написав Ніколсон¹²⁵. — Завантаж в авто харчів на добу, а на заднє сидіння поклади свої прикраси і мої щоденники. Тобі знадобиться одяг та інші цінні речі, решту доведеться залишити». Віта жила в їхньому спільному замиському будинку в Сіссінгерсті, лише за тридцять кілометрів від Дуврської протоки — найвужчої точки між Англією і Францією та ймовірної траєкторії висадки морського десанту. Після початку наступу Ніколсон радив Віті поїхати в Девоншир, що за п’ять годин на захід. «Усе це дуже тривожно, — додав він, — але було б безглуздо вдавати, буцімто небезпеки немає і бути не може».

Хороша погода тільки посилювала сум’яття. Природа ніби змовилася з Гітлером, підготувавши майже безперервну вервечку погідних теплих днів і штилю на Ла-Манші — ідеальних умов для плоскодонних барж, необхідних Гітлеру для висадки танків та артилерії. Письменниця Ребекка Вест змалювала «незаплямований рай того ідеального літа»¹²⁶: вона з чоловіком прогулювалася лондонським Ріджентс-парком, а у височині дрейфували загороджувальні аеростати, «сріблясті велети». Над Лондоном літали п’ятсот шістдесят дві довгасті кулі, прив’язані до півторакілометрових дротів. Вони мали перешкоджати пікірувальникам і не давати винищувачам змоги опускатися на висоту, достатню для обстрілу вулиць міста. Вест пригадує, як люди сиділи у кріслах поміж троянд, утупивши погляд уперед, з побілілими від напруги обличчями. «Деякі з них, як ніколи серйозні, блукали поміж трояндовими клумбами, задивляючись на яскраві квіти і вдихаючи їхні пахощі. Вони немов казали: “Ось які троянди, ось як вони пахнуть. Пам’ятаймо про це, коли настане морок”».

Та навіть страх перед нападом не міг перекреслити чистої спокуси тих останніх весняних днів. Ентоні Іден, новий міністр оборони в уряді Черчилля — високий, вродливий і впізнаваний, мов кінозірка, — вийшов прогулятися у парку Святого Якова, присів на лавку і задрімав на годину.

* * *

Крах Франції стрімко насувався, бомбардування Англії видавалося неминучим, а місячне сяйво почало викликати жах. Відколи Черчилль став прем'єр-міністром, перша повня припала на вівторок, 21 травня; вона залила вулиці Лондона блідим холодним сяйвом кольору воску. Повітряна атака Німеччини на Роттердам нагадувала про те, що вже невдовзі могло статися в цьому місті. Ймовірність такої перспективи була настільки високою, що за три дні, у п'ятницю, 24 травня (світло місяця, що спадає, ще було яскравим), Том Гарріссон, директор мережі суспільних спостерігачів «Масс обсервейшн», надіслав своїм численним щоденникам екстрене повідомлення: «У разі повітряного удару спостерігачі не зобов'язані стояти і чекати [...] буде цілком достатньо, якщо вони сховаються у бомбосховищі — за умови, що там будуть *інші люди*. Бажано, щоб *інших людей було багато*»¹²⁷.

Їм випала бездоганна нагода спостерігати за якнайщирішою людською поведінкою.

Герінг

Тієї п'ятниці, 24 травня, Гітлер ухвалив два рішення, що позначилися на тривалості й характері прийдешньої війни.

Опівдні, дослухавшись до поради довіреної особи, генерала високого рангу, Гітлер наказав німецьким танковим дивізіям призупинити наступ на Британські експедиційні війська. За рекомендацією того генерала, Гітлер вирішив дати танкам і їхнім екіпажам змогу перегрупуватися перед запланованим наступом у південному напрямку. Німецькі війська вже зазнали великих втрат під час так званої кампанії на Західному фронті: 27 074 солдати загинули, 111 034 дістали поранення, а ще 18 384 зникли безвісти¹²⁸. Це стало ударом для німецького суспільства, яке розраховувало на коротку та охайну війну. Той наказ про призупинення наступу, який подарував Британії рятівну паузу, спантеличив британських командувачів не менш за німецьких. Згодом генерал-фельдмаршал Люфтваффе Альберт Кессельрінг назвав його «фатальною помилкою»¹²⁹.

А ще більшою несподіванкою для Кессельрінга стало те, що знищення британських військ, які рятувалися втечею, доручили йому і його повітряному флоту¹³⁰. Командир Люфтваффе Герман Герінг запевнив Гітлера, що ВПС Німеччини зможуть знищити Королівські ВПС Великої Британії без сторонньої допомоги, однак Кессельрінг розумів, що ця обіцянка має мало спільного з дійсністю, особливо зважаючи на виснаженість німецьких пілотів та енергійні атаки пілотів Королівських ВПС, які літали на новеньких «спітфайрах».

Тієї-таки п'ятниці, перейнявшись вірою Герінга в мало не чудодійні здібності ВПС Німеччини, Гітлер випустив Директиву № 13 — одне з низки масштабних стратегічних розпоряджень, виданих упродовж

війни. «Завдання Військово-повітряних сил — цілковито зламати опір узятих в облогу ворожих військ і запобігти втечі англійців через Ла-Манш», — було сказано в тій директиві. Вона уповноважила Люфтваффе «здійснювати повноцінні напади на внутрішню територію Англії після зосередження достатньої чисельності військ».

* * *

Герінг — кремезний, бадьорий, безжальний, жорстокий — скористався наближеністю до Гітлера, щоб отримати ці повноваження; він (принаймні тимчасово) розвіяв побоювання Гітлера силою свого кипучого, веселого й аморального темпераменту. Хоча формально другою особою після Гітлера був його заступник Рудольф Гесс (не плутати з Рудольфом Гессом, керівником Аушвіцу), фаворитом Гітлера був Герінг. Він розбудував Люфтваффе «з нуля», зробив із них найпотужніші військово-повітряні сили світу. «Бесіди з Герінгом подібні до купання у сталі, — сказав Гітлер Альберту Шпеєру, архітектору націонал-соціалістичного режиму. — Після них я відчуваю свіжість. Райхсмаршал уміє натхненно розповідати»¹³¹. До свого офіційного заступника Гітлер ставився інакше. «Кожна бесіда з Гессом, — казав Гітлер, — перетворюється на нестерпний тягар. Він завжди приходить до мене з неприємними розмовами і ніяк не відчепиться». Коли розпочалася війна, Гітлер призначив Герінга своїм головним уповноваженим, а Гесса — наступним після нього.

На додачу до військово-повітряних сил Герінг мав величезний вплив у інших сферах життя в Німеччині, про що свідчать його численні офіційні звання: голова Ради оборони, уповноважений у справах Чотирирічного плану, голова Райхстагу, прем'єр-міністр Пруссії та міністр лісового і мисливського господарств (останній титул свідчить про його любов до середньовічної історії). Він зростав на володіннях феодалного замку з вежами і машикулями на мурах, призначеними для скидання каменів і кипучої олії на нападників. За даними звіту британської розвідки, «у дитячих іграх він завжди виконував роль лицаря-розбійника чи скеровував сільських хлопчаків у який-небудь удаваний військовий маневр»¹³². Герінг тримав важку промисловість Німеччини під цілковитим контролем. За висновками іншого

британського аналізу, «цьому неймовірно безжальному та енергійному чоловікові належать майже всі важелі впливу в Німеччині».

Паралельно Герінг очолював злочинну імперію галеристів і бандитів, що постачали йому крадені чи придбані за примусово низькою ціною твори мистецтва, яких вистачило б на цілий музей¹³³. Чимало з тих робіт вважали «єврейськими предметами мистецтва, які не мають власника». Із домівок євреїв загалом було конфісковано тисячу чотириста картин, скульптур і gobeléniv, зокрема й «Міст Ланглюа в Арлі» Ван Гога, і праці Ренуара, Боттічеллі та Моне. Терміном «без власника» нацисти позначали предмети мистецтва, що лишилися від євреїв, які втекли чи були депортовані. Під час війни Герінг нібито у справах Люфтваффе двадцять разів їздив у Париж — нерідко на одному з чотирьох «спеціальних потягів», — щоб переглянути та обрати котрісь із робіт, зібраних його агентами в Же-де-Пом, музеї в саду Тюїльрі. До осені 1942 року він придбав 596 робіт тільки в цьому місці. Кількасот найкращих картин Герінг виставляв у Карінгаллі, замиському домі, який дедалі частіше слугував йому штаб-квартирою. Він назвав той будинок на честь своєї першої дружини Карін, померлої 1931 року. Картини висіли на стінах від підлоги до стелі, розташовані ярусами, що акцентували не їхню красу чи цінність, а пожадливість власника¹³⁴. Його потяг до витончених предметів, передовсім оздоблених золотом, підживлювало таке собі відомче злодійство. Щороку Герінгових підлеглих змушували здавати гроші на дорогий подарунок до його дня народження¹³⁵.

За задумом Герінга, Карінгалл мав нагадувати мисливську хижу. Побудували його у пралісі за сімдесят кілометрів на північ від Берліна. Крім того, на території маєтку він звів для померлої дружини мавзолей, оточений валунами, що скидалися на мегаліти з піщанику в Стоунгенджі. Вдруге він одружився з акторкою Еммі Зоннеманн. Весільна церемонія відбулася в Берлінському соборі 10 квітня 1935 року, серед гостей був Гітлер, а в небі літали шерехи бомбардувальників Люфтваффе.

Герінг також захоплювався екстравагантними туалетами. Він сам створював фасони власного обмундирування — що помпезніше, то краще — з медалями, еполетами і срібною філігранню. Нерідко він перевдягався по кілька разів на день. Як відомо, він вбирався і в більш

дивакуватий одяг, зокрема туніки, тоги і сандалі, які увиразнював червоним лаком на пальцях ніг і рум'янами на щоках. На правій руці носив велику обручку із шістьма діамантами, на лівій — смарагд, про який казали, буцімто його площа сягає двох квадратних сантиметрів. Герінг походжав володіннями Карінгаллу, неначе велетенський Робін Гуд: у зеленій шкіряній куртці з поясом, під яким ховався мисливський ніж, і з посохом у руці. За словами одного німецького генерала, якимсь Герінг викликав його на нараду, на якій «сидів у такому вбранні: зелена шовкова сорочка із золотою вишивкою, наскрізь прошита золотою ниткою, і великий монокль. Волосся пофарбоване у жовтий, брови підведені олівцем, на щоках рум'яна — він був у фіолетових шовкових панчохах і лакованих бальних туфлях чорного кольору. Дуже нагадував медузу»¹³⁶.

Стороннім спостерігачам здавалося, що Герінг несповна розуму, але американський генерал Карл Спаац, який допитував його, згодом написав, що Герінга, «попри чутки протилежного характеру, аж ніяк не можна назвати психічно хворим. Насправді його слід вважати дуже “хитромудрою особою”, прекрасним актором і професійним брехуном»¹³⁷. Народ обожнював Герінга і пробачав йому легендарні крайнощі та грубий норов. У своєму щоденнику американський кореспондент Вільям Ширер спробував пояснити цей позірний парадокс: «Якщо Гітлер — далекий, оповитий легендами, туманний і загадковий, то Герінг — соромітний, простий і хтивий чоловік із плоті та крові»¹³⁸. Німці люблять його, адже — розуміють. Він має вади й чесноти звичайної людини, і люди обожнюють його і за те, й за те. Він по-дитячому закоханий в уніформи і медалі. Вони — теж».

Ширер не помітив у народі обурення «фантастичним, середньовічним і дуже дорогим особистим життям Герінга. Можливо, люди й самі так жили б, якби мали змогу».

Офіцери, які служили Герінгу, благоговіли перед ним — спочатку. «Ми молилися на фюрера і поклонялися Герінгу», — написав один пілот бомбардувальника, який пояснює високий статус Герінга його успіхами в попередній війні, на якій той був висококласним пілотом, що прославився своєю відвагою¹³⁹. Однак у деяких офіцерів і пілотів закралося розчарування. Позаочі його почали називати «Гладуном». Адольф Галланд, один із найкращих льотчиків-винищувачів,

зблизився з Герінгом і неодноразово сперечався з ним про тактику. Як казав Галланд, Герінг легко підпадав під вплив «малої кліки блюдолизів»¹⁴⁰. «Придворні фаворити Герінга часто змінювалися, адже його прихильність можна було заслужити і зберегти лиш безупинними лестощами, інтригами й дорогими подарунками». Та Галланд вважав, що більше підстав хвилюватися давало те, що Герінг ніби не розумів, що від попередньої війни способи ведення бойових дій у небі пішли далеко вперед. «Герінгу дуже бракувало технічних знань і розуміння умов використання сучасних винищувачів»¹⁴¹.

А найгіршою помилкою Герінга, на переконання Галланда, стало те, що він призначив свого друга Беппо Шміда головою розвідувального апарату Люфтваффе, який відповідав за оцінку поточної потужності ВПС Британії. Уже невдовзі це призначення потягнуло за собою тяжкі наслідки. «Беппо Шмід, — сказав Галланд, — був цілковито непридатним до роботи офіцера розвідки, найважливішої посади»¹⁴².

Однак Герінг дослухався лише до нього. Він довіряв Шміду як другові й, це найголовніше, упивався хорошими новинами, якими той завжди радо ділився.

Коли перед Гітлером постало страхітливе завдання завоювати Британію, він, певна річ, звернувся до Герінга, і той був у захваті. У кампанії на Західному фронті все визнання дісталось сухопутним військам, особливо бронетанковим дивізіям, а військово-повітряні сили відійшли на другий план: вони лише підтримували наземні війська. Тепер Люфтваффе випав шанс прославитися, й Герінг не сумнівався, що вони переможуть.

Більшої втіхи не треба

Франція насилу трималася на ногах, німецькі літаки громили зосереджені в Дюнкерку війська Британії та Франції, а особистий секретар Джон Колвілл страждав через проблему, яка гризла його вже давно. Він закохався¹⁴³.

Предметом його обожнення була Гея Марджессон, студентка Оксфордського університету і донька Девіда Марджессона, колишнього прихильника політики умиротворення, на якого Клементина Черчилль накинулася під час обіду. Два роки тому Колвілл запропонував їй одружитися, але та відмовила, й відтоді він почував до неї одночасно і потяг, й огиду через її небажання відповісти на його почуття. Ця прикрість змушувала Колвілла шукати і знаходити вади в її вдачі та поведінці. Однак це не поклато край його намаганням бачитися з нею якомога частіше.

У середу, 22 травня, він зателефонував, щоб підтвердити їхню домовленість на наступні вихідні. Колвілл мав навідатися до неї в Оксфорд. Гея ухилялася. Спочатку сказала, що приїздити немає сенсу, адже вона працюватиме, а потім змінила платівку і сказала, що того дня має плани в університеті. Колвілл переконав її, що як вони вже домовилися про зустріч кілька тижнів тому, цю домовленість потрібно поважати. Гея змилувалася. «Вона погодилася знехотя, і було дуже боляче через те, що якась нікчемна студентська домовленість їй цікавіша за мене, — написав він¹⁴⁴. — Не розумію, як можна так недбало ставитися до почуттів іншої людини, вдаючи, що вона тобі подобається».

І все-таки вихідні почалися на оптимістичній ноті. У суботу вранці він поїхав до Оксфорда. Стояла чарівна весняна днина, просякнута

сонцем. Та коли він прибув, небо затягнули хмари. Пообідавши в пабі, вони з Геєю поїхали у Кліфтон-Гемпден, село на Темзі неподалік Оксфорда. Там вони лежали на траві й розмовляли. Гею гнітила війна і невідворотний, як їй видавалося, жах. «Та ми одначе дістали задоволення, — написав Колвілл, — я був поряд із нею, а більшої втіхи мені не потрібно».

Наступного дня вони пішли гуляти територією Коледжу Магдалини, трохи посиділи, щоб поговорити, але розмова не клеїлася. Вони пішли до її кімнати. Нічого не відбувалося. Вона взялася за французьку; він ліг відпочити. А потім посварилися через політику: нещодавно Гея проголосила себе соціалісткою. Вони гуляли вздовж Темзи (у межах Оксфорда її називають Ісідую), запрудженої плоскодонками і розфарбованими баржами, аж поки надвечір опинилися біля «Траут-Інн» чи просто «Трауту», прибережного пабу сімнадцятого століття. Визирнуло сонце, й погода стала, за словами Колвілла, «прегарною»: «блакитне небо і передзахідне сонце, увиразнене хмарами»¹⁴⁵.

Вони повечеряли за столиком, з якого відкривався краєвид на водоспад, старий міст і ближній лісок, а потім пройшлися стежкою вздовж річки. Неподалік бавилися діти й перегукувалися орачі. «Красивіших декорацій для щастя й бути не могло, — написав Колвілл. — Я ще ніколи не почував такого спокою і вдоволення».

Гея поділяла його почуття. Вона сказала Колвіллу, що «щастя можливе лише тоді, коли проживаєш кожную мить».

Це видалося йому багатообіцяльним. Але потім вони повернулися до її кімнати, де Гея укотре повторила своє рішення не одружуватися з Колвіллом. Він пообіцяв зачекати — а що як вона передумає? «Вона закликала не кохати її, — написав він, — але я відказав, що найбільше прагну мати її за дружину і не можу не вити на місяць, коли той місяць — моє все».

У неділю він ночував на дивані в будинку, розташованому неподалік, на території родинного маєтку його невістки Джоан.

* * *

Тим часом у Лондоні, 26 травня, близько сьомої вечора, Черчилль наказав розпочати операцію «Динамо», евакуацію Британських експедиційних військ з узбережжя Франції.

* * *

У Берліні Гітлер наказав бронетанковим колонам продовжувати наступ на Британські експедиційні війська, зосереджені в портовому місті Дюнкерк.

Німецькі війська рухалися обережніше, ніж він сподівався: вони були готові доручити завершення цієї справи бомбардувальникам і винищувачам Герінґа.

Однак у Герінґа склалося викривлене враження про те, що відбувалося на узбережжі Дюнкерка, коли британські солдати, яких у Німеччині називали «томмі», готувалися до евакуації.

«До них пливе кілька рибальських човнів, — сказав він у понеділок, 27 травня. — Залишається сподіватися, що томмі вміють плавати»¹⁴⁶.

Перші бомби

Увагу всього світу було прикуто до цієї втечі. Король щодня занотовував у щоденнику кількість урятованих солдатів. Міністерство закордонних справ щодня надсилало Рузвельту докладні звіти. Спочатку Адміралтейство розраховувало на порятунок щонайбільше 45 тисяч солдатів; сам Черчилль вважав, що 50 тисяч — це максимум. Результати першого дня — 7700 солдатів — указували на те, що ці прогнози занадто оптимістичні. Результати другого дня, 28 травня, були кращими: евакуювати вдалося 17 800 солдатів, але й цієї кількості було замало, щоб відновити у Британії життєздатну армію. Та Черчилль не занепадав духом. Анітрохи. Складалося враження, наче він відчувається майже завзято. Водночас він розумів, що інші не поділяють його оптимізму, і того ж таки вівторка отримав підтвердження своїх думок: один із членів британського Кабінету воєнного часу назвав перспективи Британських експедиційних військ «похмурими як ніколи».

З огляду на те, що впевненості й безстрашності можна набути і навчитися на чужому прикладі, Черчилль наказав усім міністрам триматися міцно й оптимістично. «У ці темні дні прем'єр-міністр був би вдячний, якби всі його колеги в Кабінеті міністрів, а також усі службовці високого рангу підтримували у своїх колах високий моральний дух: не применшуючи серйозності подій, а виявляючи впевненість у нашій спроможності й непохитній рішучості продовжувати війну, аж поки ворог втратить жагу підкорити Європу»¹⁴⁷.

Того дня він вирішив раз і назавжди покласти край думкам про примирення Британії з Гітлером. У зверненні до двадцятьох п'ятьох

міністрів він розповів про те, що знає про неминучий крах Франції, й визнав, що навіть ненадовго замислився про мирні переговори. Одначе додав: «Тепер я переконаний: будь-хто з вас збив би мене з ніг, якби я бодай натякнув на перемовини чи капітуляцію. Якщо довгій історії нашого острова судилося урватися, нехай це станеться тільки після того, як кожен із нас захлинеться власною кров'ю на цій землі»¹⁴⁸.

На хвилину запала ошелешена тиша. Потім міністри — всі до одного — підвелися й обступили Черчилля, плескаючи його по спині й вигукуючи схвальні слова. Черчилль відчув неабиякий подив і полегшення.

«Він чудово тримався, — написав міністр Г'ю Далтон. — Він — саме той, хто нам зараз потрібен».

І в цій промові, і в інших Черчилль виявив одну дивовижну рису: він умів дарувати людям почуття гордості, сили, а насамперед — відваги. Його особистий секретар Джон Мартін вважав, що шеф «випромінює впевненість і нездоланну волю, яка притягує відвагу і силу»¹⁴⁹. Мартін написав, що під керівництвом Черчилля британці почали вважати себе «героями важливої історії й поборниками високої всепереможної мети, яку захищають зірки на своїх орбітах».

Таке траплялося й на особистому рівні. Інспектор Томпсон пригадав один літній вечір у Чартвеллі, оселі Черчиллів у Кенті, коли Черчилль диктував секретарці записки¹⁵⁰. Коли він прочинив вікно, щоб упустити свіжий сільський вітерець, до кімнати залетів великий кажан і почав сновигати кімнатою, час від часу налітаючи на секретарку. Вона перелякалась, а Черчилль його навіть не зауважив. Згодом помітив конвульсивні ривки секретарки і спитав, що сталося. Вона звернула його увагу на те, що в кімнаті був кажан («великий і налаштований надзвичайно вороже», за словами Томпсона).

«Ви ж не боїтеся кажанів?» — запитав Черчилль. Насправді вона боялася.

«Я вас прикрию, — сказав він. — Продовжуйте працювати».

* * *

Ніхто й уявити собі не міг, що евакуація з Дюнкерка виявиться такою успішною: на користь Британії зіграв наказ Гітлера про призупинення наступу, а також негода над протокою, яка завадила Люфтваффе.

Плавати томмі навіть не довелося. Зрештою в евакуації з Дюнкерка взяло участь 887 суден, лише чверть з яких належала Королівським ВМС, 91 пасажирський корабель, а решта — флотилія рибальських човнів, яхт та інших малих суден. Усього з Дюнкерка вдалося забрати 338 226 солдатів, зокрема 125 тисяч французьких. Ще 120 тисяч британських солдатів залишилися у Франції — серед них і Філіп, старший брат Джона Колвілла, — але вони прямували до евакуаційних пунктів на інших ділянках узбережжя.

Попри успішність евакуації Британських експедиційних військ Черчилль був глибоко розчарований. Йому дуже кортіло піти в напад. «Було б чудово, якби німцям доводилося міркувати про те, звідки чекати наступного нападу, а не змушувати нас глухо забарикадуватися на власному острові, — написав він Мопсові Ісмею, начальнику військового штабу. — Слід попрацювати над тим, щоб позбутися нашої недуги — розумової та духовної покори перед ворожою волею й ініціативою»¹⁵¹.

Не випадково саме під час евакуації Черчилль почав клеїти червоні наліпки «виконати сьогодні» на кожному записку чи директиву, які вимагали негайної реакції. Секретар Мартін написав, що до цих наліпок ставилися «з повагою: всі розуміли, що таких вимог вищого керівництва ігнорувати не можна»¹⁵².

Четвертого червня, останнього дня евакуації, під час звернення до Палати громад Черчилль знову вдався до красномовства — тепер він хотів підбадьорити всю імперію. Спочатку віддав належне успіху в Дюнкерку, хай і з тверезим нагадуванням: «Евакуаціями війну не виграти»¹⁵³.

Наприкінці промови Черчилль піддав жару. «Ми підемо до кінця, — сказав він, нарощуючи градус люті та впевненості. — Ми битимемося у Франції, ми битимемося в морях та океанах, ми битимемося в повітрі, ми ставатимемо упевненішими та сильнішими, ми захищатимемо свій острів за будь-яку ціну. Ми битимемося на пляжах, ми битимемося на льотних полях і на вулицях, ми битимемося на пагорбах. Ми ніколи не опустимо рук...»

Палата схвально заревіла, а Черчилль пробурмотів колезі: «Але... Ми битимемося денцями битих пляшок, бо, чорт забирай, більше нічим»¹⁵⁴.

Його доньці Мері, яка сиділа в останніх рядах поряд із Клементиною, перехопило дух від цієї промови. «Тоді моя любов до батька і захоплення ним стали ще сильнішими. На мене вплинув потужний ефект поклоніння герою», — написала вона¹⁵⁵. Молодий військовий моряк Людовик Кеннеді, який згодом став відомим журналістом і ведучим, пригадує: «Почувши цю промову, ми одразу збагнули, що все буде гаразд»¹⁵⁶.

Гарольд Ніколсон написав своїй дружині Віті Секвілл-Вест: «Я так перейнявся настроєм Вінстонової прекрасної промови, що готовий дати відсіч цілому сонмищу ворогів»¹⁵⁷. Та не настільки, щоб відмовитися від планів самогубства. Вони з Вітою намірилися роздобути якусь отруту і — як у «Гамлеті»¹⁵⁸ — «звичайне лезо», за допомогою якого нею можна буде скористатися. Він настановив її тримати те лезо біля себе, «щоб зупинити перебіг страждань, коли буде потрібно. У мене теж таке буде. Я анітрохи не боюся раптової гідної смерті. Що мене жахає — це тортури та приниження»¹⁵⁹.

Попри всю зворушливість промови Черчилля, не всі поставилися до неї схвально. Клементина зауважила, що «величезна частина торі» — Консервативної партії — не була від неї у захваті, а деякі навіть відповіли «гнітючою мовчанкою»¹⁶⁰. Девід Ллойд Джордж, колишній прем'єр-міністр і тогочасний член парламенту від Ліберальної партії, назвав реакцію аудиторії «дуже млявою»¹⁶¹. Наступного дня внутрішня розвідка відзвітувала, що лише дві газети «згадали про звернення Черчилля на першій сторінці», а його промова мало посприяла зміцненню морального духу в суспільстві¹⁶². «Завершення евакуації Британських експедиційних військ потягнуло за собою певне почуття пригніченості, — зазначили у відомстві. — Напруга знизилася, але рішучості при цьому не додалося». За даними цього звіту, «у різних регіонах країни почали з'являтися побоювання, зумовлені словами прем'єр-міністра “битися на самоті”. Це призвело до незначного зростання сумнівів щодо намірів нашого союзника» — тобто Франції.

Евелін Сондерс, щоденникарка «Масс обсервейшн», написала: «Вчорашня промова Черчилля не змогла підбадьорити: мені й досі моторошно»¹⁶³.

Однак Черчилль писав цю промову з думкою про іншу аудиторію — насамперед про Америку, де вона, як і сподівався прем'єр-міністр,

мала беззаперечний успіх, адже ті пагорби та пляжі, на яких точитимуться бої, були від неї за шість тисяч кілометрів. Черчилль не згадував Америку прямо, але своєю промовою хотів дати Рузвельту і Конгресу зрозуміти, що, попри крок назад у Дюнкерку і незалежно від подальших дій Франції, Британія зробить для перемоги усе.

Ця промова, в якій Черчилль неодноразово заявив про намір боротися далі, стала сигналом і для Гітлера. Хтозна, чи та промова відіграла в цьому якусь роль, але наступного дня, у середу, 5 червня, німецькі літаки вперше бомбардували цілі на основній території Англії: Німеччина перекинула туди декілька бомбардувальників у супроводі хмари винищувачів. Цей рейд, як і наступні, спантеличив командувачів ВПС. Люфтваффе втратили людей і техніку, можна сказати, марно. Під час одного нічного рейду бомби падали на пасовиська і ліси в околицях Девона, Корнволла, Глостершира та інших місць. Великих збитків вони не завдали.

Королівські ВПС припускали, що то були тренувальні рейди для перевірки обороноздатності Англії в межах підготовки до майбутнього вторгнення. Їхні страхи справдилися: тепер Гітлер, здавалося, зупинив погляд на Британських островах.

Дзеркальне відображення

Але у промові Черчилль не згадав про один момент евакуації з Дюнкерка, якому не дісталася належної уваги. Ті, кому не забракло пильності, дійшли невтішного висновку через той факт, що понад трьомстам тисячам солдатів удалося перетнути протоку попри скоординовані напади з повітря і землі. Це означає, що стримати масштабний наступ Німеччини може бути складніше, ніж видавалося британським командувачам, — надто якщо німецькі війська, аналогічно до евакуації з Дюнкерка, переміщатимуться на сотнях малих човнів, барж і моторних катерів.

Генерал Едмунд Айронсайд, начальник Збройних сил метрополії, написав: «Це наводить мене на думку, що й фріци цілком можуть висадити десант в Англії попри бомбардування [Королівських ВПС]»¹⁶⁴.

По суті, він боявся «Дюнкерка навпаки».

Примара

У понеділок, 10 червня, Черчилль був у кепському настрої — рідкісний випадок, коли війна підточила життєву силу, яку він випромінював. Італія оголосила війну Британії і Франції, на що він відповів грізним дошкульним зауваженням: «Людам, які прямують до Італії подивитися на руїни, вже не доведеться їхати аж у Неаполь чи Помпеї»¹⁶⁵.

З огляду на цей факт і на ситуацію у Франції на Даунінг-стріт, 10 було неспокійно. «Він був у надзвичайно лихому гуморі, — написав Джок Колвілл, — майже всім готовий був відкусити голову, надсилав першому морському лорду сердиті записки і відмовлявся слухати усні повідомлення»¹⁶⁶. Коли Черчилль був не в гуморі, найдужче потерпали через це найближчі до нього люди. Нерідко цією людиною ставав його відданий багатостраждальний детектив, інспектор Томпсон. «Він накидався на першого-ліпшого, хто потрапить під гарячу руку, й випускав пару, — пригадує Томпсон¹⁶⁷. — Оскільки я був у нього під рукою *завжди*, на мою долю випало чимало спалахів гніву. Йому здавалося, що я все роблю не так. Я наводив на нього нудьгу. Необхідність моєї роботи наводила нудьгу на нього. Мабуть, він смертельно нудьгував від моєї незмінної присутності. Я й сам від неї нудьгував». Часом Томпсон занепадав духом від уїдливих зауважень Черчилля й починав вважати себе невдахою. «Мені весь час кортіло, щоб хтось на нього напав. Тоді я застрелив би нападника», — пише він.

А насправді конфліктний настрій Черчилля швидко минав. Він ніколи не перепрошував, але в інший спосіб давав на здогад, що буря минулася. «Його обвинувачували в лихому норіві, — пояснює лорд Бівербрук, який і сам нерідко відчував на собі гнів Черчилля, поки працював міністром авіапромисловості¹⁶⁸. — Це не так. Він міг дуже

рознервуватися, а потім, розгромивши тебе доценту, торкався до тебе. Клав свою руку на твою — ось так, — наче казав, що його справжні почуття до тебе не змінилися. Чудовий вияв людяності».

Погода була дуже несприятливою. На контрасті після тривалого періоду тепла й сонця той день був темним і навіть моторошним. «Непроглядна пільма», — написав Александер Кадоган, заступник міністра закордонних справ Великої Британії, дипломат високого рангу і видатний щоденникар своєї доби¹⁶⁹. Ще одна щоденникарка, Олівія Кокетт, працівниця Скотланд-Ярду і плідна дописувачка в «Масс обсервейшн», написала: «Цілісінький день нависають важкі чорні хмари, але дощ не починається. Усі лиш про них і говорять. Стан у людей дуже вразливий»¹⁷⁰. Вона почула, як хтось сказав: «Така темрява згустилася в день Христового розп'яття, станеться щось жахливе».

Черчилля ж найбільше хвилювала Франція. Йому дуже дошкуляло те, що він їздив туди вже декілька разів, але так і не спромігся вплинути на перебіг подій і пробудити цю країну до життя. Усі вважали, що Париж не протримається і двох діб, а Франція неминуче капітулює. Але він не здавався. Він і досі сподівався, що своєю присутністю, заохоченням або, можливо, якоюсь зворушливою ремаркою чи обіцянкою зуміє витягнути Францію з труни. Така нагода випала Черчиллю у вівторок, 11 червня, коли прем'єр-міністр Рейно знову запросив його на зустріч — цього разу в Бріарі, містечку на Луарі за 160 кілометрів від Парижа. Ця нарада нікого не підбадьорила, а тільки увиразнила скрутне становище. Сподіваючись заохотити прем'єр-міністра, Черчилль, змішавши погану французьку з чудовою англійською, скоромовкою пообіцяв битися попри все, навіть на самоті — «без упину, *toujours*, завжди, усюди, *partout*, *pas de grâce*, без жалю. *Puis la victoire!*»¹⁷¹.

Французи залишилися незворушними.

Однак після цієї зустрічі в уяві деяких французьких офіцерів залишився незабутній образ: Черчилль, вбраний у червоне кімоно з білим поясом і розлючений тим, що французи не підготували йому вечірньої ванни, розчахує подвійні двері й вигукує: «*У е ма бен?*» — запитання «Де моя ванна?» французькою. За словами одного свідка, у гніві Черчилль нагадував «сердитого японського джина»¹⁷².

Французи були зовсім невтішні й вочевидь готові до капітуляції, тож Черчилль повернувся до рішення не надавати їм винищувачів Королівських ВПС. Він сказав французам, що це не егоїзм, а здоровий глузд і що тільки винищувачі зможуть зупинити прогнозований напад на Англію. «Нам дуже гірко, що ми більше не можемо допомогти, — сказав він, — але ми все-таки не можемо».

* * *

Джока Колвілла хвилювали й деякі особисті питання. Він знав, що багатьох британських солдатів, які ще залишились у Франції, евакуюють із Шербура, і сподівався, що його брат Філіп також серед них. Частина Філіпового багажу прибула в Лондон — обладійливий знак, — але найбільша небезпека ще не минулася.

Оскільки двоє братів і багато однолітків Колвілла були на війні, він вирішив, що і йому слід долучитися до бойових дій. Колвіллу здавалося, що найліпше було б потрапити до Королівських ВМС, і він сказав про це своєму безпосередньому керівникові Еріку Сілу, старшому особистому секретарю Черчилля. Сіл пообіцяв допомогти, але з'ясував, що нічим не може зарадити. У Вайтголлі чимало юнаків, зокрема і працівники дипломатичної служби, поділяли Колвіллові прагнення, і зрештою це стало проблемою. Принаймні на деякий час Міністерство закордонних справ відмовилося відпускати молодих чоловіків на військову службу. Колвілл вирішив, що не облишатиме спроб.

* * *

У середу, 12 червня, коли Черчилль з делегацією завершив зустрічі у Франції, посол США Джозеф Кеннеді надіслав конфіденційну телеграму своєму керівникові, державному секретареві Корделлу Галлу, з черговою скептичною оцінкою перспектив Англії. За його словами, готовність імперії була «жахливо низькою» порівняно з міццю Німеччини¹⁷³. «Вони жалюгідні», — написав він. В Англії було лише одне: сміливість. На переконання Кеннеді, Черчилль ще не опустив рук виключно через віру в те, що Сполучені Штати увійдуть у війну невдовзі після прийдешніх президентських виборів 5 листопада, у яких, найімовірніше, візьме участь Рузвельт. Він написав, що

Черчилль вважає, буцімто «побачивши, що англійські міста і містечка, на честь яких назвали багато міст і містечок в Америці, лежать у руїнах, американці вишикуються в чергу, щоб піти на війну».

Кеннеді послався на звіт англійського кореспондента в Америці, який написав, що «для втягнення Сполучених Штатів у війну буде достатньо одного “інциденту”». Кеннеді це збентежило. «Якщо це все, що потрібно, від безвиході люди будуть готові на відчайдушні вчинки».

* * *

З іншого боку теж надійшла страхітлива звістка. Уранці в середу, 12 червня, щойно призначений науковий радник Черчилля Фредерік Ліндемманн, якого всі називали Профом, зустрівся зі своїм колишнім студентом, молодим ученим із розвідувальної служби Міністерства авіації на ім'я Реджинальд Джонс, який у свої двадцять вісім років мав високе звання заступника директора з аналізу розвідувальних даних.

Основною темою їхньої наради мало бути те, чи вдалося Німеччині розробити і розгорнути власну радіолокаційну систему. У Британії така система з'явилася ще до війни, і тепер вона надавала цій країні величезну таємну перевагу: мережа берегових веж — станцій «Чейн-Гоум» — точно і завчасно попереджала про наближення німецьких літаків. Але незабаром окреслилася страшна перспектива: технологічні здобутки, які — були б вони справді реальні — дадуть Німеччині величезну перевагу в повітряній війні.

Частина друга

Певні події

Червень-серпень

Таємниця Лебединого замку

Проф, себто Ліндемманн, слухав дедалі скептичніше. Те, що говорив доктор Джонс, молодий працівник служби розвідки ВПС, суперечило всім уявленням фізиків про поширення радіохвиль на великі відстані. Розвідувальна інформація, яку надав Джонс, була переконливою, але він, поза всяким сумнівом, неправильно трактував її суть.

Об'єктивна наукова оцінка світу — робота Профа. Його, п'ятдесятичотирирічного оксфордського фізика, Черчилль запросив до Кабінету міністрів одним із перших. Прем'єр-міністр вважав, що технологічний прогрес відіграватиме важливу роль у новій війні. Підтвердженням цієї думки був радар — вдалий супутній продукт значно менш успішного дослідження, під час якого хотіли створити «промінь смерті», засіб миттєвого знищення літаків. До того ж британці навчилися перехоплювати і розшифровувати комунікацію Люфтваффе. Її опрацьовували в Блечлі-парку, засекреченій штаб-квартирі Урядової школи кодів та шифрів, де криптоаналітики розгадували таємниці німецької шифрувальної машини «Еніґма».

Раніше Ліндемманн працював у Адміралтействі на посаді, створеній спеціально для того, щоб Черчилль, який на той момент був першим лордом, мав якнайповнішу картину щоденної боєготовності Королівських ВМС. Щойно Черчилль став прем'єр-міністром, він поставив Ліндемманна на чолі управління з аналогічними функціями і розширеними компетенціями. А саме — у Статистичний департамент прем'єр-міністра. І призначив його своїм спеціальним науковим радником з офіційним званням особистого помічника. Ці дві посади давали Ліндемманну зелене світло для дослідження будь-яких наукових, технічних чи економічних питань, що могли вплинути на перебіг

війни: привабливий спектр повноважень, який неминуче розбурхав заздрощі на феодальних володіннях міністерств Вайтголла.

Однак іще дужче ситуацію ускладнював сам Ліндеманн. За словами заступника міністра закордонних справ Кадогана, найбільшим його здобутком була здатність «об'єднувати проти себе будь-яку групу людей, з якою він устиг поспілкуватися»¹⁷⁴.

Він був високий і блідий, обожнював цупкі накрохмалені сорочки, тверді комірці та краватки, які щільно обтискають шию. Блідість Ліндемання пасувала до його сірих костюмів. Він завжди носив велетенського капелюха-казанка, пальто з оксамитовим коміром і парасоль. На обличчі Профа застиг вираз зневажливої оцінки, яку тільки увиразнювало те, що кутики його губ були незмінно опущені. Здавалося, неначе він непідвладний старінню — чи радше вічно старий. Леді Джуліет Таунсенд, донька лорда Біркенгеда, близького друга, а згодом і біографа Ліндемання, згадує: «Як на мене, він із тих людей, які вже замолоду видаються доволі старими, а потім мають такий вигляд іще років зо двадцять»¹⁷⁵. Саме Таунсенд у дитинстві дав Ліндеманну прізвисько «Проф». Його називали то Профом, то *Тим Самим* Профом, залежно від особистих уподобань.

Суперечності були визначальною рисою характеру Ліндемання. Він ненавидів темношкірих, але роками грав у теніс у парі з вихідцем із Вест-Індії. Йому не подобалися євреї: якось він описав свого колегу-фізика як «з-замурзаний м-маленький жид». Однак він вважав Альберта Ейнштейна своїм другом, а після приходу Гітлера до влади допомагав фізикам-євреям тікати з Німеччини¹⁷⁶. У власних симпатіях він бачив тільки чорне і біле. Його друзі не помилялися ніколи, а вороги — завжди. Образившись раз, він тримав образу все життя. «Пам'ять у нього, — пише Джон Колвілл, — була не просто всеохопна. Пам'ять на прикrostі минулого була в нього, як у слона»¹⁷⁷.

Та однак його любили жінки і діти. Він був улюбленцем Черчиллів і ніколи не забував про їхні дні народження. Він заслужив особливу прихильність Клементини, якій не надто подобалася більшість міністрів і генералів, з якими спілкувався Черчилль. За зовнішньою строгістю Ліндемання ховалася внутрішня чутливість до чужої думки — така глибока, що він ніколи не носив наручного годинника, адже

боявся, що чоловікам таке не личить. Він старанно приховував пестливе ім'я, яким його в дитинстві називали батьки: Персик.

Ліндемманн неодмінно мусив усе робити краще від усіх і грав у теніс майже на професійному рівні. Якось він навіть брав участь у парних змаганнях на Вімблдоні. Він часто грав із Клементиною, але ніколи не виказував радості, за словами його сестри Лінди. Здавалося, неначе у нього всередині вічно точиться битва: «Під час обіду Персик вражає всіх своєю огидною ерудицією, яка перетворює бесіду на мінне поле. Персик методично грає у шахи, в теніс, на фортепіано. Бідолашний Персик ніколи по-справжньому не грав»¹⁷⁸.

Унаслідок прорахунку, в якому Ліндемманн обвинувачував егоїзм своєї матері, народився він не в Англії, а в німецькому курортному містечку Баден-Баден 5 квітня 1886 року. «Той факт, що вона відчувала наближення пологів й однак вирішила народити його на території Німеччини, дошкуляв Ліндемманну все життя», — пише лорд Біркенгед¹⁷⁹. Ліндемманн зовсім не вважав себе німцем і взагалі ненавидів Німеччину, та з огляду на місце народження його підданство викликало підозри і під час попередньої війни, і під час нової. Спочатку навіть Колвілл зазначив: «Із закордонними зв'язками в нього щось нечисто»¹⁸⁰.

Вплив Ліндемманнової матері мав іще один тривалий наслідок для його репутації. Коли він був малим, саме вона посадила його з братами і сестрами на строгу вегетаріанську дієту. Невдовзі вона й інші відмовилися від цього способу харчування; дотримувався його лише він, і то з несамовитою впертістю. День у день він споживав неймовірну кількість яєчних білків (але не жовтків) і майонез на оливковій олії. Його любов до солодкого сягала космічних масштабів — він обожнював шоколадні цукерки з помадкою, а особливо цукерки «Фуллерс» із кремовою начинкою. Ліндемманн, за власними ж ретельними підрахунками, споживав до двохсот грамів — тобто сорок вісім чайних ложок — цукру на день.

Познайомилися Ліндемманн із Черчиллем на одній вечері в Лондоні влітку 1921 року, а згодом і потоваришували. 1932 року вони удвох об'їздили Німеччину й відвідали поля бою, на яких воював Черчилль пращур герцог Мальборо: над його біографією Черчилль саме працював. Роз'їжджаючи сільською місцевістю в «роллс-ройсі» Профа

(після смерті батька він успадкував великі статки), вони зауважили тенденцію до войовничого націоналізму. Занепокоєні, вони заповзялися зібрати якнайбільше даних про злет мілітаризму в гітлерівській Німеччині й повідомити Британії про загрозу, що насувається. Домівка Черчилля стала таким собі розвідувальним центром для накопичення конфіденційної інформації про Німеччину.

Ліндемманн відчував професійну спорідненість із Черчиллем. Він вважав, що Черчилль мав би стати науковцем, але не роздивився свого покликання. Черчилль, своєю чергою, чудувався з уміння Ліндемманна пригадувати подробиці й виокремлювати найголовніше у складних темах. Він часто казав, що у Профа «чудесний мозок»¹⁸¹.

* * *

Зустріч Ліндемманна з доктором Джонсом розпочалася, як і було заплановано, з питання про те, чи навчилася Німеччина відстежувати повітряні судна за допомогою радіохвиль. Джонс був у цьому переконаний і навів розвідувальні дані на підтвердження своєї думки. Перед завершенням зустрічі Джонс скерував розмову в інше річище. Йому не давав спокою епізод, що стався того дня. Один його колега, полковник авіації Л. Ф. Бленді, голова підрозділу Королівських ВПС, що відповідав за прослуховування німецьких радіопереговорів, передав Джонсу копію німецького повідомлення, розшифрованого у Блечлі-парку.

«Вам це про щось говорить? — спитав Бленді. — У нас ніхто не розуміє, про що тут ідеться»¹⁸².

Те коротке повідомлення містило географічні координати у форматі широти і довготи й, вочевидь, два німецькі іменники: Cleves і Knickebein. Спробувавши перекласти це повідомлення, Джонс отримав таке: «Cleves Knickebein підтверджено [чи визначено] у точці 53° 24' на північ і 1° на захід».

Джонс був ошелешений. Він відповів Бленді, що це повідомлення пролило йому світло на *все*.

Воно доповнювало напівзібрану мозаїку, яку він тримав у голові. Вона складалася із фрагментів розвідувальних даних, які він отримував упродовж останніх місяців. Слово Knickebein він уже бачив — на клаптику паперу, знайденому в уламках німецького

бомбардувальника, збитого в березні 1940 року. На ньому було написано: «Радіомаяк Kniskebein». Згодом, коли в підрозділі повітряної розвідки Королівських ВПС запровадили практику прослуховування розмов ув'язнених, він слухав запис двох полонених німецьких пілотів, що обговорювали, вочевидь, якусь таємну систему радіонавігації.

А потім з'явилося це повідомлення. Джонс знав, що німецьке слово Kniskebein означає «крива нога» чи «собача нога», і вважав, що Cleves, найімовірніше, позначає німецьке місто Клеве. У тому місті стоїть знаменитий замок Шваненбург, тобто Лебединий замок, де нібито жила Анна Клевська, яка згодом виїхала до Англії і стала четвертою дружиною Генріха VIII¹⁸³. Вважають, що Лебединий замок і легенда про Лоенгріна надихнули Вагнера на створення славнозвісної опери, названої на честь цього лицаря.

Зненацька Джонс зрозумів, що означають усі ці деталі, проте його висновки видавалися малоймовірними. Йому було двадцять вісім років. Схибивши, він виставить себе на посміховисько. Якщо ж він усе-таки має рацію, його відкриття може врятувати незліченну кількість життів.

Він знав, що географічні координати, наведені у щойно перехопленому повідомленні, позначають точку на південь від міста Ретфорд у промисловому англійському регіоні Мідлендс. Якщо накреслити лінію від Клеве до Ретфорда, утвориться вектор — можливо, траєкторія літака чи радіопередачі (промінь або маяк), на що вказує сполука «Радіомаяк Kniskebein». Термін «крива нога» вказує на якийсь перетин, причому Джонс не виключав імовірності перетину другого променя з першим. У такий спосіб можна позначити розташування на землі конкретної географічної точки — можливо, міста чи навіть окремого заводу. Тоді вже існували технологічні можливості для навігації торговельних і військових літаків за допомогою радіопроменів, але тільки на невеликі відстані. Вони допомагали під час посадки за умови низької видимості. Про цю технологічну можливість — систему сліпої посадки Лоренца, яку так назвали на честь її винахідника, німецької компанії C. Lorenz AG, — знали обидві сторони конфлікту. Систему використовували в аеропортах і на аеродромах в Англії та Німеччині. Джонса осяяло:

можливо, у Люфтваффе навчилися прокладати промінь за технологією Лоренца аж через Ла-Манш, до цілей на території Англії.

Така ймовірність давала серйозні підстави непокоїтися. На той момент пілоти бомбардувальників, які здійснювали нічні вильоти і прагнули бодай якоїсь точності, могли літати лише за безхмарного неба під світлом місяця. За допомогою системи, яку собі уявляв Джонс, німецькі бомбардувальники могли налетіти на Англію будь-якої ночі, не чекаючи повні чи найяскравіших фаз місяця, — навіть за таких погодних умов, коли винищувачі Королівських ВПС не можуть піднятися у повітря. Королівські ВПС були впевнені у своїй здатності відбивати повітряні напади в денний час, та попри те, що Англія мала систему радарів, уночі англійським винищувачам було б дуже складно знайти вороже повітряне судно і відкрити вогонь. Бій вимагає зорового контакту, а точності наземного радара не вистачало для того, щоби впритул приводити пілотів Королівських ВПС до цілі. Поки диспетчери Винищувального командування повітряних сил повідомлять пілотам радарні точки, німецькі бомбардувальники вже будуть деінде — можливо, на іншій висоті та пеленгах.

Отже, Джонс виклав свою теорію на вранішній зустрічі з Профом. Перекоаний у тому, що випадково викрив новий таємний винахід Німеччини, він почував збудження. Однак Ліндемманн — блідий, стриманий, із вічно опущеними кутиками губ — сказав, що його припущення неможливе. Звичайний радіопромінь, який застосовують для сліпої посадки, може утворювати лише пряму лінію, а отже, зважаючи на викривлення земної поверхні, поки промінь з Німеччини подолає триста чи більше кілометрів до неба над ціллю в Англії, він стане недосяжним навіть для бомбардувальників найвищого польоту. Це підтверджена теорія. А коли вже Ліндемманн мав якесь переконання, змусити його змінити думку було дуже складно. Його близький товариш Роб Геррод казав: «Я не знаю іншої людини, яка так міцно і непорушно трималася б за власні переконання»¹⁸⁴.

Засмучений, але не переможений, Джонс повернувся до свого кабінету, щоб обмірковувати подальші кроки. Він призначив ще одну зустріч із Ліндемманном наступного дня.

У вівторок об одинадцятій ранку Черчилль знову вилетів до Франції. Як з'ясувалося згодом — на останню особисту зустріч із першими особами цієї країни. Він узяв із собою Мопса Ісмея, Галіфакса, Кадогана і генерал-майора Едварда Спірса, офіцера зв'язку з армією Франції, і цього разу — ще й лорда Бівербрука, чим укотре наразив на небезпеку чималу частину владної верхівки Британії. Аеродром у Турсі, куди вони прямували, напередодні бомбили. Це відрядження змусило Мері Черчилль із матір'ю просидіти весь день як на голках. «Ненавиджу, коли він кудись їде, — написала Мері у щоденнику. — Нас усіх не покидає жаске передчуття капітуляції Франції. Боже мій! Франція не може так вчинити! Вона мусить продовжувати, вона мусить продовжувати»¹⁸⁵.

Льотне поле було покинуте й самотнє, рясно вкрите ямами після вчорашнього бомбардування. Французькі льотчики вешталися поміж ангарів, не виявляючи особливого інтересу до щойно прибулих. Черчилль підійшов до авіаторів і жакливою французькою назвався прем'єр-міністром Британії. Їм дали маленький відкритий автомобіль, куди насилу вмістився Черчилль, а про двометрового Галіфакса годі й казати. Напхавшись у те авто, неначе герої якоїсь ексцентричної комедії, вони вирушили до тамтешньої *préfecture*, де квартирувалися місцеві представники уряду. Там вони застали лише двох чиновників — прем'єр-міністра Франції Рейно і міністра закордонних справ Поля Бодуена. Рейно сів за письмовий стіл, а Черчилль улаштувався в глибокому кріслі й майже зник із поля зору.

На відміну від попередньої зустрічі у Бріарі, Черчилль не намагався бути привітним. Вигляд він мав «україн суворий і зосереджений», як написав генерал Спірс¹⁸⁶. Та й Мопс Ісмей вже не нагадував песика в людській подобі — вираз його обличчя теж був суворий. Бівербрук брязкав монетами в кишені, «ніби шукав комусь чайових», як зауважив Спірс. Лице у нього було багряне, а волосся — скільки вже його лишилося — стирчало на всі боки. «Його кругла голова нагадувала гарматне ядро, яке от-от полетить у Рейно під тиском міцної пружини мініатюрного натягнутого тіла».

Французи явно налаштувалися на капітуляцію й не могли дочекатися завершення зустрічі. За словами Рейно, все залежало від дій Сполучених Штатів. Він збирався негайно надіслати Рузвельту

телеграму. «На цей момент, — зазначив він, — нам залишається єдиний варіант: максимально відверто змалювати ситуацію президентів Америки».

Черчилль пообіцяв учинити так само, а потім попросив усамітнитися на хвилинку зі своїми колегами. «Dans le jardin!¹⁸⁷» — наказав він. Вони вийшли в похмурий прямокутний сад із вузькою стежкою й заходилися описувати кола. «Мабуть, від шоку всім відібрало мову, — написав Спірс. — Принаймні мені».

Раптом Бівербрук порушив мовчанку. Він сказав, що їм лишається тільки чекати на відповідь Рузвельта. Бівербрук боявся, що Черчилль може знову наобіцяти Франції кілька ескадронів винищувачів Королівських ВПС і закликав не давати несподіваних обіцянок. «Ми тут нічим не зарадимо, — мовив він. — Я навіть сказав би, що слухати заяви Рейно — шкідливо. Летімо додому».

Надвечір вони повернулися до Англії.

* * *

До другої зустрічі з Профом молодий доктор Джонс підготувався значно ґрунтовніше. Джонс знав, що Томас Екерслі, найкращий в Англії фахівець із радіохвиль і досвідчений інженер-дослідник компанії «Марконі», колись написав коротку статтю, в якій вирахував, що дуже вузький промінь справді може вигинатися разом із нерівностями поверхні землі, отже, його можна використовувати для супроводу бомбардувальників із Німеччини до Британії. Джонс узяв із собою статтю Екерслі й нові розвідувальні дані.

Готуючись до зустрічі, Джонс вийшов на зв'язок зі своїм другом і колегою, полковником авіації Семюелом Денісом Фелкіном, відповідальним за допит членів екіпажу Люфтваффе¹⁸⁸. Знаючи, що в нещодавно збитих бомбардувальниках були нові бранці, яких можна допитати, Джонс попросив Фелкіна спитати їх про технології наведення за променями.

Так Фелкін і вчинив. Однак прямі запитання не допомогли виявити нічого нового. Та Фелкін розробив новий ефективний спосіб отримання розвідувальних даних від бранців. Після допиту він повертав допитуваного до інших льотчиків, а потім підслуховував через прихований мікрофон їхні розмови про допит і поставлені під

час нього запитання. Фелкін повернув одного з нових бранців до камери, а тоді вислухав, як той каже своєму сусідові, мовляв, хай як дошукуватимуться Королівські ВПС, їм ніколи не знайти «обладнання».

Що, певна річ, роз'ятрило допитливість Джонса. У зауваженні того бранця пролунало непряме підтвердження того, що Джонс на правильному шляху. А ще воно наводило на припущення, що насправді той пристрій лежить на видному місці.

Джонс одразу дав запит на копію технічного звіту, підготованого британськими слідчими восени минулого року, коли Королівські ВПС збили бомбардувальник такого ж типу, в якому летів той бранець. Джонс зосередився на даних про обладнання для радіозв'язку. Його увагу привернув один інструмент: пристрій, який у звіті називають приймачем сліпої посадки. У цьому не було нічого дивного, адже всі німецькі бомбардувальники обладнано стандартною системою посадки Лоренца. За даними звіту, цей пристрій уважно оглянув інженер Королівського авіазаводу, експериментального авіаційного підрозділу.

Джонс йому зателефонував.

— Скажіть, — запитав він, — чи було щось незвичне у приймачі сліпої посадки?¹⁸⁹

Інженер відповів, що ні, а тоді уточнив:

— Коли ви вже про це згадали, то його чутливість значно перевищує вимоги сліпої посадки.

Цей пристрій можна налаштовувати на конкретні частоти, які, за Джонсовим припущенням, мають бути в діапазоні нової системи наведення за променем — якщо, звісно, ця здогадка правильна.

Ліндемманнові дуже не хотілося поступатися своїми переконаннями, але він усе-таки сприймав холодну наукову логіку. Вислуховувати припущення двадцятивосьмирічного науковця про появу в Німеччині таємної навігаційної технології, що спираються на жменьку непрямих доказів, — це одне, а бачити перед собою чіткі зрозумілі обчислення провідного фахівця, який наполегливо доводить, що закони радіофізики дають змогу створити таку систему, — зовсім інше. А нові докази, що їх навів Джонс, були переконливими.

Тепер Ліндемани погоджувався: якщо Люфтваффе вдалося опанувати цю нову технологію, ситуація склалася справді жаска. На переконання Джонса, такі промені давали змогу надзвичайно точно наводити літаки на цілі в радіусі 360 метрів.

Скориставшись своїм прямим зв'язком із Черчиллем, Ліндемани того ж таки дня написав прем'єр-міністру термінову записку. Їхнє братерство викликало у колег Ліндемани неабиякі підозри й заздрощі. З таким розмахом нових повноважень до сфери його компетенцій увійшло все і всі. Він міг втручатися в роботу найвіддаленіших закапелків державного апарату, піддавати сумніву будь-що, навіть пропонувати нові види зброї та висловлювати власні погляди на військову стратегію, надокучаючи бюрократам і високого, і низького рангів. «Він був упертий, наче мул, і відмовлявся визнавати, що на землі існує бодай одна задача, для розв'язання якої йому бракує компетенції, — пригадує Мопс Ісмей¹⁹⁰. — Сьогодні він пише меморандум про стратегію високого рівня, а завтра — доповідь про виробництво яєць». Із кабінету Ліндемани вилітали записки і протоколи — до кінця року їх назбиралося понад 250 — на такі розбіжні теми, як нітрогліцерин, постачання деревини і таємна протиповітряна зброя. Нерідко ці документи спонукали Черчилля висувати нові вимоги до різних міністрів, що вносило безлад у їхнє й так напружене життя. На будь-якій нараді Черчилль, спираючись на підтримку Ліндемани, міг зненацька витягнути статистичну рапіру й розпатрати якусь вимогу чи аргумент. А часом це робив сам Ліндемани своїм тихим скрипучим голосом. Освоївшись на новій посаді, Ліндемани почав додавати до своїх записок чернетку протоколу, яку мав підписати Черчилль. Він намагався дотримуватися стилю Черчилля, приховуючи власну роль у цьому процесі.

Та саме цього Черчилль і хотів від Ліндемани: щоб той піддавав сумніву традиційні перевірені часом рішення, що мало би збільшити ефективність різних процесів. Проф обожнював доходити висновків, які перевертали звичні уявлення з ніг на голову. Якось він кудись ішов зі своїм колегою Дональдом Макдугалом і побачив плакат-настанову «Перекрийте кран» — заклик економити воду, а отже й вугілля, на якому тримається система водопостачання¹⁹¹. Проф узявся на ходу вираховувати вартість електроенергії, деревного волокна і

транспортних витрат на папір для цих плакатів. «І, ясна річ, — пригадує Макдугал, — початковий сумнів Профа підтвердився: сумарні витрати незрівнянно перевищували заощадження, які вдалося б отримати, якби люди дослухалися до поради із цього плаката».

Ліндемманн написав Черчиллю помірковану записку про гадане відкриття доктора Джонса. «Є низка причин припускати, що в Німеччині з'явився радіопристрій, за допомогою якого ця країна планує виявляти військові цілі», — написав він¹⁹². Незрозуміло, за якою саме технологією він працює, однак, за гіпотезою Ліндемманна, він може зчитувати якийсь радіопромінь чи, ймовірно, маяки, встановлені в Англії шпигунами. Хай там як, написав Ліндемманн, «це питання конче необхідно дослідити, а насамперед з'ясувати довжину хвилі. Знаючи це, ми могли б знайти спосіб дезорієнтувати німців».

Він попросив у Черчилля дозволу «залучити до цього Міністерство авіації й закликати його до дії».

Черчилль одразу поставився до цієї інформації серйозно, а згодом пригадав, що сприйняв ту звістку як «болісну несподіванку». Він переслав записку Профа голові Міністерства авіації Арчибальду Сінклеру з приміткою: «Це багатообіцяльна звістка, і я сподіваюся, що ви ретельно розглянете це питання»¹⁹³.

Таке розпорядження від Черчилля було немов удар батоном. Сінклер відреагував негайно, хай і неохоче, і доручив дослідити теорію Джонса міністерському службовцеві високого рангу.

* * *

Настав день переїзду Черчиллів. Скинутий прем'єр-міністр Чемберлен виїхав, нарешті, з Даунінг-стріт, 10. Тож у п'ятницю, 14 червня, Черчиллі почали перевозити майно з Адміралтейства до своєї нової резиденції. На чолі цієї операції стояла Клементина.

Переїзд — непроста справа за будь-якої епохи. Однак тієї пори, безперечно, напруги додавали очікування капітуляції Франції з дня на день і неминуча загроза наступу. Проте Клементина трималася спокійно, як з'ясувала її подруга Вайолет Бонем-Картер (та, яку колись вважали її суперницею), завітавши до Адміралтейства на чай за лічені дні до переїзду. Всі меблі та декор досі стояли на місцях. «Дім був стильний і красивий, весь у квітах, усі їхні чудесні картини залиті

світлом, — написала вона в щоденнику 11 червня¹⁹⁴. — Клеммі трималася, як зазвичай: щебетала, була дуже милою і, як завжди, трішки веселішою, ніж гадалося».

Переїзд розтягнувся на декілька днів, які Мері з Клементиною прожили в готелі «Карлтон», де тимчасово мешкав і Проф. А Черчилль, воліючи дистанціюватися від побутових клопотів, оселився у Сторновой-Гаузі, лондонському маєтку лорда Бівербрука і штаб-квартирі Міністерства авіапромисловості.

Черчиллі привели на Даунінг-стріт нового поживця, адміралтейського чорного kota Нельсона, якого назвали на честь віцеадмірала Гораціо Нельсона, героя переможної для британського флоту Трафальгарської битви. Черчилль обожнював цього kota і часто носив його по будинку. За словами Мері, поява Нельсона розпалила котячу ворожнечу: Нельсон почав чіплятися до kota на прізвисько Мюнхенський Мишолов, який уже жив на Даунінг-стріт.

Певна річ, організаційної роботи не бракує в будь-якому господарстві. Однак перелік майна Даунінг-стріт, 10 дає змогу уявити, з яким непростим завданням зіткнулася Клементина¹⁹⁵. Келихи для вина і високі склянки (бо ж треба кудись наливати віскі), креманки, тарелі для м'яса, сита, вінички для збивання, ножі, кухлі, чашки і блюдця для сніданку, голки для зшивання птиці, карафки і склянки для спальні, 36 пляшечок політури для меблів, 12 кілограмів карболового мила, 68 кілограмів мила з примулою (у брусках) і 35 кілограмів брунатного віндзорського мила, яке обожнювали Наполеон і королева Вікторія. Щітки зі щетини і мітелки; автоматична щітка для підлоги «Евбанк»; щітки для печі; килимки під коліна; швабри, держак для швабр і насадки для спеціальних універсальних швабр; крім того, замша, три кілограми ганчірок і 24 десятки сірників для розпалювання вогнища й сигар.

«Після Чемберленів у будинку було дуже брудно, — написала Мері в щоденнику наступного дня. — Після матусі Адміралтейство аж блищало»¹⁹⁶.

Мері дуже сподобалася нова оселя, а насамперед її піднесена атмосфера. Вхідні двері було пофарбовано чорною емаллю, на них висів молоток у формі лев'ячої голови, а вартували біля них консьєрж в уніформі та офіцер поліції. Особистий кабінет Черчилля і знаменита

зала для нарад Кабінету міністрів були на першому поверсі, де панувала вродиста тиша, ніби важкий тягар історії Британії приглушував гамір щоденного життя. У коридорах висіли картини Черчилля.

Житлові приміщення були нагорі: у Британії цей поверх називають другим, а в Америці — третім; їх поєднували коридори зі світло-блакитними стінами і килимами томатного кольору. Підйомні вікна виходили в сад, на задні двері будинку і Горс-Гардс-Переїд — широкий майдан із гравійним покриттям, на якому відбувалися важливі урочисті події. Цей поверх нагадував Мері заміський будинок. Тут, як і в Адміралтействі, Черчилль і Клементина спали в окремих кімнатах.

А особливо Мері сподобалися кімнати, відведені для неї. «Матуся віддала мені прегарну спальню, вітальню й дуже містку гардеробну (достоту як у *Голлівуді*)», — написала вона¹⁹⁷.

Відколи її батько став прем'єр-міністром, вона опинилася в епіцентрі подій. Усе було таким зворушливим і романтичним. Судячи зі стилістики щоденника, Мері й на думку не спадало, що вже невдовзі Люфтваффе змусять її покинути не лише ці прекрасні кімнати, а й сам Лондон.

* * *

Черчилль дотримався даної французам обіцянки: пізно ввечері в суботу, 15 червня, він надиктував президентові Рузвельту телеграму з таким відчайдушним благанням, якого він іще ніколи не висловлював.

Процес диктування щоразу випробовував терпіння всіх присутніх — зазвичай то були старша особиста секретарка місіс Гілл і особистий секретар, а саме Джон Колвілл. Згодом Колвілл написав: «Спостерігаючи за тим, як він диктує якусь телеграму чи записку, ти відчуваєшся, немов під час народження дитини — таке напружене у нього обличчя, так неспокійно він перевертається з боку на бік, так чудернацько мугикає собі під ніс»¹⁹⁸.

А такі делікатні телеграми, як ця, вимагали особливо виваженого ритуалу.

«Я розумію всі труднощі, пов'язані з громадською думкою та Конгресом, — продиктував Черчилль, — але ситуація стрімко мчить у прірву, тож коли громадськість, нарешті, сформує свою думку,

ситуація вже буде поза її контролем»¹⁹⁹. Франція зіткнулася з екзистенційною кризою, а вплив на її майбутнє має лише Америка. «Заява про те, що в разі потреби Сполучені Штати візьмуть участь у цій війні, може врятувати Францію, — сказав він. — Якщо ж цього не зробити, вже за кілька днів Франція може капітулювати, а ми залишимося на самоті».

А ще Черчилль додав, що на кону не лише Франція, а значно більше. Він згадав про небезпеку того, що й Британія може стати жертвою Гітлера, і застеріг: імовірно, в такому разі замість його уряду з'явиться новий, лояльний до Німеччини. «Якщо ми не вистоїмо, вам, можливо, доведеться мати справу зі Сполученими Штатами Європи під керівництвом нацистів — значно численнішими, потужнішими й озброєними краще, ніж Новий світ».

Черчилль знову попросив Сполучені Штати надати Королівським ВМС есмінці, посилаючись на документ з обґрунтуванням термінової потреби в цих кораблях з огляду на можливий напад. Цей документ вторував побоюванням начальника Збройних сил метрополії генерала Айронсайда про «Дюнкерк навпаки» і застерігав, що напад Німеччини з моря, «поза всяким сумнівом, буде здійснено у форматі розосередженої висадки з великої кількості малих суден, а єдина ефективна реакція на такий хід — це ефективне патрулювання на великій флотилії есмінців». Однак у цьому звіті було зазначено, що на балансі Королівських ВМС лише шістдесят вісім придатних для використання есмінців. А отже, було вкрай необхідно збільшити їхню кількість. «Це, — написав Черчилль, — цілком практичний і, можливо, вирішальний крок, який можна здійснити невідкладно. Я серйозно закликаю вас зважити мої слова». Отримання есмінців він назвав «питанням життя і смерті».

Розправившись із цією телеграмою, а потім іще з однією — для прем'єр-міністрів Канади та інших домініонів Британії, — Черчилль уїдливо кинув Джонові Колвіллу: «Якби слова щось важили, ми мали б вийти із цієї війни переможцями»²⁰⁰.

Рузвельт співчував Британії, але його зв'язували по руках і ногах закони про нейтралітет й ізоляціоністські тенденції в суспільстві Америки.

* * *

Невдовзі Колвілл утік із міста на вихідні в місцину, що швидко перетворилася на таку собі таємну зброю Черчилля: Чекерс, офіційний маєток прем'єр-міністра в Букінгемширі, за 65 кілометрів на північний захід від Лондона.

Привиди нудних людей

Три чорні «даймлери» мчали у присмерку повз села. Черчилль любив швидко їзду. Його водій, набравшись хоробрості та поклавшись на долю, проїжджав відстань від Даунінг-стріт до Чекерсу за годину. Коли ж він вкладався у п'ятдесят хвилин — а для того, щоб здійснити цей трюк, доводилося їхати на червоний і нехтувати правом проїзду, — Черчилль осипав його похвалами. Кажуть, що якимось на зворотному шляху він розігнався до 110 кілометрів за годину — і це тоді, коли в автомобілях ще не було пасків безпеки. Поряд із Черчиллем на задньому сидінні неодмінно їхала друкарка, в якій від таких поїздок волосся ставало дибки. Згодом Елізабет Лейтон описала пережите: «Ти сидиш із зошитом на коліні, зосереджено строчиш і тримаєш у лівій руці запасні олівці, його футляр для окулярів чи ще одну сигару. Часом ти підтримуєш ногою кришку його дорогоцінної Скриньки, яка без цього захряснулася б на першому ж крутому повороті»²⁰¹. Застосовувати стенографію дозволяли тільки в авто, за інших умов під диктовку Черчилля доводилося друкувати.

З ними приїжджав і інспектор Томпсон. З наближенням до будинку в нього посилювалася тривога, адже в цій місцині він вбачав ідеальні умови для вбивства. Цей дім — великий маєток із жовтогарячої цегли у стилі Тюдорів, люб'язний подарунок попереднього власника, сера Артура Лі, — був офіційним замиським будинком прем'єр-міністрів Великої Британії з 1917 року, коли Лі передав його державі. «Там поліцейського, навіть кремезного і з револьвером, охоплювало сильне почуття самотності, — написав Томпсон²⁰². — І сильне почуття небезпеки».

Кортеж заїжджав на територію маєтку через великі ковані ворота із цегляними вартівнями по боках. Територію патрулювали солдати Колдстрімської гвардії, у вартівнях стояли поліцейські, які зупиняли автомобілі для перевірки. Перевіряли навіть водія Черчилля. Авто рушали далі довгою прямою вулицею Вікторі-Вей.

У мирний час батареї високих вікон гостинно світилися б жовтим, але тоді вони були чорні, відповідно до суворих правил затемнення, що діяли в усій країні. Потім автівки заїжджали на алею у формі півкола і зупинялися біля парадного входу в східній частині. Там делегацію зустрічала міс Грейс Ламонт, «Монті» — шотландка, яка опікувалася цим будинком і його пожильцями, прем'єр-міністрами, з 1937 року. Її офіційна посада — «пані економка».

Лі подарував цей будинок з однією умовою: заборонаю працювати. Дім мав бути місцем відпочинку і відновлення. Лі написав: «Незалежно від тонких чинників впливу, що міцніше в наших можновладців здоров'я, то здоровіше вони правитимуть. Тож випадає сподіватися, що спонука збувати два дні на тиждень на високому чистому повітрі Чилтернських пагорбів і лісів подарує справжню перевагу державі та її обраним очільникам»²⁰³.

То була ідилічна місцина. «Щасливі прем'єр-міністри! Хай яким шляхом вирушите, на ньому ви побачите свіжість і красу», — написав Г'юберт Естлі, нащадок першого власника²⁰⁴. Будинок стояв у неглибокій Чилтернській долині, із трьох боків оточений пагорбами, померезаними стежками. Там можна було прогулятися поміж тисових живоплотів, ставків, верхівок буків, модрин і падубів під витонченим наглядом метеликів-синявців. Біля маєтку стояли пречудові ліси — наприклад Лонг-Вок-Вуд, у якому мешкали цілі сонмища життєрадісних кроликів. На території був майданчик для гри у крокет — на радість Клементині, завзятій та вимогливій гравчині. Невдовзі Черчилль почав використовувати його інакше: як тестовий майданчик для нових видів військової зброї, причому деякі з них винайшов сам Проф. Біля південного краю будинку стояв старий сонячний годинник із похмурым написом²⁰⁵:

Летять години,
Ми всі загинем.

Ліси і ріки
По нас лишаться:
Вони — навіки.

За вхідними дверима був передпокій, що вів до Парадної зали з високими — заввишки як увесь будинок — стінами, на яких висіли тридцять великих картин, зокрема «Математик» Рембрандта²⁰⁶. (Згодом з'ясували, що цю картину написав котрийсь із Рембрандтових учнів.) Увесь будинок був утіленням величного плину історії Британії, однак минуле ставало найвідчутнішим на дотик у Довгій галереї на другому поверсі. Там стояв стіл, яким користувався Наполеон Бонапарт у вигнанні на острові Святої Єлени. На полиці над великим каміном лежали два мечі, якими бився Олівер Кромвель. Кажуть, що один із них супроводжував Кромвелла у битві під Марстон-Муром 1644 року. Ліворуч від каміна висів життєствердний лист, який Кромвелл написав у тій місцині, зі славнозвісними словами: «Волею Господньою вони полягли під нашими Мечами, немов стерня»²⁰⁷.

Цей будинок був не кожному до смаку. Ллойду Джорджу не подобалося, що він лежить у долині, і це обмежує краєвид сільської місцевості. За його словами, у будинку було «повно привидів нудних людей»²⁰⁸. Він міркував, що, можливо, саме через це його пес Чонг завжди гарчить у Довгій галереї. Черчилль гостював у цьому маєтку під час каденції Ллойда Джорджа в лютому 1921 року, і, напевно, саме тоді в ньому зажевірла жага й самому колись стати прем'єр-міністром. «Я зараз тут, — написав він Клементині про свою гостину»²⁰⁹. — Тобі й самій захотілося [б] побачити це місце. А може, колись ти його ще побачиш! Ти обожнюєш такі будинки — музей із дерев'яними панелями, просякнутий історією, повний скарбів, але зі слабким опаленням. Хай там як, чудовий маєток».

Черчилль швидко дав на здогад, що не збирається віддавати належне вимозі Артура Лі про утримання прем'єр-міністрів від роботи.

* * *

Тієї суботи, 15 червня, вечерея мала розпочатися о пів на десяту. Кухар, якого попередили, що серед гостей буде Проф, приготував окрему страву за його вегетаріанськими вподобаннями. Він любив омлети зі

спаржею, салати з латуку й очищені та нарізані скибочками помідори — власне, все, що пасує до яєць і майонезу з оливкової олії. Клементина змушувала штат кухарів урахувати потреби Профа. «Мама без кінця мала із цим клопіт, — пригадує Мері. — Для Профа завжди готували щось окреме, щось інакше: нескінченні страви з яєць, із яких він обережно виймав жовтки, а білки з'їдав»²¹⁰. За винятком частування, він був невибагливим гостем. «Із Профом ніколи не було мороки, — пише Мері. — Його не потрібно було розважати: він сам ходив на гольф, працював, напоумляв тата чи грав у теніс. Він був абсолютно прекрасним гостем».

Йому завжди були раді, але Мері мала певні перестороги. «Я страшенно боялася сидіти поряд із Профом, адже він майже не жартував, тож молодій людині з ним було нуднувато. Поряд із Профом не було затишно. Попри всю привітність, — відзначила Мері, — він був дуже своєрідним»²¹¹.

Клементини з Мері тієї суботи не було — мабуть, вони вирішили залишитися в місті й продовжити процес перевезення родини і Нельсона на Даунінг-стріт, 10. Залишитися на ніч збиралися Черчиллева донька Діана з чоловіком Дунканом Сандсом і всюдисущий Джон Колвілл. Оскільки Проф боявся когось перестріти дорогою до вбиральні, він ніколи не ночував у гостях. Йому були миліші самотність і зручність власної оксфордської оселі або нового робочого помешкання в готелі «Карлтон».

Незадовго перед тим, як усі зайшли до їдальні, Колвіллу зателефонував колега, особистий секретар, який чергував у Лондоні, й доповів про щонайтривожніші новини з Франції. Тепер французи прямо вимагали дозволу укласти окремий мирний договір із Гітлером у супереччя попередній англо-французькій угоді. Колвілл переказав цю звістку Черчиллю, «який одразу дуже засмутився»²¹². Настрій у Чекерсі запанував, за словами Колвілла, похоронний. «Почалася вечеря на скорботній ноті, В. їв швидко і жадібно, мало не опускаючи обличчя в тарілку, і тільки час від часу кидав якісь технічні запитання Ліндемману, який спокійно споживав свою вегетаріанську страву».

Черчилль, занепокоєний і похмурий, дав на здогад: зараз його не цікавлять протокольні застільні теревені, а уваги вартий лише Ліндемманн.

Зрештою прислуга подала шампанське, бренді та сигари, які дивовижним чином поліпшили настрої. Пожвавлення за напоями і наїдками було звичною річчю, як колись зауважила Дороті, дружина лорда Галіфакса. Вона пише, що на початку вечері Черчилль був «мовчазний, дратівливий і байдужий»²¹³. «Але шампанське і смачна їжа його задобрювали, він змінювався до невпізнання, робився приємним і веселим». Якось Клементина розкритикувала його стосунки зі спиртним, на що той відповів: «Зауваж, Клеммі, що я узяв від спиртного більше, ніж воно від мене»²¹⁴.

Бесіда пожвавилася. Черчилль почав зачитувати вголос телеграми зі словами підтримки, які надходили з далеких куточків імперії, щоб і самому збадьоритися, і гостям піднести дух. Черчилль зробив витверезливу ремарку: «Насувається кровопролитна війна, але я сподіваюся, що наші люди сміливо зустрінуть бомбардування, а гунам не сподобається наша відповідь. І все-таки як же трагічно, що жменька якихось м'якотілих відібрала у нас перемогу в останній війні»²¹⁵. «М'якотілими» він називав прибічників політики умиротворення Чемберлена.

Товариство вийшло на прогулянку. Черчилль, його зять Дункан та інспектор Томпсон пішли в розарій, а Колвілл, Проф і Діана обійшли навколо будинку. Сонце сіло о дев'ятій дев'ятнадцять, вийшов яскравий опуклий місяць. За п'ять днів мала бути повня. «Було ясно і навдивовижу тепло, — пише Колвілл, — але навколо будинку стояли вартові в жерстяних касках і з насадженими багнетами, які не давали нам забути про жаску дійсність»²¹⁶.

Колвілла часто кликали до телефона, і він щоразу ходив по Черчилля — «шукав Вінстона у трояндах», як він записав у щоденнику. Колвілл доповів Черчиллю, що французи невпинно наближаються до капітуляції.

Черчилль відповів: «Скажіть їм... Якщо вони віддадуть нам свій флот, ми ніколи цього не забудемо, а якщо вони капітулюють, не порадившись із нами, ми ніколи цього не пробачимо. Ми спаплюжимо їхнє ім'я на тисячу років!»²¹⁷.

Він замовк на мить, а тоді додав: «Тільки зараз їм цього не кажіть».

Попри цю звістку настрої у Черчилля поліпшувалися. Він роздавав сигари; у темряві замерехтіли сірники. Під тління розжареного кінчика сигари він читав вірші й говорив про війну із завзяттям, що межувало з насолодою²¹⁸. Подеколи мугикав приспів популярної пісеньки дуету співаків Фланагана й Аллена:

Фермер кролика стріляє,
той п'ятами накиває — паф, паф, паф!

Популярність цієї пісеньки шалено зроста в наступні роки війни, коли Фланаган з Алленом замість «кролика» співали «Адольфа».

Черчиллю зателефонував посол Америки у Британії Джозеф Кеннеді. Колвілл підкликав Черчилля із саду. Він написав у щоденнику, що той одразу посерйознішав і осипав Кеннеді «потокм пишномовних слів про ту роль, яку може і мусить відіграти Америка в порятунку цивілізації»²¹⁹. Черчилль сказав послу, що обіцянки фінансової та промислової підтримки, які дала Америка, — це «посміховисько на історичній арені».

О першій ночі Черчилль з гостями зібралися в головній вітальні; Черчилль лежав на канапі, пахаючи сигарою. Він відпустив кілька непристойних жартів і говорив про те, як важливо виробляти більше винищувачів для Королівських ВПС.

О пів на другу він зібрався спати, тож підвівся і сказав: «Добраніч, діти».

Тієї ночі Колвілл написав у щоденнику: «То був найнапруженіший і водночас найпрекрасніший вечір на моїй пам'яті»²²⁰.

Шрамування

О пів на восьму ранку в неділю, довідавшись, що Черчилль уже не спить, Колвілл приніс йому свіжий звіт про ситуацію у Франції. Цю інформацію вже встигли й повідомити телефоном, і надіслати кур'єром. Колвілл приніс ці повідомлення до Черчиллевої кімнати. Той лежав у ліжку, «мов симпатичне поросся, вбране у шовкову безрукавку»²²¹.

Черчилль вирішив скликати позачергову нараду Кабінету міністрів у Лондоні о десятій п'ятнадцять ранку. Поки прем'єр-міністр снідав у ліжку, його камердинер Соєрс набирив ванну, а в будинку закипіла робота. Місіс Гілл налаштувала портативну друкарську машинку. Інспектор Томпсон перевіряв, чи немає в маєтку убивць. Водій Черчилля підготував авто. Колвілл побіг одягатися і збирати речі, а тоді поспіхом поснідав.

Вони помчали в Лондон під зливою, проїжджали на червоний, здіймаючи бризки, і блискавично пролетіли вулицею Мелл. Черчилль безперервно диктував місіс Гілл протоколи і назбирав Колвіллу та іншим особистим секретарям роботи на весь ранок.

Прем'єр прибув на Даунінг-стріт, 10 одночасно з міністрами. Результатом їхньої наради стала телеграма, яку надіслали у Францію о дванадцятій тридцять п'ять. У ній Франції давали дозвіл поцікавитися умовами перемир'я для себе, але «тільки за тієї умови, що її флот буде негайно переправлено у британські гавані до завершення переговорів»²²². Ця телеграма чітко давала на здогад, що Британія не збирається припиняти боротьби й не братиме участі в жодних перемовинах Франції з Німеччиною.

Черчилль розумів, що Францію вони втратили. Тепер його найбільше хвилював французький флот. Якщо він — а це видавалося цілком імовірним — потрапить під контроль Гітлера, це позначиться на балансі сил у відкритому морі, де Британія наразі тримала першість.

* * *

Того-таки дня в Лондоні Проф і молодий доктор Джонс із підрозділу повітряної розвідки відвідали нараду Комітету нічного перехоплення Королівських ВПС, яку скликав маршал повітряних сил Філіп Жубер, щоб ретельно проаналізувати нову німецьку систему радіонавігації, яку нібито знайшов Джонс. Черчилль мав інші справи і не прийшов, однак не помітити рушійної сили його небайдужості до цієї теми було неможливо. Те, що досі лежало у площині доволанаукових інтересів, стало предметом конкретного дослідження, причому кільком офіцерам доручили вузькоспецифічні завдання.

«Як усе змінилося, — написав Джонс, — порівняно з моєю бездіяльністю лише тиждень тому!»²²³

Однак дехто сумнівався в теорії Джонса. За словами одного з ключових учасників тієї наради, головного маршала авіації й голови Командування винищувальної авіації Г'ю Давдінга, твердження Джонса спираються на «вкрай ненадійні факти»²²⁴. Ще один ключовий учасник, Генрі Тізард, поважний науковий радник Міністерства авіації, написав: «Можливо, я помиляюся, але цей буцімто новий метод, який Німеччина намірена застосувати проти нашої країни, наробив зайвого галасу. В такий спосіб неможливо домогтися влучного бомбардування конкретної цілі»²²⁵.

Але Проф був переконаний: ця справа невідкладна. Ліндемманн знову написав Черчиллю, закликаючи його видати розпорядження «про пріоритетність цього дослідження (у площині не лише матеріалів, а насамперед людей) над будь-яким іншим дослідженням, результати якого не вплинуть на виробництво впродовж наступних трьох місяців»²²⁶.

Черчилль дав згоду. Він нашвидкуруч приписав на записці Ліндемманна: «Обов'язково виконати»²²⁷.

Невдовзі до Джонса долетіли чутки, буцімто Черчилль вважає це питання настільки серйозним, що планує скликати на Даунінг-стріт

нараду, присвячену цій темі. Джонсу це видалося мало ймовірним і дуже схожим на першу дію якогось багатокрокового розіграшу, влаштованого його колегами з Міністерства авіації, віртуозами мистецтва жартів. Та й самого Джонса вважали неабияким жартівником.

* * *

У понеділок, 17 червня, відбулися «певні події». Франція здалася. На одинадцяту ранку Черчилль скликав нараду Кабінету міністрів, а вже невдовзі вони дізналися про те, що маршал Філіпп Петен, який того ж дня очолив Францію замість Рейно, наказав французькій армії припинити бойові дії.

Після наради Черчилль на самоті вийшов у сад на Даунінг-стріт, 10 і почав міряти його кроками, опустивши голову й зімкнувши руки за спиною. Він не засмутився, не злякався, а глибоко замислився. Колвілл за ним спостерігав. «Він, поза сумнівом, міркував про найкращий спосіб порятунку французького флоту, авіації і колоній, — написав Колвілл²²⁸. — Я переконаний: його не залякати».

Судячи з телеграми, яку Черчилль надіслав того дня Петену і генералу Максиму Вейгану, саме так і було. Врівноваживши лестощі іронією, він розпочав: «Я волів би наголосити на глибокому переконанні в тім, що славетний маршал Петен і знаменитий генерал Вейган, наші побратими у двох світових війнах з Німеччиною, не зашкодять своєму союзнику, передавши ворогові величний французький флот. Такий вчинок скарифікує...» — давнє, як світ, слово «скарифікує» міг ужити в надважливому дипломатичному листуванні тільки Черчилль, — «...їхні імена ще на тисячу років. А таке цілком може статися, якщо змарнувати ті кілька дорогоцінних годин, упродовж яких можна було б безпечно переправити в порти Британії чи Америки французький флот, а разом і надію на майбутнє та честь Франції»²²⁹.

Новини із Франції повідомили на «Бі-Бі-Сі» о першій годині дня. Служба внутрішньої розвідки відзвітувала, що «люди збентежені й шоковані, але не здивовані. Скрізь говорили про розгубленість і сильну тривогу»²³⁰. Багато хто боявся, що уряд Британії може «виїхати за кордон» чи просто здатися. «Мало хто вважає, що все втрачено».

Людей найдужче турбували два питання: що буде із солдатами, які досі у Франції — «чи можливий другий Дюнкерк?» — і що чекає на повітряні та морські сили Франції. У звіті було зазначено, що Черчиллеві або королю вкрай необхідно виступити з промовою того-таки вечора.

Олівія Кокетт, працівниця Скотланд-Ярду і щоденникарка «Масс обсервейшн», почула той випуск «Бі-Бі-Сі» на роботі. «Нещасна Франція! — написала вона о третій сорок хвилин²³¹. — Випуск новин о першій годині був неначе розрив бомби. Я безліч разів повторила, що не можу повірити в капітуляцію Франції перед Німеччиною. Ми всі заніміли». Потім принесли чай. Кокетт не поділяла загального пістету англійців до цього напою, але того дня, за її словами, «вперше в житті була вдячна за чашку чаю». Вона ще годину «тремтіла й обливалася сльозами».

Ця ситуація принесла на Даунінг-стріт і до Букінгемського палацу довгоочікувану ясність. «Особисто мені, — написав король своїй матері, королеві Мері, — приємніше не мати союзників, які вимагають чемності й запопадливості»²³². Маршал авіації Давдінг безмежно радів, адже ця ситуація нарешті поклала край повсякчасній небезпеці того, що Черчилль, піддавшись секундній щедрості, доправить у Францію винищувачі й спустошить резерв, без якого неможливо відбити масований удар Німеччини, неминучий після капітуляції Франції. Згодом Давдінг зізнався лордові Галіфаксу: «Скажу вам, що, довідавшись про падіння Франції, я опустився на коліна і подякував Богам»²³³.

І все-таки, попри полегшення, всі розуміли, що після падіння Франції стратегічний горизонт кардинально зміниться. Поза всяким сумнівом, тепер авіація Люфтваффе дислокуватиметься на базах на узбережжі Ла-Маншу. Напад видавався вже не просто реальним, а невідворотним. За прогнозами Британії, він мав розпочатися з масованого удару німецької авіації, страшного «нокауту».

* * *

Той день приніс ще одну погану звістку. Черчилль сидів на самоті в залі для нарад Кабінету міністрів на Даунінг-стріт, коли йому доповіли, що корабель «Ланкастрія», великий лайнер компанії

«Кунард», який використовували для перевезення військ (на ньому було понад 6700 британських солдатів, льотних екіпажів і цивільних осіб), атакувала німецька авіація. Після влучання трьох бомб корабель загорівся. За двадцять хвилин він затонув, унаслідок чого загинуло щонайменше чотири тисячі людей — значно більше, ніж на кораблях «Титанік» і «Лузітанія», разом узятих.

Ця звістка була така болісна, особливо на тлі краху Франції, що Черчилль заборонив пресі її повідомляти. «Принаймні на сьогодні в газетах цілком достатньо катастроф», — сказав він²³⁴. І все-таки ця спроба цензурування виявилася хибною, адже невдовзі до Британії прибуло 2500 пасажирів, що врятувалися. За п'ять тижнів, 26 липня, про ці події розповіла «Нью-Йорк Таймс», і вже аж тоді — британська преса. За даними Служби внутрішньої розвідки, те, що влада не повідомила про потоплення, спричинило в суспільстві спалах недовіри. «Приховування новин про корабель “Ланкастрія” суворо осуджують», — повідомила Служба у щоденному звіті²³⁵. Відсутність розголосу призвела до «побоювань, що замовчуються й інші погані новини [...] а оскільки ця новина побачила світ лише після публікації в американському виданні, то людям здається, що, якби не це, її приховували б іще довше».

До того ж цілком імовірно, що насправді число загиблих було значно більшим. Реальну кількість пасажирів цього корабля так і не визначили, а їх могло бути й дев'ять тисяч.

* * *

А втім, були й хороші новини з Міністерства авіапромисловості. У вівторок, 18 червня, лорд Бівербрук уперше відзвітував Кабінету воєнного часу про обсяг виготовлення літаків. Результати вражали: випуск нових літаків зріс із 245 на тиждень до 363. Темп виготовлення двигунів теж стрімко злетів до 620 нових двигунів на тиждень замість 411.

Однак він не згадав — принаймні тоді — про те, що ці здобутки коштували йому чималого стресу і здоров'я, а також гармонії в уряді Черчилля. Не встиг Бівербрук погодитися на цю посаду, як одразу почав конфліктувати з Міністерством авіації. Він вважав поведінку цього відомства несучасною і вузьколобою, причому і в аспекті

виготовлення літаків, і в аспекті їх використання й устаткування. Бівербрук мав доступ до внутрішньої інформації про повітряну війну: його син, високий красень Макс на прізвисько Малий Макс, був пілотом винищувача, якого згодом відзначили хрестом «За видатні льотні заслуги». Подеколи Бівербрук запрошував його та інших пілотів до себе — випити коктейлю й поговорити. День у день Бівербрук жив у постійній тривозі аж до восьмої години вечора, коли телефонував Малий Макс і повідомляв, що він живий і неушкоджений.

Бівербрук волів усе тримати під контролем: виробництво, ремонт, зберігання. Проте Міністерство авіації завжди вважало це суто власною відповідальністю. Міністерство, ясна річ, хотіло мати якнайбільше літаків, але його обурювало втручання Бівербрука — насамперед, коли він намагався нав'язувати навіть те, якими кулеметами слід обладнувати нові апарати.

Інші міністерства теж сердилися на Бівербрука. Він хотів мати пріоритетний доступ до всіх ресурсів: деревини, сталі, текстилю, свердел, фрезерувального обладнання, вибухівки — до всього необхідного для виготовлення бомбардувальників і винищувачів, незалежно від потреб і вимог інших міністерств. Наприклад, він присвоював будівлі, призначені для чогось іншого. На тлі прямого зв'язку Бівербрука із Черчиллем ці грабунки дратували інших іще сильніше. Мопсу Ісмею здавалося, що у Бівербрука більше спільного з розбійником при дорозі, ніж із чиновником. «У гонитві за тим, що він хотів мати — матеріали, інструменти, робочу силу, — Бівербрук, як натякають відомства-конкуренти, не гребував відвертою крадіжкою»²³⁶.

За два дні до подання звіту про перебіг роботи Бівербрук надиктував Черчиллю листа на дев'ять сторінок, у якому розповів про всі свої негаразди. «Сьогодні, — розпочав він, — я зіткнувся з розчаруванням і перешкодами, тому прошу негайно мені допомогти»²³⁷.

Він навів розлогий перелік прикростей, зокрема опір Міністерства авіації його кампанії з евакуації та ремонту збитих літаків Королівських ВПС: міністерство вважало це своєю прерогативою. Бівербрук одразу збагнув, що розбиті літаки — це справжня скарбниця запчастин, особливо двигунів та приладів, з яких можна повністю зібрати новий літак. Багатьом пошкодженим британським

винищувачам вдавалося здійснити аварійну посадку на льотних полях, фермах, у парках чи на іншій дружній території, звідки їх легко можна було забрати. Він мобілізував сонмище механіків і маленьких компаній, щоби створити ремонтну мережу, компетенції якої давали б змогу повертати сотні літаків на місяць до боєздатного стану.

Бівербрук вимагав повного контролю над технічними базами, на яких зберігали пошкоджені літаки та запчастини, і стверджував, що Міністерство авіації через якісь територіальні образи повсякчас намагається загнати його у глухий кут. У тому листі він розповів Черчиллю, як один із його евакуаційних загонів забрав з технічної бази 1600 непридатних до використання кулеметів «Вікерс» і віддав їх на завод, щоб відремонтувати. Йому казали, що таких кулеметів більше немає, та виявилось, що це не так. «Учора вранці я ініціював рейд, унаслідок якого вдалося отримати ще одну партію кулеметів, 1120 штук», — написав він.

Слово «рейд» характеризувало його підхід. Чиновники Міністерства авіації не схвалювали Бівербрукову тактику. Вони ставили його команди екстреної евакуації — «Загони дії» — на один рівень із бродячими піратськими бандами, а зрештою цим загонам заборонили заходити на аеродроми неподалік передової лінії.

Бівербрук так і не надіслав того листа на дев'ять сторінок. Така зміна настрою була для нього цілком звичною. Він часто диктував скарги і претензії — часом навіть по декілька чернеток, — але зрештою вирішував їх не надсилати. Серед особистих документів, які він усе-таки віддав до парламентського архіву, є велика тека з невідправленими листами — ціла збірка, наскрізь просякнута жовчю.

Його невдоволення міцнішало й наростало.

«Чудернацька і смертельна гра»

По обіді у вівторок, 18 червня, о 15:49, Черчилль звернувся до Палати громад із промовою про фіаско Франції, а ввечері повторив її у прямому ефірі для широкого загалу. Ця промова також мала б увійти до переліку найкращих зразків ораторського мистецтва — принаймні в тому вигляді, у якому Черчилль виголосив її у Палаті громад.

Черчилль говорив про парашутні загони, висадку десанту і бомбардування, «з якими нам, безсумнівно, доведеться мати справу вже дуже скоро»²³⁸. Він сказав, що в розпорядженні Німеччини бомбардувальників більше, але у Британії вони також є, і вона застосовуватиме їх «безперервно» для нападів на військові цілі в Німеччині. Він нагадав слухачам, що у Британії є флот. «Дехто, здається, про це забув», — сказав він. Водночас Черчилль не намагався прикрасити колапс Франції. Він сказав, що «битву за Францію» завершено, і додав: «Я очікую, що невдовзі розпочнеться битва за Британію», і на кону буде не лише Британська імперія, а вся християнська культура. «Уже невдовзі ворог кине всю свою лють і міць на нас. Гітлер розуміє: йому лишається або зламати нас на цьому острові, або програти війну».

Він упевнено прямував до розв'язки. «Якщо ми дамо йому відсіч, уся Європа буде вільною, а життя всього світу почне рухатися до безмежних сонячних вершин. Якщо ж ми зазнаємо поразки, увесь світ — зокрема і Сполучені Штати, і все те, що ми знаємо і любимо, — зникне у безодні нових темних віків, які, можливо, стануть навіть похмурішими і тривалішими ще довше завдяки хворобливим здобуткам науки».

Він закликав британців у різних куточках світу не занепадати духом. «Тож будьмо готові до цього обов'язку й налаштуймося, що як Співдружність націй і Британська імперія проживуть тисячу років, люди казатимуть: “То була найвеличніша їхня година”».

Цілком імовірно, що то була найвеличніша година і для Черчилля — чи принаймні стала б такою, якби він дослухався до поради міністра інформації про живу трансляцію з Палати громад. Служба внутрішньої розвідки з'ясувала, що суспільству потрібно почути про фіаско Франції та значення цієї події для перспектив Британії у війні від самого Черчилля. Але організувати трансляцію з Палати громад, ще й з обов'язковим голосуванням її членів, було б занадто обтяжливо.

Черчилль неохоче погодився на окрему трансляцію того ж вечора. У міністерстві розраховували на те, що він напише щось нове, але він, по-дитячому впертий, вирішив просто знову зачитати промову, з якою виступив у Палаті громад. За даними «Масс обсервейшн» і Внутрішньої розвідки, суспільство відреагувало по-різному. Але ці служби помітили один лейтмотив критичних зауважень до виступу Черчилля. «Хтось припустив, що він був п'яний, — повідомила «Масс обсервейшн» у середу, 19 червня, — а іншим здалося, що він лише говорить про впевненість, а сам її не має. Хтось подумав, що Черчилль втопився. Здавалося, манера виступу дещо суперечить його змісту»²³⁹. Сесіл Кінг, шеф-редактор «Дейлі міррор», написав у щоденнику: «Не знаю, чи він був п'яний, чи змучений від перевтоми, але він доклав мінімальних зусиль там, де мав виступити з найкращою промовою у своєму житті»²⁴⁰.

Один слухач навіть надіслав на Даунінг-стріт, 10 телеграму, в якій застеріг, що, судячи з Черчиллевої вимови, в нього проблеми із серцем, і порадив йому працювати лежачи.

Насправді ж проблема була здебільш механічного характеру. Черчилль наполіг на тому, щоб прочитати цю промову із сигарою в зубах.

* * *

Наступного дня троє командувачів найвищого рангу, начальники штабів збройних сил, через Мопса Ісмея передали Черчиллю і членам Кабінету воєнного часу конфіденційну записку (під грифом «Цілком

таємно»), у якій описали небезпеку, що насувається, більш переконливими словами, ніж Черчилль у своїй промові. У цій записці було сказано: «Судячи з кампаній у Фландрії та Франції, не слід розраховувати на те, що Німеччина візьме паузу, перш ніж розпочати нову фазу війни. А отже, небезпеку наступу слід вважати безпосередньою»²⁴¹. Командувачі пояснили, що спочатку буде удар із повітря, «який стане важким випробуванням для протиповітряної оборони і моральних настроїв суспільства».

Вони застерегли, що Гітлер не пощадить нічого. «Німеччина пішла на неймовірні втрати у Франції; напевно, вона готова піти на ще більший ризик, ніж у Норвегії, щоб домогтися вирішальних результатів у боротьбі проти нашої країни».

За їхніми прогнозами, від наступних трьох місяців залежатиме результат війни.

* * *

У четвер з'явилися нові чутки, буцімто Черчилль хоче скликати нараду, присвячену виключно радіонавігації. Доктор Джонс чув, що ця нарада відбудеться наступного ранку, у п'ятницю, 21 червня. Однак його туди ніхто не запросив, тож він провів той п'ятничний ранок як зазвичай: о дев'ятій тридцять п'ять сів на потяг у лондонському Річмонді й приблизно за тридцять п'ять хвилин дістався робочого місця. У своєму кабінеті він знайшов записку від секретарки підрозділу повітряної розвідки, у якій було зазначено, що йому телефонував колега, майор авіації Ровлі Скотт-Фарні, «і сказав, щоб ви йшли до зали для нарад Кабінету міністрів на Даунінг-стріт»²⁴².

* * *

До зали для нарад Кабінету міністрів на Даунінг-стріт, 10 почали сходитися чиновники. Там стояв «довгий стіл» — вісім метрів полірованого дерева під зеленим сукном, двадцять дві зубчасті спинки стільців червоного дерева. Місце прем'єр-міністра — єдине крісло з бильцями — стояло в центрі одного боку стола навпроти великого мармурового каміна. З високих вікон було видно сад у подвір'ї, а далі — площу Горс-Гардс-Переїд і парк Святого Якова. На кожному місці

лежав блокнот, промокальний папір і аркуш для нотаток із чорним тисненням «Даунінг-стріт, 10» угорі.

Іноді з цієї кімнати Черчилль диктував телеграми і протоколи. Навпроти нього сиділа секретарка з друкарською машинкою; часом вона годинами друкувала документ за документом, причому Черчилль «ще не припинив диктувати, а вже простягав за ними руку», пише Елізабет Лейтон. Він завжди тримав наготові «стукалку» — свій діркопробивач — і дві ручки: з темно-синім чорнилом для підписування листів і з червоним для оформлення протоколів. Коли йому щось було потрібно, він простягав руку і казав: «Дайте», а Лейтон мала здогадатися, який інструмент він хоче²⁴³. Тією ж командою він послуговувався для виклику людей. «Дайте мені Профа» чи «Дайте мені Мопса» означало, що вона має зателефонувати Ліндемману або генералу Ісмею. Коли довго стояла тиша, вона слухала передзвін Біг-Бена і годинника на площі Горс-Гардс, які били раз на п'ятнадцять хвилин із приємним дисонансом: дзвіночки годинника проти статечного бемкання.

Чиновники розсілися на місця. Серед присутніх були Черчилль, Ліндемман, лорд Бівербрук і найвищі посадовці авіаційної галузі Британської імперії, зокрема міністр авіації сер Арчибальд Сінклер і голова Винищувального командування Г'ю Давдінг. Загалом зібралося близько десяти осіб. Був там і Генрі Тізард, який консулював уряд із питань, дотичних до повітроплавання. Тізард колись товаришував із Ліндемманом, але потім віддалився від Профа. Це сталося насамперед через Профів хист плекати образи. Секретарів — ані приватних, ні особистих — на тій зустрічі не було; на нарадах такого рівня конфіденційності письмових протоколів не ведуть.

У повітрі висіла напруга. Тізард із Ліндемманом були на ножах через якісь уявні прикросці з минулого; ворожнеча між ними впадала в око.

Черчилль зауважив відсутність важливого учасника — Джонса, молодого вченого, завдяки детективній роботі якого ця нарада й відбулася. Обговорення розпочали без нього.

Після падіння Франції нагальність цього питання зростала день у день. Бази Люфтваффе впевнено наближалися до узбережжя Франції; масштаб, жорстокість і частота нальотів авіації на основну територію Англії збільшувалися. Позаминулої ночі Люфтваффе відрядила до

Англії 150 літаків. Вони пошкодили сталеливарний і хімічний заводи, знищили газову магістраль і водогін, потопили одне торгове судно й мало не висадили в повітря склад боєприпасів у Саутгемптоні. Загинули десять цивільних. Немов барабанний дріб, наростало напружене очікування наступу Німеччини, подібно до повільного розгортання сюжету трилера (тут послугуємося словом, яке виникло 1889 року). За даними Служби внутрішньої розвідки, напружене очікування додавало людям дратівливості і тривожності, а також критичного ставлення до уряду.

Було конче необхідно з'ясувати, чи справді за нічної пори німецькі літаки користувалися новою таємною системою навігації, і якомога швидше знайти якусь протидію цій технології. Черчилль обожнював таємну науку. Він любив пристрої і секретну зброю й завзято підтримував винаходи Профа — навіть ті, які висміювали інші чиновники, називаючи їх маячнею божевільного. Після невдачі першого прототипу вибухового пристрою, який приклеювався до зовнішньої частини танка (а подеколи до солдата, який його кидав), Черчилль став на захист Профа. У записці до Мопса Ісмея, розрахованій, утім, на ширшу аудиторію, Черчилль сказав: «Я активно осуджую чиновників, які доклали нуль зусиль до розробки цієї бомби, але дозволяють собі кепкувати з неї»²⁴⁴.

Урешті, попри опір Військового міністерства, так звану «бомбу-липучку» схвалили для використання в польових умовах. Черчилль анулював заперечення цього відомства і надав зброї повну підтримку. 1 червня 1940 року він видав чітке і водночас стисле розпорядження: «Виготовити один мільйон. ВСЧ»²⁴⁵.

Згодом, коли деякі члени парламенту почали критикувати впливовість Ліндемманна, Черчилль розлютився. Під час напруженого сеансу запитань і відповідей у Палаті громад один член парламенту не просто ставив запитання з прихованою критикою на адресу Ліндемманна — він робив чорні натяки на його німецьке походження й розгнівав Черчилля. Потім він накинувся на того критика в курильні Палати громад — за словами одного свідка, «ревучи, немов розлючений бик», — і прокричав: «Навіщо, в біса, ви таке запитали? Хіба ви не знаєте, що він один із найдавніших і найближчих моїх друзів?»²⁴⁶.

Черчилль наказав тому чоловікові «вшиватися під три чорти» і більше ніколи з ним не розмовляти.

Черчилль окремо сказав своєму парламентському секретареві: «Хто любить мене, нехай любить і мого пса, а хто не любить мого пса, той і мене, чорт забирай, анітрохи не любить»²⁴⁷.

* * *

Доктора Джонса не покидала підозра, що нарада на Даунінг-стріт — це злий жарт. Знайшов секретарку, яка уранці поклала йому на стіл записку. Вона запевнила, що запрошення цілком справжнє. Сповнений недовіри, Джонс зайшов до майора авіації Скотта-Фарні, який говорив по телефону із секретаркою і просив її переказати йому те повідомлення. Той теж заприсягся, що це не жарт.

Джонс зловив таксі. Коли дістався Даунінг-стріт, нарада тривала вже пів години.

Джонс розхвилювався. Коли він увійшов до кімнати, на ньому зупинилися погляди Черчилля і ще десятка людей. Джонс не міг оговтатися від подиву, коли збагнув, що у свої двадцять вісім років бачить перед собою центр легендарного довгого стола в залі для нарад Кабінету міністрів.

Черчилль сидів у центрі з лівого боку, обабіч нього — Ліндемани і лорд Бівербрук, люди з діаметрально протилежною зовнішністю: Ліндемани блідий і драглистий, а Бівербрук жвавий і жовчний, достоту як насуплений чортик із газетних світлин. Навпроти сиділи Генрі Тізард, міністр авіації Сінклер і Давдінг із Винищувального командування.

Джонс відчув напругу²⁴⁸. Ліндемани показав на порожнє місце праворуч від себе; люди з оточення Тізарда дали йому знак, щоб він сідав поряд з ними. На мить Джонс розгубився. Ліндемани був його колишнім викладачем, і, поза сумнівом, саме йому він був зобов'язаний запрошенням на цю нараду. Але працівники Штабу ВПС були його колегами, тож по справедливості він мав би сидіти з ними. Ситуацію ускладнювало ще й те, що Джонс прекрасно знав про неприязнь між Тізардом і Ліндеманом.

Щоб вийти із цієї скрутної ситуації, Джонс сів на стілець у кінці стола: він назвав це місце «нейтральною смугою» між двома

делегациями.

Інші продовжили обговорення, а він слухав. З їхніх коментарів дійшов висновку, що вони лише частково розуміють ситуацію з променями та її значення для повітряної війни.

Раптом Черчилль поставив йому уточнювальне запитання.

Джонс вирішив не обмежуватися відповіддю і спитав: «Сер, можливо, було б краще, якби я розповів усе спочатку?»²⁴⁹. Згодом він дивувався зі свого самовладання, яке пояснив почасти тим, що запрошення на цю нараду стало для нього цілковитою несподіванкою, і він навіть не встиг перелякатися.

Джонс переповів цю історію, неначе детектив: описав перші здогади й накопичення доказів. Крім того, виклав нові розвідувальні дані, зокрема про записку, яку витягли зі збитого німецького бомбардувальника лише три дні тому. Вона, можна сказати, підтверджувала його гіпотезу про те, що система Knickebein спирається не на один промінь, а на два, причому вони перехрещуються над заданою ціллю. Судячи із цієї записки, вихідна точка другого променя — це Бредштедт, містечко у Шлезвіг-Гольштейні, на північному узбережжі Німеччини. Крім того, в ній були дані, подібні до частот тих променів.

Черчилль захоплено слухав, давши волю любові до таємних технологій. Та водночас він розумів, які прикрі наслідки може мати Джонсове відкриття. Ситуація і без того була складна: Люфтваффе почали присвоювати авіабази на захопленій території, розташовані за лічені хвилини від берегів Англії. А тепер він зрозумів, що літаки, які стоять на тих базах, зможуть здійснювати точні бомбардування навіть безмісячними ночами та за хмарної погоди. То була похмура звістка для Черчилля — «найтемніша мить усієї війни», як сказав він згодом²⁵⁰. Дотепер прем'єр-міністр був переконаний, що Королівські ВПС зуміють дати відсіч Люфтваффе, хай навіть, як вважала повітряна розвідка, Німеччина мала величезну кількісну перевагу. Вдень пілоти Королівських ВПС вправно збивали повільні німецькі бомбардувальники і мали перевагу над винищувачами, які їх супроводжували: тих зв'язувала необхідність захищати повільніші літаки, а також обмеження пального, якого винищувачам вистачало лише на дев'яносто хвилин польоту. Але вночі Королівські ВПС не

мали змоги перехоплювати німецькі літаки. Якщо вони зможуть влучно скидати бомби навіть попри густі хмари і найтемніші ночі, їм більше не буде потрібен супровід цілого рою винищувачів, а ще їх не сковуватиме обмеження пального. Вони зможуть безперешкодно перетинати Британські острови, що надасть їм величезну перевагу і створить сприятливі умови для наступу.

Джонс говорив двадцять хвилин. Черчилль пригадує, що, дослухавши доповідь, «присутні здебільшого не повірили власним вухам», хоча дехто, безперечно, занепокоївся²⁵¹. Черчилль запитав, що тепер удіяти.

Спочатку, сказав Джонс, потрібно сісти в літак і впевнитися в існуванні цих променів, а потім пролетіти між ними, щоб з'ясувати їхні характеристики. Джонс розумів: якщо німці справді послуговуються системою Лоренца, як-от на торгових літаках, вона повинна мати певні характеристики. Передавачі, розташовані на землі, мають надсилати сигнали через дві окремі антени. Ці сигнали мають поширюватися й розсіюватися на великих відстанях, однак у точці перетину мають утворювати потужний вузький промінь: як дві тіні темнішають у точці перехрещення. Саме на такі промені орієнтуються пілоти торгових суден, аж поки побачать злітно-посадкову смугу. З однієї антени передавача виходить довгий сигнал «тире», а з іншої — короткий сигнал «крапка», які пілот чує через приймач. Почувши потужний сигнал «тире», пілот розуміє, що має зміщуватися праворуч, аж доки сигнал «крапка» стане гучнішим. Скерувавши літак на потрібну траєкторію зближення з однаковою потужністю «крапок» і «тире» — у так звану еквісигнальну зону, — пілот має почути суцільний безперервний звук.

Джонс сказав учасникам наради, що після з'ясування властивостей цієї променевої системи Королівські ВПС зможуть уживати заходів протидії, зокрема заглушувати промені та передавати хибні сигнали, хитроцями змушуючи німців скидати бомби зарано чи летіти не в тому напрямку.

Черчилль одразу повеселішав — у нього «знову гора впала з плечей», як він згодом сказав Джонсу²⁵². Він наказав негайно розпочати пошук променів.

До того ж, за словами Черчилля, з огляду на ці промені тим більше необхідно втілити в життя один із витворів Профа — таємну зброю під назвою «повітряна міна», яку Ліндемманн почав пропагувати ще задовго до війни; і він сам, і Черчилль були нею одержимі. Повітряні міни — це малі вибухові пристрої з парашутами. Такі міни можна тисячами скидати на шляху формацій німецьких бомбардувальників, що чіплятимуться за них крилами і пропелерами. Ліндемманн навіть запропонував план захисту Лондона: нічну «мінну завісу» завдовжки майже тридцять кілометрів, яку поповнюватимуть літаки, що підніматимуться у повітря один за одним і скидатимуть 250 тисяч мін за шість нічних годин.

Черчилль цілком підтримував міни Ліндемманна, хоча майже всі інші сумнівалися в їхній цінності. Під тиском Черчилля Міністерство авіації та очолюване Бівербруком Міністерство авіапромисловості розробили і випробували прототипи, але без ентузіазму, що надзвичайно розчарувало прем'єр-міністра. Неминучий напад Люфтваффе вимагав ретельно проаналізувати кожен можливий спосіб захисту. На цій нараді Черчилля вкотре спіткало розчарування. Для нього було очевидним: якщо існування німецьких навігаційних променів підтвердиться, мрію Профа буде необхідно втілити в життя. Якщо вдасться визначити дислокацію цих променів, можна буде збільшити точність розташування повітряних мін на шляху бомбардувальників, що прямують до Англії. Однак Черчиллю здавалося, що ця програма загрузла в досліджах і протоколах. Він грюкнув рукою по столу. «Що мені дає Міністерство авіації? — гаркнув він. — Суцільні папери, папери, папери!»²⁵³

Тізард — почасти від неприязні до Ліндемманна — пирхнув на Джонсову оповідь. Однак Черчилль, переконаний у «принципах цієї чудернацької смертельної гри», проголосив, що існування німецьких променів слід розцінювати як факт²⁵⁴. Він розумів, що вже скоро Гітлер кине всю потужність Люфтваффе на Англію. Черчилль назвав боротьбу з німецькими променями найпріоритетнішим завданням і наказав доповідати «про найменше небажання дотримання цього курсу чи відхилення від нього».

На тлі неповаги до своїх заперечень і нового спалаху ненависті до Ліндемманна Тізард сприйняв це як особисте приниження. Невдовзі

після тієї наради він відмовився і від посади голови Науково-консультативного комітету, і від посади радника Штабу ВПС.

Саме в таких ситуаціях Черчилль найбільше цінував Профа. «Безсумнівно, є й кращі науковці, — погоджувався Черчилль. — Але він мав дві надважливі для мене властивості». По-перше, Ліндемманн «був мені другом, якому я довіряв уже двадцять років», — написав Черчилль. Другою властивістю Профа було вміння розкласти мудровану науку на прості та зрозумілі поняття — «розшифровувати послання фахівців високого польоту і роз'яснювати мені суть проблеми чіткими зрозумілими словами». Озброївшись знаннями, Черчилль умикав «реле потужності» — повноваження своєї посади — і втілював теорію на практиці.

Авіаційну операцію з пошуку променів запланували на той-таки вечір.

Уночі Джонс майже не спав. Він поставив свою кар'єру під удар прем'єр-міністра, Ліндемманна і найвищих посадовців Королівських ВПС. Подумки прокрутив усю нараду до найменшої дрібниці. «А що як, — подумалося йому, — я виставив себе на посміховисько й утнув неймовірну дурницю перед прем'єр-міністром? А може, я дійшов хибних висновків? А може, купився на колосальну німецьку фальшивку? І найголовніше: а що як я зухвало змарнував годину часу прем'єр-міністра, коли Британію ось-ось захоплять із землі або з повітря?»²⁵⁵

* * *

Той день приніс Черчиллю ще одне полегшення, такий собі фінансовий Дюнкерк. Паралельно із загостренням війни, яка поставила до нього нові вимоги, Черчилль боровся з однією особистою проблемою, що переслідувала його мало не все професійне життя: з нестачею грошей. На додачу до офіційного заробітку він писав книжки і статті. До призначення прем'єр-міністром писав колонки для видань «Дейлі міррор» і «Ньюз оф зе ворлд», а ще виступав на американському радіо — теж заради грошей. Але їх завжди бракувало, і тепер Черчиллю загрожувала фінансова криза: він не міг сплатити всіх податків і регулярних рахунків, зокрема від своїх кравців, постачальника вина і майстерні, де йому ремонтували годинник. (Годиннику він дав

прізвисько «ріпа».) І це ще не все: він заборгував своєму банку — «Ллойдс» — велику суму. Станом на вівторок, 18 червня, у нього на рахунку була заборгованість понад 5 тисяч фунтів, що дорівнює понад 300 тисяч доларів США за курсом двадцять першого століття. Він мав сплатити відсотки вже наприкінці місяця, але йому бракувало грошей навіть на це.

Однак в п'ятницю, коли відбулася нарада, присвячена навігаційним променям, на його рахунку в «Ллойдс» загадково — і дуже доречно — з'явився чек на 5 тисяч фунтів²⁵⁶. На тому чеку стояло ім'я Брендана Брекена, особистого парламентського секретаря Черчилля, та насправді він надійшов від Брекенового заможного співвласника журналу «Економіст», сера Генрі Стракоша. За три дні до того, отримавши від банку повідомлення про заборгованість, Черчилль викликав Брекена до себе. Йому набридло, що фінансові негаразди тиснуть на нього і відволікають від значно важливіших справ. Він доручив Брекену виправити ситуацію; той так і вчинив. Та виплата «Ллойдс» не погасила всієї заборгованості Черчилля, але усунула пряму небезпеку ганебного банкрутства.

* * *

Наступного дня, в суботу, доктор Джонс відвідав нараду, присвячену результатам учорашньої операції з пошуку німецьких променів. Пілот, капітан авіації Гаррі Бафтон, особисто виступив із коротким звітом, у якому назвав три пункти. Бафтон у супроводі спостерігача вилетів з аеродрому під Кембриджем із вказівкою рухатися лише у північному напрямку в пошуках сигналів, подібних до системи сліпої посадки Лоренца.

По-перше, Бафтон відзвітував про те, що за півтора кілометра на південь від Сполдінга, містечка неподалік узбережжя Північного моря, де впала берегова лінія утворює велику затоку Вош, у повітрі виявлено вузький промінь²⁵⁷. Під час польоту вони помітили сигнал «крапка» на південь від того променя й «тире» — на північ, що характерно для маяків, які працюють за системою Лоренца.

По-друге, Бафтон відзвітував про частоту виявленого променя — 31,5 мегагерца на секунду; ця частота фігурувала в одній із записок, які знайшла Служба повітряної розвідки.

А потім пролунала найкраща звістка — принаймні для Джонса. Під час польоту вони виявили другий промінь зі схожими характеристиками, який перетинався з першим неподалік Дербі. Там був завод «Роллс-Ройс», де виробляли всі двигуни «Мерлін» для «спітфайрів» і «гаррікейнів» Королівських ВПС. Другий промінь з іншою частотою мусив перетинатися з першим неподалік від цілі, щоб німецький екіпаж встиг скинути бомби.

І хоча точка перетину променів указувала на те, що ціллю удару був завод «Роллс-Ройс», усі зраділи. Найбільше полегшення відчув Джонс. Він пригадує, що голова тієї наради «буквально підстрибував від утіхи».

Тепер їм доведеться терміново шукати ефективний спосіб протидії цим променям. Kniskebein отримав кодову назву «Головний біль», а можливі заходи протидії — «Аспірин».

Та найперше Джонс із колегою попрямували до найближчої пивної «Сент-Стівенс Таверн», популярного пабу, розташованого у Вайтголлі за сто метрів від Біг-Бена, і напилися.

Лондон і Берлін

О 18:36 у суботу, 22 червня, Франція уклала перемир'я з Гітлером. Британія офіційно залишилася на самоті. Через цю звістку наступного дня у Чекерсі панувала похмура атмосфера. «Сердитий і невеселий сніданок на першому поверсі», — написала Мері в щоденнику²⁵⁸.

Настрій у Черчилля був чорний. Основною темою його роздумів і причиною смутку був французький флот. Німеччина не стала розголошувати умови перемир'я відразу в усіх подробицях, тож офіційне майбутнє флоту лишалося невідомим. Гітлер, безсумнівно, анексує французькі кораблі. Ця подія матиме катастрофічні наслідки: вона й позначиться на співвідношенні сил у Середземному морі, й неминуче призведе до наступу Німеччини на Англію.

Клементину дратувала поведінка Черчилля. Вона сіла писати йому листа, розуміючи, як завше, що письмова форма — найкращий спосіб до нього достукатися. Вона розпочала: «Сподіваюся, ти пробачиш мені за слова, які, вважаю, тобі варто почути».

Дописала того листа, а тоді пошматувала.

* * *

У Берліні вважали, що перемога вже не за горами. У неділю, 23 червня, Йозеф Геббельс, який офіційно обіймав посаду міністра народної освіти і пропаганди, скликав регулярну ранкову нараду провідних працівників відділу пропаганди, щоб обговорити новий напрямок війни після офіційної капітуляції Франції.

Геббельс сказав присутнім, що після приборкання Франції вони мають зосередити увагу на Англії²⁵⁹. Він застеріг від учинків, які змусять широкий загал вважати, буцімто перемога буде швидкою. «Поки що неможливо визначити, якого вигляду набуде війна з

Британією, тому жодним чином не можна створювати враження, неначе окупація Британії розпочнеться вже завтра, — сказав Геббельс, якщо вірити протоколу цієї наради. — З іншого боку, поза всяким сумнівом, на Британію теж чекатиме доля Франції, якщо вона й надалі відкидатиме зважені міркування» — тобто мирний договір.

За словами Геббельса, оскільки тепер Британія позиціонує себе останнім вартовим свободи в Європі, у відповідь на це Німеччина має наголошувати, що вона очолила «двобій між континентальною Європою і плутократами з Британських островів». Відтепер німецькі іншомовні радіостанції мусять «усвідомлено й систематично повторювати гасла на кшталт “Країни Європи, Британія морить вас голодом!” і тому подібні вислови».

Геббельс відпустив ремарку, яка не потрапила до протоколу, але згодом її процитував один член пресслужби Райху: «Що ж, цього тижня плин подій у Британії різко зміниться». Він мав на увазі, що після падіння Франції англійські народні маси неодмінно почнуть вимагати миру²⁶⁰. «Певна річ, Черчилль не затримається на посаді, — сказав він. — Буде сформовано компромісний уряд. Кінець війни дуже близько».

Сигнал повітряної тривоги

Тим часом у Лондоні в понеділок, 24 червня, відбулося три наради Кабінету воєнного часу Черчилля — одна уранці та дві увечері, причому остання розпочалася о пів на одинадцять. Обговорювали на них здебільшого тему, яку заступник міністра закордонних справ Кадоган назвав «страшною проблемою французького флоту»²⁶¹.

Того-таки дня лондонське видання «Таймс» оприлюднило умови французького перемир'я, які Німеччина ще офіційно не розголошувала. Німецькі війська окупують північні та західні регіони Франції, а рештою території країни керуватиме номінально незалежний уряд, розташований у Віші, приблизно за триста кілометрів на південь від Парижа. Найретельніше Черчилль проштудіював пункт 8: «Уряд Німеччини офіційно проголошує, що впродовж війни не має наміру використовувати у своїх інтересах французький флот, розташований у підконтрольних Німеччині портах, за винятком об'єктів, необхідних для патрулювання берегової смуги і розмінування». До того ж цей документ закликав усі французькі кораблі за межами французьких територіальних вод повернутися до Франції — окрім тих, що необхідні для захисту французьких колоній.

Згодом Німеччина оприлюднила цей пункт угоди з таким реченням: «Уряд Німеччини ще раз офіційно й категорично проголошує, що після укладення мирного договору не претендуватиме на французький флот»²⁶².

Черчилль ані на мить не повірив, що Німеччина дотримає слова. Навіть якщо абстрагуватися від хронічної недоброчесності Гітлера, стилістика цього параграфа залишила йому чималий простір для

маневру у використанні французьких кораблів²⁶³. Що конкретно означає «патрулювання берегової смуги»? А «розмінування»? Черчилль тільки пирхнув на «офіційну» обіцянку Німеччини. Згодом він сказав парламенту: «Про цінність таких офіційних обітниць можна спитати вже з пів десятка країн»²⁶⁴.

Уряд збирався на нараду тричі, проте міністри недалеко просунулися в розробці остаточного плану дій.

Одразу після завершення останньої наради, о чверть на другу ночі проти вівторка, почали вити сирени протиповітряної тривоги — перший «сигнал повітряної тривоги» з вересня минулого року, коли почалася війна. Цей сигнал позначав неминучу загрозу повітряного удару, але бомбардувальники не прилетіли. Сигнал спрацював на цивільний літак.

Чекаючи на сигнал відбою, щоденникарка «Масс обсервейшн» Олівія Кокетт розгорнула щоденник і написала: «Ніч дуже тиха. Гучно цокає годинник. Чотири вази троянд і ваза високих білих лілій наповнюють повітря пахощами»²⁶⁵. На очах у рідних вона витягла лілії, лягла на килим і поклала їх собі на груди, немов на похороні. «Усі сміялися, — написала вона, — але не дуже гучно».

У вівторок Служба внутрішньої розвідки відзвітувала, що від 10 до 20 % населення Лондона не почули сигналу тривоги. За даними того звіту, «багато хто не вийшов зі спальні, а батькам не хотілося будити дітей»²⁶⁶. Одна семирічна дівчинка вигала для сирени назву «хитавиця-гойдавиця».

* * *

Здавалося, загроза наступу зростає щодня. У п'ятницю, 28 червня, Черчилль отримав записку від доктора Джонса зі Служби повітряної розвідки: той наче мав хист приносити бентежні новини. У записці Джонс повідомив, що, за даними того ж «достовірного джерела», яке надало критично важливу інформацію про німецькі промені, 1-й корпус протиповітряної оборони ВПС Німеччини, відомий під назвою «Флаккопс-І», вимагає терміново доставити в його штаб-квартиру 1100 карт Англії різного масштабу. За словами Джонса, це може вказувати на «намір висадити моторизовані частини ППО в Англії та Ірландії»²⁶⁷.

Ці війська потрібні армії нападника для захисту від Королівських ВПС і зміцнення позицій на захопленій території.

Черчилль розумів, що «достовірне джерело» — це не шпигун, а елітарний криптоаналітичний підрозділ у Блечлі-парку. Він був одним із небагатьох службовців високого рангу у Вайтголлі, які знали про його існування. Знав про нього і Джонс, заступник директора Служби повітряної розвідки. Таємні документи з Блечлі приносили Черчиллю у спеціальній жовтій скриньці для офіційних паперів, відкривати яку було дозволено лише йому, окремо від стандартної чорної скриньки. Та перехоплена заявка на отримання карт давала підстави для занепокоєння, адже саме на такий конкретний захід можна розраховувати перед підготовкою наступу. Черчилль негайно надіслав копії цього повідомлення Профу і Мопсу Ісмею.

Черчилль розсудив, що впродовж наступних трьох місяців загроза нападу буде найбільшою, відтак погода почне псуватися і стримуватиме наступ.

Стиль його розпоряджень став вимогливішим і точнішим. Дослухавшись до Профа, він сказав Мопсу Ісмею, що вперек кожного відкритого поля завдовжки понад чотириста метрів потрібно вирити траншеї для захисту від танків і висадки десанту. До того ж «це потрібно одночасно зробити в усій країні упродовж наступних 48 годин»²⁶⁸. У неділю, 30 червня, він надіслав Мопсу окреме розпорядження — дослідити припливи і відпливи та фази Місяця в гирлі Темзи й в інших місцях, щоб визначити «найсприятливіші для висадки морського десанту дні та умови». Тієї ж неділі він надіслав Мопсу записку з дуже делікатного питання: застосування отруйного газу проти військ нападника. «Якщо на береги нашої країни висадиться десант, то гірчичний газ найдоречніше застосовувати на узбережжі та в місцях висадки, — написав він. — На мій погляд, не варто чекати, поки цих заходів уживе ворог. Він неодмінно так вчинить, якщо вважатиме це виправданим»²⁶⁹. Черчилль попросив Ісмея з'ясувати, чи доцільно буде «просочити» газом узбережжя.

А найбільше його хвилювала інша загроза: німецькі десантники і перевдягнена п'ята колона. «Потрібно ретельно обміркувати, — написав він, — трюк із перевдяганням у британську форму»²⁷⁰.

* * *

Стрес від розв'язання питань, пов'язаних із війною, почав даватися Черчиллеві взнаки, і Клементина забила тривогу. На минулих вихідних у Чекерсі він повадився по-хамському. Перший лист на цю тему вона викинула, а зараз написала ще один.

Сказала, що дехто з наближених до Черчилля, чийого імені не назвала, «прийшов до мене і розповів, що своєю грубістю, уїдливістю та зверхністю ти можеш заробити неприязнь усіх колег і підлеглих»²⁷¹. Вона запевнила чоловіка, що скарга ця надійшла від «вірного друга», у якого немає прихованих інтересів.

Особисті секретарі Черчилля, написала вона, вирішили просто на це не зважати. «Коли ж тобі випадає говорити на більш високому рівні (приміром, на конференції), то від тебе очікують надзвичайної розумності й не хочуть чути нічого — ані вдалих думок, ані невдалих».

Сказала, що ці слова спантеличують і боляче вражають, адже «за стільки років я звикла, що всі, хто працює з тобою і під твоїм керівництвом, тебе люблять». Намагаючись якось пояснити погіршення Черчиллевої поведінки, той вірний друг сказав: «Безперечно, річ у напрузі».

Та не лише дружні зауваження спонукали Клементину написати цього листа. «Любий Вінстоне, — продовжувала вона, — маю зізнатися, що я зауважила погіршення твоєї поведінки: ти вже не такий добрий, як колись».

Вона застерегла, що, маючи повноваження роздавати накази і «будь-кого вигнати в три шиї», він мусив дотримуватися високих стандартів поведінки — «поєднувати люб'язність, доброту, а бажано ще й олімпійський спокій». Вона нагадала, що колись він любив повторювати французький афоризм: «On ne règne sur les âmes que par le calme», який по суті означає «Лідер має бути спокійним».

Вона написала: «Мені нестерпно, що люди, які служать нашій країні й тобі, не почувають до тебе любові нарівні із захопленням і повагою». Клементина попередила: «Дратівливість і грубість не дають найкращих результатів. Вони породжують або неприязнь, або рабську психологію (а про повстання під час війни й мови бути не може!)».

На завершення вона сказала: «Пробач своїй відданій і пильній Клеммі, яка дуже тебе любить».

Унизу сторінки намалювала карикатуру кота, який спить, згорнувши хвіст, і додала постскриптом: «Я написала цього листа минулої неділі в Чекерсі, пошматувала, а потім все-таки написала знову».

Але не дратівливого Черчилля, якого вона описала, застав Джон Колвілл о десятій ранку, коли зайшов до його спальні на Даунінг-стріт.

Прем'єр-міністр видавався навдивовижу невимушеним. Черчилль сидів у ліжку, обпершись на його спинку. Він був у яскраво-червоному халаті й кутив сигару. Поряд із ним стояла велика хромована плювальниця для викурених сигар (відерце для льоду з готелю «Савой») і Скринька — відкрита й наполовину повна. Він щось диктував місіс Гілл, яка сиділа з друкарською машинкою в ногах ліжка. Кімнату затягнуло димом сигари. Нельсон, чорний кіт Черчилля, теж лежав у ногах, по-котячому розкинувши лапи — справжнє втілення відпочинку і супокою.

Час від часу Черчилль замилувано позирав на кота і бурмотів: «Котусю».

«Тофрек!»

Чекерс, місце втечі від тиску і проблем робочих буднів у Лондоні, був для Черчилля подарунком долі. Він уже став заміським командним пунктом прем'єр-міністра, де збиралися легіони гостей — генералів, міністрів, іноземних чиновників, родичів, персоналу, — яких запрошували на частування, на ночівлю чи «на частування з ночівлею». Він привозив із собою одного приватного секретаря (інші залишалися на службі в Лондоні), двох друкарок, камердинера, водія, двох телефоністів і, як завжди, інспектора Томпсона. Територію обплітав колючий дріт; солдати Колдстрімської гвардії патрулювали пагорби, долини і межі маєтку; вартові охороняли всі входи і запитували паролі в кожного — навіть у самого Черчилля. День у день кур'єри приносили звіти, протоколи й останні розвідувальні дані, які зберігалися або в чорній скриньці, або в цілком таємній — жовтій. Черчиллю приносили вісім щоденних і недільних випусків газет, які він читав. Він робив перерви на їжу, прогулянки, ванни і денний сон, але основну частину дня диктував документи і говорив про війну зі своїми гостями — майже так само, як і на Даунінг-стріт, але з однією кардинальною відмінністю: у будинку обмін думками й переконаннями відбувався простіше і відвертіше. Цьому сприяв той елементарний факт, що всі вийшли за межі власних кабінетів і отримали безліч нових можливостей поспілкуватися — під час сходження на пагорби Бікон і Кумб, прогулянок поміж троянд, гри у крокет чи безик, та ще й під впливом шампанського, віскі і бренді, які лилися нескінченним потоком.

Зазвичай спілкування тривало ще довго після опівночі. Гості знали, що в Чекерсі вони можуть висловлюватися більш невимушено, ніж у

Лондоні, й цілком конфіденційно. Якось після вихідних Черчиллю написав Алан Брук, новий командувач збройних сил метрополії, з подякою за періодичні запрошення до Чекерсу і «нагоду обговорити з вами проблеми оборони нашої країни та розповісти про деякі труднощі. Мені надзвичайно допомагають такі неформальні бесіди; сподіваюся, ви розумієте, наскільки я вдячний вам за доброту»²⁷².

Та й сам Черчилль почувався в Чекерсі більш невимушено, розуміючи, що тут він може поводитися так, як побажає. Він був переконаний: усе, що там відбувається, залишиться таємницею (а може, даремно він у це вірив: після війни, немов гриби після дощу, повиростали мемуари і щоденники). Він казав, що це «*cercle sacré*». Священне коло.

Генералові Бруку пригадалася одна ніч, коли Черчилль — о чверть на третю — запросив усіх присутніх до головної вітальні на бутерброди; виснажений Брук сподівався, що вечірка скоро завершиться і він зможе піти спати.

«Одначе ні!» — пише він²⁷³.

Потім стався один з епізодів, які нерідко траплялися в Чекерсі й назавжди закарбовувалися в пам'яті гостей.

«Він увімкнув грамофон, — пише Брук, — і, вбраний у барвистий халат, тримаючи в одній руці бутерброд, а в іншій — настурцію, походжав вітальнею, описуючи кола і час від часу підстрибуючи в такт грамофона». Обходячи кімнату, він періодично зупинявся і «відпускав якусь безцінну цитату чи думку». Під час однієї такої паузи Черчилль порівнював людське життя з прогулянкою галереєю із зачиненими вікнами. «Щоразу, коли ми підходимо до вікна, його відчиняє чиясь невідома рука, і на тлі того світла, яке проходить крізь нього, морок у кінці галереї здається ще темнішим».

Пританцьовуючи, він рушив далі.

* * *

В останні вихідні червня будинок аж тріщав. Приїхало щонайменше десятеро гостей — хтось на вечерю, а хтось і на вечерю з ночівлею. Приїхав лорд Бівербрук, якого розпирало від збудження й жовчі. Александр Гардінж, приватний секретар короля, приїхав тільки на чай. Черчиллів син Рендольф і його двадцятирічна дружина Памела теж

приїхали на вихідні. Прибули й генерал Бернард Пейджет, начальник генерального штабу збройних сил метрополії, та Леопольд Еймері, член парламенту від Консервативної партії, чий зворушливий вигук цитати Кромвелла — «На бога, ідіть геть!» — допоміг Черчиллю прийти до влади.

Вони обговорювали широкий спектр тем: виготовлення літаків; новаторський підхід Німеччини до танкової війни; провал Франції; як дати раду герцогу Віндзорському, що його зречення престолу заради одруження з Волліс Сімпсон і досі обурювало людей, хоча минуло вже чотири роки; найімовірніше місце і спосіб висадки військ нападника. Один гість, генерал Августус Френсіс Ендрю Нікол Торн, командувач військ, відповідальних за оборону найвужчого відтинка Ла-Маншу, впевнено заявив, що саме його ділянка стане першою ціллю Німеччини і вона спробує висадити в цій частині узбережжя вісімдесят тисяч солдатів.

Суботнього вечора, 29 червня, поки Черчилль вів приватну і, як з'ясувалося, бурхливу бесіду з Бівербруком, Джон Колвілл скористався нагодою перепочити і провів тепле сонячне пообіддя у саду в товаристві Клементини та її доньки Мері, «яка після близького знайомства справила на мене значно приємніше враження».

Потім подали чай, після якого Рендольф Черчилль познайомив Колвілла з вульгарною гранню родинного життя Черчиллів. «Я вважав Рендольфа одним із найнеприємніших людей на своїй пам'яті: галасливий, настирливий, постійно нарікає і, правду кажучи, несимпатичний, — пише Колвілл²⁷⁴. — Він не видався мені розумним». У Рендольфа Черчилля справді була репутація нечемного гостя. Усі знали, що він любить вплутуватися у словесні баталії навіть із найблагороднішими співтрапезниками, причому виникало враження, ніби він умисне огортає себе ворожнечею. Рендольф вів, за визначенням Колвілла, «війну на випередження», осуджуючи гостей за ті слова, яких він від них сподівався, а не за ті, які вони насправді сказали. Нерідко він починав сперечатися із самим Черчиллем — на батьків превеликий сором. Та й це ще не найгірше: він мав звичку колупатися в носі на людях і без кінця заходився нападами кашлю. «Той кашель — неначе велетенський земснаряд, що піднімає з дна морського якісь предмети, — пише леді Діана Купер, дружина міністра

інформації Даффа Купера, який називав себе другом Рендольфа²⁷⁵. — Він вивергає їх собі в руку».

Колвілл написав, що під час вечері ситуація тільки ускладнилася. Рендольф «недобре поводився з Вінстоном, який його обожнює»²⁷⁶. Він «влаштував скандал» перед начальником штабу збройних сил метрополії Пейджетом, розкритикувавши генералів, нестачу обладнання й самонадію уряду.

Під впливом спожитого за день алкоголю Рендольф став іще галасливішим та ще більш несимпатичним.

* * *

Рендольфова дружина Памела була його протилежністю: чарівна, невимушена і грайлива. У свої двадцять років мала мудрість і впевненість зрілої жінки, а також незвичний для свого оточення рівень сексуальної обізнаності. Це впадало в око ще два роки тому, коли Памела вперше «вийшла у світ» дебютанткою. «Пем поводитися надзвичайно сексуально і дуже відверто, — сказала інша дебютантка²⁷⁷. — Така налита й пишногруда, що ми всі називали її “молочаркою”. Вона взула високі підбори і крутила задом. Нам видалося, що вона поводить себе дуже епатажно. Її вважали гарячою штучкою, дуже сексуальною дівчиною». Американська гостя Кеті Гарріман написала: «Вона дивовижна дівчина, моя однолітка, але одна з наймудріших дівчат серед моїх знайомих — знається на політиці й інших темах»²⁷⁸.

Заміжжя зблизило її з Черчиллями. Потоваришувала і з лордом Бівербруком, який високо цінував її за здібність обертатися в найвищих колах суспільства. «Вона переповідала Бівербрукові все, що знала про інших», — каже американський телеведучий Рейган Маккреді на прізвище Текс, оглядач видання Вільяма Рендольфа Герста «Нью-Йорк дейлі міррор»²⁷⁹. «Бівербрук був пліткарем, а Памела — його нишпоркою».

Памела з Рендольфом одружилися 4 жовтня 1939 року після недовгих залицянь: принаймні почасти причиною цього поспіху було Рендольфове бажання мати дитину — сина, спадкоємця, — перш ніж його відправлять на війну, де він загине. Такий кінець Рендольф вважав невідворотним. Він освідчився Памелі на другому побаченні, а вона відповіла імпульсом на імпульс і погодилася. Він був старший

майже на десять років і неймовірно вродливий, однак найбільше її вабило те, що він — Черчилль, людина з осередку влади. І хоча Клементина не схвалювала їхнього шлюбу, Черчилль назвав Памелу «чарівною дівчинкою» і щиро прийняв у родину; він не бачив проблеми у стрімкому розвитку їхніх стосунків. «Гадаю, на початку весни він уже братиме участь у бойових діях, — написав Черчилль одному другові незадовго до весілля, — тож мене дуже тішить, що він одружиться ще до від'їзду»²⁸⁰.

Черчилль вважав, що шлюб — це легко, і намагався розвіяти пов'язані з ним таємниці за допомогою афоризмів. «Для шлюбу потрібно мати тільки шампанське, коробку сигар і двоспальне ліжко», — казав він²⁸¹. Або так: «Одна з таємниць щасливого шлюбу — нізачо не розмовляти і не бачитися з коханою людиною до опівдня»²⁸². А ще він вираховував формулу розміру родини. Четверо дітей — це ідеальна кількість: «Одне — повторення дружини, одне — повторення тебе, одне — для збільшення кількості населення, а ще одне — напровсяк»²⁸³.

Клементина ставилася до їхнього одруження насторожено, але це було пов'язано радше з претензіями до сина, ніж до Памели. Стосунки Клементини з Рендольфом завжди були напружені. Він був складною дитиною. «Задиркуватий», за словами директора школи²⁸⁴. Якось він штовхнув няню у ванну з водою; іншого разу зателефонував до Міністерства закордонних справ, удаючи із себе батька²⁸⁵. Хтось розповідає, що він підбурив кузена вилити вміст нічного горщика у вікно на Ллойда Джорджа. Коли йому було дев'ять років, Клементина приїхала до Рендольфа у школу й дала синові ляпас: уже згодом його осяяло, що саме тоді він відчув її ненависть до себе²⁸⁶. Навчався він не надто успішно, а Черчилль часто критикував його за відсутність академічної наполегливості. Черчилль ганив навіть синове писання: якось він повернув хлопчикові сповненого ніжності листа з виправленнями червоним чорнилом. До Оксфорду Рендольф вступив тільки завдяки люб'язному заступництву Фредеріка Ліндемманна — Профа, — який ставився до нього, мов до улюбленого небожа. Там він теж не домогся успіху. «[Мене] дуже принижує твоє безцільне ледаще життя, — писав Черчилль²⁸⁷. — Складається враження, що твоє існування геть позбавлене сенсу». Джон Колвілл зазначав, що

Черчилль любив сина, але що далі, «то менше йому симпатизував»²⁸⁸. Клементина ж, хоч як крути, була дуже холодною матір'ю, яка давала дітям мало ласки. «Це одна з причин його нестерпного характеру, — сказав один Рендольфів друг Крістоферу Огдену, біографу Памели. — Він узагалі не знав материнської любові. Клеммі все життя ненавиділа Рендольфа».

Мері Черчилль розповіла про тонкощі братової особи. Вона зауважила: «У нього сформувалися такі риси характеру й погляди на світ, які кардинально відрізнялися від маминої натури і ставлення до життя»²⁸⁹. На погляд Мері, «Рендольфу відверто бракувало батьківської руки, але контролювати його довелося Клементині, й то практично одноосібно, тож вони з Рендольфом були на ножах від перших днів».

Він голосно розмовляв, зловживав спиртним і витрачав більше, ніж заробляв (за службу в армії та роботу кореспондентом у виданні Бівербрука «Івнінг стандарт»), а ще напрочуд бездарно грав у азартні ігри. Навіть тієї весни, коли Черчилль намагався владнати свою фінансову ситуацію, Рендольф попросив у батька допомогти виплатити власні борги, і Черчилль погодився. «Згода виплатити 100 фунтів моїх боргів — неабияка щедрість», — написав Рендольф батькові 2 червня²⁹⁰. За курсом ХХІ століття тільки ця сума дорівнює понад 6 тисячам доларів. «Сподіваюся, тебе це не дуже обтяжить. Додаю два найнагальніших».

Та у зв'язку з подружнім майбутнім Рендольфа і Памели найбільше побоювань викликало ставлення Рендольфа до жінок і сексу. Він вважав, що вірність легко замінити чимось іншим. Обожднював сексуальне завоювання — байдуже, чи одружена його мішень, чи ні — й радо користався з підступного прадавнього звичаю власників заміських будинків розміщувати гостей так, щоби створити сприятливі умови для сексуальних зв'язків. Якось Рендольф похвалився, що заходить у кімнати до жінок без запрошення — а що як йому будуть раді. Він розповів це приятельці, яка кинула дошкульне зауваження: «Мабуть, тобі часто дають відкоша»²⁹¹.

Регочучи, той відповів: «Так, але злягаюсь я теж дуже часто».

Рендольф одразу дав на здогад, що він аж ніяк не ідеальний чоловік. Він справляв враження енергійної та харизматичної людини, але вмів і наводити нудьгу. Ночами в ліжку читав Памелі «Історію занепаду та

загибелі Римської імперії» Едварда Гіббона. Зачитуючи довгі уривки, він ставився до Памели радше як до неуважної учениці, ніж до дружини; подеколи перепитував: «Ти слухаєш?»²⁹².

«Так», — відповідала вона.

Але він хотів доказів. «І про що ж тоді йшлося в останньому реченні?»

А втім, усе це тимчасово затьмарив той факт, що Памела була на сьомому місяці вагітності. Це вселяло надію: поки у світі лютувала пожежа, у них з'явився доказ того, що життя плине у своєму ритмі, а попереду, попри теперішні туманні перспективи, чекає майбутнє. Якщо все буде добре — якщо Гітлер не нападе, якщо у вікно не просочиться отруйний газ, якщо німецька бомба не розтрощить усього навколо, — дитина народиться у жовтні. Памела називала своє дитя «вареничком».

* * *

Після вечері, на якій усі знову випили вина і шампанського, Колвілл вийшов прогулятися з Мері та ще однією гостею — подружкою Мері, Джуді Монтеґю, — і вкотре пригадав: попри всю безтурботність і красу цього маєтку на них насувалася війна, тож Чекерс був під суворою вартою. Колвілл написав, що «грізні вартові налякали їх, запитавши пароль». На щастя, вони знали пароль того дня — «Тофрек», який, вочевидь, позначав битву в Судані XIX століття²⁹³.

Згодом, поцікавившись у лондонського Міністерства авіації детальною інформацією про нічні авіаудари Німеччини, Колвілл довідався, що на дуже малій відстані від Чекерсу виявили ескадру ворожих літаків. Він переказав це Черчиллю, який відповів: «Закладаюся, що вони не поцілять у будинок».

Пожвавившись від передчуття дії, Черчилль вибіг із будинку і промчав повз вартового з криками «Друг — Тофрек — прем'єр-міністр». Охоронець залишився стояти, роззявивши рота від подиву.

Колвілл і генерал Пейджет, командувач збройних сил метрополії, пішли за ним у повільнішому темпі. Здивований Пейджет сказав: «Просто диво, який він живчик».

У Колвілла — незмінно присутнього, завжди на другому плані — голова йшла обертом від цих подій; недільного ранку, 30 червня, він

сидів у кріслі на сонці й записував у щоденник свої роздуми про цю дивну ситуацію. «Цікаве відчуття, коли проводиш вихідні в заміському будинку, де ти не гість, але, з огляду на низку причин, стосунки з родиною в тебе доволі близькі. Тут усе майже так само, як і на будь-якій іншій гостині вихідного дня, за винятком спілкування — воно, поза всяким сумнівом, відмінне. Як приємно слухати ґрунтовні бесіди, не затьмарені дурними чи безграмотними зауваженнями (хіба періодично від Рендольфа). Яке полегшення, коли твоє місце на другому плані. Подеколи ти маєш виконувати якісь доручення, але нечасто мусиш висловлювати власні погляди, і ніхто не розраховує на те, що ти будеш цікавим, коли вже ти особистий секретар прем'єр-міністра»²⁹⁴.

* * *

Того ж дня, немов провісник прийдешнього нападу, Німеччина захопила й окупувала острів Гернсі, один із Нормандських островів під юрисдикцією Британії, розташований біля берегів Нормандії у трьохстах кілометрах від Чекерсу. Ця подія була незначною — Німеччина заволоділа островом, на якому було лише 469 солдатів, — однак тривожною.

Відставка № 1

І, ніби в Черчилля було мало клопоту з війною і наступом, того-таки дня, у неділю, 30 червня, його близький друг, радник і промисловий чародій лорд Бівербрук подав у відставку.

Починався лист Бівербрука з радісного нагадування про те, що за сім тижнів його праці на посаді міністра авіапромисловості темп виготовлення літаків зріс до майже немислимих масштабів: тепер у розпорядженні Королівських ВПС було 1040 літаків (проти 45, коли він заступив на цю посаду), хоча те, звідки взяли ці цифри, вже невдовзі стане дискусійним питанням²⁹⁵. Він домігся своїх цілей; тепер настав час іти. Його конфлікт із Міністерством авіації так загострився, що він не має змоги продуктивно працювати.

«Тепер Міністерство авіапромисловості необхідно довірити людині, яка триматиме зв'язок із Міністерством авіації та маршалами авіації й не конфліктуватиме з ними», — написав він. Бівербрук узяв провину на себе, назвавшись нездатним до співпраці зі службовцями Міністерства авіації. «Я переконаний, що хтось інший зможе перебрати на себе цю відповідальність і дістати ту підтримку й співчуття, яких не надали мені».

Він попросив звільнити себе від зобов'язань, щойно його наступник уповні ознайомиться з поточною діяльністю і проектами міністерства.

«Я переконаний, — написав він, — що мою роботу завершено, а місію здійснено».

За здогадками Джона Колвілла, реальним мотивом Бівербрука було бажання піти «на піку успіху, поки не постали нові труднощі»²⁹⁶. Ця причина не видалася Колвіллу гідною. «Це як намагатися вийти з гри у карти одразу після вдалої смуги», — написав він у щоденнику.

Черчилль, відверто роздратований, відповів Бівербрукові наступного дня, у понеділок, 1 липня. Замість звертання «Макс» чи просто «Бівербрук» він розпочав листа з холодного «Шановний міністре авіапромисловості»²⁹⁷.

«Я отримав вашого листа від 30 червня, і мушу негайно сказати, що в період, коли мені надходять попередження про неминучий наступ, про дозвіл на відставку міністра не може бути й мови. Отже, я вимагаю від вас викинути це питання з голови і продовжити виконувати ту прекрасну роботу, від якої значною мірою залежить наша безпека».

Водночас Черчилль сказав: «Я ретельно вивчаю можливості задовольнити ваші потреби у площині контролю над точками перетину вашого відомства і Міністерства авіації, а також згладжування прикрих розбіжностей, які виникли між вами».

Трохи присоромлений Бівербрук відповів одразу. «Я аж ніяк не відмовляюся від своїх обов'язків, зважаючи на загрозу наступу. Однак украй необхідно — а тим паче з огляду на загрозу збройного нападу на наші береги — якомога швидше передати відповідальність за це міністерство комусь іншому»²⁹⁸.

Він знову поділився своїми бідами: «Мені не надають необхідної інформації про сировину чи обладнання. Мені не надають дозволу на здійснення операцій, необхідних для зміцнення наших резервів і досягнення їхньої максимальної готовності до дня наступу».

«Я не можу надалі обіймати цю посаду, адже впродовж останніх п'яти тижнів мені доводилося тиснути на знеохочених службовців, тож поміж нами виникла розколина».

Він написав, що цю розколину «неможливо усунути». Але він більше не погрожував негайною відставкою. Черчилль відчув полегшення. Відставка Бівербрука пробила б діру в тому коконі розради і помочі, який оповивав прем'єр-міністра. Це стало очевидним о пізній годині тієї-таки ночі: щойно загроза відставки тимчасово ослабла, Черчиллю захотілося викликати Бівербрука на Даунінг-стріт, 10 для обговорення надзвичайно термінової справи.

З'єднання Н

Ніч була навдивовижу темною і майже безмісячною; вікна Даунінг-стріт, 10 здригалися під поривами вітру. Черчиллю була потрібна порада друга — рішучого далекоглядного друга.

Він викликав Бівербрука до зали для нарад Кабінету міністрів невдовзі після опівночі. Черчилль не сумнівався, що Бівербрук іще не спить. На посаді міністра авіапромисловості він працював за таким самим графіком, як і Черчилль, примусом і лестощами спонукаючи своїх працівників нарощувати темп виробництва на британських авіазаводах. Короткий бунт Бівербрука був радше дитячою образою, намаганням заручитися підтримкою Черчилля проти Міністерства авіації, а не серйозним наміром піти з посади.

На нараду вже прийшли двоє високопосадовців Адміралтейства: перший лорд Альберт Александер і начальник управління операцій, перший морський лорд сер Дадлі Паунд. Атмосфера в кімнаті була напруженою. Питання про те, що робити з французьким флотом, стало руба: здійснювати спробу захопити флот, аби він не дістався Гітлеру, чи ні. Королівські ВМС налаштувалися виконувати щойно розроблений план «одночасного захоплення, утримання чи фактичного приведення в недієздатний стан усього наявного флоту Франції», тобто всіх кораблів у таких англійських портах, як Плімут і Саутгемптон, а також суден, пришвартованих на французьких базах у Дакарі, Александрії та Мерс-ель-Кебірі, що в Алжирі²⁹⁹. Частина цього плану під кодовою назвою «Операція Катапульта» стосувалася найважливішої бази в Мерс-ель-Кебірі та меншого комплексу в Орані, розташованого за п'ять кілометрів від неї, де були пришвартовані

найпотужніші кораблі Франції: два сучасні лінійні крейсери, два лінкори і ще двадцять один корабель, зокрема й субмарини.

Часу було обмаль. Ці кораблі могли відчалити з дня на день, а якщо вони потраплять під контроль Німеччини, баланс сил у морі — насамперед у Середземному — зміниться. Ніхто не розраховував на те, що Гітлер дотримається обіцянки не використовувати французький флот під час війни. Одна зловісна подія неначе підтверджувала побоювання Адміралтейства: за даними британської розвідки, Німеччина привласнила і почала застосовувати коди ВМС Франції.

Черчилль розумів: коли розпочнеться операція «Катапульта», її керівникові, можливо, доведеться застосовувати силу, якщо французи не погодяться покинути своїх кораблів чи вивести їх із ладу. Цю операцію доручили віцеадміралові серу Джеймсові Сомервіллю, який уже зустрічався зі своїм керівництвом у Лондоні й обговорював із ним цей план. Сомервілля глибоко бентежила думка про стрільбу по французях. Британія і Франція були союзниками: разом оголосили Німеччині війну, а їхні війська билися пліч-о-пліч, зазнавши багатотисячних втрат у марній спробі зупинити наступ Гітлера. До того ж офіцери та екіпаж французьких кораблів також були моряками. Моряки з усіх країн — навіть на війні — почували неабияку спорідненість, немов брати, для яких море з усіма його труднощами та небезпеками було спільним суперником. Вони вважали за обов'язок порятунком кожного, хто зірвався з якоря через аварію, шторм чи бойові дії. У понеділок по обіді Сомервілля надіслав до Адміралтейства телеграму із закликом «будь-що утримуватися від застосування сили».

Однак він був готовий уповні виконати отримані накази і мав для цього ресурси. Адміралтейство надало йому в розпорядження потужний лінійний флот із кодовою назвою «З'єднання Н»: сімнадцять кораблів, зокрема лінійний крейсер HMS «Гуд» та авіаносець HMS «Арк Роял». Увечері понеділка, коли Черчилль викликав Бівербрука, це з'єднання вже стояло у Гібралтарі, готове вирушити до Мерс-ель-Кебіра.

Адмірал Сомервілля чекав на остаточний наказ.

* * *

Тієї шквальної ночі на Даунінг-стріт перший морський лорд Паунд виступив за напад на французькі кораблі. Спочатку перший лорд Александер вагався, та згодом пристав на бік Паунда. Черчилль картав себе. Він називав цю ситуацію «огидним рішенням, найбільш неприродним і болісним на моєму досвіді»³⁰⁰. Йому бракувало Бівербрукової чіткості думки.

А Бівербрук, чого і слід було сподіватись, анітрохи не вагався. Він закликав до нападу. Сказав, що Гітлер неодмінно захопить французькі кораблі, навіть якщо їхні капітани та екіпажі опиратимуться. «Німці змусять французький флот долучитися до Італії і здобудуть перевагу в Середземному морі, — сказав він. — Німці шантажуватимуть французів, погрожуючи спалити Бордо першого ж дня після відмови, Марсель — на другий день, а Париж — на третій»³⁰¹.

Цей аргумент переконав Черчилля, але, віддавши наказ, він досягнув колосальний масштаб тих подій, які могли розгорнутися вже незабаром. Він схопив Бівербрука за руку і витяг у сад на внутрішньому подвір'ї Даунінг-стріт, 10. Була майже друга година ночі. Дув сильний вітер. Черчилль міряв сад швидкими кроками, а Бівербрук насилу за ним встигав. У Бівербрука стався астматичний напад. Він хрипів, ковтаючи повітря, а Черчилль погодився, що атака — це справді єдиний варіант, і заплакав.

Сомервілль отримав остаточний наказ о 04:26 у вівторок, 2 липня. Операція мала розпочатися з ультиматуму, який Сомервілль надішле французькому адміралові Марселю Жансулю, командувачу флотом у Мерс-ель-Кебірі. Той ультиматум передбачав три варіанти: боротися проти Німеччини та Італії разом з Англією, відпливти до британського порту чи відпливти до французького порту у Вест-Індії, де з кораблів знімуть артилерію чи транспортують на зберігання до Сполучених Штатів.

«У разі відмови від цих справедливих пропозицій, — було сказано в повідомленні Сомервілля, — я з превеликим жалем вимагатиму затоплення ваших кораблів у шестигодинний термін. Зрештою, в разі невиконання цих вимог уряд Його Величності наказує мені вжити будь-яких необхідних заходів, аби ваші кораблі не потрапили до рук Німеччини чи Італії».

З'єднання Н покинуло Гібралтар на світанку. Ввечері, о десятій п'ятдесят п'ять, адмірал Паунд на вимогу Черчилля надіслав Сомервіллю телеграму: «Вам доручили чи не найнеприємніше і найскладніше завдання, з яким випадало стикатися британському адміралові, але ми цілковито впевнені у вас і розраховуємо на те, що ви невідступно його виконаєте».

* * *

Того-таки дня, у вівторок, 2 липня, у Берліні Гітлер доручив командувачам сухопутних військ, військового флоту та авіації оцінити можливість повноцінного наступу на Англію; це стало першим чітким сигналом про те, що він почав серйозно розглядати такий напад.

Дотепер його мало цікавив наступ. На тлі капітуляції Франції та сум'яття у британській армії після Дюнкерка Гітлер припустив, що Англія так чи так вийде з війни. Це неодмінно мусило статися, і вже скоро. Англія була останньою перешкодою на Заході, яку мав усунути Гітлер, щоб зосередитися на омріяному наступі на Радянський Союз і уникнути війни на два фронти — в німецькій мові знайшлося чудове слово на позначення цього явища: *Zweifrontenkrieg*. Гітлер вважав, що рано чи пізно навіть Черчилль має зрозуміти, як безглуздо йому опиратися. На його переконання, війну на заході було майже завершено³⁰². «Становище Британії безвихідне, — сказав він головнокомандувачу сухопутних військ генералу Францу Гальдеру³⁰³. — Війну виграли ми. Успіх від нас уже не відвернеться». Гітлер не сумнівався, що Англія погодиться на переговори, і демобілізував сорок дивізій Вермахту — 25 % німецьких військ.

Однак Черчилль поводився так, ніби він несповна розуму. Гітлер удався до різних способів дипломатичного зондування, зокрема через короля Швеції й Ватикан. Але всі вони отримали відмову або залишилися без уваги. Щоб не змарнувати шансу на мирну угоду, він заборонив керівникові Люфтваффе Герману Герінгу здійснювати повітряні напади на житлові райони Лондона. Він не хотів наступу й побоювався його, і на те була переконлива причина. Попередні незалежні дослідження, виконані ВМС Німеччини ще задовго до того, як у самого Гітлера виникли думки про наступ, виявили серйозні перешкоди: основна проблема полягала у тім, що відносно малому

флоту Німеччини бракувало ресурсів для такої ініціативи. Сухопутні війська теж бачили для себе небезпечні перепони.

Вагання Гітлера явно читалося у формулюванні нової вимоги до командувачів. Він наголосив на тому, що «план наступу на Англію ще не довершений» і його розпорядження тільки окреслює таку можливість³⁰⁴. А втім, одну думку він висловив дуже чітко: наступ буде успішним лише в тому разі, якщо в повітрі Німеччина матиме цілковиту перевагу над Королівськими ВПС.

* * *

О третій годині ночі проти середи, 3 липня, З'єднання Н адмірала Сомервілля, наближаючись до Орана на березі Середземного моря, відрядило есмінець із трьома офіцерами на борту для встановлення каналу зв'язку із французами. Неподалік лежали руїни давньоримського міста з незбагненою назвою Вультурія. Невдовзі британці надіслали французькому командувачу, адміралу Жансулю, повідомлення з проханням про зустріч. Починалося воно залпом лестощів: «ВМС Великої Британії сподіваються, що їхні пропозиції дадуть Вам і відважним та величним ВМС Франції змогу пристати до нас». Вони запевнили французького адмірала: якщо він вирішить відпливти разом із Королівськими ВМС, «ніхто не привласнить Ваших кораблів і нікому не доведеться хвилюватися про майбутнє».

Це повідомлення завершувалося словами: «Британський флот чекає на Вас у морі біля Орана».

Адмірал відмовився від зустрічі з британськими офіцерами, які надіслали йому копію повного тексту ультиматуму. Була 09:35. Британський адмірал Сомервілл повідомив французам: «Ми щиро сподіваємося, що Ви погодитеся на наші пропозиції і станете на наш бік».

Розвідувальні літаки з авіаносця «Арк Роял», відведеного «З'єднанню Н», повідомили про ознаки того, що французькі кораблі готуються відчалювати: вони «заводять двигуни і згортають тенти».

О десятій ранку французький адмірал надіслав повідомлення, в якому заявив, що ніколи не віддасть французькі кораблі під контроль Німеччини, але водночас із огляду на цей ультиматум запрягся, що його кораблі опиратимуться британцям, якщо ті застосують силу.

Через годину він повторив ці слова, пообіцявши боронити свій флот за будь-яку ціну.

Напруга наростала. Об одинадцятій сорок британці надіслали французам попередження про те, що жоден французький корабель не покине гавані без згоди з умовами ультиматуму. Британська авіарозвідка повідомила про чергові ознаки того, що французький флот готується до виходу в море. На містках кораблів зібрався весь екіпаж.

Адмірал Сомервілл наказав літакам з «Арк Роял» замінювати вхід до гавані.

Сомервілл уже збирався було відправити французам попередження про те, що о пів на третю почне бомбардувати їхні кораблі, як від французького адмірала надійшла згода зустрітися на особисті перемовини. Сомервілл запідозрив, що французи просто тягнуть час, однак відрядив офіцера. Зустріч на французькому флагманському судні «Дюнкерк» почалася о четвертій п'ятнадцять; французькі кораблі вже збиралися відчалювати з буксирами наготові.

Сомервілл наказав замінювати й сусідню гавань в Орані.

* * *

Зустріч на борту «Дюнкерка» не вдалася. За словами представника Британії, французький адмірал був «надзвичайно обурений і розлючений». Розмова тривала годину і не дала результатів.

* * *

У Лондоні в Черчилля та Адміралтейства почав уриватися терпець. Французький адмірал відверто тягнув час, як, мабуть, і Сомервілл. Його небажання атакувати можна було зрозуміти, і все-таки настав час діяти. Наближалися сутінки. «Нам нічого не залишалося, тільки віддати [Сомервіллю] категоричний наказ беззастережно виконати цю огидну справу, — пише Мопс Ісмей³⁰⁵. — Але всі присутні під час створення чернетки того повідомлення почували лише смуток і, можна сказати, провину». Спочатку Мопс був проти нападу на французький флот — і з огляду на моральні переконання, і через побоювання, що Франція може оголосити Британії війну. «Бити лежачого негарно в усі часи, — написав він. — А коли той лежачий —

твій друг, на долю якого вже випали важкі страждання, бити його — це вчинок на межі ницості».

Адміралтейство надіслало Сомервіллю телеграму: «Цю проблему потрібно розв'язати швидко, інакше до французів може прийти підмога».

О четвертій п'ятнадцять по обіді, коли на борту «Дюнкерка» тільки починалася зустріч, Сомервіль попередив французів: якщо до п'ятої тридцять вони не погодяться на один із варіантів, наведених в ультиматумі Британії, він потопить їхні кораблі.

З'єднання Н приготувалося до бою. Французи також. Покидаючи «Дюнкерк», представник Британії почув за спиною аварійний сигнал «Дія». Він повернувся на свій корабель о п'ятій двадцять п'ять, за п'ять хвилин до терміну, який установив Сомервіль.

Термін настав — і минув.

* * *

У Портсмуті й Плімуті, де також тривала операція із захоплення французьких кораблів, британські війська майже не зустрілися з опором. «Цей захід був раптовий і, безперечно, несподіваний, — написав Черчилль³⁰⁶. — Ми пішли в потужну атаку, і ця операція показала, як легко було б німцям захопити будь-який військовий корабель Франції, пришвартований у підконтрольному Німеччині порту».

За словами Черчилля, операція у британських портах минула переважно «дружньо»: деякі французькі екіпажі були навіть раді покинути кораблі. Одне судно чинило опір — «Сюркуф», велетенська субмарина, яку назвали на честь французького корсара XVIII сторіччя. Коли британський загін увірвався на борт, французи намагалися спалити інструкції й затопити субмарину. Від стрілянини загинув один французький моряк і троє британців. «Сюркуф» здався.

* * *

У Середземному морі неподалік Мерс-ель-Кебіра адмірал Сомервіль урешті наказав відкрити вогонь. На годиннику була 17:54, майже на пів години пізніше встановленого терміну. Кораблі стояли в «діапазоні максимальної видимості» у 16 кілометрів.

Перший залп не влучив у ціль. Другий поцілив у хвилеріз, розстроївши бетон на уламки; деякі з них розбилися об французькі кораблі. Третій виявився точним. Великий французький лінкор «Бретань» із 1200 солдатами на борту вибухнув; велетенський жовтогарячий шлейф вогню й диму піднявся в небо на сотні метрів. Крім того, в повітря злетів один есмінець. Гавань затягнуло димом, який перекрив огляд британським коригувальникам на бортах кораблів і літаків.

Через хвилину після початку вогню британців французи почали стріляти у відповідь із корабельних гармат та іншої важкої артилерії, розташованої на березі. Артилеристи наводили приціл, снаряди падали дедалі ближче.

Сомервілль надіслав у Лондон радіограму: «Беру участь в активних бойових діях».

На Даунінг-стріт, 10 Черчилль сказав першому лорду Александеру, що «вперше від початку війни французи не шкодують сил». Черчилль цілком очікував від Франції оголошення війни.

Британські снаряди влучили у ще один французький лінкор, над яким здійснювався каскад жовтогарячого полум'я. Прямий снаряд поцілив у великий есмінець, що намагався втекти з гавані.

Загалом кораблі З'єднання Н випустили тридцять шість залпів 38-сантиметровими снарядами, наповненими бризантною вибухівкою; вони стріляли, аж поки французькі гармати замовкли. Сомервілль наказав припинити вогонь о 18:04, лише через десять хвилин після початку операції.

Коли дим розвіявся, Сомервілль побачив, що лінкор «Бретань» зник. Від цього нападу і його непрямих наслідків загинули 1297 французьких офіцерів і моряків. Для поціновувачів статистики — це приблизно 130 життів за хвилину. Близько тисячі загиблих були на борту «Бретані». У З'єднанні Н Сомервілля обійшлося без втрат.

* * *

На Даунінг-стріт почали надходити новини про перебіг битви. Міряючи кроками кабінет, Черчилль повторював: «Який жах»³⁰⁷.

Та битва глибоко вразила Черчилля, як написала у щоденнику його донька Мері. «Жахливо, що нам довелося стріляти в колишніх

союзників, — написала вона³⁰⁸. — Тато шокований і глибоко засмучений через необхідність таких дій».

З погляду стратегії Англія здобула очевидні переваги від цього нападу, який частково паралізував французький флот, однак Черчилля аж ніяк не менше — якщо не більше — хвилювало те, який він подає сигнал. Дотепер численні спостерігачі припускали, що Англія бажає перемир'я з Гітлером, під натиском якого не встояли Франція, Польща, Норвегія й багато інших країн, але цей напад став яскравим і неспростовним доказом того, що здаватися Британія не збирається — доказом і для Рузвельта, і для Гітлера.

* * *

Наступного дня, в суботу, 4 липня, Черчилль виступив у Палаті громад зі звітом про події в Мерс-ель-Кебірі. Він переповів їх, немов гостросюжетний морський роман, відтворивши хронологію битви прямими словами, не приховуючи деталей. Назвав її «печальною операцією», в необхідності якої, втім, сумніватися не випадає. «Я без сумніву віддаю наші вчинки на розсуд парламенту. Я віддаю їх на розсуд нашої держави та Сполучених Штатів. Я віддаю їх на розсуд світу та історії»³⁰⁹.

Палату громад сколихнули схвальні вигуки, несамопитий галас — і лейбористи, і ліберали, і консерватори були в захваті. Черчилль мав один великий хист, який він уже демонстрував і демонструватиме надалі: він умів розповідати про сумні події, підбадьорюючи й заохочуючи своїх слухачів. «Приплив мужності» — так написав того дня Гарольд Ніколсон у щоденнику³¹⁰. Попри похмурі обставини і ще похмурішу ймовірність того, що тепер Франція може оголосити Британії війну, Ніколсон відчув щось подібне до ейфорії. «Якщо ми вистоїмо, — написав він, — перемога у війні справді має бути за нами. Оце так битва! Оце так шанс! Наша операція проти французького флоту неймовірно вразила увесь світ. Я відчуваюся незламним».

Оплески лунали декілька хвилин. Черчилль плакав. Попри гамір Колвілл розчув слова: «У мене серце кров'ю обливається»³¹¹. Суспільство теж аплодувало Черчиллю. За даними опитування Служби внутрішньої розвідки від 4 липня, новину про напад «сприйняли з радістю і полегшенням в усіх регіонах країни. [...] Таке

враження, що цей сміливий вчинок став довгоочікуваним доказом сили і наполегливості влади»³¹². За даними опитування Геллапа, в липні 1940 року 88 % британців схвально ставилися до прем'єр-міністра. Однак в Адміралтействі засудили цю ситуацію. Морські офіцери високого рангу, залучені до нападу, назвали його «відверто зрадницьким вчинком»³¹³. Офіцери ВМС Франції надіслали Сомервіллю дошкульного листа: за словами Мопса Ісмея, адмірала обвинуватили у «збезчещенні морської професії як такої». Сомервілль підкреслено відкинув їхні закиди, однак Ісмей написав: «Я впевнений, що його зачепили за живе»³¹⁴.

Невдовзі після цього епізоду під час обіду на Даунінг-стріт, 10 сталася напружена ситуація. До Клементини дійшли чутки, буцімто в одного гостя, генерала Шарля де Голля, який тоді жив у Англії, настрій іще норовливіший, ніж зазвичай, тож їй слід подбати про те, щоб під час обіду всі поводитися якнайкраще. Серед запрошених була й Памела Черчилль.

На тому кінці стола, де сиділа Клементина, бесіда повернула в небезпечному напрямку. Вона поділилася із де Голлем сподіваннями на те, що тепер французький флот приєднається до Британії у боротьбі з Німеччиною. «На це, — пригадує Памела, — генерал коротко відповів, що, на його погляд, справжньою втіхою для французького флоту стане нагода наставити гармати “на вас!”», тобто на британський флот³¹⁵.

Клементина симпатизувала де Голлю, але, прекрасно розуміючи, як важко її чоловік переживає вимушене затоплення французьких кораблів, накинулася на генерала і, за словами Памели, бездоганною французькою насварила його «за слова і почуття, які не личать ані союзникові, ані гостю цієї країни».

Черчилль, який сидів на протилежному кінці стола, спробував розрядити напругу. Він нахилився й вибачливо промовив французькою: «Даруйте моїй дружині, пане генерале; вона занадто добре говорить французькою».

Клементина кинула на Черчилля суворий погляд³¹⁶.

«Ні, Вінстоне», — відрубала вона.

І знову звернулася до де Голля французькою мовою: «Річ не в цім. Є речі, які жінка може сказати чоловікові, а інший чоловік — ні. Їх я вам і кажу, генерале де Голль».

Наступного дня де Голль вибачився перед нею, надіславши великий кошик квітів.

Берлін

Гітлер рішуче налаштувався домовитися з Британією про завершення війни, однак у нього дедалі дужче міцнішала впевненість у тім, що це неможливо, поки при владі буде Черчилль. Напад Британії на французький флот у Мерс-ель-Кебірі переконливо це доводив. У липні Гітлер зустрівся зі своїм заступником Рудольфом Гессом, поділився з ним розчаруванням і висловив «побажання», щоб той знайшов спосіб усунути Черчилля з посади прем'єр-міністра. Слід було створити умови для переговорів із його наступником, із яким, імовірно, буде легше дійти згоди³¹⁷. Гесс розсудив, що Гітлер поклав на нього неабиякий обов'язок — домогтися миру на заході.

Гесс зрадив такій честі. Колись він був найближчим до Гітлера членом партії. Вісім років служив особистим секретарем Гітлера, а після невдалого нацистського заколоту 1923 року вони разом сиділи у в'язниці в Ландсбергу, де Гітлер почав писати «Мою боротьбу». Гесс друкував рукопис. Він збагнув, що основний принцип геополітичної стратегії Гітлера, описаний у книжці, — це важливість миру з Британією; він знав про тверде переконання Гітлера в тому, що в попередній війні Німеччина припустилася фатальної помилки, змусивши Британію воювати. Гесс вважав, що вони з Гітлером на одній хвилі, тож він може виконувати його бажання навіть без наказу. Гесс ненавидів євреїв і організував численні обмеження для їхнього життя. Він позиціонував себе втіленням духу нацизму і поклав на себе відповідальність увічнити народне обожнювання Гітлера та домогтися чистоти у партійних лавах.

Та з початком війни роль Гесса змаліла, а популярності набули люди на зразок Германа Герінга. Гесса, поза сумнівом, підбадьорило те, що

Гітлер дав йому таке важливе доручення. Але часу було обмаль. Після падіння Франції Британія муситиме погодитися стояти осторонь, інакше їй загрожуватиме загибель. Хай там як, а Черчилля слід усунути з посади.

Під час бесіди з Гессом Гітлер поскаржився на непоступливість Британії, удавшись до такого формулювання, яке принаймні на поверховому рівні може видатися пророчим, якщо зважити на прийдешні події.

«Що ще я можу вдіяти? — спитав Гітлер. — Я ж не полечу їх благати, опустившись на одне коліно»³¹⁸.

* * *

Атака у Мерс-ель-Кебірі справді заскочила нацистську верхівку. Та зрештою міністр пропаганди Йозеф Геббельс побачив у цьому інциденті новий напрямок пропагандистської війни Німеччини проти Британії. На ранковій нараді 4 липня він доручив своїм заступникам скористатися цим інцидентом задля демонстрації того, що основний тягар війни знову ліг на Францію, хай навіть Британія стверджує, що та атака була в інтересах Франції. «Тут, — сказав він присутнім, — Британія показала свою істинну сутність»³¹⁹.

Вони послідовно роздмухували ненависть до Британії та особисто Черчилля, але не аж так, щоб народ почав вимагати широкомасштабного наступу. Геббельс розумів, що Гітлер досі вагається, чи варто нападати на Британію, і волів би шукати рішення за столом перемовин. «Ось чому необхідно зачекати, адже передбачити наперед рішення фюрера неможливо, — сказав Геббельс. — Народні настрої слід якомога довше утримувати в точці кипіння, аж поки слово візьме сам фюрер».

А Геббельс знав, що Гітлер збирається взяти слово, і вже скоро. Прогнозуючи його зауваження, на нараді, яка відбулася за два дні, Геббельс наголосив, що Міністерство пропаганди має поширювати думку про те, буцімто англійцям «потрібно дати останній шанс відбутися порівняно малою кров'ю»³²⁰.

Геббельс вважав, що майбутня промова Гітлера може змінити перебіг війни, ба навіть покласти їй край — а якщо ні, то принаймні створити сприятливі умови для розпалювання народної ненависті до Черчилля.

* * *

Того тижня пожителі Даунінг-стріт, 10 стали ще більше перейматися тим, чи Франція все-таки оголосить Англії війну і чи піде в наступ Німеччина. Ще 3 липня начальники штабів подали звіт із попередженням про те, що «з дня на день можуть розпочатися масштабні військові дії проти нашої країни: наступ і/або масований авіаційний удар»³²¹. У цьому звіті фігурували тривожні обставини, виявлені розвідкою, зокрема з певних «таємних джерел» — тобто, безсумнівно, із Блечлі-парку. У Норвегії німецькі війська конфісковували судна і встановлювали на них зброю; у цій країні було вісімсот рибальських човнів. Люфтваффе перекидали десантно-транспортні літаки на авіабази біля передової. ВМС Німеччини влаштували на узбережжі Балтійського моря навчання з висадки морського десанту, а два полки десантних військ перекинули до Бельгії. І, мабуть, найтривожніша звістка: «За інформацією з дуже надійного джерела, після 10 липня Німеччина влаштує парад збройних сил у Парижі»³²². Здавалося, Гітлер вважав свою перемогу безсумнівною.

«Таке враження, — пише Джон Колвілл, — що Німеччина готується до великого стрибка; це неприємне враження»³²³. Додатковою причиною його побоювань була військова операція, яку Німеччина здійснила кілька днів тому, в день промови Черчилля про битву в Мерс-ель-Кебірі. Двадцять німецьких пікірувальників атакували цілі на острові Портленд, який вклинюється в Ла-Манш неподалік південних берегів Англії. Королівські ВПС їх не перехопили, тож вони втекли. «Невтішні перспективи, якщо можна безкарно так учинити посеред білого дня», — написав Колвілл³²⁴.

Шампанське і Гарбо

У середу, 10 липня, Гея Марджессон приїхала до Колвілла в Лондон. Вони сходили на оперету Штрауса «Летюча миша», яку виконували англійською мовою. Більшості глядачів сподобалися використані в ній дотепи; Колвіллу і Геї — ні, тож вони пішли посеред третьої дії. «Під час антрактів, — написав він у щоденнику, — Геї кортіло поговорити про політику, в якій вона анітрохи не тямить, зате має безліч упереджень. Не відмовляла собі в обвинуваченнях Чемберлена та його уряду. Вперше з моменту нашого знайомства вона видалася мені відверто нудною й інфантильною»³²⁵.

Колвілл зізнався, що, вишукуючи в Геї вади, він сподівався полегшити біль через її вперту невзаємність. Але це не зараджувало: він, однак, її кохав.

Вони зайшли до популярного нічного клубу «Кафе де Парі», де «її чари та справжня привабливість повернулися, а я забув про дещо неприємне враження, яке почало в мене вимальовуватися». Вони розмовляли, пили шампанське і танцювали. Пародист виконував пісні Інґрід Берґман і Грети Гарбо.

Колвілл ліг спати — на самоті — о другій годині ночі, тішачи себе вірою в те, що Гея, можливо, врешті відчула до нього симпатію.

Невже ми так низько пали?

Англія готувалася до наступу. Військові складали купами мішки з піском і облаштовували кулеметні гнізда біля Вестмінстерського палацу, де квартирується парламент і стоїть Біг-Бен. На Парламентській площі встановили маленький фортифікаційний редут — дот, замаскований під книжкову ятку В. Г. Сміта. Мішки з піском і кулемети оздоблювали територію Букінгемського палацу, в садах якого цвіло безліч тюльпанів кольору, за словами журналістки видання «Нью-Йоркер» Моллі Пантер-Даунс, «справжнісінької крові»³²⁶. Королева почала вчитися стріляти з револьвера. «Так, — сказала вона, — я не піду на дно, як інші»³²⁷. У Гайд-парку солдати копали протитанкові траншеї та зводили перешкоди для німецьких планерів, щоб війська не висадилися в серці Лондона. Уряд випустив інформаційну брошуру про те, як має поводитися населення під час наступу, з порадою залишатися вдома і не намагатися втекти, «адже в разі втечі вас розстріляють з повітря, як цивільне населення Нідерландів і Бельгії»³²⁸.

Що далі, то більше англійців бачило війну на власні очі: німецькі бомбардувальники в супроводі сонмищ винищувачів залітали глибше і глибше на територію країни. Лише того тижня самотній бомбардувальник атакував шотландське місто Абердін і скинув десять бомб. Загинуло тридцять п'ять людей, але повітряна тривога так і не спрацювала. Тієї-таки ночі інші бомбардувальники налетіли на Кардіфф, Тайнсайд і передмістя Глазго. Сорок пікірувальників у супроводі винищувачів атакували гавань неподалік Дувра; бомби і запалювальні снаряди впали на Ейвонмаут, Колчестер, Брайтон, Гоув та острів Шеппі. Черчилль простежив, щоб Рузвельт довідався про

кожен із них. Міністерство закордонних справ щодня надсилало президентові телеграми про «ситуацію на війні» — сухі звіти про події на всіх театрах воєнних дій, які надходили через посла Британії у Вашингтоні³²⁹. Вони мали подвійне призначення: тримати президента в курсі, а насамперед дати Рузвельту зрозуміти, що Британія справді терміново потребує допомоги Америки.

Нерідко під час вильотів німці зустрічалися з британськими винищувачами, і тоді цивільне населення мало змогу добре роздивитися із землі повітряний бій. Пілоти винищувачів Королівських ВПС швидко стали героями своєї доби, як і їхні колеги з Бомбардувального командування ВПС. Королівські ВПС, засновані 1 квітня 1918 року, в завершальні місяці попередньої війни, об'єднали поодинокі авіаційні підрозділи, якими опікувалися сухопутні збройні сили та ВМС, для посилення захисту від повітряних атак. Тепер їх вважали першою лінією захисту від Німеччини.

Мері Черчилль та її подружка Джуді Монтегю благоговіли перед пілоти. «Середину літа» дівчата проводили разом у Брекклз-голлі, заміському будинку Джуді в Норфолку, де вони мало не щодня фліртували з екіпажами бомбардувальників із розташованих неподалік авіабаз. Увечері вони ходили танцювати з військовими: за словами Мері, то були «дуже веселі, гучні та п'яні пригоди, подеколи не без напруги (особливо коли якісь літаки не поверталися)»³³⁰. У них, за словами Мері, з'явилися «особливі друзі», яких Джуді запрошувала до себе додому — «зіграти у теніс, поплавати, побавитися, віддатися обіймам і поцілункам на сіннику чи просто попліткувати в саду». Здебільшого то були чоловіки за двадцять, із середнього класу, неодружені. Мері була від них у захваті. Вона обожнювала, коли пілоти влаштовували «бриючий політ» — пролітали над Брекклз-голлом на висоті крон дерев. Якось екіпажі з бази, розташованої в сусідньому Воттоні, «показали нам найкрасивіший поземний літ, який тільки можна уявити, — написала Мері в щоденнику³³¹. — Прилетів загін “Бленхаймів”, які один за одним почали пікірувати аж до 8–9 метрів від землі. Ми мало не попадали від захвату».

День у день ті самі пілоти здійснювали карколомні вильоти, від яких, на переконання Черчилля, залежала доля Британської імперії. Цивільне населення спостерігало за повітряними баталіями з

безпечної відстані — в саду, під час прогулянки сільськими вуличками чи на пікніках посеред ідилічних лугів під кільцеподібними небесними шлейфами від літаків. Надвечір від них відбивалися останні промені дня, забарвлюючи в осяйний бурштиновий відтінок; на світанку вони перетворювалися на перламутрові спіралі. Літаки падали на пасовиська і в ліси; пілоти випадали з кабін і опускалися на землю.

Мобільне радіовідділення «Бі-Бі-Сі» розташувалося на скелях у Дуврі 14 липня, сподіваючись зафіксувати перебіг повітряної баталії, і підготувало для слухачів матеріал про цю подію, у якому дехто вчув надмірний захват. Диктор «Бі-Бі-Сі» Чарльз Гарднер відтворював перебіг цієї битви — удар за ударом. Цей матеріал мав більше спільного з коментуванням спортивного матчу, ніж із репортажем про смертельний двобій над Ла-Маншем. Багатьом слухачам він видався недоречним. Одна мешканка Лондона написала у «Ньюз хронікл»: «Невже ми справді так низько пали, щоб ставитися до цієї події як до спортивного заходу? Радісні вигуки спонукають нас прислуховуватися до кулеметних черг, просять уявити собі пілота, який заплутався в парашуті й насилу тримається на воді»³³². Вона доволі далекоглядно попередила: «Якщо такі речі безперешкодно відбуватимуться й надалі, вже скоро на кожній лінії фронту стоятимуть мікрофони, а в “Радіо таймс” друкуватимуть квадратні діаграми, щоб нам було легше зорієнтуватися в перебігу бойових дій». Щоденникарці «Масс обсервейшн» Олівії Кокетт це теж видалося бридким. «Такого *не можна дозволяти*, — стверджувала вона. — Це перетворює страждання на гру і спорт. Це не допомагає людям упоратися з горем, а потурає найнищівнішим, найпримітивнішим, наймерзеннішим почуттям безжальної жорстокості»³³³.

І, як сказала одна жінка інтерв'юєру Служби внутрішньої розвідки, «грубий оксфордський акцент» диктора тільки додає цій ситуації огидності³³⁴.

Але наступного дня, 15 липня, Служба внутрішньої розвідки подала звіт за результатами швидкого опитування трьохсот мешканців Лондона, в якому стверджувалося, що «переважна більшість була в захваті від цієї трансляції»³³⁵. У журналістки «Нью-Йоркеру» Пантер-Даунс виникла підозра, що більшість слухачів упивається трагедіями. Вона написала у щоденнику: «Більшість порядних громадян —

можливо, не таких вразливих, — сиділи біля радіо, трималися за крісло і веселилися»³³⁶.

А найдужче людям гріло душу те, що Королівські ВПС незмінно здобували першість над Люфтваффе. У битві неподалік Дувра, про що Черчилль повідомив Рузвельта в одній із телеграм, які він щодня надсилав через МЗС, Німеччина втратила шість літаків (три винищувачі, три бомбардувальники), а Британія — один «гаррікейн». За даними звіту Служби внутрішньої розвідки від 15 липня, «психологічний вплив знищення літаків, що беруть участь у рейдах [на людей, які спостерігають за цим процесом із землі], ... неможливо порівняти з масштабом військової переваги»³³⁷.

Це все лоскотало нерви й самому Черчиллю. «Зрештою, — сказав він того тижня під час інтерв'ю “Чикаго дейлі ньюз”, — чи може хоробрий юнак пережити щось величніше за поєдинок із суперником на швидкості 650 кілометрів за годину, з 1200–1500 кінськими силами в руках, із необмеженою наступальною силою? Кращого полювання годі й шукати»³³⁸.

* * *

У липні, коли всі давно забули про невдачу відставку лорда Бівербрука, той з ентузіазмом знову взявся виробляти винищувачі. Він будував літаки в карколомному темпі й у такому ж темпі наживав собі ворогів, але водночас став обожнюваним сином Англії. Недоброзичливці вважали його розбійником, але лорд Бівербрук знався на тонкощах людської натури й майстерно скеровував робітників і суспільство до своїх цілей. Наочний тому приклад — «Фонд спітфайрів».

Без заохочень ані від Бівербрука, ні від Міністерства авіації мешканці Ямайки (яка до 1962 року була британською колонією) зібрали гроші на будівництво бомбардувальника і передали їх Бівербруку через найбільшу газету цього острова, «Дейлі Глінер». Це потішило Бівербрука, який подбав, щоби про цей подарунок і його телеграму подяки дізналися скрізь.

Невдовзі почали надходити інші подарунки з таких віддалених місцин, як Америка і Цейлон, і Бівербрук знову розіслав телеграми з подякою та подбав про висвітлення цієї події у ЗМІ всієї країни.

Невдовзі після цього він збагнув, що щедрість громадян може не лише приносити гостро необхідні гроші на виготовлення літаків — вона може збільшити інтерес до військової економіки серед широкого загалу і, що найважливіше, серед робітників авіазаводів, яким, на його думку, повсякчас катастрофічно «бракує мотивації».

Він ніколи не звертався до людей із прямим проханням про пожертви, але за ті, що надходили, показово дякував. Коли пожертви сягали певної суми, спонсори могли обрати назву для конкретного винищувача; більш щедра загальна сума давала жертводавцям змогу обрати ім'я для бомбардувальника. «Ми заповзялися зібрати цілу ескадрилью іменних літаків», — пригадує Девід Фаррер, один із секретарів Бівербрука³³⁹. Невдовзі в ефірах вечірніх випусків новин почали оголошувати імена спонсорів. Спочатку Бівербрук писав листа кожному жертводавцеві особисто, та коли це стало обтяжливо, доручив секретарям обирати найвартісніші підносини — чи то зважаючи на суму, чи на історію подарунка. Дитина, яка жертвувала декілька пенсів, могла отримати листа з такою ж імовірністю, як і заможний промисловець.

Гроші полилися в Міністерство авіапромисловості рікою — внески, переважно дрібні, поповнювали «Фонд спітфайрів», як його назвали самі спонсори. Ця назва пов'язана з їхньою симпатією до винищувача, який став іконою повітряної війни (хоча «гаррікейнів» у Королівських ВПС було більше, ніж «спітфайрів»). І хоча недоброзичливці Бівербрука зневажливо відгукувалися про цей фонд, називаючи його черговим Бівербруковим «фокусом», невдовзі до нього почало надходити по мільйону фунтів на місяць — на сьогодні це приблизно 64 мільйони доларів. На травень 1941 року загальна сума пожертв сягала 13 мільйонів фунтів (832 мільйони доларів), причому тоді, за словами Фаррера, у них «були літаки з назвами майже кожного великого міста у Британії»³⁴⁰.

Цей фонд мало впливав на сукупний обсяг виготовлення винищувачів і бомбардувальників, однак Бівербрук бачив значно вищу цінність у його впливі на душі. «Завдяки йому в безлічі чоловіків і жінок, — написав секретар Фаррер, — невимушено сформувався особистий інтерес до війни та бажання жертвувати на неї гроші».

Крім того, Бівербрук відшукав інші способи — теж непрямі — домогтися активного залучення людей у війну. Він, як і Черчилль, вірив у силу символів. Відряджав пілотів Королівських ВПС на авіазаводи, щоби створити прямий зв'язок між робітниками, які будують літаки, і людьми, які на них літають. Він наполіг на тому, щоб то були саме пілоти, які беруть участь у бойових діях і носять шеврони з крилами, а не якісь чиновники ВПС, що ненадовго покинули робоче місце. Крім того, розпорядився показувати оболонки збитих німецьких літаків у різних куточках країни — і так, щоб люди не запідозрили причетності міністра авіапромисловості. Він вважав, що возити збиті літаки на вантажівках-платформах містами, які постраждали від бомбардувань, буде дуже корисно. Цей «цирк», як його називав Бівербрук, схвально сприйняли скрізь, а особливо в місцях, яким перепало найбільше. «Таке враження, що людям дуже приємно бачити ті літаки, — сказав Бівербрук Черчиллю. — Цирк справив на них неабияке враження»³⁴¹.

Коли ж фермери, сільські старости і власники майданчиків для гольфу почали скаржитися на німецькі літаки на своїх угіддях, площах і полях, Бівербрук вирішив не поспішати їх звідти прибирати. Натомість винищувачі Королівських ВПС, які ще надаються ремонту, він із поспіхом евакуював. Після скарги від власника одного майданчика для гольфу він наказав лишити німецький літак на місці. «Гравцям буде корисно побачити збиту машину, — сказав він своєму рекламному агенту»³⁴². — Щоб не забували про бойові дії».

* * *

Обурений спротивом і риторикою Черчилля, Гітлер віддав наказ, якого найбільше боялася Британія, — про широкомасштабний наступ із моря. Досі в Німеччині не було чітких планів нападу на Англію — ані наукових, ні інших. У вівторок, 16 липня, Гітлер видав директиву № 16 «Про підготовку до десантної операції в Англії» з кодовою назвою Seelöwe — «Морський лев»³⁴³.

Ця директива починалася так: «Оскільки Англія, попри безнадійне військове становище, не виявляє ознак готовності до порозуміння, я вирішив підготувати десантну операцію в Англії й за потреби реалізувати її».

Він розраховував на масштабну висадку морського десанту: «Висадку буде здійснено у форматі раптового форсування на широкому фронті — орієнтовно від Рамсгейта до місцевості на захід від острова Вайт». Ця територія охоплювала англійську берегову смугу, зокрема й береги Па-де-Кале, найвужчої точки Ла-Маншу. (За задумом німецьких командувачів, у першій хвилі наступу мало взяти участь сто тисяч солдатів, для транспортування яких було потрібно 1600 суден). Гітлер написав, що планування й підготовку «Морського лева» мало бути завершено до середини серпня. Він окреслив цілі, яких необхідно досягнути до початку наступу, зокрема найголовнішу: «Англійські ВПС необхідно знести морально і фізично, позбавивши їх змоги активно опиратися форсуванню Ла-Маншу Німеччиною».

Бо що таке імення?

Зненацька в родині Черчиллів наріла невелика, але нагальна криза³⁴⁴.

У липні Памела Черчилль була певна, що в неї народиться хлопчик, і побажала назвати свою дитину Вінстоном Спенсером Черчиллем — на честь прем'єр-міністра. Але того-таки місяця герцогиня Мальборо, дружина Черчиллевого кузена, народила хлопчика і назвала свого сина цим ім'ям у повній формі.

Памела страшенно засмутилась і розлютилась. Вона прийшла до Черчилля у сльозах, благаючи щось вдіяти. Він погодився, що має повне право розпоряджатися цим ім'ям на власний розсуд, і доречніше буде віддати його внукові, ніж небожу. Він зателефонував герцогині та прямо сказав, що це його ім'я й воно дістанеться новонародженому сину Памели.

Герцогиня заперечила, що дитина Памели ще навіть не народилась і, ясна річ, немає ніякої впевненості, що то буде саме хлопчик.

«Звісно, буде, — відрубав Черчилль. — Якщо не цього разу, то наступного».

Герцог і герцогиня дали своєму синові інше ім'я — Чарльз.

Заклик тирана

У п'ятницю, 19 липня, Гітлер вийшов на трибуну Кроль-опери у Берліні, щоб звернутися до Райхстагу, законодавчого органу Німеччини, який підпалили 1933 року. Після цього офіційне місце його дислокації стало непридатним для використання, тож він почав засідати в приміщенні опери. На помості поряд із Гітлером сидів керівник Люфтваффе Герінг, огрядний і веселий, «неначе радісний хлопчак, який бавиться в іграшки різдвяного ранку», як писав Вільям Ширер, присутній під час тієї промови³⁴⁵. Ширер додав у примітці: «Однак не всі його іграшки такі, як електрична залізниця на горищі Карінгаллу — деякі з них несуть смерть, як пікірувальники “Штука”!». Того вечора Герінг і ще десяток генералів мали отримати підвищення: генерали — до рангу фельдмаршала, а Герінг, який уже був фельдмаршалом, — до нового рангу райхсмаршала. Гітлер знав свого поплічника. Він розумів, що Герінг потребує особливої уваги і блискучих медальок.

Тієї п'ятниці міністр пропаганди Йозеф Геббельс присвятив регулярну ранкову нараду, якщо вірити її протоколу, цій промові та її імовірним наслідкам. Він застеріг, що повноцінної реакції міжнародної спільноти слід чекати тільки через два-три дні, але ця промова поляризує думку англійського суспільства і навіть може призвести до відставки Черчилля. У протоколі наради було сказано: «Міністр наголошує, що сьогоднішній вечір вирішить долю Британії»³⁴⁶.

* * *

Коли Гітлер заговорив, Ширера, який сидів у глядацькій залі, вкотре вразило його красномовство: «Чудовий актор, — написав Ширер у щоденнику, — блискучий маніпулятор думками німців»³⁴⁷. Він

чудувався з того, як Гітлеру вдається показати себе і завойовником, і скромним молільником за мир. Крім того, він зауважив, що Гітлер говорив нехарактерно низьким голосом, без звичної награності. Свої думки він увиразнював і доповнював мовою тіла — закидав голову, щоб показати іронію, й рухався з грацією кобри. Особливу увагу Ширер звернув на руки Гітлера. «Сьогодні він красиво рухав руками: здавалося, неначе він висловлює думку і за допомогою рук та тілесної пластики, і за допомогою слів та голосу».

Спочатку Гітлер пригадав дотеперішню історію війни, звинувативши в ній євреїв, франкмасонів і англо-французьких «роздмухувачів війни» на чолі з Черчиллем³⁴⁸. «Я почуваю глибоку огиду до таких безпринципних політиків, які занапащають цілі народи і країни», — сказав Гітлер. Він подав цю війну як прагнення відродити честь Німеччини і врятувати її народ від утисків Версальського договору. Привітав армію і генералів, згадавши багатьох на ім'я — зокрема Рудольфа Гесса, свого офіційного заступника; Генріха Гімmlера, керівника Головного управління безпеки, СС; Йозефа Геббельса і Герінга, свого очевидного фаворита, якому він присвятив декілька хвилин гіпертрофованих лестоців.

«Під час усієї промови Гітлера, — зауважив Ширер, — Герінг нахилився над столом, пожевуючи олівець, і великими кривими літерами занотовував ремарки, які зробить опісля³⁴⁹. Він жував олівець, сунув брови і, немов школяр, строчив твір, який потрібно здати до кінця уроку». Час від часу Герінг широко всміхався й аплодував, демонстративно плескаючи велетенськими ручиськами. Гітлер оголосив про підвищення Герінга і вручив йому коробку з відповідною новою емблемою для уніформи. Герінг відкрив коробку, зазирнув усередину і продовжив жувати олівець. «Мене майже розчулила дитяча гордість і втіха цього старого вбивці», — пише Ширер.

Гітлер заговорив про майбутнє. Проголосив, що зараз його армія потужна як ніколи, і пообіцяв дати таку відповідь на повітряні атаки Британії в Німеччині, яка принесе Англії «безмежні страждання й горе» — хай, можливо, і не самому Черчиллю, сказав він, «адже той, поза всяким сумнівом, буде в Канаді, куди найбільш зацікавлені у війні

особи вже вивезли гроші та дітей. На мільйони інших людей чекають жахливі страждання».

Потім настала черга тієї частини промови, яка, на думку Геббельса, мала визначити долю Британії. «Містере Черчилль, — сказав Гітлер, — повірте, нарешті, у моє пророцтво загибелі великої імперії — імперії, яку я ніколи не хотів знищити чи бодай скривдити».

Він застеріг, що в цієї війни може бути лише один результат — крах або Німеччини, або Британії. «Можливо, Черчилль вважає, що загине Німеччина, — сказав він. — Я ж знаю, що загине Британія». Мовою рук і тіла він чітко дав на здогад, що це не порожня погроза. «Я почуваю обов'язок перед власним сумлінням і вкотре закликаю Британію та інші країни до розсудливості та здорового глузду. Вважаю, що маю право на такі заклики, адже я не переможений, який благає про поступки, а переможець, що обстоює здоровий глузд».

Аж раптом завойовник поступився місцем скромному фюреру. «Я не бачу причин продовжувати цю війну, — сказав він. — Мені гірко думати про невідворотні жертви. Я волів би їх уникнути».

* * *

Німецький ас Адольф Галланд разом зі своєю ескадрильєю в повітрі захищав берлінську оперу від бомбардувальників Королівських ВПС — почесне доручення на знак подяки за успіхи у французькій кампанії.

У свої двадцять вісім років Галланд був досвідченим бойовим пілотом, командиром винищувальної авіаційної групи. Вухатий, смаглявий, чорні вуса, широка усмішка — у ньому не було ані краплі нордичної байдужості, яку так високо цінували в нацистській партії; палким апологетом партійної ідеології він також не був. Справляв враження шпаркого парубка, а офіцерський кашкет часто носив набакир. Напередодні цієї промови його підвищили до рангу майора і вже втретє нагородили Лицарським хрестом за те, що він підбив сімнадцять літаків і надав ефективну підтримку німецьким сухопутним військам. Коли його командир Альберт Кессельрінг вручив Галланду цю нагороду, кількість підтверджених уражень на його рахунку зросла до тридцяти. Роль повітряного охоронця під час промови Гітлера не була аж такою почесною, як згодом написав він сам: «Якби у Кроль-оперу влучила одна бомба, вона знищила б усе

Верховне командування Німеччини одним безжальним ударом, тож цей застережний захід видавався цілком слухним»³⁵⁰.

Той шлях, який встиг подолати Галланд, був утіленням історії створення й розквіту Люфтваффе в широкому контексті³⁵¹. Одержимість авіацією виникала в Галланда ще в юності: його уяву розбурхували повоєнні перекази авіаційних подвигів барона фон Ріхтгофена. У сімнадцять років він почав літати на планерах. Батько змушував його піти в армію, але Галланд просто хотів літати і шукав способу заробляти на життя в повітрі.

Найбільше йому хотілося літати на моторному літаку. Він бачив лише один шлях до цього: працювати пілотом щойно заснованих німецьких авіаліній, «Дойче люфт ганза», які невдовзі стали відомими під назвою просто «Люфтваганза». Однак це бажання поділяли чи не всі юнаки, захоплені авіацією. Окрім Галланда, до Німецької школи пілотів цивільної авіації подали документи ще двадцять тисяч людей, з яких школа обрала сто претендентів. Вступили двадцяттеро, зокрема й Галланд. Наприкінці 1932 року він отримав тимчасове посвідчення льотчика.

Потім усе несподівано змінилося. Галланду і чотирьом іншим студентам наказали прибути до льотної школи в Берліні, де їм запропонували пройти таємний курс пілотування військових літаків — таємний, адже на той момент Гітлер розгортав кампанію з переозброєння Німеччини всупереч Версальському договору, який поклав край Першій світовій війні. Усі п'ятеро пристали на цю пропозицію; вбрані в цивільний одяг, вони поїхали на аеродром під Мюнхеном, де відвідували лекції з тактики і двадцять п'ять годин літали на старих біпланах, засвоюючи прийоми польоту в строю й атаки наземних цілей з бриючого польоту. Галланд пригадує, що кульмінаційним моментом був візит Германа Герінга, який почав таємно розбудовувати нові військово-повітряні сили.

Після короткого стажування другим пілотом комерційного повітряного судна у грудні 1933 року Галланда викликали в Берлін і запропонували долучитися до Люфтваффе — досі таємних повітряних сил Герінга. Наступної осені його прикомандирували до їхнього першого винищувального підрозділу. Коли повітряні сили Німеччини почали здійснювати бойові вильоти під час громадянської війни в

Іспанії, де вони виступали на боці націоналістичних військ генерала Франко, пілоти привозили звіди історії про життя, сповнене романтичних пригод і безрозсудства; Галланд записався добровольцем. Невдовзі він опинився на борту трампового судна, що прямувало до Іспанії, разом з іще 370 членами Люфтваффе: вони знову були вбрані в цивільний одяг і мали із собою посвідки цивільних осіб. На Галландове розчарування, в Іспанії йому надали ескадрилью винищувачів, оснащену біпланами, хоча його колеги літали на винищувачах останньої моделі — «Мессершмітт Me-109»³⁵².

Іспанський досвід дав Люфтваффе змогу зробити багато цінних висновків про повітряну війну, але водночас склав у Герінга та інших офіцерів найвищої ланки хибні уявлення. Річ у тім, що бомбардувальники, які Німеччина використовувала в Іспанії, літали швидше, ніж застарілі винищувачі ворога, тож у них одразу сформувалася втішна ілюзія, буцімто бомбардувальникам не потрібен супровід винищувачів.

Згодом Галланд візьме участь у кожному блискавичному наступі Гітлера, і зрештою його поставлять на чолі винищувальної групи, яка літатиме на винищувачах останньої моделі.

Невдовзі він уперше зіткнеться з британськими пілоти Королівських ВПС, які літали на найновіших «гаррікейнах» і «спітфайрах». Він одразу збагнув, що відтепер матиме справу з досі незнаним суперником; Галланд казав, що жадає саме такого бою, «де кожен безжальний поєдинок у повітрі — це “або ти, або я”».

Ті винищувачі, які сторони війни використовували в передових районах, мали приблизно однакові характеристики, хоча в кожного літака були властивості, що надавали переваги за певних умов. Британські «спітфайри» і «гаррікейни» мали ліпше озброєння й маневреність, а німецькі «мессершмітти» краще працювали на великій висоті й мали більше захисної броні. На «спітфайрах» стояли вісім кулеметів, а на «мессершміттах» — лише два, але на них було ще дві гармати, які стріляли вибуховими снарядами. Усі три моделі мали одне крило та один двигун і розвивали досі нечувану швидкість — понад 480 кілометрів за годину. Водночас обмеження в них теж було однакове: пального вистачало лише на дев'яносто хвилин, за які ледве можна було долетіти до Лондона і назад. Загалом найкращим літаком

вважали «мессершмітт», але в німецьких пілотів була й важливіша перевага: вони, як і Галланд, мали значно більше досвіду бою в повітрі. Середній вік льотчиків-винищувачів Люфтваффе був двадцять шість років; середній вік їхніх колег із Королівських ВПС — двадцять.

З кожною стрімкою перемогою німецької армії винищувальна авіаційна група Галланда просувалася разом із фронтом на новий аеродром, а отже, наближалася до французького узбережжя й Англії. З кожним просуванням уперед зростала тривалість бойових вильотів винищувачів над основною територією Англії. Якщо Черчилль і Гітлер не укладуть мирний договір, почнеться нова фаза війни. Галланд не сумнівався в її результаті: на Англію чекає крах.

* * *

Перша відповідь Британії на промову Гітлера надійшла за годину після її завершення як коментар в ефірі «Бі-Бі-Сі», не погодженого ані з Черчиллем, ані з міністром закордонних справ Галіфаксом. Коментатор Сефтон Делмер не добирав слів. «Я вам скажу, що ми тут, у Британії, думаємо про ці ваші заклики до розсудливості й здорового глузду, — сказав він³⁵³. — Панове *фюрер* і райхсканцлер, ми воліли, щоб вони повернулися туди, звідки прийшли, — до ваших зловонних ротів!»

Вільям Ширер почув відповідь «Бі-Бі-Сі», коли готувався до прямого ефіру про виступ Гітлера в німецькому радіоцентрі. Численні службовці, присутні у студії, «не вірили власним вухам», — написав Ширер³⁵⁴. Один із них вигукнув: «Ви можете второпати, що відбувається? Ви розумієте тих британських дурнів? Отак відмовитися від миру?.. Вони божевільні».

Офіційна відповідь Британії надійшла через три дні, але не від Черчилля. «Я не збираюся відповідати на промову герра Гітлера, бо ми з ним не розмовляємо», — уїдливо кинув він³⁵⁵. Міністр закордонних справ Галіфакс відповів у понеділок, 22 липня, о дев'ятій п'ятнадцять вечора. Висловився він цілком однозначно. «Ми боротимемося, — сказав він, — аж доки здобудемо свободу для себе і для інших»³⁵⁶.

Міністр пропаганди Геббельс доручив німецькій пресі подати офіційну відмову Галіфакса як «воєнний злочин». На ранковій нараді в середу, 24 липня, Геббельс окреслив план дій німецького

пропагандистського апарату: «Потрібно посіяти недовіру до владної касти плутократів, нав'язати страх перед тим, що насувається. До того ж слід максимально згущувати фарби»³⁵⁷.

Міністерство пропаганди мало розгорнути мережу «таємних радіостанцій», замаскованих під англійські, але розташованих у Німеччині, «для занепокоєння і залякування британців». Вони мали будь-що приховувати своє німецьке походження, не гребуючи навіть критикою нацистської партії у прямому ефірі й масою жаских подробиць про загиблих і поранених унаслідок авіаударів — це було потрібно для того, щоб, коли почнуться авіаційні нальоти на Англію, народні маси вже були залякані. Крім того, Геббельс наказав транслювати радіопередачі, зовні схожі на курс підготовки до авіаційного нальоту, але сповнені подробиць, призначених для того, щоб тримати англійських слухачів у страху.

Намагаючись скористатися тим, що британці бояться наступу, Геббельс доручив своїм радіостанціям передати хибну інформацію, буцімто німецька армія знайшла в Дюнкерку сто тисяч покинутих британських уніформ. «У слухний момент таємні радіостанції мають повідомити про висадку в Британії десантників, одягнутих у ці форми»³⁵⁸.

* * *

На той момент майже всі німецькі винищувачі сконцентрувалися на французьких аеродромах уздовж Ла-Маншу, зокрема й група Адольфа Галланда, яка базувалася на аеродромі неподалік Кале, за якихось 160 кілометрів від центра Лондона.

Несподіванка від Профа

Проф, себто Фредерік Ліндемманн, швидко заробив репутацію людини з важким характером в усіх відомствах Вайтголла. Він, безсумнівно, мав блискучий розум, але невпинно надокучав іншим, заважаючи їм працювати.

Одного суботнього вечора, 27 липня, Ліндемманн приїхав на вечерю до Черчиллів у Чекерс. У будинку, як завжди, було повно гостей: Бівербрук, Ісмей, Черчиллева донька Діана і її чоловік Дункан Сандс, а також низка військових чиновників високого рангу, зокрема фельдмаршал Джон Ділл, начальник імперського генерального штабу, і Джеймс Маршалл-Корнволл, командувач III корпусу Британської армії. Більшість мала залишитися на ніч. Мері Черчилль не було — вона літувала в маєтку своєї кузинки і подружки Джуді Монтегю в Норфолку. Гості, як заведено, прийшли у вечірньому вбранні: жінки — у сукнях, чоловіки — у смокінгах; Ліндемманн вбрався у звичний сюртук і смугасті штани.

Черчилль був у доброму гуморі — «іскрився завзяттям і заразливими веселощами», як згодом написав генерал Маршалл-Корнволл³⁵⁹. Генерал сидів між Черчиллем і Профом, навпроти нього — фельдмаршал Ділл. Черчилль любляв називати Ділла НІГШ, чотирилітерною аббревіатурою його звання.

Щойно принесли шампанське, Черчилль почав допитуватися в Маршалла-Корнволла про ситуацію у двох дивізіонах, які служили під його командуванням і втекли з Дюнкерка з мінімумом озброєння та техніки чи й узагалі з порожніми руками. Генерал чудово розпочав, сказавши Черчиллю, що вирішив акцентувати насамперед на переході в наступ. Пояснив, що дотепер його корпус «думав тільки про тактики

захисту, а солдати бачили основну мету в тім, щоб заховатися за протитанковою загорожею». Він сказав, що новим девізом його корпусу став вислів «Бити, а не сидіти».

Черчилль був у захваті. «Чудесно! — сказав він генералові. — Саме такі настрої я хочу бачити». Показна впевненість Маршалла-Корнволла спонукала Черчилля до наступного запитання: «Можу припустити, що ваш корпус уже готовий до бойових дій?».

«Аж ніяк, сер, — сказав Маршалл-Корнволл. — У нас ще і близько не завершилося переозброєння, а після нього доведеться ще місяць-два активно тренуватися».

Черчилль посумнішав. Недовірливо зиркнувши, він поліз у кишеню смокінга і дістав стос паперів — найсвіжіші таблиці з даними про «Стан готовності» від Профа. То були статистичні розрахунки, які почали виконувати того місяця в управлінні Ліндемманна на вимогу Черчилля. Вони мали щотижня відображати стан готовності кожного дивізіону сухопутних військ — аж до кількості рушниць, кулеметів і гаубиць. Ці розрахунки дратували всіх у Вайтголлі. «Нам відомо, — сказав один високопоставлений чиновник Військового міністерства, — що відділення професора Ліндемманна вже якось наводило прем'єр-міністру цифри, які могли справити на нього хибне враження».

Черчилль розгорнув пачку статистичних документів, які він щойно дістав із кишені, й багатозначно запитав Маршалла-Корнволла:

— Які два дивізіони перебувають під вашим командуванням?

— 53-й (валлійський) і 2-й лондонський, — відповів генерал.

Черчилль водив товстим коротким пальцем по записах із таблиць Профа, поки не знайшов ці два дивізіони.

— Ось, — сказав Черчилль. — Стовідсоткова готовність особового складу, рушниць і гаубиць; п'ятдесятивідсоткова готовність польової артилерії, протитанкових рушниць і кулеметів.

Це спантеличило генерала. Його дивізіони зовсім не були готові.

— Перепрошую, сер, — сказав він. — Можливо, ці показники відповідають озброєнню, яке артилерійські склади планують надати моїм частинам, але вони ще навіть і близько не надійшли в такій кількості.

Черчилль блиснув очима і, за словами Маршалла-Корнволла, «майже онімілий від гніву», жбурнув документи поперек стола генералові

Діллу, начальникові імперського генерального штабу.

— НІГШ! — сказав він. — Перевірте ці документи і поверніть мені завтра.

На мить усі замовкли. «Було конче змінити тему», — написав Маршалл-Корнволл. Черчилль так і вчинив. Він нахилився до Профа, який сидів з іншого боку від Маршалла-Корнволла.

— Профе! — гаркнув він. — А ви що мені сьогодні скажете?

Ліндеманн справляв враження людини, яка прагне триматися в тіні — невиразна зовнішність, тихий голос й анітрохи не кипучий характер, — але насправді йому подобалося бути в центрі уваги; він розумів, що показна м'якість збільшує вагу його слів і вчинків.

За столом Ліндеманн повільно заліз у кишеню фрака й ефектним жестом чарівника витяг ручну гранату, знану в народі під назвою «граната Мілса» — класичну «лимонку» із жолобами, важільним руків'ям і круглим витяжним кільцем із металу.

Він прикував до себе всю увагу. На обличчях людей, які сиділи за столом, з'явилося занепокоєння.

Черчилль крикнув:

— Що це у вас, Профе, що це таке?!

— Це, — відказав Ліндеманн, — неефективна бомба Мілса, яку постачають британській піхоті.

І пояснив, що вона складається з десятка різних частин, кожна з яких вимагає окремого процесу механічної обробки:

— А я сконструював удосконалену гранату з меншою кількістю деталей машинної обробки й на п'ятдесят відсотків вищим розривним зарядом.

Черчилль, незмінно спраглий до нових пристроїв і видів озброєння, вигукнув:

— Блискуче, Профе, блискуче! Саме те, що я хотів почути. — Він звернувся до генерала Ділла: — НІГШ! Накажіть негайно позбутися бомби Мілса і запровадити гранату Ліндеманна.

За словами Маршалла-Корнволла, Ділла ця заява «геть спантеличила». Сухопутні війська вже уклали з англійськими й американськими виробниками контракти на виготовлення мільйонів старих гранат. «Але прем'єр-міністр не бажав нічого чути», — розповідав згодом Маршалл-Корнволл.

Мабуть, після вечері вони оцінили цю ситуацію більш зважено, адже бомбою Міллса з різними модифікаціями користувалися ще три десятиліття. Чи була граната, яку Ліндеманн ефектно продемонстрував під час вечері, реальною бомбою, — це історія замовчує.

Тепер Черчилль показав на Бівербрука, який сидів на протилежному кінці стола.

— Максе! — вигукнув він. — А *ти* чим займався?

Лагідно кепкуючи з Профа і його цифр, Бівербрук відповів:

— Прем'єр-міністре! Дайте мені п'ять хвилин — і я назву найактуальніші цифри.

Він встав з-за стола і підійшов до телефона в кутку кімнати. Невдовзі повернувся з широкою усмішкою, що сповіщала про якусь каверзу в дії.

Він сказав:

— Прем'єр-міністре, за останні дві доби ми збільшили обсяг виготовлення «гаррікейнів» на п'ятдесят відсотків.

Білі рукавички на світанку

У спілкуванні з президентом Рузвельтом Черчиллю доводилося балансувати на грані.

З одного боку, він мусив показати президентові всю нагальність ситуації. Водночас становище Британії не можна було малювати *аж таким* похмурим, щоб Рузвельт не ухилявся від істотної допомоги зі страху, що в разі загибелі Англії американські боєприпаси можуть покинути чи знищити — або ж, і це навіть гірше, захопити і зрештою застосувати проти американських військ. Тисячі вантажівок, гармат і боєприпасів, покинутих у Дюнкерку, стали живим доказом високої матеріальної ціни поразки. Черчилль розумів, що зараз конче необхідно зміцнити впевненість самої Британії в остаточній перемозі, а насамперед придушити всі вияви офіційного песимізму. Це відіграло надважливу роль з огляду на остаточне право розпоряджатися британським флотом. Сполучені Штати, побоювання яких щодо ВМС Франції практично розвіялися після операції в Мерс-ель-Кебірі, хотіли доказів того, що Британія ніколи не віддасть свій флот Німеччині. Вони розмірковували над тим, щоб надати Британії есмінці за однієї умови: якщо її поразка буде неминучою, британський флот відійде під контроль Америки.

Черчиллю було огидно використовувати флот як важіль для отримання есмінців. У телеграмі від 7 серпня він закликав посла Британії в Америці лорда Лотіана утриматися від обговорення бодай імовірності такої угоди; він боявся, що вона дасть поразницький сигнал, «наслідки якого будуть катастрофічними»³⁶⁰. Через тиждень Черчилль повернувся до цієї думки на нараді Кабінету воєнного часу. Відповідно до її протоколу він зазначив: «Відтепер не можна казати

нічого такого, що може підточити моральні настрої населення чи змусити людей вважати, буцімто боротися до кінця не потрібно»³⁶¹.

Однак у телеграмі Лотіану він усе ж окреслив таку можливість: якщо Сполучені Штати вступають у війну і стануть повноцінним союзником Британії, сторони матимуть змогу на власний розсуд розпоряджатися флотом у стратегічних цілях, необхідних «для остаточної фактичної перемоги над ворогом». Він бачив позитив у зацікавленні Америки британським флотом, адже воно вказувало на серйозне ставлення до застережень Черчилля про те, що переможена Британія під контролем нацистів становитиме величезну небезпеку для Америки. На погляд Черчилля, деяка настороженість із боку Америки була бажаною. Він сказав Лотіану: «Ми не збираємося спростовувати слушні побоювання Сполучених Штатів щодо цієї ситуації».

Крім того, Черчилль розумів, що американська громадськість розкололася на ізоляціоністів, які не хотіли мати із цією війною нічого спільного, і прибічників думки про те, що рано чи пізно війна прийде і що довше Америка чекатиме, то дорожче їй коштуватиме інтервенція. Та Черчиллю дошкуляло ще й те, що Рузвельт не бачить майбутнього з такою ж моторошною чіткістю. Уперше Черчилль запитав про можливість надати Британії п'ятдесят застарілих есмінців ще у травні, а 11 червня повторив це прохання, додавши: «Наступні пів року будуть критично важливими»³⁶². Але Америка досі не надала кораблів. Черчилль розумів, що в душі Рузвельт його союзник, однак, як і багато інших його співвітчизників, в уяві прем'єр-міністр наділяв президента сильнішою владою, ніж той мав насправді. Чому Рузвельт не міг докласти більших зусиль, щоб перетворити духовну прихильність на матеріальну допомогу, ба навіть пряме втручання?

Однак Рузвельт опинився в запаморочливо складній політичній ситуації. Конгрес роздирали протилежні поривання, розбурхані поданням законопроекту, який передбачав загальнонаціональний призов — перший в історії призов на військову службу в мирний час. Рузвельт вважав це за необхідність. Коли в Європі почалася війна, в армії США було лише 174 тисячі солдатів, споряджених застарілою зброєю, зокрема гвинтівками «Спрінгфілд» 1903 року випуску. У травні на півдні країни відбулися військові навчання за участі 70 тисяч солдатів, які пролили світло на жалюгідний стан боєздатності

сухопутних військ — особливо проти такого велета, як важкі механізовані війська Гітлера³⁶³. За формулюванням журналу «Таймс», «на тлі тотальної війни в Європі сухопутні війська США справляють враження групи привітних хлопців із пневматичними пістолетами»³⁶⁴.

Рузвельт вважав, що для надання Британії тих п'ятдесяти есмінців потрібно отримати дозвіл Конгресу: за умовами одного пункту Федеральної програми виробництва озброєння 1940 року, перш ніж надати Сполученим Штатам дозвіл передавати боєприпаси за кордон, Конгрес має підтвердити, що вони не потрібні збройним силам Америки. Враховуючи запеклі дискусії на тему призову, Рузвельт вважав схвалення Конгресу малоімовірним, хай навіть ці кораблі справді вже віджили своє — аж настільки, що того-таки року Конгрес навіть розглядав варіант пустити їх на брухт. Але тоді втрутилися ВМС і почали стверджувати, що ті есмінці — життєво важливий ресурс.

Плутанини додавало ще й те, що 1940 року мали відбутися вибори президента і Рузвельт вирішив безпрецедентно балотуватися на третій термін. Він погодився стати кандидатом від Демократичної партії 18 липня на партійних зборах у Чикаго. Рузвельт співчував скрутному становищу Британії і волів би зробити все можливе, щоб надати їй допомогу, та водночас розумів, що в Америці багато неохочих устрівати у війну. Принаймні на той момент і він, і його суперник з Республіканської партії Венделл Вілкі ставилися до цього питання насторожено.

Черчиллю ж війна загрожувала чимраз більше. З дня на день ВМС Німеччини мали спустити на воду два новісінькі лінкори, «Бісмарк» і «Тірпіц», які Черчилль назвав «цілями найвищого значення». Ефективність нападів на каравани торговельних суден із повітря і підводних човнів невпинно зростала, причому, як написав Черчилль у телеграмі Рузвельту, есмінці були «жахливо вразливими до бомбардування з повітря». Англія надзвичайно потребувала американських есмінців не лише для захисту караванів торговельних суден, а й для охорони територіальних вод. Крім того, вони могли допомогти виграти час, поки Англія намагається організувати і

переозброїти евакуйовані з Дюнкерка війська. Утім, Рузвельт, хоч як це прикро, тримався осторонь.

Черчилль ніколи не опустився б до благання, але наприкінці липня він упритул до цього наблизився. У середу, 31 липня, написав Рузвельту в телеграмі, що потреба в есмінцях, як і в інших предметах постачання, стала «вкрай нагальною». Він застеріг, що настала вирішальна мить. Сама присутність чи відсутність американських кораблів — «незначного чинника, на який легко вплинути», — могла вирішити «долю всієї війни»³⁶⁵. У чернетці телеграми він висловив цю думку таким тоном, яким іще ніколи не говорив із президентом: «я не розумію, чому ви, зважаючи на ситуацію, не можете надати мені хоча б 50 чи 60 найстаріших есмінців», однак із кінцевого тексту телеграми він цю фразу вилучив. Черчилль пообіцяв негайно обладнати ці кораблі гідролокаторами для пошуку субмарин і застосовувати їх проти німецьких підводних човнів на Західних підходах — морських шляхах, які збігалися в західному вході в Ла-Манш. Крім того, есмінці мали допомогти Англії відбити очікувану висадку морського десанту. «Вельмишановний пане президенте, маю сказати вам із величезною повагою, що за свою довгу історію світ бачив різне, але зараз потрібно вчинити саме так».

Згодом Черчилль розповідав, що слово «зараз» позначив курсивом.

* * *

Рузвельт розумів, що Черчиллю терміново потрібні есмінці, тож у п'ятницю, 2 серпня, він скликав нараду Кабінету міністрів, щоб знайти такий спосіб передати Англії ці кораблі, який не суперечитиме законам про нейтралітет США.

Під час тієї наради міністр ВМС Френк Нокс запропонував ідею: чому б не оформити передачу як обмін, за умовами якого Америка надасть Британії есмінці в обмін на доступ до британських морських баз на низці островів в Атлантичному океані, зокрема на Ньюфаундленді та Бермудах? Закон дозволяв передавати матеріали військового призначення задля підвищення безпеки США. Доступ до стратегічних баз в обмін на застарілі есмінці мав задовольнити цю вимогу.

Рузвельт і Кабінет міністрів ухвалили це рішення, однак, з огляду на політичний клімат, вирішили, що обмін має затвердити Конгрес.

Рузвельт попросив сенатора Клода Пеппера, який був до нього прихильним, подати законопроект про дозвіл на обмін. Ухвалити його могли тільки за підтримки Республіканської партії, але величезна кількість американців рішуче опиралася участі у війні, а ще на горизонті майоріли вибори, тож, як з'ясувалося, отримати підтримку республіканців було неможливо.

Пеппер сказав Рузвельту, що «шанси ухвалити цей законопроект нульові»³⁶⁶.

* * *

Тієї п'ятниці Черчилль зробив Бівербрука повноцінним членом Кабінету воєнного часу, а згодом і Комітету оборони. Бівербрук вступив до них неохоче. Він ненавидів комітети — у будь-якому вигляді, на будь-якому рівні. Напис у нього в кабінеті проголошував: «Комітети роблять війну беззубою».

Тільки нарад йому і бракувало. «У Міністерстві авіапромисловості я з ранку до ночі був одержимий потребою нарощувати темпи, — написав він в особистих спогадах³⁶⁷. — Мене мучив страх, що наші ВПС залишаться без устаткування. Мене змушували ходити на нескінченні наради Кабінету міністрів, а якщо я не з'являвся, то прем'єр-міністр когось по мене відряджав». Черчилль викликав Бівербрука на наради Комітету оборони, які тривали до пізньої ночі, а потім затримував його і продовжував обговорення у вітальні.

«Той тягар був заважким», — написав Бівербрук. А Черчилль, як він зауважив, мав одну несправедливу перевагу: він принаймні міг лягти перепочити посеред дня.

* * *

У неділю, 4 серпня, син Черчилля Рендольф приїхав на Даунінг-стріт, 10 у відпустку зі служби у 4-му особистому полку Його Величності; у військовій формі він був стрункий і ставний.

Перший вечір почався на радісній ноті: весела вечеря на Даунінг-стріт із Памелою, Клементиною й Черчиллем, усі в доброму гуморі³⁶⁸. Після вечері Черчилль повернувся до роботи, а Клементина пішла до

себе у спальню, де часто проводила вечори на самоті. Вона відчувала антипатію до багатьох друзів і колег свого чоловіка й любила вечеряти у себе — в аскетичній кімнаті з вузьким ліжком і умивальником. Черчилль тим часом ходив на вечері чи влаштовував їх у себе по п'ять разів на тиждень.

І хоча Рендольф давно не був удома, після вечері він вирушив до готелю «Савой» — сам. Він збирався зустрітися із другом, американським журналістом Г'юбертом Нікербокером, і запевнив Памелу, що скоро повернеться. Чоловіки пиячили удвох аж до закриття готельного бару, а потім пішли до Нікербокерового номера, де перехилили щонайменше пляшку бренді. Рендольф повернувся на Даунінг-стріт уранці, о шостій десять. Свідком його повернення був охоронець Черчилля інспектор Томпсон. Рендольф, спотикаючись, подався до Памелиної кімнати — такий п'яний, що навіть не зміг перевдягнутися в нічну білизну.

Томпсон оглянув авто.

* * *

Поява п'яного й неохайного Рендольфа неабияк принизила Памелу, але близько години по тому, о пів на восьму, до неї постукала служниця й передала записку від Клементини, яка вимагала негайно з нею поговорити.

Клементина лютувала. У гніві вона мала звичку надівати білі рукавички. Зараз вона була в них.

«Де Рендольф збув ніч? — запитала вона. — Ти взагалі розумієш, що сталося?»

Авжеж, Памела розуміла, що її чоловік прийшов додому п'яний, одначе, судячи з поведінки Клементини, цим усе не обмежувалося. Памела розплакалася. Клементина розповіла, що інспектор Томпсон, перевіряючи Рендольфову автівку, знайшов усередині таємні військово-топографічні мапи, які стали доступні першому-ліпшому перехожому; це серйозне порушення протоколів безпеки.

«Що відбувається?» — спитала Клементина.

Памела почала вимагати в Рендольфа пояснень, а той розсипався у вибаченнях. Присоромлений, він усе розповів їй, а потім і батькові. Рендольф вибачився й пообіцяв покинути пити. Гнів Клементини не

вщух: вона вигнала Рендольфа з Даунінг-стріт і змусила тимчасово оселитися в чоловічому клубі «Вайтс», заснованому ще в XVII столітті, — пристановищі багатьох знеславлених чоловіків, особливо охочих до азартних ігор, як і Рендольф.

Урешті обіцянка покинути пити стала однією з багатьох, яких він не дотримався.

Директива № 17

Плануючи наступ на Англію, Гітлер видав нову директиву під номером 17 із розпорядженням про масований напад на Королівські ВПС. «Авіація Німеччини має якомога швидше взяти гору над авіацією Англії з усіма військами, що перебувають у її розпорядженні, — написав Гітлер³⁶⁹. — Атаки має бути спрямовано насамперед на льотні частини, аеродромні споруди та організації постачання, а також на авіапромисловість, зокрема підприємства з виготовлення засобів протиповітряної оборони».

Гітлер лишив за собою «право на рішення про терористичні атаки як каральні заходи». Він довго не хотів давати дозволу бомбардувати центр Лондона і житлові райони інших великих міст, однак причиною його небажання була не моральна відраза, а непохитна надія на мирну угоду із Черчиллем і бажання уникнути у відповідь нападів на Берлін. Згодом у Люфтваффе дійшли висновку, що ця нова кампанія проти Королівських ВПС стала визначальним етапом воєнної історії. «Уперше [...] військово-повітряні сили, не орієнтуючись на операції інших служб, мали здійснити напад, спрямований на рішуче знищення військово-повітряних сил суперника»³⁷⁰. А питання стояло таке: чи можливо силами самої лише авіації «підривати бойову міць суперника масованими нападами з повітря, аж поки той почне благодати про перемир'я»?

Планування й реалізацію нового наступу із застосуванням стратегічних бомбардувань доручили Герману Герінгу, який назвав дату його початку Adlertag, тобто «День орла». Спочатку він призначив його на 5 серпня, а потім відтермінував до 10-го, суботи. Він був цілковито переконаний, що німецька авіація виконає бажання Гітлера.

У вівторок, 6 серпня, він зустрівся з верховними командувачами ВПС у Карінгаллі, своєму заміському маєтку, щоб розробити план нової кампанії.

Дотепер Люфтваффе брали участь в обмежених операціях проти Англії: вони мали на меті прозондувати її протиповітряну оборону і спровокувати винищувачі Королівських ВПС. Німецькі бомбардувальники здійснювали короткі поодинокі напади на міста в Корнволлі, Девоні, Південному Вельсі тощо. Але тепер Герінг, незмінний поціновувач ефектних жестів, намалював в уяві небачений в історії масований напад, мета якого — завдати нищівного удару протиповітряній обороні Британії. Він не розраховував на великий опір³⁷¹. За даними Беппо Шміда, голови служби розвідки, Королівські ВПС уже були скалічені й не мали ніякої змоги виробляти достатню кількість літаків для компенсації втрат. А отже, британська авіація слабшала день у день. За оцінками Шміда, невдовзі у Королівських ВПС узагалі не залишиться придатних для використання літаків.

Підбурені Герінгом і підбадьорені звітами Шміда, командувачі ВПС, які зібралися в Карінгаллі, вирішили, що для ліквідування залишків винищувальної і бомбардувальної авіації Королівських ВПС їм знадобиться лише чотири дні. Після цього Люфтваффе крок за кроком, удень і вночі здійснюватиме повітряні удари, спрямовані на знищення авіабаз та авіазаводів в усій Англії — сміливий план з однією критично важливою змінною, яку неможливо передбачити: погода.

Герінг перекинув сотні бомбардувальників на бази в Норвегії та Франції, уздовж Ла-Маншу. Він запланував, що в першому нападі візьме участь півтори тисячі літаків — сучасна армада, яка здивує і приголомшить британців. Піднявшись у повітря, бомбардувальники Герінга перетнуть протоку всього за шість хвилин.

Однак у звітах Беппо Шміда було змальовано зовсім не ту картину, яку пілоти Люфтваффе бачили в повітрі. «Герінг відмовлявся слухати заперечення командувачів винищувальної авіації про нереалістичність таких заяв», — сказав ас Люфтваффе Галланд американському допитувачу³⁷². У сутичках із Королівськими ВПС німецькі пілоти не бачили ані натяку на втрату сил чи рішучості.

Масштабний напад мав розпочатися наступної суботи. Якщо він буде успішним, невдовзі Німеччина піде в наступ.

«Місяцівно, місяцівно»

Визначальною особливістю підходу Черчилля до керівництва була здатність миттєво перемикається й серйозно зосереджуватися на питаннях, що видалися би банальними будь-якому іншому прем'єр-міністру. Комусь подобалася ця риса, інших вона зводила з розуму. Черчилль вважав, що значення має *все*. Приміром, у п'ятницю, 9 серпня, у вирі термінових питань, пов'язаних із війною, він викроїв час і склав для членів Кабінету воєнного часу протокол на тему, яка глибоко його бентежила: довжина і стилістика звітів, які щодня надходили до його чорної скриньки для паперів.

Цей протокол під влучним і вичерпним заголовком «Стислість» починався так: «Під час роботи нам усім доводиться читати безліч документів. Майже всі вони занадто довгі. Ми гаємо час і витрачаємо сили на пошук ключових думок»³⁷³.

Він запропонував міністрам і їхнім підлеглим чотири кроки до вдосконалення звітів. По-перше, написав він, «основні думки слід висловлювати чітко і ясно, пункт за пунктом». Якщо у звіті є аналіз складних тем чи статистичний аналіз, його слід винести в додаток.

Черчилль зауважив, що нерідко від повноцінного звіту можна відмовитися на користь пам'ятної записки, «що складається тільки із заголовків, які за потреби можна доповнити усно».

Зрештою він розкритикував громіздкий стиль, який нерідко характеризує офіційні звіти. «Покладімо край висловам такого ґатунку», — написав він і навів два приклади:

«Крім того, важливо враховувати наступні чинники...»

«Варто розглянути можливість утілення в життя...»

Він написав: «Здебільшого ці плутані речення геть беззмістовні, їх можна вилучити чи замінити одним словом. Не нехтуймо короткими виразними реченнями, хай навіть розмовного стилю».

Такий стиль письма, зауважив він, «на перший погляд може видатися шерехатим на тлі гладкої поверхні канцеляриту. Однак ми зможемо зекономити багато часу, а практика висловлювати найважливіші думки у стислій формі сприяє чіткості мислення».

Того вечора, як і майже щовихідних, він вирушив за місто. На тих вихідних чергувати в Чекерсі випало приватному секретарю Колвіллу, який їхав окремим автомобілем з Клементиною й Мері. Інші гості вже зібралися в маєтку чи мали скоро прибути, зокрема Ентоні Іден, Мопс і двоє ключових генералів. Усі вони приїхали на вечерю з ночівлею. Крім того, Черчилль запросив першого морського лорда Дадлі Паунда, але нікому про це не сказав, і це, за спостереженням Колвілла, «випалося у квапливу перестановку за обіднім столом».

Після вечері Мері з Клементиною, як завжди, пішли з їдальні, бо Клементині так подобалося.

У чоловічому товаристві почали говорити про загрозу наступу і заходи з оборони Англії. На багатьох берегових лініях ховалися протитанкові міни, які, за словами Колвілла, «спричинили справжню катастрофу»³⁷⁴. Він зазначив, що вони забрали життя багатьох англійців. Черчилль розповів історію — можливо, вигадану — про безталанного гольфіста, який докинув м'яча аж до берега моря. Колвілл стисло описав у щоденнику розв'язку цієї ситуації: «Він узяв ключку, пішов до моря, подав м'яч, і все, що залишилося по тому, — це м'яч, який неушкодженим повернувся на поле для гольфу».

Після вечері Черчилль із генералами та адміралом Паундом перейшли до зали Готрі, у якій встановили великі дерев'яні бруси для захисту конструкції приміщення від вибуху. У цій залі була безліч скарбів, зокрема книжка 1476 року. Колвілл тим часом читав меморандуми і впорядковував документи в чорній скриньці Черчилля.

Раптом угорі пролетів німецький літак. Усе товариство на чолі з Черчиллем вибігло в сад, щоб устигнути його побачити.

На загальний подив, адмірал Паунд зашпортався, спускаючись сходами. Колвілл пише: «Спочатку перший морський лорд упав з одного сходового маршу, а потім, понуро підвівшись, покотився з

іншого і зрештою звалився мішком на підлогу, де вартовий наставив на нього багнета»³⁷⁵.

Паунд випростався, бурмочучи: «Першому морському лордові тут не місце».

Черчилль весело проказав: «Намагайтеся не забувати, що ви — адмірал флоту, а не курсант!».

* * *

Суботнього ранку в Колвілла побільшало роботи: з'явилися телеграми, які слід надіслати, і протоколи, які потрібно передати³⁷⁶. Потім він пообідав *en famille* — у родинному колі — з Черчиллем, Клементиною й Мері: «більшої насолоди годі й шукати». Колвілл написав, що Черчилль був «у найкращому гуморі». «Він блискуче говорив на будь-яку тему — від Раскіна до лорда Болдвіна, від майбутнього Європи до сили партії Торі». Черчилль скаржився на прикру нестачу боєприпасів і зброї для армії, яку він намагався розбудувати. «Ми переможемо, — проголосив він, — але ми на це не заслуговуємо; а якщо заслуговуємо, то завдяки чеснотам, а не розуму».

Бесіда стала легковажною. Колвілл почав декламувати кумедні віршики. Один чотиривірш подарував Черчиллю особливу втіху:

Місяцівно, місяцівно,
Незрівнянна королівно,
Я гадаю без упину:
Чи узрію твою спину?³⁷⁷

Після обіду Колвілл, Клементина і Мері піднялися на сусідній пагорб. Колвілл із Мері побігли наввипередки: хто перший дістанеться вершини. Колвілл переміг, але після цього йому зробилося «зле як ніколи, затуманилося в очах і в голові».

Насторожене ставлення Мері до Колвілла стабільно змінювалося на краще, хоча деякі сумніви в неї залишилися. У суботу, 10 серпня, вона написала у щоденнику: «Джок мені подобається, але, як на мене, він дуже “млявий”». «Млявий» — це розмовне слово на позначення слабкого характеру чи нерішучості. Ставлення Колвілла до Мері теж продовжувало покращуватися. Наступного дня він написав у

щоденнику: «Хоча Мері ставиться до себе занадто серйозно — сама в цьому зізналася, — вона чарівна дівчина, і дуже гарненька».

* * *

Тієї суботи Германа Герінга спіткало розчарування: саме на цю дату він призначив «День орла», початок широкомасштабної кампанії проти Королівських ВПС, однак негода на півдні Англії змусила його скасувати напад. Нову дату він призначив на наступний ранок, неділю, 11 серпня, а потім знову відтермінував — до вівторка, 13 серпня.

У нього була одна розрада: на той момент місяць має бути вже великий, а наступних вихідних настане повня — вдалий час для нічних нальотів, до того ж їхні результати будуть успішнішими. Завдяки технології радіонавігації Люфтваффе стали менше залежати від місячного світла, однак німецькі пілоти й досі побоювалися нової системи і воліли нападати за безхмарної погоди, коли ландшафт заливає місячне світло.

* * *

У Берліні робітники продовжували зводити трибуни на Паризер-плаці в середмісті: вони готувалися до параду перемоги, який поставить крапку в цій війні. «Сьогодні вони їх пофарбували і встановили двоє величезних золотих орлів, — зазначено в недільному дописі щоденника Ширера³⁷⁸. — А ще на кожному кінці вони зводять велетенські муляжі Залізного хреста». Його готель був на тому-таки майдані, в кінці якого стояли Бранденбурзькі ворота — Бранденбургер Тор, — під якими промарширують переможні війська.

Як стало відомо Ширеру, в партійних колах нацистів велися розмови, буцімто Гітлер хоче, щоб трибуни були готові до кінця місяця.

Частина третя

Жах

Серпень-вересень

«День орла»

На світанку у вівторок, 13 серпня, дві групи німецьких бомбардувальників — загалом близько шістдесяти літаків — піднялись у повітря над Ам'єном, що у Франції. Вони висхідними колами вийшли на висоту польоту, де вишикувалися у бойові порядки³⁷⁹. На це пішло пів години. Правильно розташувати таку величезну кількість літаків складно навіть у безхмарний день, а того ранку завдання ускладнювала ще й несподівана зміна погоди. Зона високого тиску над Азорськими островами, яка мала принести в Європу хорошу погоду, зненацька розсіялася. Тепер Ла-Манш і береги Франції та Англії затягнуло густими хмарами, а над багатьма німецькими аеродромами стояв туман. Над південно-східним узбережжям Англії хмари нависали дуже низько, на висоті 1200 метрів.

Третя група літаків — сто бомбардувальників — піднялася в повітря над Дьєппом; четверта — сорок літаків — над Шербуром; п'ята впорядковувалася над Нормандськими островами. Сформувавшись у стрій, літаки рушили на Англію.

У Германа Герінґа мав бути святковий день — *Adlertag*, «День орла», початок повномасштабного нападу на Королівські ВПС і здобуття контролю над повітряним простором Англії: щоб Гітлер зміг розпочати наступ. Минулого тижня Люфтваффе здійснювали напади меншого масштабу, зокрема нальоти на мережу радіолокаційних станцій на узбережжі Англії. Але тепер настала пора головної події. Герінґ хотів, щоб небо почорніло від літаків, хотів продемонструвати повітряну міць, яка приголомшить увесь світ. Для цього — а також заради ефекту — він зібрав 2300 літаків: 949 бомбардувальників, 336

пікірувальників і 1002 винищувачі. Нарешті він покаже Гітлеру і всьому світові, на що справді здатна його авіація.

Та не встиг напад розпочатися, як погода змусила Герінга його скасувати. І хоча таємне радіонавігаційне обладнання давало Люфтваффе змогу літати за хмарної погоди, такий масштабний і важливий рейд вимагав хорошої видимості. Винищувачі та бомбардувальники не могли знайти один одного у хмарах. Спілкуватися між собою вони також не могли, а на винищувачах не було належного радіонавігаційного обладнання. Чимало Герінгових частин так і не отримали наказ про скасування операції. Один загін із вісімдесяти бомбардувальників рушив на Англію, а їхній супровід за наказом повернувся на базу, покинувши їх без захисту. Командир бомбардувальників рухався далі: мабуть, йому здалося, що в суцільних хмарах Королівським ВПС буде складно знайти його загін.

Коли одна група наблизилася до цілі, на неї налетів цілий рій англійських «гаррікейнів» — так несподівано й несамовито, що бомбардувальники скинули боєприпаси і заховалися у хмарах.

Герінг наказав продовжити наступ о другій годині по обіді.

* * *

Поміж пілотів, котрі брали участь у тому нападі, був Адольф Галланд, який встиг заробити ледь не міфічну репутацію й у Люфтваффе, і серед пілотів Королівських ВПС. Його візитівкою — так само, як і Черчиллевою — була сигара. Він викурював по двадцять гаванських сигар на день — підпальював їх поцупленою з авто запальничкою — і був єдиним пілотом, якому Герінг дозволяв курити в кабіні літака. Однак Гітлер заборонив йому фотографуватися із сигарою: боявся, що така реклама може згубно позначитися на моральності німецької молоді. Галланд зі своєю авіаційною групою базувався на аеродромі у Па-де-Кале, що на французькому узбережжі. Для Люфтваффе, які звикли до легких перемог на початку війни, цей період став, за словами Галланда, «громом з ясного неба».

Виявилося, що 90-хвилинне обмеження польоту групи винищувачів «Me-109» створює ще більше незручностей, ніж зазвичай, якщо врахувати ті пів години, які потрібно витратити на шиккування бомбардувальників і їхнього супроводу над узбережжям Франції,

перш ніж рушити на Англію. Експлуатаційний діапазон Галландових винищувачів обмежувався 200 кілометрами, що приблизно дорівнює відстані до Лондона. «Усе, що виходило за цю межу, було для нас практично недосяжним», — пише він³⁸⁰. Галланд порівнює німецькі винищувачі із собакою на прив'язі, «який хоче напасти на ворога, але не може завдати йому шкоди, бо його обмежує ланцюг».

Крім того, Люфтваффе швидко почали розуміти, які обмеження має пікірувальник «Штука» — одне з найпотужніших озброєнь у західній кампанії, яка тривала у травні та червні. Цей бомбардувальник мав значно вищу точність, ніж стандартний літак, але, зважаючи почасти на зовнішній бомбовий відсік, він літав приблизно вдвічі повільніше за «спітфайри». Найбільш уразливим він був під час пікірування, і британці швидко навчилися повертати цю особливість на свою користь. Галланд пише: «“Спітфайри” і “гаррікейни” зліталися на “Штуки” як мухи на мед».

До того ж великі німецькі бомбардувальники літали відносно повільно. Їхньої швидкості було достатньо, щоб уникати ефективного перехоплення в Іспанії й Польщі, але не тепер, коли вони зіткнулися з найсучаснішими британськими винищувачами. Тепер німецькі бомбардувальники потребували численного супроводу. Те, як його надати, стало предметом чимраз запекліших суперечок між пілотами винищувачів і Герінгом, який наполягав на «безпосередньому супроводі», тобто польоті на одному рівні з бомбардувальниками й на близькій відстані до них і дорогою до цілі, й назад. А отже, пілотам доводилося летіти значно повільніше, зі швидкістю бомбардувальника. Через це вони ставали не лише вразливішими до нападу, а й самі підбивали менше літаків, хоча будь-якому пілотові винищувача тільки це й потрібно. Один пілот пригадує, з яким відчаєм він дивився на «блакитні черева» британських винищувачів угорі, не маючи дозволу погнатися за ними. «Ми чіплялися до строю бомбардувальників парами — збіса дивне відчуття», — написав він. Галланд віддавав перевагу вільнішим структурам, які дозволяють пілотам винищувачів використовувати свої літаки за призначенням: щоб хтось летів повільно і близько, інші маневрували поміж бомбардувальників на високій швидкості, а ще хтось летів над строєм бомбардувальників, забезпечуючи їм «авіаційне прикриття». Але

Герінг не хотів чути нічого. Що далі, то більше Галланд та інші пілоти переконувалися у його відірваності від нових реалій повітряного бою.

І хоча в народній уяві, на яку вплинула Герінгова самореклама, Люфтваффе поставали практично нездоланим військом, незрівнянно могутнішим за Королівські ВПС, та насправді Галланд розумів, що у Британії є низка серйозних переваг, знівелювати які йому та іншим пілотам не до снаги. Королівські ВПС не просто літали і билися над дружньою територією, тому пілоти, яким удавалося врятуватися, гарантовано поверталися до бою. До того ж британські пілоти билися з екзистенційним запалом людей, переконаних у тім, що вони чинять опір значно потужнішій авіації, коли на кону стоїть не абищо, а саме існування Британії. Пілоти Королівських ВПС розуміли, за визначенням Галланда, «відчайдушну серйозність ситуації», а в діях Люфтваффе була якась самовпевненість, навіяна легкими успіхами минулого і хибними розвідданими, які змальовували Королівські ВПС геть знекровленими. Німецькі аналітики без запитань приймали звіти пілотів Люфтваффе про збиті британські літаки і сплюндровані аеродроми. Насправді ж нерідко вже за кілька годин ті авіабази поверталися до роботи. «Однак у штаб-квартирі Люфтваффе хтось брав в одну руку звіти ескадрильї бомбардувальників чи пікірувальників, а в іншу — грубий синій олівець і тоді викреслював ту ескадрилью чи базу з тактичної карти», — пише Галланд³⁸¹. «Її більше не існувало — принаймні на папері».

Найбільшу перевагу Королівських ВПС Галланд вбачав у майстерному користуванні радаром. У Німеччини була подібна технологія, однак досі її не використовували систематично: ніхто не думав, що британські бомбардувальники колись дістануться німецьких міст. «Тоді ймовірність нападу Союзників на Райх була немислимою», — пише Галланд. Перетинаючи Ла-Манш, німецькі пілоти бачили високі радіолокаційні вежі уздовж узбережжя Англії і час від часу їх атакували, але ці станції щоразу швидко поверталися до роботи, тож Герінг утратив до них інтерес. Проте Галланда день у день приголомшувала дивовижна здатність британських винищувачів визначати розташування німецьких бойових строїв. «Для нас і нашого командування це стало гіркою несподіванкою», — пише Галланд.

Та й сам Герінг почав створювати проблеми. Він легко втрачав концентрацію і не вмів досягати однієї чітко визначеної мети. У нього з'явилася впевненість у тім, що атака безлічі цілей на широкому фронті не лише ліквідує Винищувальне командування Королівських ВПС, а й призведе до хаосу таких масштабів, що Черчилль буде змушений здатися.

* * *

Напад тривав. Упродовж «Дня орла» у повітряний простір Англії увійшло близько 500 бомбардувальників і 1000 винищувачів. На тогочасному авіаційному жаргоні це називалося «навала».

Розгубленість

Англійська мережа радарів «Чейн-Гоум» знову виявила наближення німецьких літаків. Оператори радіолокаторів ніколи досі не бачили стількох бомбардувальників і винищувачів, як цього разу. Приблизно о п'ятнадцятій тридцять вони виявили три бойові строї німецьких літаків, зокрема близько тридцяти бомбардувальників, які перетинали Ла-Манш, стартувавши з баз у Нормандії. Потім з'явилися ще два строї, загалом близько шістдесяти літаків. Командувачі секторів Королівських ВПС наказали ескадрильям винищувачів піднятися в повітря. Близько шістнадцятої години в небі була понад сотня винищувачів Королівських ВПС, які мчали на нападників за вказівками наземних диспетчерів. Диспетчери діставали інформацію про місце перебування від радіолокаційних станцій і наземних спостерігачів, які почали повідомляти про тип літаків, що наближалися, їхню висоту, швидкість і місце перебування. Далеко попереду бомбардувальників, що наближалися, летів величезний стрій винищувачів. Війська зустрілися під багатоголосе ревіння двигунів і кулеметний стрекіт, несамовито маневруючи серед уламків крупнокаліберних куль і гарматного вогню. Бомбардувальники рушили далі. Бомби впали на Саутгемптон і низку інших місць: Дорсет, Гемпшир, Вілтшир, Кентербері та Касл Бромвіч.

Британські спостерігачі були заскочені. Бомби падали скрізь: на аеродроми, в гавані, на кораблі, але без чіткої структури та цілі. А ще, хоч як це дивно, бомбардувальники не стали чіпати Лондон. Це була несподіванка, адже під час нападу на Роттердам німці не стримувалися.

Надвечір повітряний бій над Британією став неймовірно запеклим. Хвилю за хвилину німецьких бомбардувальників і винищувачів зустрічали «гаррікейни» і «спітфайри» Королівських ВПС, які вели сімсот різних боїв під супроводом радара. За даними Міністерства авіації, Королівські ВПС знищили сімдесят вісім німецьких бомбардувальників ціною життів трьох пілотів.

На Даунінг-стріт, 10 торжествували. Але не без тривоги: напевно, потужність нальотів упродовж цього дня віщувала збільшення розмаху й натиску повітряних нападів Німеччини. Однак Королівські ВПС іще не зрозуміли, що то був зачин масштабного наступу Німеччини, початок так званої «Битви за Британію», хоча цей вислів увійшов до широкого вжитку тільки на початку наступного року, коли Міністерство авіації видало однойменну брошуру на тридцять дві сторінки, яка мала проілюструвати весь драматизм цієї кампанії й розійшлася мільйонним накладом. Але у вівторок, 13 серпня 1940 року, це ще не було зрозуміло. На той момент пережиті за день нальоти видавалися лише останньою деталлю візерунка авіаційних нападів, які спантеличували і набирали обертів.

«Сьогодні всі повторюють запитання про мотив цих колосальних денних нальотів, які коштували так дорого, а дали так мало, — написав у щоденнику Джон Колвілл³⁸². — Чи це розвідка боєм, чи відтяжний маневр, чи просто кавалерійська атака? Напевно, наступні кілька днів покажуть».

Показники того дня виявилися перебільшеними — таке часто трапляється відразу після бою, — та співвідношення справляло багатообіцяльне враження: загалом Люфтваффе втратили сорок п'ять літаків, а Королівські ВПС — сімнадцять, тобто понад три до одного.

* * *

Того дня у Вашингтоні Рузвельт зустрівся із ключовими членами Кабінету міністрів і сказав їм, що вирішив, як передати Англії п'ятдесят старих есмінців. Він скористається своїми виконавчими повноваженнями і дасть дозвіл на обмін кораблів на бази без схвалення Конгресу. Крім того, він не повідомлятиме про це Конгрес аж до укладання остаточної угоди. Рузвельт повідомив Черчилля про свої плани в телеграмі, яка дісталася Лондона ввечері.

Черчилль дуже зрадив, але тепер він мусив зробити цю угоду прийнятною для британського уряду і Палати громад, де сама думка про оренду островів — суверенної території — збурювала «глибокі почуття». Черчилль розумів: «якщо подати британцям ситуацію суто як продаж британських володінь за п'ятдесят есмінців, то неодмінно наразиться на рішучий опір».

Він закликав Рузвельта не анонсувати це широкому загалу як обмін одного на інше, а показати надання есмінців і оренду як дві цілковито окремі угоди. «На наше переконання, ми — двоє друзів, які опинилися в небезпеці й допомагають один одному, як можуть», — написав він у телеграмі Рузвельту³⁸³. Щоб передавання есмінців, уточнював він, було «цілковито окремим незапланованим вчинком».

Черчилль боявся, що оформлення угоди як комерційної операції може сильно зашкодити його політичній кар'єрі, адже ця домовленість була відверто вигідніша для Америки, яка отримала британську територію в оренду на дев'яносто дев'ять років в обмін на флотилію застарілих кораблів, які Конгрес хотів здати на брухт. Якщо подати її громадськості як контракт, за умовами якого есмінці є платою за територію, неминуче постане питання про те, яка сторона отримала більше, після чого швидко стане очевидним, що перемогу здобула Америка.

Але в Рузвельта були свої причини непокоїтися. Його рішення могло пустити під укіс намагання переобратися на третій термін — насамперед на тлі законопроекту про призов, який збував обидві партії. *Незаплановане* дарування п'ятдесяти есмінців стало б відвертим порушенням законів про нейтралітет і перевищенням виконавчих повноважень. Суспільство Америки неодмінно мусило зрозуміти, що ця угода є результатом безкомпромісних мудрих переговорів, сприятливим для безпеки Сполучених Штатів.

Про безпеку сперечатися не довелося — за умови, що сам цей договір не втягне Америку у війну. «Надання Британії п'ятдесяти військових кораблів було з боку Сполучених Штатів аж ніяк не нейтральним жестом, — згодом написав Черчилль³⁸⁴. — За всіма стандартами історії уряд Німеччини міг би цілком виправдано оголосити їм війну».

Наступний день — середа, 14 серпня — мав би стати другим днем обіцяної Герінгом чотириденної операції зі знищення Королівських ВПС. Але все знову зіпсувала погода, ще гірша, ніж напередодні, тому більшість літаків лишилася на землі. Та деяким групам бомбардувальників усе-таки вдалося здійснити вильоти на цілі, розкидані на заході Англії.

Адольф Галланд із насолодою прийняв наказ летіти в «окремому супроводі» строю з вісімдесяти бомбардувальників «Штука». Він був в аналогічній за чисельністю групі винищувачів, якій доручили захищати бомбардувальники: близько половини з них летіли далеко попереду, як Галланд, а решта трималася близько до строю. Коли Галланд з напарником ішли до своїх «Me-109», Галланд сказав, що передчуває вдалий день — такі він називав «днями мисливця». Бомбардувальники мали підлетіти до Англії через Па-де-Кале, найвужчу точку Ла-Маншу. Це означало, що Галланд і його ескадрилья встигнуть узяти участь у бою, поки не закінчиться пальне й не доведеться повертатися на інший берег протоки. Галланд не сумнівався в реакції Королівських ВПС. Насправді британський радар у Дуврі виявив його групу ще тоді, коли вона зосередилася над Францією. Чотири ескадрильї Королівських ВПС вилетіли на перехоплення. Галланд побачив їх удалині ще задовго до того, як його літак пролетів над славнозвісними крейдяними скелями Дувра.

Галланд помчав простісінько на стрій винищувачів і виокремив один «гаррікейн», що тримався осторонь від інших, але його пілот виявився зашвидким³⁸⁵. Він нахилив літак, а тоді, останньої миті набравши висоту, стрімко спікірував у напрямку моря. Галланд вирішив не летіти за ним. Натомість завів двигун і піднявся на 300 метрів, щоб краще роздивитися битву, яка почала набирати обертів. Для панорамного огляду він виконав «бочку», свій коронний маневр.

Помітив, що один «гаррікейн» вочевидь намірився атакувати бомбардувальник «Штука», який сунув важко й повільно, така собі легка мішень. Галланд вистрілив із великої відстані. «Гаррікейн» втік у хмару. Галланд інтуїтивно розташувався неподалік місця, де, як йому здалося, вирине британський літак, і вже за мить «гаррікейн» вискочив із хмари прямісінько перед ним. Галланд стріляв суцільним потоком три секунди — у ближньому бою це маленька вічність. «Гаррікейн»

штопором полетів на землю. Галланд повернувся до Франції неушкодженим.

За другий день повітряних боїв Люфтваффе втратили дев'ятнадцять літаків, а Королівські ВПС — вісім.

Герінг був дуже невдоволений.

Герінг

Погода продовжувала псувати план Герінга зі знищення Королівських ВПС: більшість німецьких літаків не могла піднятися в повітря. У четвер, 15 серпня, коли німецькі бомбардувальники й винищувачі мали практично завершити цю кампанію, він скористався затишшям і викликав офіцерів найвищого рангу до Карінгаллу, свого заміського маєтку, щоб оголосити їм догану за непереконливі результати.

Та поки він їх мордував, перед обідом погода несподівано поліпшилася, а небо розвиднилося, тож польові командири розпочали колосальну атаку за участі понад 2100 літаків. У Люфтваффе цей день назавжди запам'ятався під назвою «Чорний четвер».

Один його епізод можна вважати показовим. У Люфтваффе вирішили, що, побачивши наближення величезної кількості літаків із півдня, Королівські ВПС кинуть максимум винищувачів на південне узбережжя Англії, щоб захиститися від штурму — зокрема й ті, що зазвичай стоять на півночі країни, — і північні регіони залишаться без захисту.

Це припущення у поєднанні з розвідданими, які змальовували Королівські ВПС у стані повної руїни, спонукало одного командувача Люфтваффе віддати наказ про напад на бази Королівських ВПС на півночі Англії за участі норвезьких бомбардувальників. За звичайних умов такий напад серед білого дня вважали би безрозсудним, адже дальності польоту найкращих німецьких винищувачів «Me-109» бракувало для супроводу бомбардувальників аж за Північне море.

Ця місія була авантюрою, однак, зважаючи на вихідні припущення, видавалася слушною з погляду тактики. Отже, о дванадцятій тридцять загін із шістдесяти трьох німецьких бомбардувальників наблизився до

північно-східного узбережжя Англії в супроводі скромного загону двомоторних винищувачів, розрахованих на двох членів екіпажу: лише ці літаки могли долати такі великі відстані, але вони були менш маневреними, ніж одномоторні «Me-109», а отже, вразливішими.

Однак Королівські ВПС учинили не так, як від них сподівалися. Винищувальне командування справді зосередило війська на півдні, але кілька ескадрилей залишилося на місці для захисту саме від такого нападу.

Німецькі бомбардувальники були кілометрів за сорок від берега, коли прилетіли перші «спітфайри», що рухалися на 900 метрів вище від загону німецьких літаків. Поглянувши вниз, один британський пілот побачив силуети бомбардувальників на тлі верхівок білих хмар, осяяних сонцем, і вигукнув у радію: «Їх тут понад сотня!»³⁸⁶.

«Спітфайри» спікірували в загін бомбардувальників і відкрили по них приголомшливо ефективний вогонь. Бомбардувальники кинулися врозтіч, шукаючи прихистку серед хмар на 200 метрів нижче. Вони скинули вантаж за борт, розкидавши бомби над прибережними селами, і повернули назад, так і не діставшись цілей. У цій сутичці Люфтваффе втратили п'ятнадцять літаків, а Королівські ВПС — жодного.

І то був лише один із тисяч повітряних боїв, що відбулися того четверга: Люфтваффе здійснили 1800 вильотів, Королівські ВПС — 1000. Той день став останнім для молодого лейтенанта Люфтваффе, пілота двомоторного «Me-110». Другим членом екіпажу був оператор бездротового телеграфа і кулеметник в одній особі. Розвідка Королівських ВПС вилучила з місця події щоденник того пілота з безліччю подробиць про моторошне життя німецьких повітряних екіпажів. Він уперше здійснив «воєнний виліт» місяць тому, 18 липня, під час якого відстріляв дві тисячі комплектів кулеметних набоїв, а в його літак тричі влучили ворожі кулі. Через чотири дні він довідався про загибель найкращого друга, також члена льотного екіпажу. «Ми познайомилися, коли йому було одинадцять років, і його смерть глибоко мене вразила»³⁸⁷. За тиждень у його винищувач влучили тридцять разів, а оператор бездротового телеграфа мало не загинув. «У нього була рана, як мій кулак, бо після влучання кулі уламки нашої машини занесло всередину», — написав той пілот. Упродовж

наступних тижнів загинуло ще кілька його друзів. Один із них через те, що у його «Me-109» відірвався штурвал, коли він намагався вийти з піке.

Розвідка Королівських ВПС зробила останній допис у щоденнику молодого пілота в четвер, 15 серпня — найчорніший четвер у його житті, — лише через двадцять вісім днів після першого бойового вильоту. «Автор цього щоденника загинув у S9 + TH». Цим кодом Люфтваффе позначили літак того пілота.

Бомбардувальник на пасовиську

Увесь четвер від Колвілла вимагали останніх відомостей про кількість збитих літаків.

Сума успіху була неймовірною. За даними Королівських ВПС, англійські винищувачі збили 182 німецькі літаки напевно і, можливо, ще 53. Піддавшись захопленому піднесенню, Черчилль узяв Мопса Ісмея і вирушив до оперативного центру Королівських ВПС в Аксбриджі, який керував винищувачами загону № 11, відповідального за захист Лондона і південного сходу Англії. Після цього в автівці Черчилль застеріг Мопса: «Не говори зі мною: я розчулений як ніколи»³⁸⁸.

Уже за кілька хвилин Черчилль порушив мовчанку: «Ще ніколи в історії людських конфліктів цілий народ не опинявся в такому великому боргу перед такою вузькою когортою людей».

Ісмея так вразило це зауваження, що, повернувшись додому, він переказав його дружині. Він і гадки не мав, що вже скоро Черчилль використає цей рядок в одній із найвідоміших своїх промов.

Та реальні результати, знову-таки, не були аж такі блискучі, як розповідали Черчиллю. Люфтваффе втратили 75 літаків, Королівські ВПС — 34. Однак ті перші цифри так часто переказували й вихваляли, що зрештою вони міцно закарбувалися у свідомості людей. «Люди досі дуже задоволені подвигами Королівських ВПС», — повідомила Служба внутрішньої розвідки³⁸⁹. Александер Кадоган, заступник міністра закордонних справ, написав у щоденнику: «Сьогодні Гітлер мав би бути в Лондоні. Щось я його не бачу»³⁹⁰.

Однак наполеглива фіксація уваги на підрахунку балів приховувала доволі похмурі реалії. Це і продемонстрував Проф, завжди готовий

притлумити екстатичні пориви. Він невпинно й невідступно креслив гістограми, діаграми з областями і накопиченням та діаграми Венна. Деякі з них були доволі красиві — співвідношення величин на них було зображено багряним і приємними відтінками зеленого та синього. Проф нагадував усім причетним, що розхвалений показник втрат не включає кількості британських літаків, знищених на землі. У п'ятницю, 16 серпня, Люфтваффе здійснили напад на важливу базу Королівських ВПС у Тангмері, за вісім кілометрів від узбережжя Ла-Маншу, і знищили або ж сильно пошкодили чотирнадцять літаків, зокрема шість бомбардувальників і сім винищувачів, які використовували у бойових діях на передовій. Того-таки дня під час нападу на базу Королівських ВПС на захід від Оксфорда було знищено сорок шість тренувальних літаків. Крім того, до цього підрахунку не увійшли британські бомбардувальники, збиті чи пошкоджені під час вильотів на Німеччину. Наприклад, увечері п'ятниці, 16 серпня, Бомбардувальне командування Королівських ВПС відрядило 150 бомбардувальників і втратило 7.

Наступного дня в Чекерсі, де гостював і Проф, Черчилль написав записку начальникові штабу ВПС серу Сірілу Ньюоллу: «Попри повну концентрацію на результатах повітряних боїв над нашою країною, не можна оминати увагою серйозних втрат командування бомбардувальників»³⁹¹. Якщо до цих супутніх втрат додати кількість літаків, знищених на землі, та винищувачів, утрачених у бою, співвідношення втрат Британії й Німеччини буде зовсім іншим. «Навіть сьогодні ми втратили два чи три літаки», — написав Черчилль.

Тільки тепер чиновники британської авіаційної галузі почали розуміти, що ситуація змінилась і під прицілом опинилися власне Королівські ВПС. Попереднього тижня повітряна розвідка зауважила тільки загальну активізацію німецької авіації. Погана погода і нібито випадковий вибір цілей замаскували повномасштабну кампанію, але тепер усі почали розуміти, що ситуація справді змінилася, а ця операція цілком може бути преамбулою до очікуваного наступу на Англію. У звіті Британської служби розвідки за тиждень, який завершився 22 серпня, було сказано про нальоти на 50 британських аеродромів, у яких брали участь у середньому по сімсот літаків на день³⁹². Цей звіт застерігав: якщо Німеччині вдасться паралізувати

систему оборони, можна сподіватися на потужну кампанію за участі бомбардувальників дальнього радіуса дії, «які зможуть вільно здійснювати денні вильоти, не наражаючись на істотний опір».

У суспільстві також повільно викристалізовувалося розуміння: градус жорстокості наростає. В уяві британців досі жили спогади про попередню війну з гротескними сухопутними боями, а ця нова війна в небі мала з нею небагато спільного. Коли бої відбувалися на низькій висоті, на землі люди чули кулемети і двигуни; боїв на великій висоті вони майже не чули і не бачили. Нерідко повітряні бої ховалися за хмарами; у ясні дні в небі залишалися сліди від літаків у формі спіралей і кілець.

Серпневої сонячної днини, лежачи у траві на вершині кручі Шекспір-Кліфф неподалік Дувра, журналістка Вірджинія Каулз стала очевидицею масштабного повітряного бою. «Антураж був величний, — написала вона³⁹³. — Попереду простягалися сині води Ла-Маншу, а віддалік можна було роздивитися абриси французьких берегів, оповитих серпанком». Унизу стояли будинки. У гавані, виблискуючи на сонці, дрейфували човни і траулери. Вода іскрилася. Вгорі висіло зо двадцять, якщо не більше, загороджувальних аеростатів, сірих і велетенських, неначе повітряні ламантини. Тим часом у височині пілоти билися не на життя, а на смерть. «Ти лежиш у високій траві під лагідним вітерцем і спостерігаєш за сотнями сріблястих літаків, що сновигають небесами, неначе хмари комашні, — написала вона. — Навколо тебе здригаються і кашляють зенітні гармати, проштрикують небо маленькими білими спалахами». Охоплені полум'ям літаки дугою падають на землю, «лишаючи по собі, мов заповіт, довгасту чорну пляму на небі». Вона чула двигуни і кулемети. «Ти розумієш, що доля цивілізації вирішується саме зараз, на висоті п'яти кілометрів над головою, у світі сонця, вітра і неба, — написала вона. — Розумієш, й однак це важко осягнути».

Час від часу перехожі бачили, як британські пілоти, досі вбрані в льотне спорядження, ловлять таксі, щоб повернутися на аеродром. На десантників, які вижили після спуску, чатувала ще одна небезпека: бойовничі члени загонів місцевої оборони. Для німецьких льотних екіпажів ця небезпека постала особливо гостро. Один пілот Люфтваффе, Рудольф Ламберті, пережив незабутню зустріч із

захисниками Британії — і в повітрі, й на землі³⁹⁴. Спочатку його бомбардувальник зіткнувся з дротом, який злетів у повітря на ракеті й повиснув на маленькому парашуті. Він набрав висоту, щоб не заплутатися ще сильніше, і потрапив під зенітний вогонь, потім — під кулеметний вогонь британських винищувачів, а зрештою здійснив аварійну посадку під градом куль місцевої оборони. У полоні він рятувався вже від бомб, які скидала його сторона. Він вижив. Сім із дев'яти бомбардувальників його ескадрильї не повернулися на базу.

Після тисяч боїв між Королівськими ВПС і Люфтваффе небо кишило часточками металу — кулеметними набоями, зенітною шрапнеллю, фрагментами літаків, — і всі вони мали десь приземлитися. Хоч як це дивно, здебільшого вони невинно падали на поля, у ліси чи море, але не завжди — таке моторошне осяяння зійшло на дружину Гарольда Ніколсона Віту Секвілл-Вест. У листі, якого вона надіслала з їхнього замиського будинку, Сіссінгтерсту, Віта розповіла чоловікові, що знайшла кулю важкого калібру, яка пробила дах їхнього сараю в саду. «От бачиш, — сварилася вона, — я цілком слушно кажу тобі не виходити з дому, коли над головою точиться бій. Це небезпечні гострі штуковини»³⁹⁵.

У мешканців Лондона почала наростати підозра, що повітряні рейди наближаються до міста, що ось-ось станеться щось серйозне. У п'ятницю, 16 серпня, бомби впали на Кройдон, околицю Лондона: вісімдесят осіб загинули чи отримали важкі поранення, два заводи лорда Бівербрука зазнали збитків. Того-таки дня бомбардувальники атакували Вімблдон: загинули чотирнадцять мирних мешканців, поранення дістали п'ятдесят один. Лондонці були на межі. Сирени тривоги стали в місті звичним явищем. Як зазначило Міністерство інформації у п'ятничному розвідувальному звіті, містяни почали зневірятися в тому, що Німеччина ніколи не насмілиться бомбардувати місто. Щоденникарка «Масс обсервейшн» Олівія Кокетт написала, що в цієї напруги була одна неприємна особливість: «Тепер будь-який шум видається сиреною чи літаком»³⁹⁶. Після кожного звуку в усіх з'являвся «своєрідний вираз обличчя “я прислухаюся”».

Особливий жах навіювало місячне сяйво. Тієї п'ятниці, 16 серпня, Кокетт написала в щоденнику: «Місяць сьогодні прекрасний, тож ми очікуємо продовження»³⁹⁷.

* * *

Це не завадило Колвіллу поїхати на вихідні за місто, щоб узяти довгоочікувану паузу від виснажливих вимог Черчилля. Коли він вийшов з Даунінг-стріт, 10 і вирушив у двогодинну подорож до Стенстед-парку, що в Західному Сассексі, неподалік Портсмута, червоний сигнал тривоги досі був чинний. Колвілл прямував до маєтку Віра Понсонбі, дев'ятого графа Бессборо, з донькою Мойрою і сином Еріком якого він товаришував.

Там стояв Стенстед-Гауз, доладний триповерховий будиночок із жовтогарячої цегли, фасад якого було оздоблено портиком із шести іонічних колон. Історична значущість маєтку полягала в тім, що 1651 року його територію перетнув король Карл II: він тікав, коли його військо розгромив Кромвелл в останній великій битві Англійської громадянської війни. Сусіднє місто Портсмут, важлива база ВМФ, нещодавно стало улюбленою мішенню Люфтваффе. Ця база, розташована в Соленті, бумерангоподібній протоці, що відокремлює південне узбережжя Англії від острова Вайт, була портом базування флотилій есмінців, які захищали торговельні судна і боронили Англію від наступу. Неподалік, на острові Торні, був аеродром Королівських ВПС. Від основної території країни його відділяла протока з моторошною назвою «Грейт-Діп», тобто «велика глибина».

Прибувши, Колвілл застав тільки дружину лорда Бессборо Роберту з донькою Мойрою. Ерік був у від'їзді зі своїм полком, а сам Бессборо затримувався, оскільки в залізничну лінію, якою мав їхати його потяг, влучила бомба³⁹⁸. Колвілл, Мойра і леді Бессборо повечеряли утрюх; страви подавали слуги. Колвілл жартував, що основна причина його приїзду — «побачити великий повітряний бій».

Прокинувшись наступного ранку — в суботу, 17 серпня, — він побачив, що днина спекотна і сонячна, а «в повітрі ніхто не літає». Вони з Мойрою подалися рвати персики в саду на території маєтку, а потім ішли далі, аж поки дісталися уламків німецького бомбардувальника — двомоторного «Юнкерса Ju-88», базового літака Люфтваффе, якого легко впізнати в повітрі за розташованою перед крилами опуклою кабіною: через неї він нагадував велетенську бабку. Дірявий і зім'ятий уламок літака впав на пасовисько, перевернувшись і виставивши напоказ спід крила й одне колесо шасі.

Колвілл пережив химерну мить. Зіткнутися з війною у сховку міністерства — це одне, а побачити на власні очі її жорстокість і ціну — зовсім інше. Німецький бомбардувальник лежав на тлі канонічного англійського краєвиду, ніби змальованого з уяви якогось мандрівника: хвиляста топографія луку, лісу і фермерських угідь, що пологісто простягнулися на південь, і рештки пралісу, в якому колись полювали й заготовлювали деревину. Колвілл не знав, як саме сюди потрапив цей бомбардувальник. І все-таки він лежав перед ними — чужорідний механізм із темно-зеленим фюзеляжем і сірим сподом крила, поцяткований жовтими та синіми розпізнавальними знаками, немов розкиданими квітами. У центрі синього щита виблискувала біла морська зірка. Той бомбардувальник, який колись був жаским символом сучасної війни, лежав оскопленим у полі, мов жалюгідні мощі, які можна оглянути, перш ніж повернутися додому чаювати.

Насправді ж цей літак збили шість днів тому, о дванадцятій п'ятнадцять по обіді, лише через сорок п'ять хвилин після вильоту з аеродрому на околицях Парижа³⁹⁹. Винищувач Королівських ВПС перехопив його на висоті 2700 метрів, убив радиста і поцілів у двигун, після чого німецький літак увійшов у штопор. Поки пілот бомбардувальника відчайдушно намагався відновити контроль, літак розлетівся на декілька частин. Хвіст і кормова гарматна установка впали на острів Торні, причому фрагмент хвоста приземлився прямісінько перед командним пунктом аеродрому. Основна частина бомбардувальника — та, яку побачили Колвілл із Мойрою, — опинилася на кінському пасовиську біля межі паркових насаджень Стенстеду. Троє членів екіпажу віком від двадцяти одного до двадцяти восьми років загинули; наймолодший два тижні не дожив до дня народження. Четвертий член екіпажу дістав поранення, але зміг успішно опуститися на парашуті й потрапив у полон. Упродовж війни Стенстед став таким собі магнітом для бомб і збитих літаків: загалом на його територію впали вісімдесят п'ять бомб і чотири літаки⁴⁰⁰.

Більше тієї суботи нічого не відбулося. Але наступного дня, за словами Колвілла, «моє бажання справдилося».

Коли Колвілл прокинувся, погода знову була бездоганна — тепла й сонячна, як напередодні. Уранці сирени протиповітряної оборони попереджали про напад, але його не сталося, і в небі над головою не показалися літаки. Однак по обіді ситуація змінилася.

Колвілл із Мойрою сиділи на південній терасі будинку, з якої віддалік було видно Солент і острів Торні. Праворуч на передньому плані височів ліс, за яким проглядалися лише загороджувальні аеростати, що захищали Портсмут від нападу пікірувальників із низької висоти.

«Аж раптом ми почули зенітні гармати і побачили клуби білого диму від розривів снарядів над Портсмутом», — пише Колвілл. Небо поцяткували вибухи зеніток. Ліворуч здалека долиняло кресендо моторів літаків і кулеметного вогню, яке переросло у рев.

— Онде вони! — вигукнула Мойра.

Затуливши очі від сонця, вони побачили запеклий бік двадцятьох літаків. Від їхньої близькості перехоплювало дух, а Колвілл сказав, що їм із Мойрою відкривався «огляд немов із трибуни». Німецький бомбардувальник дугою опустився з неба, лишивши по собі клуб диму, а потім зник за деревами. «Парашут розкрився, — пише Колвілл, — і граційно знизився у вирі винищувачів та бомбардувальників».

Один пікірувальник — можливо, «Штука» — вирвався на волю, «почав кружляти, мов хижий птах», і спікірував у напрямку острова Торні. Інші кинулися за ним.

Потім залунав далекий гуркіт вибухових речовин; над островом розпустився дим — мабуть, загорілися ангари; чотири загороджувальні аеростати над Портсмутом вибухнули, обвисли і зникли з поля зору; Колвілл і Мойра віддалік спостерігали за цим крізь прекрасний літній серпанок.

Вони залишилися сидіти на терасі «у доброму гуморі та в захваті від побаченого», — пише Колвілл. За його оцінкою, та битва тривала цілих дві хвилини.

Потім вони пішли грати в теніс.

Берлін

У Берліні суботнього ранку Йозеф Геббельс присвятив регулярну пропагандистську нараду пошуку можливості скористатися наростанням страху серед мирного населення Англії, яке він дуже виразно бачив.

«Зараз важливо, — сказав він присутнім, — максимально поглибити панічні настрої, які, безсумнівно, повільно розповзаються Британією»⁴⁰¹. Таємні німецькі радіостанції та іншомовні служби продовжували змальовувати «кошмарні наслідки» повітряних рейдів. «Зокрема, таємні радіостанції мають залучати очевидців, які мусять розповідати страшні історії про руйнацію, побачену на власні очі». Геббельс настановляв, що до цієї програми необхідно включити трансляції з попередженням слухачів про те, що туман і мряка не захищають від повітряних нападів; негода тільки збиває бомбардувальникам приціл і збільшує ймовірність падіння бомб на випадкові цілі.

Геббельс порадив директорам закордонних і внутрішніх пресдепартаментів приготуватися до намагань британців пробудити сумління світової спільноти жорстокими історіями про літніх чоловіків і вагітних жінок, загиблих від бомб. Керівники ЗМІ мусили негайно відповісти на ці закиди фотографіями дітей, загиблих 10 травня 1940 року під час нальоту на німецький Фрайбург. Однак він не сказав присутнім, що цей рейд, унаслідок якого на дитячому майданчику загинуло двадцятьоро дітей, помилково здійснили німецькі бомбардувальники, екіпажам яких здалося, нібито вони атакують французький Діжон.

Гітлер досі не дозволяв бомбардувальникам атакувати власне Лондон. Основна ціль — довести англійців до межі, казав Геббельс. «Ми мусимо й надалі наголошувати на тому, що навіть теперішні напади — це бліда тінь того, що буде».

Стара Міссісіпі

Черчилля знову почало мучити питання про те, як подати Палаті громад угоду про обмін есмінців на бази. Рузвельт відхилив його пропозицію показати цю угоду як спонтанний результат бажання допомогти одне одному. На переконання Державного департаменту, закони про нейтралітет США «цілковито виключають» імовірність спонтанно дарувати хоч есмінці, хоч будь-що. Потрібно заплатити одним за інше.

Варіант відмови від цієї угоди Черчилль навіть не розглядав. Британія й надалі втрачала судна. За останні півтора місяця вісімдесят одне торгове судно було потоплено субмаринами, мінами й літаками. І це лише на одному театрі всесвітнього конфлікту, масштаби якого стрімко розширювалися. Тепер стало очевидним, що Люфтваффе ведуть проти Королівських ВПС повномасштабну війну. Очевидним стало й те, що попри успіхи Королівських ВПС у повітрі потужність німецьких нальотів і точність, яку надавала радіонавігаційна система, почали завдавати серйозних збитків британським авіабазам і мережі авіазаводів лорда Бівербрука. Наступ видавався уже не ймовірним, а неминучим: ця перспектива була така реальною, що ніхто не здивувався б, якби, звівши очі, побачив, як повз колону Нельсона на Трафальгарській площі пропливають німецькі десантники. Громадяни брали протигази до церкви і почали носити на браслетах жетони з особистою інформацією — на той випадок, якщо їх розірве на шматки, що не надаються до ідентифікації. У поштових скриньках з'являлися брошури цивільної оборони із роз'ясненнями, як діяти у разі появи неподалік німецького танка. З підказкою: вдарити ломом у точку, де сталевий трос проходить над напрямним диском.

Черчилль не бачив іншого варіанта, ніж погодитися з позицією Рузвельта. Однак він вирішив розповісти про цю угоду парламенту і широкому загалу з огляду на власні міркування. Він задумав розлогу промову про «ситуацію на війні», у якій надасть перші офіційні зауваження про цю угоду. Черчилль працював над цією промовою всю другу половину понеділка, 19 серпня.

Прочитавши першу чернетку промови, Джон Колвілл зрозумів, що дещо з неї вже чув: Черчилль випробовував деякі думки і фрази в неформальному спілкуванні. Крім того, у прем'єр-міністра була спеціальна тека «Під рукою», де він тримав уривки віршів і біблійних текстів. «Цікаво, — пише Колвілл, — спостерігати за тим, як він тижнями плекає якийсь вислів чи рядок із вірша, а потім той розквітає у промові»⁴⁰².

Наступного ранку, у вівторок, Черчилль працював над нею ще певний час, а потім його почав відволікати стукіт молотка з будівельних робіт на площі Горс-Гардс-Переїд, де робітники укріплювали бомбосховище Кабінету воєнного часу (згодом його почали називати бомбосховищем Черчилля), розташоване у підвалі великої адміністративної споруди неподалік Даунінг-стріт, 10. О дев'ятій ранку він наказав Колвіллу знайти джерело цього шуму і зупинити його. «Ця скарга лунає мало не щодня, — пише Колвілл, — і, напевно, вона істотно гальмує заходи з оборони Вайтголлу».

* * *

День при дні виробничі завдання лорда Бівербрука стикалися з якимись новими перешкодами. Німецькі субмарини затоплювали кораблі з вантажем критично необхідних запчастин, інструментів і сировини. На заводи падали бомби. Налякані робітники йшли з роботи. Хибні сигнали тривоги паралізували роботу підприємств на декілька годин. Знаючи про це, Люфтваффе регулярно відряджали поодинокі бомбардувальники в місця концентрації заводів, щоб спрацювала сирена протиповітряної тривоги; Бівербрук був від цього в безмежному розпачі. А тепер сам Бог погрожував зламати його плани.

У вівторок, 20 серпня, Англіканська церква запропонувала зупинити роботу всіх військових заводів на Національний день молитви, який

мав відбутися через три тижні, у неділю, 8 вересня 1940 року — в день початку війни. (Минулого разу День молитви відбувся 26 травня, коли британські війська мало не загинули в Дюнкерку.) Духовенство хотіло дати кожному робітникові змогу відвідати церкву. «Нам здається, що матеріальні втрати будуть незначними, а духовні здобутки — незліченними», — написав Герберт Апворд, редактор церковної газети, в листі прем'єр-міністру⁴⁰³.

Черчилль відмовився цілковито припинити роботу заводів, але погодився змінити графік у неділю, щоб усі робітники встигли сходити до церкви зранку чи ввечері. Це безмежно обурило Бівербрука. «Нам і без цього не бракує затримок, — поскаржився він Черчиллю, перелічивши своїх звичних мучителів: авіаційні нальоти, сирени повітряної тривоги і міністра праці Ернеста Бевіна, колишнього профспілкового діяча⁴⁰⁴. — Я дуже сподіваюся, що нам не додасть клопоту ще й Божий промисел».

Однак, пише він, «оскільки робітники військових заводів повинні мати такі ж можливості відвідати церкву й помолитися проти ворога, як і всі інші, то, мабуть, слід було б запросити духовенство на заводи, а не забирати робітників до церкви».

«Таке рішення дало б змогу розширити масштаби звернень до Господа. А ефективність їхня від цього не знизилася б».

* * *

У Лондоні ж у вівторок, 20 серпня, о 15:52 Черчилль почав виголошувати промову про «ситуацію на війні» перед розмороною від серпневої спеки Палатою громад. Він узагалі не згадав про есмінці — тільки про договори оренди, змалювавши їх як акт доброї волі британського уряду у відповідь на побоювання Рузвельта щодо безпеки Америки в Атлантичному океані та у Вест-Індії. Якщо послухати Черчилля, пропозиція оренди була лише благородним жестом допомоги другові та ймовірному майбутньому союзнику. «Безсумнівно, що тут жодним чином не йдеться про передачу суверенітету», — запевнив Черчилль Палату громад.

Він подав усе так, ніби ці договори оренди принесуть Британії неабияку користь, хоча їхні реальні подробиці вказували зовсім на інше. Черчилль зобразив їх такою собі морською обручкою, яка

поєднує інтереси Британії й Америки. «Безперечно, — сказав він, — це означає, що двом великим осередкам англомовної демократії, Британській імперії і Сполученим Штатам, доведеться виконувати низку справ разом заради спільного загального блага»⁴⁰⁵.

Він сказав Палаті громад, що у нього немає «побоювань» — лукаве зауваження, адже найбільше йому хотілося, щоби Сполучені Штати цілком і повністю увійшли до війни, а в ідеалі стали повноцінним учасником бойових дій. Та якби у нього й були сумніви, сказав він, процес поєднання інтересів, однак, триватиме. «Я не зміг би його зупинити, навіть якби захотів; його ніхто не зможе зупинити. Він, немов ріка Міссісіпі, плине власним шляхом. Нехай плине, — сказав він, підвівши промову до бурхливої розв'язки. — Нехай плине — повноводий, невідворотний, непереборний, милостивий; нехай несе до широких просторів і кращих днів».

* * *

Черчилль залишився вдоволений своєю промовою. Дорогою на Даунінг-стріт, 10 він життєрадісно, але фальшиво наспівував Ol' Man River — пісню про стару Міссісіпі.

Однак Колвіллові здалося, що цій промові бракувало фірмового Черчиллевого розмаху. «Загалом, за винятком яскравих фрагментів, [...] ця промова видалася мені натужною, а члени Палати представників, які не звикли до серпневих засідань, були мляві»⁴⁰⁶. Колвілл зауважив, що присутніх найбільше зацікавила завершальна частина про острівні бази.

І все-таки саме в цій промові Черчилль, підносячи здобутки Королівських ВПС, ужив вислів, який згодом увійшов в історію найпотужніших митей ораторського мистецтва — той самий, що Черчилль перевірів його на Мопсі Ісмеї, з яким їхав у автівці минулого тижня, під час запеклих повітряних боїв: «Ще ніколи в історії конфліктів між людьми цілий народ не опинявся в такому великому боргу перед такою вузькою когортою людей». Як і багато інших тогочасних щоденників, Колвілл не згадав про цей вираз у щоденнику. Згодом він написав: «...тоді він не так сильно мене вразив».

Якщо ж говорити про теми, варті допису в щоденнику, то Колвілла значно більше цікавило побачення в ресторані «Мірабель», де він того-

таки дня мав повечеряти з Одрі Пейджет — молодого дівчиною, яка почала полонити Колвіллову увагу, коли його мрія одружитися з Геею Марджессон зійшла нанівець. Хоча Одрі було лише вісімнадцять років. Ці нові залицяння ускладнювало те, що вона була донькою лорда Квінборо (не плутати з Бессборо), члена парламенту від Консервативної партії, який мав фашистські нахили. Його вважали трагічною постаттю. Він мріяв про сина, але від першого шлюбу з американкою в нього народилося тільки двоє доньок. Від другого шлюбу — теж із американкою — народилося ще троє доньок, зокрема й Одрі: за словами Колвілла, всі — «винятково гарненькі». Їхня мати, Едіт Старр Міллер, була немов створена для Квінборо⁴⁰⁷. Антисемітка, що називала себе «іноземною політичною дослідницею» й написала працю на сімсот сторінок «Окультна теократія», у якій намагалася викрити всесвітню змову євреїв, франкмасонів, ілюмінатів та інших, які заповзялися «просочитися, поглинути і знищити не лише так звані вищі класи, а найкращу частину всіх класів».

Колвіллові, причарованому вродою дівчини, це все було байдуже. У щоденнику він змалював Одрі «дуже привабливою й оригінальною, з великою жагою до життя і спрагою до насолод. Одрі вміє підтримати розмову, і, хоча дівчина навдивовижу “інженю”, цілком очевидно, що вона не дурна». А ще, як він зазначив у іншому дописі, вона «спокусливо гарненька»⁴⁰⁸.

Отже, дивовижно теплого вечора у вівторок, 20 серпня, Колвілл насолоджувався вечерею з Одрі. Зненацька втрутився лорд Кемслі, власник видання «Санді таймс», який зупинився біля їхнього столика і без преамбул вручив Колвіллу велетенську сигару.

Після вечері Колвілл повів Одрі до театру Віндема на Чарінг-Кросс-Роуд на виставу «Будинок здається в оренду», комедійний шпигунський трилер. На завершення вечора вони пішли до нічного клубу «Сліпін» — невдалий вибір. Як на Колвілла, він був «порожній, нудний і огидний».

Але Колвілл був у захваті від Одрі. «Ми дуже відверто фліртували, і раптом мені здалося, що фліртом усе може й не обмежитися. Та мене трохи мучить сумніння скоювати злочин, за який засудили Сократа», — він мав на увазі юність Одрі.

Колвіллові було аж двадцять п'ять років.

Берлін

У Берліні ж того вівторка, 20 серпня, Гітлер висловив невдоволення тим, що Люфтваффе досі не виконали обіцянки Германа Герінга здобути перевагу над Англією в повітрі. Він сказав службовцям свого штабу: «За теперішніх обставин розраховувати на загибель Англії 1940 року вже не випадає»⁴⁰⁹. Однак він не став скасовувати операцію «Морський лев» — наступ на Англію, — заплановану вже на 15 вересня. Герінг досі вважав, що ВПС Німеччини до снаги самотужки поставити Англію на коліна, тож він обвинувачував ескадрильї німецьких винищувачів у браку сміливості та майстерності для захисту бомбардувальників. У вівторок він наказав своїм офіцерам остаточно розправитися з Королівськими ВПС, удаючись до «несамовитих нападів». Лондон досі був під заборonoю, відповідно до прямого розпорядження Гітлера.

За декілька наступних вечорів бомбардувальники й винищувачі Герінга здійснили декілька тисяч вильотів на Англію — величезна кількість літаків із величезної кількості напрямків, які подеколи замалим не перенавантажували мережу радарів на англійському узбережжі та заважали системам супроводу Королівських ВПС чітко скеровувати ескадрильї для перехоплення. Аж одного суботнього вечора, 24 серпня, сталася навігаційна помилка, якій судилося цілковито змінити характер війни — «необачний вчинок», який, за словами Безіла Кольєра, провідного історика Битви за Британію, невідворотно спрямував світ до Хіросіми⁴¹⁰.

Чаювання

Але спочатку постало питання чаю, яке привернуло увагу Профа.

Вороги малювали його таким собі злим духом світу статистики, у житті якого геть відсутнє тепло і співчуття⁴¹¹. Насправді ж він часто чинив для своїх працівників і чужих людей добрі справи, приховуючи в тому власну роль. Якось він оплатив лікування однієї молодій працівниці своєї лабораторії, яка зламала кістку черепа, коли під час затемнення втрапила велосипедом у яму дорогою на роботу. Почувши, що, за словами благодійної організації, у старенької колишньої медсестри настали «чорні дні», він призначив жінці пенсію. Особливу щедрість Проф виявляв до свого камердинера Гарві. Якось Ліндемани подарував йому мотоцикл, але потім, розхвилювавшись, що Гарві може постраждати в аварії, змінив його на автомобіль.

Переймався він і масштабнішими проблемами. Попри замкненість і любов до витончених речей — великих автівок, шоколадних цукерок, пальт марки «Мертон» — Проф часто турбувався про те, як війна дається взнаки звичайним людям. Так сталося й того літа: він написав Черчиллю з критикою пропозиції Міністерства продовольства скоротити тижневий пайок чаю лише до 60 грамів.

Єдиними універсальними ліками від травм війни був чай⁴¹². Він допомагав людям давати собі раду. Чай запарювали до і після повітряних рейдів та в паузах між відкопуванням загиблих з-під розбитих будинків. Він підбадьорював тридцятитисячну мережу спостерігачів, які виглядали німецькі літаки над Англією з тисячі пунктів спостереження, кожен з яких було забезпечено чаєм і чайниками. Пересувні буфети роздавали чай десятками літрів, наливаючи гарячий напій з крана. У пропагандистських фільмах

приготування чаю стало наочним утіленням продовження життя. «Чай відіграє в житті Лондона мало не чудодійну роль, — зазначено в одному дослідженні Лондона воєнних часів. — Складалося враження, що підбадьорлива чашка чаю справді допомагає людям триматися під час кризи». Чай лився рікою в щоденниках «Масс обсервейшн». «Біда з тими повітряними рейдами, — скаржиться одна щоденникарка. — Люди тільки те й роблять, що заварюють чай, ще й сподіваються, що ти його питимеш». Чай був точкою відліку дня — і хоча під час чаювання сам Черчилль чаю не пив, йому належить відомий вислів, що чай важливіший за боєприпаси. Він любляв віскі та воду. Чай — це затишок та історія; а передовсім чай — це по-англійському. Поки є чай, є Англія. Але тепер війна та її наслідки, строге обмеження пайків, поставили під загрозу навіть той найбуденніший стовп, на якому трималася країна.

Проф побачив у цьому небезпеку.

«У мене виникають серйозні сумніви щодо мудрості рішення обмежити пайок чаю 60 грамами, — написав Ліндемманн у записці Черчиллю⁴¹³. — Великій частині населення — жінкам із робітничого класу, які самі пораються по дому, і хатнім помічницям — сил може додати лише чай. Мало сказати, що чай — їхня найбільша розкіш; чай — їхня єдина розкіш».

Зазвичай такі люди повсякчас тримають чайник під рукою, написав він, і заварюють чай що дві години. «Імовірно, під впливом частих сигналів повітряної тривоги, — написав Ліндемманн, — їхні апетити зростуть». Обмеження цієї розкоші може мати глибинні наслідки, застеріг він. «Саме цей клас найбільше потерпає від війни. На цих людей безпосередньо впливають високі ціни й дефіцит. Затемнення, а в окремих випадках евакуація, створюють для них додаткові труднощі. А таких винагород, як нові інтереси і пригоди, у них немає».

До того ж люди, які п'ють чай, належать до «найменш освіченого і найменш відповідального класу країни, — пише Ліндемманн. — Зиску від переваг вільної демократичної спільноти для них небагато. Вони можуть відверто сказати, а нерідко й кажуть про те, що їм було б однаково, якби ними керував Гітлер».

Чай — це підмуток морального духу. «Якщо весь цей клас зневіриться, їхні настрої можуть передатися чоловікам і підірвати

їхній моральний дух, а особливо якщо до теперішніх негараздів додати активне бомбардування».

Тоді Ліндеманнове втручання успіху не мало, попри його прямий зв'язок із Черчиллем. Пайка чаю, яку згодом збільшили до 90 грамів на тиждень, лишалася такою до 1952 року.

А люди тим часом сушили вживане чайне листя, щоб його можна було запарювати повторно.

Заблукалі бомбардувальники

Уночі в суботу, 24 серпня, стрій німецьких бомбардувальників збився зі шляху⁴¹⁴. Вони мали атакувати авіазаводи і склад паливно-мастильних матеріалів на схід від Лондона; екіпажам цих літаків здавалося, начебто вони пролітають над ними. Насправді ж вони летіли над Лондоном.

Королівські ВПС виявили ці літаки, ще коли вони вилетіли за межі Франції, але зупинити не могли. У Британії досі не було ефективного засобу перехоплення порушників у темряві. Наземна радіолокаційна станція могла скерувати винищувач до орієнтовного розташування бомбардувальника, але вона давала неточні дані про висоту літака й не могла визначити, один він там чи ціла флотилія з двадцяти повітряних суден. Від того моменту, коли диспетчери Винищувального командування виявляли літак, до визначення його координат минали чотири хвилини, за які ворожий апарат давно міг перетнути Ла-Манш і вийти на іншу висоту. Щоб атакувати, пілоти мали бачити ціль. Королівські ВПС намагалися переобладнати літаки для нічних боїв, устаткувавши їх бортовою радіолокаційною системою для атаки повітряних цілей; ці намагання, втім, поки що не дали результатів.

Науковці також поспішали знайти спосіб заглушувати й відводити німецькі радіолокаційні промені. Перші глушники були грубо модифікованими медичними приладами, які використовували під час процедури діатермії — застосування електромагнітної енергії для лікування різноманітних захворювань. У серпні їх уже здебільшого замінили на ефективніші глушники та систему маскування німецьких маяків і повторної передачі навігаційного сигналу: така система давала змогу дезорієнтувати чи збивати з курсу бомбардувальники, які

орієнтувалися на цей сигнал. Але ці заходи щойно почали подавати надії. Королівські ВПС переважно покладалися на загороджувальні аеростати та зенітні гармати під променями прожекторів. Однак на той момент точність зенітних гармат була сміховинно низькою. Як невдовзі показало одне дослідження Міністерства авіації, на шість тисяч снарядів припадав лише один збитий ворожий літак.

З наближенням бомбардувальників в усьому Лондоні завили сирени. На сходах перед церквою Святого Мартина-на-полях радіокореспондент «Сі-Бі-Ес ньюз» Едвард Марроу розпочав прямий ефір. «Зараз я, — сказав він глибоким стриманим голосом, — на Трафальгарській площі»⁴¹⁵. Марроу розповів слухачам, що з тієї точки, у якій він стоїть, видно колону Нельсона зі статуєю адмірала на верхівці. «Шум, який ви зараз чуєте, — це сирени повітряної тривоги», — сказав він. Віддалік блиснув прожектор, а за ним іще один, уже ближче, за статуєю Нельсона. Марроу помовчав, щоб слухачі почули моторошне поліфонічне завивання декількох сирен, звуками яких сповнилася ніч. «З-за рогу виїжджає великий червоний автобус, — сказав він. — Двоповерховий. На верхньому поверсі світиться всього кілька лампочок. У такій пільмі він дуже схожий на нічний корабель, на якому видно тільки ілюмінатори».

Проїхав іще один автобус. Прожекторів побільшало. «Видно, як вони здійснюються просто в небо, подеколи підсвічують хмару і неначе розлітаються бризками об її дно». Загорівся червоний світлофор, який було насилу видно крізь хрестоподібний отвір у накладці, що затуляла лампочку. Хоч як це дивно, зважаючи на обставини, але рух транспорту чомно зупинився. «Я крадькома спущуся сходами в пільмі — побачимо, чи вдасться мені записати кроки перехожих, — сказав Марроу. — Чи не найдивніший звук, який можна почути в Лондоні цими днями, чи радше темними ночами, — це кроки перехожих на вулиці, немов примар у сталевих черевиках».

Фоновий звук сирен безупинно коливався від низьких частот до високих, а потім урешті замовк; стан повітряної тривоги діятиме в Лондоні аж доти, доки пролунає сигнал припинення тривоги. Під час трансляції Марроу не бачив і не чув вибухів, але на схід від тієї точки, у якій він стояв, на Центральний Лондон почали падати бомби. Одна

бомба пошкодила церкву Святого Егідія у Кріпплгейті; інші впали на Степні, Фінсбері, Тоттенгем, Бетнал-Грін і сусідні райони.

Збитки були мінімальними, жертв небагато, але після цього рейду все місто здригнулося від страху. В Англії ще ніхто не знав, що ці бомби — випадкові, що скинули їх помилково, всупереч прямим наказам Гітлера, що рано-вранці в неділю Герінг надіслав гнівне повідомлення в бомбардувальне крило, причетне до цих подій, зі словами: «Негайно повідомити мені, які екіпажі скинули бомби на заборонену зону в Лондоні. Головнокомандувач — себто Герінг — залишає за собою право особисто покарати причетних командувачів: повторно мобілізувати їх у піхоту»⁴¹⁶.

Лондонцям цей напад видався провісником нової фази війни. В уяві щоденникарки «Масс обсервейшн» Олівії Кокетт постали образи незвіданих жахів, які чекають попереду. «Я придушила моторошні фантазії про всілякі жахи: перестають працювати каналізація й водогін; немає газу; воду пити не можна (тиф); літаки розпиляють газ на крейсерській швидкості; подітися немає куди. Безмежний простір варіантів жахів, від яких важко відхреститися, коли вночі годинами сидиш і прислухаєшся»⁴¹⁷.

Вона відчула наростання тривожності. «У мене щоразу завмирає серце, коли прискорюється якесь авто, коли хтось біжить, дуже швидко йде, зненацька зупиняється, нахилиє голову, дивиться в небо, каже “Ш-ш-ш!”; коли лунає звук свистка, коли вітер хрюскає дверми чи в кімнаті дзижчить комар. Здається, моє серце завмирає частіше, ніж б’ється!»

* * *

Суботній рейд на Лондон розгнівав Черчилля, але водночас прем’єр-міністр перестав перейматися через неможливість піти в наступ і принести війну до Німеччини. Королівські ВПС уже бомбардували промислові та військові цілі на річці Рур і деінде, але ці дії завдали мінімальних збитків і психологічних наслідків. Напад на Лондон дав Черчиллю довгоочікуваний привід: моральне виправдання нападу на Берлін.

Берлін

Наступної ночі, о дванадцятій двадцять, спантеличені берлінці почули сирени протиповітряної тривоги у різних районах міста, над якими гули британські бомбардувальники, хоча вище керівництво країни запевняло в неможливості такого сценарію. Небо розірвали зенітні гармати. «Берлінці приголомшені, — написав наступного дня кореспондент Ширер⁴¹⁸. — Вони не припускали, що таке може статися. Коли почалася війна, Герінг запевнив, що це неможливо. Він хвалився, що жоден ворожий літак не зможе прорвати зовнішнє та внутрішнє кільця протиповітряної оборони міста. Берлінці — довірливий простий люд. Вони йому повірили».

Збитки від цього рейду були мінімальними, він минувся без загиблих, але створив новий виклик для міністра пропаганди Йозефа Геббельса. Почали ширитися «найнеймовірніші чутки», про що він розповів присутнім на ранковій нараді. Наприклад, часто говорили, буцімто британські бомбардувальники вкриті фарбою, невидимою для прожекторів, бо ж як іще вони могли дістатися Берліна неушкодженими?⁴¹⁹

Геббельс наказав відповідати на чутки «чіткими твердженнями» з подробицями про незначні збитки від цього нападу.

Крім того, він виступав і за рішучіші дії: «Партія має вжити неофіційних заходів і суворо карати пліткарів із пристойних кіл суспільства, а якщо потрібно, діяти нещадно»⁴²⁰.

О, юність!

У помсті Гітлера ніхто не сумнівався. До того ж, зважаючи на пристрасть Німеччини до масованих нападів, від неї цілком можна було сподіватися великої атаки. Тож коли сирени завили над Лондоном наступного ранку, в понеділок, 26 серпня, Черчилль відправив Джона Колвілла та всіх присутніх на Даунінг-стріт, 10 у бомбосховище.

Виявилося, що то була хибна тривога.

Черчилль знав, що ввечері Королівські ВПС запланували рейд на Лейпциг, однак йому здалося, що Лейпциг — це непереконлива ціль. Він зателефонував серу Сірілу Ньюоллу, начальникові штабу ВПС, і висловив невдоволення. «Якщо вони вже почали надокучати нашій столиці, — сказав йому Черчилль, — я хочу, щоб ви завдали їм сильного удару, до того ж скерувати його потрібно на Берлін»⁴²¹.

Увечері в Лондоні знову залунали сирени — саме тоді, коли Джон Колвілл вечеряв із другом, членом Королівської гвардії, в їдальні для гвардійців у палаці Святого Якова. Чоловіки закурили сигари; навколо їхнього стола ходив волинкар, який грав пісню «На човні до Скай». Почувши сигнал тривоги, чоловіки спокійно загасили сигари й пішли до бомбосховища при палаці, де перевдягнулися з ошатних вечірніх костюмів у польову форму й каски.

Жодної бомби не впало, але тривогу не скасовували. Зрештою, Колвілл пішов на Даунінг-стріт. О пів на першу ночі сигнал про завершення тривоги ще не пролунав. Подеколи Колвілл чув двигуни літаків і уривчасті постріли зенітних гармат. Черчилль, який ще не спав і не припиняв роботи, знову відправив підлеглих до бомбосховища, а сам залишився працювати разом із Колвіллом, Профом і ще кількома чиновниками та секретарями.

Тієї рідкісної миті, коли Джону Колвіллу було нічого робити, він вийшов до загородженого стінами саду на задньому подвір'ї дому. Ніч була лагідна, просочена імлою, що піднімалася над теплим містом, яке оточувало Колвілла. Прожектори здіймали високо в небо стовпи блілого світла. Літаків прилетіло всього кілька, досі не впало жодної бомби, але сама присутність цих літаків паралізувала місто. Це створювало відчуття дивовижного супокою. «Я стояв у саду, слухав, як Біг-Бен б'є північ, дивився спектакль прожекторів і чудувався з незвичної тиші в Лондоні. Ані звуку, повітря майже нерухоме. Аж раптом — шум мотора і спалах далекої гармати»⁴²².

Черчилль перевдягнувся в нічну білизну і з каскою в руках попрямував униз, вбраний, за словами Колвілла, у «неймовірної краси халат із золотим драконом». Він також вийшов у сад, де трохи походив туди й назад — приземкувата кругла постать у яскраво-золотому вбранні, — а потім урешті спустився на ніч до бомбосховища.

Спав Черчилль добре, не прокинувшись навіть від сигналу припинення тривоги о третій сорок п'ять. У нього був особливий хист — спати будь-де і будь-коли. Мопс Ісмей пише: «Щоб повірити в Черчиллеву здатність одразу провалюватися в міцний сон, лиш торкнувшись головою подушки, потрібно це побачити».

Чого не можна сказати про Колвілла, що, як і багато інших лондонців, насилу заснув після першого сигналу тривоги, а потім його розбудило рівне завивання на одній ноті — сигнал припинення тривоги. У цьому, за словами Колвілла, була «подвійна мука нічних повітряних рейдів».

Загалом моральний дух у суспільстві був на високому рівні — принаймні за оцінками Відділу цензурування пошти та телеграфу, який перехоплював, читав і аналізував листи, надіслані до Америки та Ірландії. У звіті, що вийшов у п'ятницю, 30 серпня, було наведено слова дописувача з Північного Вемблі: «Мені не хотілося б опинитися в жодному іншому місці, навіть за великі гроші»⁴²³. Цензори стверджували, що виявили парадокс: «у місцях, які найбільше постраждали від бомбардування, рівень морального духу найвищий». Однак після цієї ремарки у звіті цензора залунав відвертий осуд: «Усі скаржаться на недосипання, але на розхитані нерви нарікають люди,

яким і так бракує сміливості, а коли хтось згадує про страх у дітей, то здебільшого в цьому винна мати».

Тим часом житлові райони Лондона та інших великих міст досі були переважно неушкодженими.

Уночі Королівські ВПС здійснили другий повітряний напад на Берлін, унаслідок якого загинули перші берлінці — десятеро, — а ще двадцять одного було поранено.

* * *

Поки Лондон готувався до помсти Гітлера, Мері Черчилль із матір'ю напувалися спокоєм теплого літнього вечора у Брекльз-голлі, заміському будинку Джуді Монтегю, подружки Мері, де вона мала прожити ще кілька тижнів. Клементина вже невдовзі планувала повернутися в Лондон.

Тут, на природі, на узліссі Тетфордського лісу в Норфолку, на сорока гектарах полів, боліт і соснових гаїв повітряна війна, бомби та авіаційні бої видавалися навдивовижу далекими, як записала Мері в щоденнику. Будинок звели в середині XVI століття; подекували, ніби час від часу до нього навідується красивий привид у кареті, запряженій чотирма кіньми, і хто подивиться йому у вічі, той одразу помре. Дівчата їздили на велосипедах і конях, грали в теніс, плавали, ходили в кіно і танцювали з льотчиками на сусідніх базах Королівських ВПС. А інколи, і це вже стало звичним, приводили їх додому і «цмокалися» з ними на сіннику — зрештою, це все спонукало Мері вигукнути в щоденнику: «O, la jeunesse — la jeunesse»⁴²⁴⁴²⁵.

Венеція, мама Джуді, заповзялася врівноважити ледарювання цих літніх днів, залучивши дівчат до якоїсь інтелектуальної справи. Вона читала їм праці Джейн Остін, порівнюючи Мері та Джуді з «легковажними дівчатами» Кітті та Лідією Беннет, героїнями «Гордості та упереджень», що, як згодом написала Мері, «все бігали в Мерітон, щоб подивитись, які туди зайшли полки!»⁴²⁶.

Крім того, дівчата вирішили вчити сонети Вільяма Шекспіра — щодня по одному; з цим завданням вони не впоралися, хоча Мері ще багато років могла прочитати деякі з них напам'ять.

Подеколи війна нагадувала про себе — наприклад, коли телефонував батько і розповідав про великий німецький рейд на Рамсгейт біля Па-

де-Кале, який знищив сімсот будинків. Той рейд був неймовірно насичений: п'ятсот фугасних бомб упали всього за п'ять хвилин. Приголомшена цією звісткою, Мері написала: «Попри рух літаків у повітрі — а особливо такої прегарної днини — тут ти практично забуваєш про війну».

Ця звістка увиразнила відчуття прірви між життям у Брекклз-голлі та широкими реаліями війни, що спонукало її у понеділок, 2 серпня, написати матері з проханням дозволити повернутися додому, в Лондон. «Тут я віддаюся ескапізму, — написала вона⁴²⁷. — Я вже дуже давно зовсім не згадую про війну. Про неї можна забути навіть поряд із льотчиками, бо вони такі веселі». І коли в усій Європі безліч людей «голодує, втрачає рідних і страждає, — написала вона, — у цьому є щось геть неправильне. Можна мені якомога скоріше приїхати до вас із татком? Я справді не злякаюся рейдів, я так переймаюся через війну та все інше, і я дуже хочу відчувати, що чимось ризикую».

Її батьки ставилися до цього інакше, дуже по-батьківському. «Я рада, що ти весело й безтурботно проводиш час за містом, — написала Клементина у відповідь⁴²⁸. — Не потрібно відчувати за це провину. Сумом і пригніченістю ти нікому не зарадиш».

Вона розповіла Мері, як живеться на Даунінг-стріт після нападу в ніч проти неділі. «Ми вже звикли до сигналів повітряної тривоги; коли повернешся, в бомбосховищі на тебе чекатиме зручне маленьке ліжко. Їх там чотири: для тата, для мене, для тебе і для Памели, — вона мала на увазі Памелу Черчилль, яка була вже на дев'ятому місяці вагітності. — Видертися на верхні ліжка доволі складно. Ми вже двічі збули там усю ніч — проспали сигнал припинення тривоги. Там, унизу, нічого не чути».

Провину Мері аж ніяк не полегшило те, що в цьому листі Клементина назвала її «дорога моя польова Мишко».

А після відвідання сусідньої бази Королівських ВПС емоції Мері тільки загострилися. Після звичних пустощів — обід, теніс, чай — настала «кульмінація дня»: оглядини бомбардувальника «Бленгайм».

«Я була у захваті, — написала вона, додавши: — відчула себе такою нікчемною. Мою любов до Англії неможливо виміряти, бо я жінка і щиро відчуваю, що хотіла б пілотувати літак чи ризикнути всім заради того, у що беззастережно вірю і глибоко люблю»⁴²⁹.

Натомість, пише вона, «мені випадає облизувати конверти, працювати в конторі й жити зручним — щасливим життям».

* * *

Посол США Джозеф Кеннеді втік від загрози рейдів на Лондон. Тепер він виконував посольські обов'язки із заміського будинку, чим викликав величезне презирство багатьох лондонців. Міністерством закордонних справ почав ходити жарт: «Я вважав зайців страхопудами, поки не познайомився із Джо Кеннеді»⁴³⁰.

Міністр закордонних справ Галіфакс вважав цей жарт «недобрим, але заслуженим»⁴³¹. Він відчув певне задоволення від того, що один німецький рейд ледве не знищив заміський будинок Кеннеді. У четвер, 29 серпня, Галіфакс написав у щоденнику, що Джо «отримав по заслугі».

* * *

Лорд Бівербрук стомився. Він мучився астмаю і, як завжди, сердився: сердився на те, що сирени повітряної небезпеки крали незліченні робочі години його заводів, що німецькі бомбардувальники прилітали й відлітали коли заманеться, що одна бомба могла паралізувати виробництво на декілька днів. Та незважаючи на ці перешкоди й попри те, що Люфтваффе атакували заводи Бівербрука щоночі, у серпні його імперія з виготовлення та евакуації військової техніки спромоглася виготовити 476 винищувачів, що майже на 200 більше, ніж прогнозували начальники штабів.

І щоб Черчилль не оминув увагою цей подвиг, Бівербрук написав йому в понеділок, 2 вересня, нагадування про свої успіхи. Крім того, він скористався нагодою пожаліти себе за те, що ці здобутки коштували нелюдських зусиль, процитувавши наприкінці записки рядок з американської народної пісні: «Ніхто не знає, яка мене спіткала скрута»⁴³².

Замість відповіді Черчилль наступного дня повернув Бівербрукові його листа з написаним нашвидкуруч запереченням — двома словами внизу сторінки:

«Я знаю».

Берлін і Вашингтон

Напади на Берлін справді розлютили Гітлера. У суботу, 31 серпня, він відкинув колишні вагання й наказав командувачу ВПС Герінгу розпочати підготовку до наступу на Лондон. Цим нападом Гітлер хотів розхитати моральний дух ворога, орієнтуючись, однак, насамперед на стратегічні цілі. Він досі не хотів сіяти «масову паніку». Але розумів не гірше за інших, що, з огляду на властиву бомбардуванню неточність, напад на стратегічні цілі всередині Лондона практично дорівнює вогню по житлових районах.

Через два дні Герінг видав Люфтваффе розпорядження. Він знову намалював в уяві спустошливий рейд колосальних масштабів, який змусить Черчилля капітулювати чи піти у відставку. Герінгу кортіло помститися англійцям за приниження його авіації, тож він безмежно радів перспективі спустити свою повітряну армаду в усій її величі на столицю Англії. Цього разу він поставить Британію на коліна.

* * *

Герінг готувався до повітряного штурму, підготовка до наступу на Англію тривала, а заступник Гітлера Рудольф Гесс дедалі більше переймався загостренням цього конфлікту. Дотепер він не домогся особливих успіхів у здійсненні бажання Гітлера повалити уряд Черчилля. Зіткнення двох імперій видавалося Гессу докорінною помилкою.

31 серпня він зустрівся зі своїм другом і наставником — професором Карлом Гаусгофером, видатним політологом, теоріями якого повнився світогляд Гітлера. Але над особистим життям Гаусгофера нависла небезпека: його дружина була наполовину єврейкою. Щоб уберегти

своїх двох синів, Гесс, попри ненависть до євреїв, нарік їх «почесними арійцями».

Гесс і Гаусгофер проговорили дев'ять годин, і Гесс попередив друга про високу ймовірність вторгнення Німеччини в Англію⁴³³. Вони обговорили ідею запропонувати Лондону мирну угоду через якого-небудь британського посередника, наближеного до апологетів політики примирення в уряді Черчилля, щоб у парламенті вибухнув заколот проти прем'єр-міністра.

Через три дні по тій зустрічі професор Гаусгофер написав вишукано сформульованого листа своєму синові Альбрехту, важливому радникові Гітлера і Гесса та англофілові з бездоганною англійською. Старший Гаусгофер поділився побоюваннями про загрозу наступу і спитав сина, чи зможе той улаштувати на нейтральній території зустріч із впливовим посередником, щоб обговорити з ним можливість уникнути подальшого конфлікту з Англією. Він знав, що його син товаришує з одним відомим шотландцем, герцогом Гамільтоном, і запропонував поговорити з ним.

Діяти потрібно було швидко. «Як ти знаєш, — написав професор Гаусгофер, — усе вже готове до надзвичайно потужної та жорстокої атаки на згаданий острів: для того, щоб вона почалась, особі найвищого рангу достатньо натиснути на кнопку»⁴³⁴.

* * *

Сполучені Штати усунули останню перешкоду перед обміном есмінців на бази: юрист Державного департаменту запропонував компроміс, який дасть змогу і Черчиллю, й Рузвельту показати цю угоду співвітчизникам у найвигіднішому світлі.

Бази на Ньюфаундленді та Бермудських островах підпадуть під категорію подарунка, свідчення «дружнього й солідарного інтересу Британії до національної безпеки Сполучених Штатів». Оренда решти баз буде платою за есмінці, але для жодного конкретного активу не призначатиметься грошового еквіваленту, тож сторони не матимуть змоги вирахувати порівняльну вартість. Цілком зрозуміло, що Америка отримала вигідніші умови, але й критикам було не так легко довести цю розбіжність, опираючись на переконливі цифри. І справді: преса проголосила цю угоду несподіваним успіхом президента —

домовленістю в дусі Америки як держави з практичним підходом до справ. Луїсвіллське видання «Кур'єр джорнал» писало: «Це найвигідніша угода від часів, коли індіанці продали острів Мангеттен за вампум в еквіваленті 24 доларів і бутель міцного алкоголю»⁴³⁵.

Посол Британії лорд Лотіан і держсекретар США Корделл Галл підписали угоду в понеділок, 2 вересня. Через два дні перші вісім есмінців пришвартувались у гавані в Галіфаксі, де їхні нові британські екіпажі почали оцінювати, скільки роботи доведеться виконати, аби просто вийти на них у море, а про готовність до бою годі й казати. За словами одного американського офіцера, товщини їхніх корпусів заледве вистачало, щоб «утримувати назовні воду і дрібну рибу»⁴³⁶.

Черчилля ж мало цікавила якість тих есмінців. Як людина, дотична до військово-морського флоту, він мав розуміти, що ці кораблі вже застарі й користі від них мало. Зате Рузвельт звернув на Черчилля увагу і, можливо, на крок наблизився до повноцінної участі у війні. Втім, було незрозуміло, скільки ще Рузвельт буде президентом. Вибори президента Америки мали відбутися через два місяці, 5 листопада, і Черчилль палко сподівався на перемогу Рузвельта, проте цього ніхто не міг гарантувати. За результатами опитування Геллапа від 3 вересня, 51 % американців віддавав перевагу Рузвельту, а 49 % — Венделлу Віллі. Якщо врахувати похибку опитування, кандидати йшли ніс у ніс.

Але що далі, то більше Америка зміщувалася в бік ізоляціонізму. 4 вересня група студентів-правників Єльського університету заснувала Перший комітет Америки, який виступав проти участі країни у війні. Ця організація почала швидко рости і здобула активну підтримку такої видатної постаті, як Чарльз Ліндберґ, що після перельоту через Атлантику 1927 року став національним героєм. А Віллі, якого провідні члени Республіканської партії закликали докласти максимальних зусиль, щоб вирватися вперед на президентських виборах, готувався змінити стратегію, зосередивши свою кампанію на війні — і на страху.

Він іде

У середу, 4 вересня, Гітлер зійшов на трибуну Берлінського палацу спорту, де лише кілька років тому вперше виступив із промовою на посаді канцлера Німеччини. Тепер він готувався до виступу перед величезною аудиторією соціальних працівниць і медсестер під приводом репрезентації щорічної кампанії «Зимова допомога» (Kriegswinterhilfswerk) — збору коштів на їжу, опалення та одяг для зубожілих німців. Однак він скористався цією нагодою задля того, щоб розкритикувати Британію за нещодавні повітряні напади на Німеччину. «Містер Черчилль, — сказав він, — демонструє свій новий винахід: нічний повітряний рейд»⁴³⁷.

Гітлер охрестив такі рейди боягузливими, на відміну від денних нальотів Люфтваффе. Він сказав аудиторії, що дотепер стримував реакцію на британські рейди, сподіваючись, що Черчилль спам'ятається і зупиниться. «Одначе герр Черчилль побачив у цьому ознаку слабкості, — сказав Гітлер. — Ви маєте зрозуміти, що ми відповімо на нічний рейд нічним рейдом. І якщо британські ВПС скидають дві, три або чотири тисячі кілограмів бомб, тоді ми за одну ніч скидатимемо 150, 230, 300 чи 400 тисяч кілограмів».

Тут, як пише американський кореспондент Вільям Ширер, натовп заревів, і Гітлеру довелось узяти паузу.

Він зачекав, поки лемент ущухне, і сказав: «Якщо вони оголосять про посилення атак на наші міста, тоді ми зрівняємо із землею *їхні* міста»⁴³⁸. Він присягнувся «зупинити витівки цих повітряних піратів, тож нехай нам допоможе Бог».

Ширер написав у щоденнику, що жінки попідхоплювалися на ноги «і, випнувши груди, зайшлися схвальними вигуками».

Гітлер провадив далі: «Настане час, коли один із нас зламається, і це буде не націонал-соціалістична Німеччина».

Натовп вибухнув громоподібними криками: «ніколи! ніколи!».

«Англіїців переповнює цікавість, вони все запитують: “Чому ж він не йде?” — сказав Гітлер з іронією в кожному жесті. — Не хвилюйтеся. Не хвилюйтеся. Він іде! Він іде!»

Аудиторія зайшлася майже маніакальним реготом.

Черчилль дав на це криваву відповідь: тієї ночі бомба впала на берлінський центральний парк, прегарний Тіргартен, унаслідок чого загинув поліцай.

* * *

У Карінгаллі, у спокої німецької глибинки, Герман Герінг і командувачі Люфтваффе лаконічно окреслили стислий план атаки, спрямованої на «знищення Лондона»⁴³⁹. Перший рейд було заплановано на шосту вечора, а «головну атаку» на — шосту сорок. Перший рейд мав на меті підняти винищувачі Королівських ВПС у повітря, щоб на момент появи основної хвилі бомбардувальників у захисників Британії почало закінчуватися пальне і боеприпаси.

Три ескадри бомбардувальників під захистом великої групи винищувачів мали вилетіти з трьох точок на французькому березі Ла-Маншу, взявши прямий курс на Лондон. Винищувачі супроводжуватимуть бомбардувальники до міста і назад. «З огляду на той факт, що винищувачі працюватимуть на межі витривалості — було зазначено у плані, — вони мають летіти прямим курсом і здійснити напад за мінімальний час». Цей план вимагав участі максимальної кількості літаків, які мали рухатися на різній висоті у шаховому порядку. «Задум у тім, щоб обмежити цю операцію однією атакою».

Зважаючи на величезну кількість літаків у повітрі, пілоти мали знати, як узгодити повернення. Скинувши бомби, строї мали повернути ліворуч і взяти інакший курс, ніж той, яким прилетіли до Англії, щоб не зіткнутися з бомбардувальниками, що допіру наближатимуться до цілі.

«Для досягнення необхідного максимального ефекту строї мають рухатися дуже зосереджено під час наближення, атаки, а особливо під

час повернення, — було зазначено у плані. — Основна мета операції — довести, що Люфтваффе на це здатні».

Операцію було заплановано на 7 вересня 1940 року, суботу. Герінг сказав Геббельсу, що за три тижні війна скінчиться⁴⁴⁰.

* * *

Серед бомбардувальних груп, залучених до цієї операції, був спеціальний загін KGr-100 — одна із трьох груп, яких називали «літаками наведення». Їхні екіпажі спеціалізувалися на польотах за німецькими навігаційними променями, що спиралися на більш прогресивну технологію, ніж проблемна система Knickebein. Геніальність Knickebein була в її простоті та використанні знайомої технології. Під час наближення до аеродрому кожен пілот німецького бомбардувальника вмів користуватися звичайним обладнанням для сліпої посадки за системою Лоренца, і таку систему було встановлено на кожному бомбардувальнику. Система Knickebein передбачає рух на більшій висоті й триваліший час орієнтування на центральний промінь. Але щось, здавалося, пішло не так. Пілоти повідомляли про загадкові перешкоди і втрату радіолокаційного сигналу; вони почали втрачати довіру до цієї системи. Великий рейд на Ліверпуль у ніч проти 30 серпня зірвався через якісь загадкові обставини: цілей дісталось лише близько 40 % відряджених у цю операцію літаків. Імовірно, британська розвідка розгадала таємницю Knickebein.

На щастя, про іншу технологію — навіть новітнішу — ніхто, здавалося, досі не знав. Німецькі науковці розробили ще один метод радіонавігації під назвою X-Verfahren, тобто «Система X»: значно точніший, але водночас значно складніший⁴⁴¹. Цей метод теж спирався на передавання сигналів «крапка» і «тире», як у системі Лоренца, однак передбачав не один зустрічний промінь, а три — значно вужчі й, на думку науковців, складніші для виявлення приймачами Королівських ВПС. Перший промінь, який з'являвся на шляху бомбардувальника, просто подавав сигнал попередження, який сповіщав радиста про те, що наближається наступна, значно важливіша точка перетину. Почувши другий сигнал, член екіпажу вмикав механізм, який калібрує точну швидкість руху літака відносно землі. Невдовзі бомбардувальник перетинав третій і останній зустрічний промінь, і

тоді екіпаж вмикав таймер, який керує механізмом скидання бомб, тож літак вивергав бомби саме тоді, коли потрібно, щоб вони влучили в ціль.

Та система працювала ефективно, але вимагала від екіпажів високого рівня навичок і підготовки, тож Люфтваффе створили для неї спеціальну бомбардувальну групу KGr-100. Для того щоб ця система працювала, літак мав рухатися чітко за курсом із рівною швидкістю й на точній висоті, аж поки досягне цілі — це робило його вразливим до нападу. Подеколи траплялися дуже моторошні моменти, але для того, щоб підхопити навігаційний промінь, користувачі цієї системи мали летіти на дуже великій висоті, недосяжній для прожекторів і загороджувальних аеростатів, тож принаймні вночі ризик перехоплення винищувачами Королівських ВПС був невисокий. Літаки цієї групи було повністю пофарбовано в матово-чорний колір, щоб їх було ще складніше знайти в темряві; до того ж це огортало їх аурую загрози. Як показали полігонні випробування на озері під Франкфуртом, екіпажі цих літаків скидали бомби в діапазоні ста метрів від цілі. Ще у грудні 1939 року ця група здійснила три тестові вильоти на Лондон без бомб на борту.

Поступово Люфтваффе розробили нову тактику застосування особливих можливостей KGr-100. Під час рейдів бомбардувальники цієї групи рухалися попереду, першими досягали цілей і позначали їх, скидаючи запальні та фугасні бомби; над ними здіймалися величезні пожежі, за якими орієнтувалися пілоти, що летіли позаду. Жар було видно навіть крізь хмари. Тепер до зони дій цієї групи увійшов і Лондон⁴⁴².

Зловісні діяння

Увечері п'ятниці, 6 вересня, Черчилль вирушив з Даунінг-стріт у Чекерс, де, як зазвичай, трохи перепочив, а потім повечеряв із Мопсом Ісмеєм і двома генералами найвищого рангу — Джоном Діллом, начальником Імперського генерального штабу, й Аланом Бруком, головнокомандувачем Військ метрополії.

Вечеря почалася о дев'ятій. Центральним предметом обговорення стала ймовірність наступу, а на цю тему говорити можна було довго. Перехоплені сигнали і дані фоторозвідки вказували на те, що конкретна підготовка до наступу вже почалася і швидко просувається вперед. На вихідних британська розвідка налічила 270 барж у бельгійському портовому місті Остенде, хоча тільки тиждень тому їх було лише 18. Сотня барж прибула до нідерландського містечка Флашінга (Вліссінгена) на узбережжі Північного моря. Розвідувальні літаки виявили високу концентрацію суден у портах Ла-Маншу. За оцінками Об'єднаного розвідувального комітету Британії, найближчими днями — а особливо з 8 по 10 вересня — комбінація місяця і припливу буде дуже сприятливою для висадки морського десанту. На додачу до цього надходили звіти про активізацію бомбардувань. Тільки того дня триста бомбардувальників великої дальності в супроводі чотирьохсот винищувачів атакували цілі в Кенті та гирлі Темзи.

Бесіда пожвавилася. «ПМ збадьорився й аж до кінця вечора був дуже веселий, — написав Брук у щоденнику⁴⁴³. — Спочатку він удавав із себе Гітлера й атакував наші острови, а я їх захищав. Потім улаштував повну ревізію системи повітряної тривоги і пропонував різні варіанти, які ми мали критикувати. О 01:45 ми, нарешті, пішли спати!»

Наступного дня Брук написав у щоденнику: «Всі звіти вказують на наближення наступу». Він — генерал, відповідальний за оборону Британії, — був під величезним тиском. «Не можу пригадати такої миті у професійному житті, коли тиск моїх обов'язків був важчим, ніж тоді, напередодні наступу», — написав він згодом. Порятунком Британії залежатиме від його готовності та здатності керувати військами — навіть попри недоліки їхньої бойової підготовки й озброєння, про які він добре знав. З огляду на це все, пише він, «перспектива неминучого конфлікту нависала, немов тягар, якого інколи неможливо було витримати». На додачу до цього, він вважав, що ні з ким не може поділитися внутрішніми переживаннями. Як і Черчилль, був свідомий того впливу й тієї ваги, які може мати зовнішній вигляд. Він написав: «Я нікому не міг звіритися у внутрішніх тривогах, щоб не накликати таких згубних наслідків, як невпевненість у собі, деморалізація, сумніви та інші підступні процеси, що зводять спротив нанівець».

Тієї суботи, 7 вересня, перед Бруком і начальниками штабів постало питання про те, чи давати офіційний сигнал тривоги під кодовою назвою «Кромвелл», який вказує на невідворотність наступу і змушує Брука мобілізувати війська.

Мис Бланнез

Суботнього ранку Герінг із двома старшими офіцерами Люфтваффе їхав французьким узбережжям у кортежі з трьох великих «мерседес-бенців» у супроводі солдатів на мотоциклах. Він прибув «потягом особливого призначення» з тимчасової штаб-квартири в Гаазі до Кале: Герінг їхав з усіма зручностями і мав змогу дорогою оглядати нові мистецькі знахідки в незмінному супроводі загону із двадцятьох вбраних у штатське працівників Служби державної безпеки Генріха Гімmlера — Sicherheitsdienst чи просто SD. Якщо йому щось подобалося, цей предмет одразу доправляли на його потяг. Герінгові була властива «всеохопна жадоба наживи», як згодом зазначили у звіті американські слідчі. «Коли йшлося про його колекцію, жадоба Герінга не мала меж»⁴⁴⁴. У довгому шкіряному пальті він скидався на велета; під низ Герінг одягнув улюблену білу уніформу й почепив на неї свої медалі.

Автомобілі виїхали на вершину мису Бланнез — одну з найвищих точок французького узбережжя, а в мирний час — популярну місцину для пікніків. Офіцери розклали столики і стільці, подали бутерброди й шампанське. Стільці були складані, тож Герінгу дали найміцніший. Офіцери приїхали подивитися на початок наступу Люфтваффе на Лондон, який мав стартувати того-таки дня по обіді.

Близько другої години за континентальним часом Герінг та інші почули звуки перших бомбардувальників — низьке гудіння, яке насувалося з півночі й півдня. Офіцери стали навшпиньки, вдивляючись у горизонт. Герінг підняв бінокль. Один офіцер гучно скрикнув і показав на узбережжя. Невдовзі в небесах завиднілася сила-силенна бомбардувальників у супроводі винищувачів, а високо

вгорі — ледь помітні додаткові ешелони одномоторних «мессершміттів-109s», готових до бою з британськими винищувачами, які, безсумнівно, прилетять зустрічати наступ. Німецькому асові Галланду та його ескадрильї доручили усунути перехоплювачі Королівських ВПС із англійського узбережжя.

Цілком переконаний, що цей день принесе Люфтваффе карколомний успіх, Герінг оголосив присутній на кручі групі радіореporterів про те, що узяв командування наступом на себе. Він обожнював такі миті: блискучий тріумф, і в центрі уваги — він. «Це історична мить, — сказав Герінг кореспондентам⁴⁴⁵. — Унаслідок зухвалих нічних нападів Британії на Берлін, які відбулися днями, фюрер наказав помститися, завдавши потужного удару столиці Британської імперії. Я узяв на себе командування цим наступом і сьогодні почув над головою ревіння переможних німецьких ескадрилей».

На вершині кручі панувала ейфорія. Ледве стримуючи радість, Герінг схопив за плече офіцера, який стояв поряд із ним і, широко всміхаючись, із силою його потрусив, неначе актор якого-небудь фільму Міністерства народної просвіти та пропаганди Геббельса.

Частина четверта

Кров і пил

Вересень-грудень

Тихої ясної днини

День був теплий і безвітряний, під синіми небесами збирався серпанок. По обіді стояла тридцятиградусна спека — рідкісне явище для Лондона. У Гайд-парку було людно, відвідувачі відпочивали на шезлонгах біля озера Серпентин. Крамниці на Оксфорд-стріт і Піккаділлі кишіли покупцями. Велетенські загороджувальні аеростати кидали на вулиці масивні тіні. Після серпневого повітряного рейду, коли бомби вперше впали власне на Лондон, місто знову занурилося в оману невразливості, яку коли-не-коли переривала хибна тривога: спочатку її новизна страшила, та зрештою відсутність бомбардувальників приглушила страх. Спека останніх днів літа додавала млосної безтурботності. Театри Вест-Енду показували двадцять чотири вистави, зокрема п'єсу «Ребекка», інсценування однойменного роману Дафни дю Мор'є. Екранізацію Альфреда Гічкока з Лоуренсом Олів'є і Джоаною Фонтейн також показували в Лондоні, як і фільми «Худа людина» та «Газове світло», який уже давно був у прокаті.

Такої днини приємно перебувати за містом, у прохолоді та зелені.

Черчилль був у Чекерсі. Лорд Бівербрук вирушив до свого заміського будинку, Чекерлі-Корту, відразу після обіду, хоча згодом він це заперечував. Джон Колвілл виїхав з Лондона ще в четвер: збирався провести десятиденну відпустку з матір'ю і братом у тітчиному маєтку в Йоркширі. Там вони стрілятимуть куріпок, гратимуть у теніс і куштуватимуть витриманий портвейн із дядькової колекції, де були пляшки ще з урожаю 1863 року. Мері Черчилль досі жила у Брекльз-голлі зі своєю подружкою і кузинкою Джуді: вона грала вимушену роль «польової мишки» й дотримувалася обіцянки щодня вивчати

сонет Шекспіра. Тієї суботи Мері зупинилася на сонеті 116 (там, де «любов — над бурі зведений маяк»⁴⁴⁶), який розповіла своєму щоденнику. Потім вона пішла плавати. «Така втіха — перемога *joie de vivre* над марнослаством»⁴⁴⁷.

Забувши про обережність, вона купалася без шапочки.

* * *

Того суботнього ранку в Берліні Йозеф Геббельс готував своїх помічників до подій, які стануться наприкінці дня. За його словами, знищення Лондона «стане чи не найбільшою в історії гуманітарною катастрофою». Він сподівався послабити неминуче обурення світу, зобразивши цей напад як заслужену відповідь на бомбардування німецького мирного населення, однак британські повітряні рейди на Німеччину — зокрема ті, що сталися напередодні, — були не настільки смертоносні й спустошливі, щоб виправдати аж такий потужний зворотний удар.

Водночас Геббельс розумів необхідність майбутнього нападу Люфтваффе на Лондон: найімовірніше, він прискорить завершення війни. Прикро, що рейди Англії були такими млявими, але він зуміє дати цьому раду. Він сподівався, що Черчилль нападе як годиться, і то «якомога швидше».

Геббельс день при дні стикався з новими труднощами, померезаними також приємнішими подіями. На одній нараді того тижня він прослухав звіт Ганса Гінкеля, голови Департаменту спеціальних культурних справ при Міністерстві пропаганди, який надав актуальну інформацію про становище євреїв у Німеччині й Австрії. «У Відні залишилося 47 тисяч євреїв зі 180 тисяч, з них близько двох третин — це жінки, а чоловіків віком від 20 до 35 років — близько 300, — повідомив Гінкель, за даними протоколу тієї наради. — Попри війну нам вдалося транспортувати на південний схід загалом 17 тисяч євреїв. У Берліні досі живе 71 800 євреїв; надалі ми щомісяця висилатимемо на південний схід близько 500».

Гінкель відзвітував, що план було розраховано на виселення з Берліна 60 тисяч євреїв за перші чотири місяці по завершенні війни, коли перевезення знову стануть доступними. «Решта 12 тисяч теж зникне за чотири тижні».

Це вдовольнило Геббельса, хоча він визнавав, що давно очевидний для всього світу відвертий антисемітизм Німеччини, становив неабияку проблему для пропаганди. До цього він ставився по-філософському. «Оскільки в усьому світі нас цькують і ганьблять, називаючи ворогами євреїв, — сказав він, — чому ми маємо пожинати лише недоліки, а не переваги, а саме усунення євреїв з театру, кіно, громадського життя й управління. Якщо нас, однак, таврують ворогами євреїв, то хоча б відповімо на це з чистим сумлінням: воно того варте, ми здобули від цього користь».

* * *

Люфтваффе налетіли під час чаювання.

Бомбардувальники розділилися на три хвилі, у першій з яких було близько тисячі літаків — 348 бомбардувальників і 617 винищувачів. Шлях прокладали вісім спеціально обладнаних бомбардувальників «Генкель» із групи KGr-100, «літаків наведення». На борту в них були стандартні фугасні бомби, бомби із запальною сумішшю (Flammenbomben) і бомби сповільненої дії — для стримування бригад пожежників. Попри безхмарну погоду і світлу пору доби вони користувалися навігаційною системою Х. У Лондоні перша сирена залунала о 16:43.

Письменниця Вірджинія Каулз із подругою Енн була в гостях у британського газетного магната Есмонда Гармсворта в селищі Мерворт приблизно за п'ятдесят кілометрів від центру Лондона. Вони чаювали на газоні, насолоджувалися теплом і сонцем, аж раптом із південного сходу залунало низьке гудіння. «Спочатку нічого не було видно, — пише Каулз, — але невдовзі той звук переріс у справжнє ревіння, неначе далекий гуркіт велетенського водоспаду»⁴⁴⁸. Вони з подругою налічили понад 150 літаків, які рухалися у строї під захистом винищувачів. «Ми лежали на траві, вдивляючись у небеса; ми роздивилися групу крихітних білих цяточок, неначе рій комах, що суне на північний захід, у напрямку столиці».

Вона зауважила, що їх не перехопили Королівські ВПС, і припустила, що німецькі літаки якось прорвали оборону Англії.

«Бідний Лондон», — сказала її подруга.

Каулз слушно відзначила, що німецькі літаки наразилися на незначний опір, однак у трактуванні причини вона помилилася. Побачивши на радарі, що Ла-Манш перетинає колосальна армія бомбардувальників, Королівські ВПС розосередили ескадрильї винищувачів, доручивши їм захист ключових аеродромів. Вони припускали, що аеродроми знову стануть основною ціллю нападу. Зенітні гармати теж вивезли з міста для захисту аеродромів та інших стратегічних об'єктів. Для захисту центральних районів Лондона залишилося тільки дев'яносто дві гармати.

Щойно в Королівських ВПС збагнули, що ціль нападника — це, власне, місто, як британські винищувачі рушили на німецьких нальотчиків. Коли один із пілотів Королівських ВПС помітив нападників, це видовище його шокувало. «Я ще ніколи не бачив стільки літаків, — написав він⁴⁴⁹. — День був трохи імлистий аж до висоти близько п'яти тисяч метрів. Та, піднявшись над імлою, ми не повірили власним очам. Звідусіль, куди сягав зір, сунули німецькі літаки, хвиля за хвилею».

Із землі також відкривалася разюча картина. Вісімнадцятирічний юнак Колін Перрі їхав на велосипеді, коли над ним пролетіла перша хвиля. «Абсолютно неймовірна, грандіозна, захоплива сцена, — згодом написав він⁴⁵⁰. — Прямісінько в мене над головою пролітали, у прямому сенсі цього слова, сотні літаків — німці! У небі їх було безліч». Він пригадує, що винищувачі трималися купи, «неначе бджоли біля матки».

У районі Пламстед на південному сході Лондона студент архітектури Джек Грем Райт зібрався пити чай у вітальні разом із рідними. Його мати принесла на таці зі срібною облямівкою чай, чашки, блюдця, глечик молока і чайник під стебнованим чохлам — щоб напій залишався гарячим. Залунали сирени. Спочатку родина не дуже переймалася, але потім, визирнувши за двері, Райт із матір'ю побачили в небі безліч літаків. Його мати зауважила зниження «маленьких блискучих штуковин» і зрозуміла, що це бомби. Вони побігли ховатися під сходами. «Усі ми почули, як наростає звук, що заглушив ревіння літаків, а потім — наближення ударів неймовірної сили», — пригадує Райт⁴⁵¹.

Будинок здригнувся; сколихнулася дерев'яна підлога. Ударні хвилі піднімалися від землі, проходячи крізь їхні тіла. Райт схопився за одвірок. Потім накопилася найпотужніша хвиля звуку та енергії. «Повітря у вітальні загусло й помутнішало, немов умить перетворилося на червонясто-брунатний туман», — пише він. Важка «суміжна стіна» із цегли, яка відокремлювала його будинок від сусіднього, неначе зігнулася, а одвірок почав труситися. Шифер, що відірвався з даху, пробив скляну стіну зимового саду. «Я почув, як усюди б'ються двері та вікна», — пише він.

Коливання вщухли; стіна встояла. «Брунатний туман розсіявся, але все було вкрите важким бурим пилом: він лежав на підлозі таким товстим шаром, що під ним не було видно килима». У нього в пам'яті закарбувалася деталь: «Порцеляновий глечик перевернувся набік, із нього струмочком вилилося молоко, яке скрапувало зі стола в білу калюжу в тому товстому шарі пилу».

Саме пил запам'ятався багатьом лондонцям як одна з найвиразніших особливостей і цього нападу, й наступних. Будинки вивергали грозів вали порошку із цегли, каменю, штукатурки й вапна, які здійснювалися над карнизами і горищами, дахами і димарями, камінами і грубами, — пилу часів Кромвелла, Дікенса і Вікторії. Нерідко бомби розривалися вже в землі під будинком, додаючи ґрунту й каміння до пилових шквалів, що проносилися вулицями і насичували повітря масним могильним запахом сирії землі. Спочатку пил стрімко виривався назовні, неначе гарматний дим, а потім сповільнювався й розсіювався, розточувався й опадав на тротуари, вулиці, лобове скло автомобілів, двоповерхові автобуси, телефонні будки, трупи. Ті, що вижили, вибиралися з-під уламків, укриті з ніг до голови неначе сірим борошном. Гарольд Ніколсон змальовував у щоденнику людей, оповитих «густим туманом, який вкривав усе, обліплював їм волосся і брови товстим шаром пилу»⁴⁵². Це ускладнювало обробку ран, як швидко збагнула того суботнього вечора одна лікарка, докторка Мортон. «Мене надзвичайно вразив колосальний обсяг бруду й пилу, вікового бруду й пилу, який щоразу піднімався в повітря», — написала вона⁴⁵³. Її знання про запобігання інфекціям у поранених виявилися даремними. «На головах у людей було повно зернистого піску й пилу, пил в'їдався їм у шкіру, тож знезаражувати рани не вдавалося взагалі».

А особливо різав око вигляд крові на цьому сірому тлі, як зауважив письменник Ґрем Ґрін, побачивши якось увечері солдатів, що виходять із розбомбленого будинку: «У дверях, немов у чистилищі, юрмився натовп чоловіків і жінок у брудних подертих піжамах, поцяткованих кров'ю»⁴⁵⁴.

* * *

О 17:20 у суботу Мопс Ісмей зустрівся з начальниками штабів, щоб обговорити значення цього нападу. О 18:10 пролунав сигнал скасування тривоги, але о восьмій британський радар виявив над Францією другу хвилю німецьких літаків, 318 бомбардувальників. О 20:07 начальники штабів погодилися, що настав час сигналу «Кромвелл», який має сповістити Збройні сили метрополії про невідворотний наступ. Деякі командувачі на місцях навіть наказали бити в церковні дзвони — сигнал про те, що хтось побачив, як спускаються десантники, — хоча особисто вони нічого такого не бачили.

О 20:30 бомби падали на лондонський район Баттерсі, а зенітні гармати, хоч як це дивно, мовчали ще пів години, а коли й відкрили вогонь, то стріляли лише зрідка. Як уже споночіло, винищувачі Королівських ВПС повернулися на бази і сиділи там, безпорадні, у темряві.

* * *

Бомби падали всю ніч. Той, хто наважувався вийти надвір, бачив у небі червону заграву. Пожежники боролися з височезним полум'ям, але без особливого успіху, тож німецьким пілотам було неважко знайти місто. Німецьке радіо торжествувало. «Щільні хмари диму розповзлися над дахами найвеличнішого міста світу», — сказав диктор, зазначивши, що пілоти відчували вибухову хвилю навіть у літаку⁴⁵⁵. (Екіпажам літаків наказували скидати найбільшу бомбу, «Сатану», з висоти понад дві тисячі метрів, щоб їх самих не розірвало у небі.)⁴⁵⁶ «Серце Британської імперії не витримало наступу Військово-повітряних сил Німеччини, — продовжував диктор. Один німецький льотчик написав звіт із дешицею пропаганди: «Місто-мільйонник охопив племенистий пояс

вогню! За кілька хвилин ми долетіли до місця, де мусили скинути бомби. І де ж були горді винищувачі Альбіону?»⁴⁵⁷.

Для лондонців та ніч була сповнена незнаних вражень і почуттів. Запах кордиту після вибуху. Звук скла, що б'ється й валиться в купу. Мешканка Лондона Філіс Ворнер, учителька віком трохи за тридцять, яка вела докладний щоденник життя під час війни, вперше почула, як падає бомба: «огидний вереск, неначе свисток потяга, що наближається й наближається, а тоді — моторошний удар, від якого здригається земля»⁴⁵⁸. Попри марність цієї справи вона ховала голову під подушку. Письменниця Каулз пригадує «низький гуркіт падіння кам'яного муру, неначе гримотіння прибою об берег»⁴⁵⁹. Найгіршим звуком, за її словами, був низький протяжний шум величезної кількості літаків, який нагадував стоматологічну бормашину. Ще один письменник, присутній тієї ночі в Лондоні, Джон Стрейчі, пригадує вплив вибуху на них як «гостре подразнення дихальних шляхів кам'яним порошком від зруйнованих осель», а потім — «гидкий сморід» витоку газу⁴⁶⁰.

Крім того, ця ніч допомогла людям подивитися на речі під іншим кутом. Одна жінка — Джоан Віндгем, яка згодом стала письменницею й авторкою мемуарів, — спустилась у бомбосховище в лондонському районі Кенсінгтон, де близько опівночі вирішила, що пора позбутися цноти; до цієї справи намірилася залучити свого хлопця Руперта. «Бомби чудесні, — написала вона⁴⁶¹. — Мені від усього цього перехоплює дух. А втім, оскільки протилежність смерті — це життя, я думаю, що завтра дозволю Рупертові себе звабити». У неї був презерватив (французька «гумка»), але вона збиралася піти з подругою до аптеки, щоб купити популярний сперміцид під назвою «Вольпар», якщо презерватив раптом підведе. «О п'ятій ранку дали відбій тривоги, — написала вона. — І я подумала, що моєму милому Руперту теж не випадає тривожитися».

Наступного дня вона втілила своє рішення в життя, однак цей досвід геть не виправдав її сподівань. «Руперт скинув із себе одяг, та раптом я зрозуміла, що, оголений, він страшенно кумедний, і не змогла стримати реготу».

— Що таке, тобі не подобається мій прутень? — згодом вона пригадала його запитання.

— Та ні, він просто трохи скособочений!

— Як і в більшості людей, — сказав Руперт. — Не зважай, роздягайся.

Потім вона рефлексувала: «Що ж, справу зроблено, і я рада, що все позаду! Якщо це справді все, на що варто сподіватися, то ліпше б я добряче покурила чи сходила в кіно».

* * *

Світанок неділі, 8 вересня, приніс із собою разюче протиставлення безхмарного літнього неба і чорної стіни диму у Вест-Енді. Мешканці Морнінгтон-Кресенту в Кемден-тауні прокинулися й побачили, що з вікна другого поверху будинку стирчить двоповерховий автобус. Угорі, скільки сягало око, безтурботно похитувалися сотні загороджувальних аеростатів, які світанок забарвив у симпатичний рожевий відтінок. На Даунінг-стріт, 10 черговий приватний секретар Джон Мартін вийшов із бомбосховища, у якому провів ніч, і з подивом з'ясував, «що Лондон досі стоїть».

Унаслідок нічного рейду чотириста людей загинули, ще тисяча шістсот дістали важкі поранення. Багатьом містянам ця ніч подарувала ще один перший досвід: вигляд мерця. Підійшовши до руїн за будинком, у якому жила його родина, вісімнадцятирічний Лен Джонс побачив, що з-поміж уламків стирчать дві голови. «Одну я впізнав: то був китаєць містер Сей, одне око мав заплющене, тоді я й почав розуміти, що він помер»⁴⁶². А всього лише кілька годин тому тут був спокійний лондонський район. «Побачивши мертвого китайця, я забився в корчах і не міг вдихнути. Я весь тремтів. Тоді подумав собі: мабуть, я теж помер, як і вони, тож запалив сірника і спробував підпалити собі палець. Я тримав того сірника, щоб переконатися, що живий. Переконатись то я переконався, але здавалося, що я не можу бути живим, що це кінець світу».

Люфтваффе втратили сорок літаків, Королівські ВПС — двадцять вісім, іще шістнадцять винищувачів зазнали серйозних ушкоджень. Німецький ас Адольф Галланд вважав, що це успіх. «Сьогодні, — сказав він, — ми відбулися навдивовижу малими втратами»⁴⁶³. Його командувач, фельдмаршал Альберт Кессельрінг, назвав цей рейд великою перемогою, згадавши не без прикрас, як на мисі Бланнез

Герінг «ударився в багатослівне помпезне звернення до німецького народу, огидне мені і як чоловікові, і як солдатові»⁴⁶⁴.

Після сходу сонця Черчилль із найближчим оточенням — детективом, друкаркою, секретарем, солдатами і, можливо, котом Нельсоном — примчав із Чекерсу: він хотів оглянути постраждалі частини міста, а найважливіше, зробити це якнайпомітніше.

Бівербрук теж поспіхом повернувся до міста. Він переконав свого секретаря Девіда Фаррера, який працював над книжкою про Міністерство авіапромисловості, зобразити все так, ніби він був у місті під час усього рейду.

Спочатку Фаррер опирався. Він намагався змусити Бівербрука поступитися, нагадавши, що чимало його підлеглих чули, як він сповістив про від'їзд до замиського будинку відразу після обіду в суботу, у день рейду. Але Бівербрук стояв на своєму. Згодом Фаррер написав у мемуарах: «Мабуть, озираючись назад, лорд Бівербрук не міг собі уявити, щоб він, міністр авіапромисловості, не побачив тієї катастрофічної миті повітряної війни на власні очі; отже, він був на місці — більше тут сказати нічого»⁴⁶⁵.

Непередбачувані чари

Пожежі ще не відгоріли, а рятувальні бригади ще відкопували тіла загиблих з-під уламків будівель, коли Черчилль приїхав до Іст-Енду в незмінному супроводі інспектора Томпсона, свідомого небезпек цього візиту. З ними був і Мопс Ісмей; його добре, немов у песика, обличчя осунулося від недосипання і скорботи через ті ошелешені душі, повз які проїжджав їхній кортеж. «Наслідки виявилися значно нищівніші, ніж я собі уявляв, — писав Ісмей⁴⁶⁶. — Усюди досі лютували пожежі; від деяких великих будівель залишилися самі кістяки, а від багатьох менших — гори каміння». Найглибше його вразило видовище паперових прапорів Великої Британії, вкопаних у кучугури розтрощеної деревини і цегли. Від цього, пише він, «грудка стала поперек горла».

Черчилль розумів, який вплив мають символічні вчинки. Він зупинився біля бомбосховища, у якому від влучання бомби загинули сорок людей; перед ним почав збиратися велелюдний натовп. На мить Ісмей злякався, що перехожі можуть болісно сприйняти появу Черчилля, обурені нездатністю влади захистити їхнє місто, але мешканці Східного Лондона, здавалося, були в захваті. Ісмей почув, як хтось вигукнув: «Старий добрий Вінні! Ми так і думали, що ти до нас приїдеш. Ми витримаємо. Дай їм здачі». Колін Перрі, який спостерігав за рейдом із велосипеда, побачив Черчилля й написав у щоденнику: «Він видавався непереможним, бо таким він і є. Незламний, вольовий, пронизливий».

Незламний, так, але часом він не приховував сліз, уражений спустошенням і стійкістю людей. В одній руці Черчилль тримав велику

білу хустинку, якою витирав очі; іншою він схопився за держак своєї тростини.

«Бачите, — вигукнула старша жінка, — йому не байдуже; він плаче».

Коли він підійшов до групи понурих людей, які дивилися на те, що лишилося від їхніх осель, одна жінка крикнула: «Вінні, коли вже ми бомбардуватимемо Берлін?».

Черчилль крутнувся, потрусив кулаком, у якому затиснув тростину, і гаркнув: «Це ви залиште мені!».

Тут у людей кардинально змінився настрій, як зауважив урядовий службовець на ім'я Семюел Баттерсбі. «Вони враз повеселішали, — писав він⁴⁶⁷. — Усі відчували задоволення й підбадьорилися». Він вирішив, що ліпшої відповіді тієї миті годі було й шукати. «Що міг сказати прем'єр-міністр у такі часи, за таких безнадійних обставин, що не пролунало б жалюгідно недоречно чи навіть відверто небезпечно?» Баттерсбі побачив у цій відповіді наочний приклад «Черчиллевих неповторних непередбачуваних чарів» — його здатність перетворювати «похмурий смуток трагедії на жорстокий, але надійний плацдарм остаточної перемоги».

Черчилль з Ісмеєм оглядали Іст-Енд до пізнього вечора, додавши клопоту доковим чиновникам та інспекторові Томпсону. Коли звечоріє, пожежі вказуватимуть шлях для наступного нападу, який невідворотно станеться. Чиновники радили Черчиллю негайно покинути цю місцевість, але, як писав Ісмей, «той був у надзвичайно впертому настрої й не поступався бажанням побачити все»⁴⁶⁸.

Коли стемніло, бомбардувальники справді повернулися. Черчилль з Ісмеєм сіли в авто. Коли водій проривався крізь перекриті й загороджені вулиці, перед ними впав блок бомб із запальною сумішшю: вони блищали й сичали, неначе хтось перекинув відро зі зміями. Черчилль — на думку Ісмея, «вдаючи із себе наївного», — запитав, що це впало. Ісмей відповів. Знаючи, що Люфтваффе використовують бомби із запальною сумішшю, щоб підсвітити цілі для бомбардувальників, які невдовзі з'являться, він додав: це означає, що їхнє авто зараз «в епіцентрі циклону».

Однак для цього вистачило б і пожеж, які досі палали. Люфтваффе призначили перший рейд на суботу по обіді, щоб пілоти бомбардувальників устигли знайти Лондон засвітла за координатами,

без радіонавігації. Пожежа, яку вони розпалили, горіла всю ніч, указуючи шлях кожній наступній хвилі бомбардувальників. Й однак бомби здебільшого не влучали в цілі й падали на місто без системи, і це спонукало спостерігача з ВПС США Карла Спааца написати в щоденнику: «Схоже на те, що розпочалося килимове бомбардування Лондона»⁴⁶⁹.

Повернувшись на Даунінг-стріт, 10 пізно вночі, Черчилль з Ісмеєм побачили в центральному вестибюлі персонал і міністрів, схвилюваних, що Черчилль не повернувся до темряви.

Він пройшов повз них, не зронивши ані слова.

Тоді Ісмея почали ганити за те, що той наразив прем'єр-міністра на таку небезпеку. На це Ісмей відповів, що «кожен, хто вважає себе спроможним контролювати прем'єр-міністра під час таких вилазок, наступного разу може спробувати сам»⁴⁷⁰. Переповідаючи цей епізод, Ісмей зауважив, що насправді вдався до значно грубішої лексики.

* * *

Занепокоєний, що істерія на тлі наступу може призвести до плутанини, уранці в неділю генерал Брук, командувач Військ метрополії, проінструктував своїх командувачів віддавати наказ бити в церковні дзвони тільки в тому разі, якщо вони самі *побачили* висадку понад двадцяти п'яти десантників, а не почули дзвони деінде чи хтось їм про це сказав.

Сигнал тривоги «Кромвелл» досі був у силі. Страх наступу посилювався.

* * *

У нападі 7 вересня Бівербрук побачив небезпечну пересторогу. Повернувшись у Лондон, він скликав на екстрену нараду підлеглих першої ланки — своїх радників — і видав розпорядження про тектонічні зміни у структурі авіаційної промисловості країни. Відтепер великі виробничі центри мали бути розформовані й розбиті на вузли в різних куточках країни. Завод «Спідфайр» у Бірмінгемі поділили на двадцять три будівлі у вісьмох містах; великий завод «Вікерс» із десятима тисячами працівників розосередили в сорока двох пунктах, де працювало щонайбільше по п'ятсот людей. Бівербрук

пішов на вчинок, який неминуче мав розпалити нову бюрократичну ворожнечу, і присвоїв право реквізиції виробничих приміщень на власний розсуд, незалежно від їхнього розташування, — за винятком тих, що вже були зайняті чи призначені для якогось життєво важливого воєнного напрямку.

Крім того, у Бівербрука виникли побоювання, пов'язані зі зберіганням щойно вироблених літаків до моменту передавання бойовим ескадрильям. Доти нові літаки стояли у великих складських приміщеннях, зазвичай на аеродромах Королівських ВПС, але тепер Бівербрук наказав розпорошувати їх сільською місцевістю, ховати в гаражах і сараях, щоб уникнути катастрофічних втрат, яких може завдати навіть один влучний пілот. Це непокоїло його ще від липня, коли він відвідав склад-депо у Брайз-Нортоні, що на захід від Оксфорда, і побачив там щільне скупчення величезної кількості літаків, «беззахисних перед нападом ворога», як він зазначив у записці Черчиллю⁴⁷¹. Півтора місяця по тому його побоювання справдилися: через напад на цю базу лише двох німецьких літаків було знищено кількадесят повітряних суден. Нові ангари почали називати «Гніздами вільшанки».

Бівербрукова програма розосередження здійснювала у бюрократичних колах цілу хвилю обурення. Він присвоїв будівлі, які інші міністерства забронювали для себе. «То було свавілля, то було [...] піратство у граничному вияві», — написав його секретар Девід Фаррер⁴⁷². Однак Бівербрук вважав, що логіка розосередження переважає над будь-яким спротивом. «Він отримав приміщення на час бойових дій, — пише Фаррер, — і набув ворогів на все життя».

Темп виготовлення нових літаків також знизився, хоча це здавалося невисокою платою за впевненість у тому, що жоден рейд не зашкодить виробництву в довгостроковій перспективі.

* * *

У неділю заступник Гітлера Рудольф Гесс призначив Альбрехту Гаусгоферу зустріч у Бад Годесберзі, містечку на Рейні. На відміну від попередньої дев'ятигодинної наради з батьком Альбрехта, ця зустріч тривала мізерних дві години. «Я мав змогу говорити цілком відверто», — згодом зазначив Альбрехт у пам'ятній записці про цю бесіду⁴⁷³. А

обговорювали вони те, як повідомити впливовим англійським високопосадовцям, що Гітлера справді цікавить угода про мир. За словами Гесса, Гітлер не бажав знищити Британську імперію. Гесс запитав: «Невже в Англії хтось не готовий до миру?».

Упевнений у дружбі із заступником Гітлера, Альбрехт дозволив собі таку прямоту, за яку іншого могли б запроторити в концтабір. Англійцям, сказав він, необхідні докази того, що Гітлер дотримається умов мирного договору, адже «практично всі впливові англійці вважають угоду, підписану фюрером, нікчемним клаптиком паперу».

Це спантеличило Гесса. Альбрехт навів приклади, а потім спитав заступника: «Які гарантії має Англія, що ми вкотре без вагань не порушимо умов нового договору, якщо нам таке буде зручно? Необхідно розуміти, що навіть в англо-саксонському світі фюрера вважають земною подобою Сатани, з яким потрібно боротися».

Згодом вони заговорили про можливість звернутися до посередника і зустрітися з ним у нейтральній країні. Альбрехт запропонував свого друга герцога Гамільтона, «який має необмежений доступ до всіх важливих осіб у Лондоні, навіть до Черчилля й короля». Не відомо, чи знав про це Альбрехт, але тепер герцог був іще й начальником сектора ППО Королівських ВПС.

Через чотири дні до Гамільтона вже прямував лист окільним шляхом, який виміркували Гесс із Альбрехтом. У тому листі була завуальована пропозиція зустрічі герцога з Альбрехтом на нейтральній території, у Лісабоні. Альбрехт підписав листа ініціалом «А», сподіваючись, що герцог зрозуміє, хто відправник.

Герцог не відповідав. Коли мовчанка з англійського боку затягнулася, Гесс збагнув, що потрібно шукати до нього більш прямий підхід. До того ж вважав, що ним керує якась таємнича рука. Він написав своєму синові Вольфу на прізвисько Буц:

«Буц! Май на увазі: я мушу розповісти тобі про вищі сили, які мають сильний вплив на долю, назвімо їх божественними силами. І вони втручаються в наше життя — принаймні в часи надзвичайних подій»⁴⁷⁴.

У самий розпал літньої ідилії у Брекслз-голлі Мері Черчилль обрала дуже невдалий момент — неділю, 8 вересня, день після колосального повітряного рейду на Лондон, — для того, щоб знову попросити у батьків дозволу повернутися до міста.

«Я так часто вас усіх згадую, — написала вона в листі Клементині, — і мені нестерпно жити окремо від вас із татком у ці темні часи. Будь ласка, мамусю, будь ласочка, дозволь мені повернутися»⁴⁷⁵.

Вона з нетерпінням чекала початку роботи в Жіночій добровольчій службі, ЖДС — улітку мама вже домовилася для неї про місце в Лондоні, — але взятися до праці вона зможе тільки після канікул у Брекслі. «Мені так хотілося б бути з вами, взяти на себе частину відповідальності й розпочати роботу», — написала Мері. Дівчина наполегливо попросила Клементину зважити на те, що вона — «особистість, а не “особа в евакуації”».

* * *

Бомбардувальники повернулися до Лондона ввечері, а потім наступного дня, у понеділок, 9 вересня. Бомба влучила у будинок письменниці Вірджинії Вулф у Блумсбері, де була штаб-квартира її видавництва «Гогард-прес». Друга бомба теж влучила в її дім, але вибухнула не відразу: вона здетонувала через тиждень, спричинившись до повної руйнації будівлі. Бомби вперше впали на лондонський Вест-Енд. Одна влучила в територію Букінгемського палацу, але вибухнула пізно вночі, о 01:25, осипавши королівські апартаменти друзками скла. Короля з королевою не було на місці: ночували вони завжди у Віндзорському палаці за тридцять кілометрів від Букінгемського, а щоранку поверталися в Лондон.

Оскільки тепер під вогнем опинився Лондон, батьки Мері, не повівшись на її нещодавні благання, вирішили відправити доньку зимувати в Чекерс, де вона зможе повноцінно працювати в Жіночій добровольчій службі в сусідньому селі Ейлсбері, а не в Лондоні. Вочевидь, Клементина домовилася про зміну місця, не спитавши Мері. «Мабуть, моє життя “влаштували” по телефону», — пише Мері⁴⁷⁶.

У середу, 11 вересня, напередодні від'їзду Мері до Чекерсу, її кузинка Джуді зі своєю мамою Венецією влаштували для Мері день народження і проводи. На цю вечірку вони запросили декількох

льотчиків Королівських ВПС. Гостина тривала ще довго після опівночі. У щоденнику Мері назвала її «найкращою з незапам'ятних часів» і описала зустріч із молодим пілотом на ім'я Ян Проссер. «На прощання він подарував мені такий ніжний і *романтичний* поцілунок під сяйвом місяця й зірок, це ж треба! дуже романтична атмосфера»⁴⁷⁷.

Того вечора її батько виступив із радіозверненням із підземного бомбосховища Кабінету, скориставшись окремим каналом зв'язку «Бі-Бі-Сі» з цим укріпленим приміщенням. Від Даунінг-стріт, 10 до цього комплексу можна було дійти за п'ять хвилин самим серцем урядового кварталу.

Темою його звернення був наступ, який здавався чимраз невідворотнішим. Черчилль, як завжди, поєднав оптимізм із голою правдою. «Ми не знаємо, — сказав він, — коли вони прийдуть; неможливо сказати з певністю, чи вони взагалі прийдуть. Але не можна заплющувати очі на підготовку потужного повномасштабного наступу на наш острів, до якої підійшли з фірмовою німецькою педантичністю й методичністю, а також на те, що він може розпочатися вже зараз — наступ на Англію, Шотландію, Ірландію чи й на всі три країни»⁴⁷⁸.

Черчилль застеріг: якщо Гітлер справді планує піти в наступ, це має статися вже скоро, поки погода не погіршилася, інакше десантним військам вторгнення доведеться дорого заплатити за напади Королівських ВПС. «Отже, орієнтовно наступний тиждень слід вважати дуже важливим для нашої історії. Його можна порівняти з тим, коли іспанська Армада наближалася до Ла-Маншу [...] чи Нельсон стояв між нами і Великою армією Наполеона в Булоні». Однак, застеріг він, остаточний результат цього періоду матиме «значно серйозніші наслідки для життя й майбутнього цивілізованого світу, ніж ці звияжні часи, які вже давно минули».

Щоб не залякати людей своїми коментарями, Черчилль дав їм підстави для надії та героїзму. Він сказав, що Королівські ВПС потужні як ніколи, а Війська місцевої оборони налічують півтора мільйона осіб.

Бомбардування Лондона він назвав «намаганням зламати наше славетне острівне плем'я безсистемними вбивствами і руйнацією». Однак намагання «цього недоброго чоловіка» дали зворотний ефект, сказав Черчилль. «Він розпалив вогонь у серцях британців — і тут, і в

усіх куточках світу, — що палатиме ще довго після того, як від пожарища, яке він улаштував у Лондоні, не залишиться жодного сліду».

То була похмура промова, але вона пролунала у вечір, який несподівано розчулив лондонців попри чергову навалу німецьких бомбардувальників. Цей спалах хоробрості зумовила зовсім не Черчиллева промова, а його хист розуміти те, що прості вчинки можуть мати величезні наслідки. Лондонців обурило, що під час нічних рейдів Люфтваффе неначе з'являлися і зникали коли заманеться: їх не стримували ані Королівські ВПС, сліпі вночі, ні чомусь мовчазні зенітні гармати. Гарматній обслузі наказали економити боєприпаси і стріляти лише в тому разі, коли вгорі видно літак, тож працювати їм випадало нечасто. Черчилль наказав збільшити кількість гармат у місті: з дев'яноста двох вона зросла майже до двохсот. А найважливіше те, що Черчилль наказав гарматній обслузі не шкодувати набоїв, хоча він прекрасно розумів, що гармати збивають літаки вкрай рідко. Його накази набули чинності увечері середи, 11 вересня. Вони одразу навдивовижу сильно вплинули на настрої цивільного населення.

Гармати гатили щодуху; один чиновник назвав це «дикою і загалом безконтрольною стріляниною»⁴⁷⁹. Вогні прожекторів прочісували небо. Снаряди розривалися над Трафальгарською площею і Вестмінстером, мов феєрверки; шрапнель сипалася на вулиці рясним дощем, на радість мешканцям Лондона. Зброя видавала «грандіозний звук, що охопив серце Лондона тремкими, нищівними, сліпучими вібраціями», — писав письменник Вільям Сансом⁴⁸⁰. Сам Черчилль обожнював звуки гармат; він не йшов до бомбосховища, а біг до найближчої вогневої точки і спостерігав. Ця нечувана какофонія «неабияк підбадьорила людей, — писав приватний секретар Джон Мартін. — Люди в доброму гуморі, а на ранок після п'ятої безсонної ночі всі мали геть інакший вигляд — веселий і впевнений. Прецікава особливість психології мас — полегшення, яке дарує удар у відповідь»⁴⁸¹. Звіти Служби внутрішньої розвідки за наступний день підтвердили такий ефект: «Сьогодні основною темою обговорення є вчорашній зенітний шквал. Він істотно покращив моральні настрої: у

колективних бомбосховищах люди веселилися, а, судячи з їхніх бесід, шум став для них приємним потрясінням»⁴⁸².

І це ще не все: у середу, коли Черчилль виголошував промову, а гармати несамовито стріляли, надійшла звістка про те, що напередодні Королівські ВПС уперше завдали потужного удару по Берліну. «Найжорстокіше бомбардування на цей момент», — написав у себе в щоденнику Вільям Ширер⁴⁸³. Він відзначив, що Королівські ВПС уперше скинули на місто багато бомб із запальною сумішшю. Декілька з них упало в саду доктора Йозефа Геббельса.

Сон

Повітряні рейди на Лондон тривали, а побутові проблеми буденного життя — наприклад нескінченне крапання дощу крізь пробитий шрапнеллю дах — стали обтяжливими. Оскільки скло було в дефіциті, вікна доводилося латати деревом, картоном чи полотном. Черчилль вважав, що на тлі наближення зими керівник Люфтваффе Герінг узяв за мету «потрощити якомога більше скла»⁴⁸⁴. Регулярно траплялися перебої в постачанні електроенергії та газу. Поїздки на роботу перетворилися на довгий виснажливий процес: одна година могла розтягнутися на чотири, якщо не більше.

Одним із найтяжчих наслідків було недосипання. Ніч роздирали сирени, бомби і тривога, а тепер іще й стрілянина зенітних гармат. За даними Служби внутрішньої розвідки, «люди, які мешкають неподалік розташування зеніток, страждають на серйозне недосипання. Як показала низка опитувань поблизу однієї гармати в Західному Лондоні, люди сплять там значно менше за інших, тих, що живуть на кілька сотень метрів далі»⁴⁸⁵. Але ніхто не хотів, щоб гармати замовкли. «Люди нечасто скаржаться на недосипання, й пояснити це можна насамперед незвіданим збудженням, яке зумовлює гарматний шквал. Однак за серйозним браком сну потрібно спостерігати».

Лондонці, які ховалися в колективних бомбосховищах, з'ясували, що для сну вони не пристосовані: довоєнні розробники планів цивільної оборони не врахували нічних рейдів. «Тепер я боюся не бомб, а втоми, — пише одна державна службовиця в щоденнику для “Масс обсервейшн”. — Ти намагаєшся попрацювати і зосередитися, а після безсонної ночі знай сидиш собі з виряченими очима. Я з радістю померла б уві сні, якби тільки могла заснути»⁴⁸⁶.

За даними одного опитування, 11 вересня 31 % респондентів не спав усю ніч⁴⁸⁷. Ще 32 % спали менш ніж п'ять годин. Лише 15 % відповіли, що їм вдалося поспати понад шість годин. «Усі говорили тільки про одне: де і як поспати», — пише Вірджинія Каулз⁴⁸⁸. Особливо складно було з «де». «На цю тему кожен мав власну теорію: комусь подобався підвал, інші казали, що на горищі безпечніше, ніж застрягнути під уламками; хтось радив вирити вузьку траншею в саду на задньому подвір'ї, а інші наполягали на тому, що це все байдуже — ліпше вже померти в ліжку з усіма зручностями».

Незначний відсоток лондонців ховався в метро, хоча згодом народився популярний міф, буцімто весь Лондон скупчувався на глибоких станціях метрополітену. В ніч проти 28 вересня, коли поліція нарахувала найбільше людей, що переховувалися на станціях підземки, їхня загальна кількість сягнула 177 тисяч, тобто близько 5 % тогочасного населення Лондона⁴⁸⁹. Спочатку Черчилль цього й хотів. Великі скупчення людей на станціях малювали в його уяві жаску картину сотень чи навіть тисяч загиблих від однієї бомби, яка може потрапити на платформу поїздів глибоко під землею. 17 вересня бомба справді влучила в зупинку підземки «Марбл Арч» і забрала життя двадцятьох людей, а в жовтні внаслідок чотирьох прямих влучань у станції метро шістсот людей загинули чи отримали поранення. Однак саме Проф переконав Черчилля в необхідності глибоких бомбосховищ, де за потреби зможе розміститися багато людей. «Наростає страшне невдоволення», — сказав йому Проф. Люди бажали «нічної безпеки і спокою»⁴⁹⁰.

Однак, за даними опитування в листопаді, 27 % мешканців Лондона користувалися домашніми бомбосховищами — так званими «бомбосховищами Андерсона», які назвали на честь Джона Андерсона, міністра внутрішньої безпеки. То були металеві кабінки, призначені для заховування на подвір'ї чи в саду. Стверджували, що вони захищають від усього, крім прямого влучання, хоча люди не знали, як убезпечитися від підтоплення, плісняви і холоду, який пробирає до кісток. Значно більше лондонців — за даними одного підрахунку, аж 71 % — просто залишалися вдома: часом у підвалі, часто в ліжку⁴⁹¹.

Черчилль ночував на Даунінг-стріт, 10. Коли прилітали бомбардувальники, він, на превеликий жах Клементини, вилазив на

дах і дивився на них.

* * *

У четвер, 12 вересня, двотонна бомба — певно, різновиду «Сатана» — впала перед собором Святого Павла, зайшла углиб на вісім метрів, але не вибухнула. Чоловіки прорили до неї тунелі й через три дні обережно витягли на поверхню. Ці копачі були серед перших, хто за мужність отримав нову цивільну відзнаку, створену на вимогу короля: Хрест Георга.

Наступного дня бомби знову впали на Букінгемський палац, і цього разу королівське подружжя врятувалося дивом. Воно приїхало з Віндзорського палацу в погоду, за якої рейди мали би бути малоймовірними: з неба, густо затягнутого хмарами, падав дощ. Королівське подружжя розмовляло з приватним секретарем короля Алеком Гардінджем у горішній кімнаті, яка виходила на велике чотирикутне подвір'я в центрі палацу, аж раптом вони почули гуркіт літака і побачили дві бомби. Палац здригнувся від двох вибухів. «Ми перезирнулися, а тоді стрімголов помчали в коридор, — написав король у щоденнику⁴⁹². — Все сталося за лічені секунди. Ми не могли збагнути, як не загинули». Король не сумнівався, що визначеною ціллю був саме палац. «Очевидці бачили, як літак рухається під хмарами вздовж Меллу. Він виринув із хмар і скинув дві бомби на подвір'я перед палацом, а ще дві — на чотирикутне подвір'я: одну в каплицю і ще одну — в сад». Констебль, який охороняв палац, сказав королеві, що то був «прекрасний бомбардувальний маневр».

Хоча громадськість швидко дізналася про саме бомбардування, факт ризикованого порятунку королівського подружжя довго тримали в таємниці навіть від Черчилля, який довідався про нього значно пізніше, коли записував свої спогади про війну. Цей епізод глибоко вразив короля. «Моторошний досвід, який я не волів би пережити знову, — звірився він щоденнику⁴⁹³. — Безсумнівно, надалі це навчило мене завжди “шукати укриття”, але дотримуватися виключно оборонної тактики теж не варто». Та на певний час король утратив спокій. «Мені дуже не сподобалося сидіти у себе в кімнаті у понеділок і вівторок, — написав він наступного тижня. — Я зауважив, що не можу читати, не можу всидіти на місці та визирую у вікно».

Був у бомбардування й позитивний бік. Король зауважив, що цей напад наблизив їх із дружиною до народу. Королева висловилася стисло: «Я рада, що нас бомбардували. Тепер відчуваю, що можу дивитися Іст-Енду в очі»⁴⁹⁴.

З наближенням вихідних страх наступу посилювався. Місяць був майже повний, сподівалися на сприятливі умови припливу і відпливу, тож лондонці почали називати ці дні «вихідними наступу». У п'ятницю, 13 вересня, командувач Збройних сил метрополії генерал Брук написав у щоденнику: «Таке враження, що вже завтра почнеться наступ від Темзи до Плімута! Цікаво, чи завтра в цей час ми будемо у самій гущині подій?»⁴⁹⁵.

Ці побоювання були такими серйозними, що в суботу Черчилль видав розпорядження Мопсу Ісмею, секретареві Кабінету воєнного часу Едварду Бріджесу та іншим чиновникам високого рангу. Він попросив їх відвідати спеціальне укріплене укриття під назвою «Загін», розташоване на південному заході Лондона; у найгіршому разі уряд зможе заховатися там і продовжувати роботу. Сама думка про евакуацію Вайтголла була для Черчилля ненависною: він боявся, що це дасть поразницький сигнал суспільству, Гітлеру й насамперед Америці. Але тепер ситуація загострилася. У тій записці Черчилль наказав міністрам оглянути відведені їм приміщення й «бути готовими негайно туди переїхати». Під час зборів він вимагав утриматися від розголосу.

«Варто чекати, — написав він, — що район Вайтголл-Вестмінстер може будь-якої миті опинитися під потужним вогнем. Метод Німеччини — дестабілізація центральної влади як необхідна передумова масштабного наступу на країну. Вони так чинили скрізь. Вони неодмінно так учинять і тут, де ландшафт дуже впізнаваний, а річка й високі будівлі слугують надійним орієнтиром і вдень, і вночі»⁴⁹⁶.

* * *

Страх наступу зростав, ходили різні чутки, і все-таки на вихідних багатьом батькам та матерям із Лондона й інших куточків Англії знову стало спокійно на душі. З величезним полегшенням вони посадили в Ліверпулі своїх дітей на борт корабля «Сіті оф Бенарес», який мав

евакуювати їх до Канади. Всі сподівалися захистити дітей від бомб і неминучого наступу Німеччини. На борту було дев'яносто дітей: деякі їхали з матерями, інші — самі. У пасажирському маніфесті був один хлопчик, якому зробили обрізання після народження, тож батьки боялися, що загарбницькі війська можуть прийняти його за єврея.

Через чотири дні після відправлення, майже за тисячу кілометрів від берега, під час лютого шторму в той корабель влучила торпеда субмарини, і він затонув. Загинули 265 людей, зокрема сімдесят дітей із тих дев'яноста, що були на борту.

Умови ув'язнення

У Чекерсі Мері Черчилль оселилась у кімнаті на третьому поверсі, куди можна було потрапити спіральними сходами із зали Готрі, розташованої поверхом нижче. До неї можна було увійти й традиційнішим шляхом, із коридору, але Мері більше подобалися сходи. То була відокремлена кімната на незаселеному поверсі, в ній часто бувало зимно й гуляли протяги, а вітри, за словами Мері, «завивали» навколо зовнішніх стін. Там була скошена стеля і стояв великий камін, який мало допомагав від холоду. Мері її обожнювала.

Цю кімнату сповнювали таємниці, а ще, як і все інше в Чекерсі, вона нагадувала про далеке минуле. Її століттями називали «в'язницею» — назва виникла через один епізод 1565 року, пори, за якої королівська немилість могла мати дуже прикрі наслідки⁴⁹⁷. Ув'язнена, також Мері (леді Мері Грей, молодша сестра значно відомішої леді Джейн Грей, з якою вчинили набагато гірше: 1554 року її стратили), вирішила таємно одружитися з простолюдином Томасом Кізом, що відповідав за безпеку королеви Єлизавети I. Цей шлюб принижував королеву з огляду на цілу низку причин, не остання з яких — імовірність того, що він зумовить насмішки королівської родини. Річ у тім, що наречена була мініатюрною, може, навіть карлицею, а наречений — велет, якого називали найкремезнішим чоловіком при дворі. Секретар королеви сер Вільям Сесіл назвав цю пару «потворною»⁴⁹⁸. Королева кинула Кіза до Флітської в'язниці й наказала тогочасному власникові Чекерсу Вільяму Готрі замкнути леді Мері в будинку на невизначений термін, дозволивши тільки зрідка прогулянки на свіжому повітрі. Мері випустили через два роки, чоловіка — ще через рік, але більше вони не бачилися.

Із двох маленьких вікон відкривався краєвид на пагорб Бікон-Гілл. Уночі, хоча від Чекерсу до Лондона було шістдесят кілометрів, сучасна Мері бачила далекі спалахи зенітних гармат і чула характерні звуки вибухів та гуркіт. Нерідко над будинком пролітали літаки, подеколи спонукаючи її ховати голову під покривало.

Мері зрозуміла, що в робочі дні тут, найімовірніше, буде дуже тихо, хоча її надзвичайно потішило, що у перші вихідні її батьки привезли з Чартвеллу «Нану» Вайт, жінку, яка гляділа її маленькою. Допомогало їй те, що її невістка Памела Черчилль теж переховувалась у будинку «в нетерплячому очікуванні маленького Вінстона», як зауважила Мері у щоденнику.

Будинок помітно пожвавішав у п'ятницю, 13 вересня, після приїзду Черчилля, Клементини і чергового приватного секретаря Джона Мартіна, а ще Мері не могла дочекатися святкування свого вісімнадцятого дня народження в неділю.

До того ж на тих вихідних сталися, за словами Мері, «захопливі події, що прикували до себе всю увагу».

* * *

Черчилль із Клементиною пробули в Чекерсі до суботнього обіду, а по обіді вирушили в Лондон. Черчилль планував повернутися наступного дня на вечірку; Клементина повернулася ввечері — із сюрпризом. «Попри рейди матуся замовила мені чудовий торт! — написала Мері в щоденнику. — Як приємно!»⁴⁹⁹

Того вечора Мері розмірковувала про своє дорослішання в розлоному дописі у щоденнику: суботу вона назвала «останнім днем “солодкого сімнадцятиліття”!»⁵⁰⁰. Так, війна тривала, але Мері нічого не могла вдіяти: вона впивалася життям. «Який чудесний вийшов рік! — написала вона. — Гадаю, він назавжди залишиться в моїх спогадах. Він став для мене дуже щасливим — попри горе й нещастя у світі. Сподіваюся, це не означає, що я товстошкіра (і справді не вважаю себе такою), але чомусь я просто не могла не бути щасливою».

Вона помітила за собою високу чутливість до світу, що її оточує. «Гадаю, я відчула страх, тривогу і горе в малих дозах уперше в житті. Обожнюю бути молодого й не дуже хочу, щоб мені виповнювалося

вісімнадцять. Мої вчинки нерідко бувають безглуздими і “скаженими”, й однак за останній рік я дуже подорослішала. Мене це тішить».

Мері лягла спати під спалахи артилерійського вогню над далеким Лондоном.

* * *

Черчилль повернувся до Чекерсу на обід. Потім, зауваживши, що «погода сьогодні сприятлива для ворога», разом із Клементиною, Памелою і секретарем Мартіном вирішив ще раз навідатися до оперативного центру Винищувального командування в Аксбриджі⁵⁰¹. По прибутті Черчилля, Клементину та інших провели до Оперативного пункту, розташованого на глибині п'ятнадцять метрів під землею; Черчиллю він нагадував маленький театр заввишки у два поверхи й завширшки вісімнадцять метрів. Спочатку в кімнаті було тихо. Того дня вже відбувся масштабний повітряний бій, коли берегову лінію перетнуло понад двісті бомбардувальників у супроводі винищувачів, але зрештою він стих. Коли Черчилль та інші спустилися, командувач авіаційної групи № 11, віцемаршал авіації Кіт Парк, сказав: «Не знаю, чи сьогодні ще щось станеться. Поки що все спокійно».

Родина влаштувалася, за визначенням Черчилля, у «бельетажі»⁵⁰². Внизу на столі лежала велетенська мапа, над якою працювало близько двадцяти чоловіків і жінок, а також було кілька асистентів, що відповідали на телефонні дзвінки. Всю протилежну стіну займав світловий щит із вервечками різнокольорових лампочок, які позначали поточний статус кожної ескадрильї. Червоні лампочки позначали винищувачі в бою; інша вервечка — літаки, що повертаються на аеродром. Офіцери в застланому диспетчерському пункті — Черчилль називав його «ложею біля сцени» — оцінювали інформацію, яку їм надавали по телефону оператори радіолокаційних станцій і тридцятитисячна мережа спостерігачів від Міністерства авіації.

Тиша тривала недовго. Над Дьєппом, на узбережжі Франції, радар виявив скупчення літаків, які прямували до Англії. За попередніми даними, загальна кількість літаків, які наступали, сягала «40 плюс». На щиті на дальній стіні засвітилися лампочки, які показали, що тепер ескадрильї винищувачів Королівських ВПС перебувають «у стані

готовності», тобто готові вилітати за дві хвилини. Надходили нові повідомлення про наближення німецьких літаків: оголошували їх монотонно, ніби поїзди на вокзалі.

«Двадцять плюс».

«Сорок плюс».

«Шістдесят плюс».

«Вісімдесят плюс».

Персонал, який працював за столом, почав переміщувати диски на стільниці в напрямку Англії. Ці диски показували наступ німецьких військ. На дальній стіні замигтіли лампочки, коли сотні «гаррікейнів» і «спітфайрів» здійнялися в повітря з різних точок на південному сході Англії.

Німецькі диски впевнено просувалися вперед. Лампочки на світловому щиті, які позначали резервні літаки, згасли: це означає, що кожен винищувач авіаційної групи № 11 брав участь у бойових діях. Телефонем почав надходити цілий потік сповіщень від наземних спостерігачів, які повідомляли про появу німецьких літаків, їхній тип, номер, напрямок і приблизну висоту. Зазвичай під час одного рейду таких повідомлень надходило тисячі. За спогадами Черчилля, один молодий офіцер скеровував винищувачі цієї групи в напрямку загарбника «спокійним, тихим і монотонним голосом». Віцемаршал Парк помітно нервувався, ходив туди й назад за спиною того офіцера і час від часу випереджував його своїми наказами.

Під час битви Черчилль спитав:

— Які ще у нас є резерви?

Парк відповів:

— Більше немає.

Черчилль добре знався на веденні війни і розумів, що ситуація дуже складна. Винищувачам Королівських ВПС вистачало пального приблизно на півтори години польоту, а потім їм доводилося здійснювати посадку, щоб заправитися й перезарядити кулемети. На землі вони були б небезпечно вразливими.

Невдовзі світловий щит показав, що ескадрильї винищувачів Королівських ВПС повертаються на базу. Черчилль розхвилювався. «Уявляю собі масштаби втрат, якби під час дозаправки на землі наші

винищувачі перестріли наступні хвилі “40 плюс” чи “50 плюс”!» — написав він⁵⁰³.

Але й німецькі винищувачі наближалися до своєї експлуатаційної межі. Бомбардувальники, яких вони супроводжували, могли б залишатися у повітрі значно довше, однак, як і в їхніх суперників із Королівських ВПС, тривалість польоту винищувачів Люфтваффе обмежувалася лише дев'яноста хвилинами, за які їм потрібно було перелетіти через Ла-Манш, щоб повернутися на прибережні бази. Бомбардувальники не могли ризикувати летіти без супроводу, тож їм теж доводилося повертатися. Ці обмеження, за словами німецького аса Адольфа Галланда, «заважали що далі, то більше». Під час одного рейду його загін утратив дванадцять винищувачів, п'ятьом з яких довелося здійснити так звану посадку «на черево» на берегах Франції, а решті сімом — аварійну посадку на воду Ла-Маншу. Літак «Me-109» тримався на воді близько хвилини. За словами Галланда, цього «заледве вистачає, щоб пілот відстебнувся й виборсався з літака», після чого йому було потрібно надати рятувальний жилет «Мей Вест» або маленьку гумову шлюпку і подати сигнал ракетою, сподіваючись на те, що повітряно-рятувальна служба Люфтваффе його витягне.

Черчилль бачив, як на світловому щиті з'являється дедалі більше ескадрилей Королівських ВПС, що повертаються на аеродроми. Однак працівники за столом із мапою теж почали переміщати диски, які позначають німецькі бомбардувальники, в напрямку Ла-Маншу та французьких берегів. Битва завершилася.

Коли Черчиллі піднялися на поверхню, пролунав сигнал відбою повітряної тривоги. Благоговіючи від думки про безліч молодих пілотів, які стрімголов кидаються в бій, в автомобілі Черчилль промовив сам до себе: «Бувають часи, коли однаково добре і жити, і вмирати».

Вони повернулися в Чекерс о пів на п'яту вечора. Черчилль був виснажений, але йому доповіли, що запланований наступ Союзників — військ Британії та Вільної Франції — на місто Дакар у Західній Африці, який мав очолити генерал де Голль, опинився під несподіваною загрозою атаки військових суден, які не дісталися Британії й потрапили під контроль пронімецького уряду Віші. О п'ятій

п'ятнадцять він швидко зателефонував у Лондон і порадив скасувати операцію під кодовою назвою «Загроза», а тоді ліг перепочити.

Зазвичай він спав близько години. Того дня, виснажений напруженою повітряною битвою, він проспав до восьмої вечора. Прокинувшись, Черчилль викликав чергового секретаря Мартіна, який приніс останні новини звідусіль. «Вони були огидні, — пригадує Черчилль⁵⁰⁴. — Тут щось пішло не так; там якась затримка; той дав незадовільну відповідь; в Атлантичному океані прикрі затоплення».

Хороші новини Мартін приберіг на кінець.

«Однак, — сказав він Черчиллю, — повітряна війна врівноважує всі прикрі новини. Ми збили сто вісімдесят три, а втратили до сорока». Ці цифри були настільки кричущими, що 15 вересня почали називати Днем битви за Британію в усій імперії, хоча ці цифри також виявилися неточними і, як завжди, дуже роздутими під свіжим враженням від бою.

* * *

Того недільного вечора в Чекерсі сталася ще одна радісна подія — святкування дня народження Мері. Сестра Сара подарувала їй шкіряну теку для нотаток. Подружка надіслала шоколадні цукерки і шовкові панчохи; кузинка Джуді привітала телеграмою. Мері була в захваті від уваги. «Як приємно, що в цей жахливий час усі згадали про мій вісімнадцятий день народження! — написала вона того вечора у щоденнику. — Я за це страшенно вдячна»⁵⁰⁵.

І на завершення додала: «Я лягаю спати вісімнадцятирічною — і дуже щасливою». До того ж Мері тішилася, що наступного дня вона має розпочати роботу в Жіночій добровольчій службі в Ейлсбері.

Берлін

Германа Герінга приголомшили і принизили втрати в повітряному бою, що відбувся в неділю. Командувачі Люфтваффе швидко осягнули справжній масштаб втрат за кількістю літаків, які не повернулися. Королівські ВПС, попри свої заяви, здобули далеко не 183 перемоги, але кількість збитих німецьких літаків і справді була немислимою: 60 повітряних суден, з них — 34 бомбардувальники. Насправді втрат було ще більше, адже не було враховано той факт, що іще 20 бомбардувальників сильно пошкоджені, а багатьох членів екіпажів, які повернулися, дістали з літаків мертвими, скаліченими чи важко пораненими. За остаточними підрахунками, Королівські ВПС втратили лише 26 винищувачів.

Дотепер Герінг стояв на думці про те, що екіпажі німецьких бомбардувальників сміливіші за своїх британських суперників, адже вони атакували і серед білого дня, і вночі, на відміну від боягузів-британців, які здійснювали повітряні напади на Німеччину тільки під прикриттям темряви. Але після цього він призупинив усі масштабні напади в денний час (хоча того ж тижня відбувся ще один великий і дуже дорогий для Люфтваффе денний рейд на Лондон).

«Ми втратили самовладання», — сказав згодом фельдмаршал Ергард Мільх під час допиту⁵⁰⁶. Мільх, якого в серпні 1940 року британська розвідка охрестила «вульгарним чоловічком», адептом середньовічних богів і ритуалів, надав Герінгу неоціненну допомогу під час розбудови Люфтваффе⁵⁰⁷. Ці втрати були зайвими, сказав Мільх. Він назвав дві основні причини: «а) стрій бомбардувальників мав жахливий вигляд; б) супровід винищувачів був не там, де мусив бути. Це не дисциплінований політ». Він сказав, що «винищувачі працювали не

охоронцями бомбардувальників, а влаштували собі вільний графік, адже їм хотілося збивати інші літаки».

Поразка Люфтваффе була очевидною для всіх, особливо для Герінгового покровителя й повелителя, Адольфа Гітлера.

* * *

Тим часом міністр пропаганди Геббельс зіткнувся з черговою пропагандистською проблемою: погамувати галас, який здійнявся після п'ятничного бомбардування Букінгемського палацу; для громадськості цей крок видався провальним.

На війні щодня трапляються різні звірства, але весь світ вважав цей напад підступним і безглуздим. Геббельс розумів: обурення можна приглушити розголосом інформації про те, що в палаці облаштували сховок боєприпасів чи десь поряд із ним є важливий склад, електростанція або інша ціль, яка надасть правдоподібності версії, буцімто бомби влучили в палац випадково. Хоча характер цього нападу, під час якого бомбардувальник спікірував крізь дощ і хмари та пролетів Вайтголлom до однієї з найбільших і найупізнаваніших споруд Лондона, робив це виправдання надзвичайно непереконливим.

Під час недільної пропагандистської наради Геббельс наказав майору Рудольфу Водаргу, представникові Люфтваффе в його міністерстві, «з'ясувати, чи є якісь військові цілі поблизу Букінгемського палацу»⁵⁰⁸.

Якщо їх немає, сказав Геббельс, німецька пропаганда повинна їх вигадати — наприклад сказати, що «у безпосередній близькості до палацу є таємні військові склади».

Страх

За перший тиждень роботи в Жіночій добровольчій службі Мері побачила, що таке справжня війна. Польовій мишці доручили шукати житло для родин, лондонські домівки яких знищили бомби, чи для тих, хто боявся такої долі й тікав із міста. Люди прибували потоком, приносячи із собою моторошні оповіді про пережите в Лондоні. Чисельність біженців значно перевищувала кількість місць розквартирування, тож ЖДС чемно, але переконливо просила місцевих мешканців пускати новоприбулих до своїх осель. Особливі закони про надзвичайну ситуацію, ухвалені на початку війни, давали владі право експропріювати оселі, але ЖДС не хотіла до такого вдаватися, щоб не сіяти образ і не поглиблювати класової ненависті, яка вже почала закипати — докери проти землевласників, — у часи, і без того просякнуті напругою.

Мері було дуже важко осягнути контраст між тим, із чим вона зіткнулася тепер, і своїм літом у Брекклз-голлі. Якихось два тижні тому вони із Джуді Монтегю весело каталися на велосипедах сільською місцевістю, купалися у ставку на території маєтку, танцювали і фліртували з молодими офіцерами Королівських ВПС, а війна була десь далеко, поза полем зору. Навіть постріли гармат уночі радше заспокоювали, а не лякали.

* * *

А тепер:

«Зараз двадцяте століття, — написала Мері в щоденнику на вихідних⁵⁰⁹. — Погляньте на Лондон — подивіться на море бездомних біженців і втомленого люду в самому лише Ейлсбері».

«Цього тижня я побачила більше страждань і злиднів, ніж за все життя».

«Мені бракує слів, щоб описати почуття. Знаю одне: тепер я здатна краще й ширше осягнути страждання, які приносить війна. Знаю одне: тепер я краще, ніж будь-коли, розумію людські страждання і тривогу».

«Боже, допоможи бездомним і неприкаяним».

«Я побачила стільки схвильованих, сумних і розгублених облич — і багато хоробрості, оптимізму та здорового глузду».

Через два дні, в понеділок, 23 вересня, Мері прочитала про затоплення «Сіті оф Бенарес» і загибель багатьох дітей на його борту. «Нехай їхні душі спочивають із Богом, — написала вона в щоденнику того вечора, — і нехай Бог допоможе нам стерти з лиця землі прокляття Гітлера й найбільший тягар, який випадало нести людству». З огляду на затоплення її батько наказав «припинити евакуацію дітей за кордон»⁵¹⁰.

Удалині стріляли гармати і розривалися снаряди, але у «в'язниці» в Чекерсі все було просякнuto спокоєм, історією й доброзичливою присутністю привида леді Мері. Хай які жорстокі історії чула Мері день у день, щовечора вона могла заховатися у своїй прекрасній оселі, де про неї дбала Монті — Ірейс Ламонт, економка Чекерсу, — і розважала своєю присутністю Памела, яка чекала народження дитини. Памелин лікар, Карнак Ріветт, теж несподівано став майже постійним пожитцем, і це страшенно не подобалося Клементині. Вона вважала його присутність обтяжливою й недоречною — насамперед через те, що Чекерс не був приватною власністю Черчиллів, а належав уряду. Вона сказала Памелі: «Люба, ти маєш розуміти, що це службовий будинок, тому дуже незручно, коли за обіднім столом щодня сидить лікар»⁵¹¹.

Ріветт часто залишався ночувати, пояснюючи необхідність своєї присутності тим, що пологи можуть початися будь-коли.

Памела підозрювала, що Ріветт керується іншим мотивом — страхом. Вона вважала, що він боїться бомбардування Лондона і шукає в Чекерсі безпеки.

Дитина мала народитися за три тижні.

* * *

Джон Колвілл виїхав із Чекерсу в неділю по обіді, після чаювання, і подався в Лондон на вечерю зі своєю родиною, яка мешкала на площі Еклстон-сквер неподалік станції Вікторія. Вони вже сідали до столу, коли завили сирени, а невдовзі вгорі почувся звук німецьких бомбардувальників. Колвілл пішов до спальні. Вимкнувши світло, він став навколішки біля вікна, спостерігаючи за розвитком рейду. У цьому був якийсь сюрреалізм — бомби падали на серце його столиці, його дім, — і водночас у цьому була певна краса, яку він спробував описати в щоденнику перед сном.

«Ніч, — написав він, — була безхмарна й зоряна, над Вестмінстером зійшов місяць. Більшої краси годі й шукати: в деяких точках на горизонті перетиналися промені прожекторів, від розриву снарядів у небі займалися зореподобні спалахи, віддалік горіли пожежі — все це примножувало враження від побаченого. Воно було прекрасним і жахливим: судомне гудіння ворожих літаків над головою; гарматний грім — то поруч, то віддалік; під час гарматних пострілів світилися прожектори, неначе на електропоїздах у мирний час; на небесах міради зірок — і справжніх, і штучних. Небачений контраст величі природи з людською ницістю»⁵¹².

Гесс

Лист був прецікавий⁵¹³. Англійська мережа цензорів пильно стежила за всіма листами, які надходили у країну і покидали її. Тому цей лист, відправлений із Німеччини 23 вересня, відразу привернув їхню увагу. Зовнішній конверт адресовано літній британській жінці, «місіс В. Робертс». Однак усередині був другий конверт із вказівкою надіслати його відомому шотландцю, герцогу Гамільтону.

У другому конверті цензори знайшли вкрай загадкового листа з пропозицією зустрітись у нейтральному місті — наприклад у Лісабоні. Підписано його було тільки ініціалом «А».

Цензори передали ті листи в державне відомство британської контррозвідки, МІ-5, де вони й залишилися. Герцог довідався про них аж навесні, за пів року після відправлення.

Укриття

Німеччина посилила напади на Лондон, адже Герінгу хотілося розвіяти флер невдачі, що оповив його, немов туман, затьмарив глянець білої уніформи та лиск медалей. Щоночі сонмища бомбардувальників хвилями сунули на Лондон, хоча офіційно Німеччина досі стверджувала, буцімто її цікавлять виключно цілі військового значення.

Насправді ж Німеччина як ніколи відверто розгорнула кампанію проти цивільного населення. Люфтваффе дедалі частіше застосовували так звані «парашутні міни», які дрейфували за вітром. Ті 680 кілограмів бризантної вибухівки були здатні винищити всіх і все в радіусі пів кілометра. Їхнє початкове призначення — ураження кораблів, а на суходолі їх уперше застосували 16 вересня: на Лондон скинули двадцять п'ять мін, які опустилися на місто у зловісній тиші. Жах, якого вони накоїли, тільки поглибило те, що сімнадцять із них не вибухнули, тож довелося евакуювати цілі житлові райони, аж поки бомби знешкодили спеціально підготовані фахівці Королівських ВМС.

Невдовзі їхня кількість відчутно зросла. У записці Мопсу Ісмею від 19 вересня, коли Люфтваффе скинули тридцять шість таких бомб, Черчилль зазначив, що застосування парашутних мін «свідчить про повну відмову ворога вдавати, буцімто він цілиться у військові об'єкти»⁵¹⁴. У відповідь він запропонував скидати подібні бомби на німецькі міста за принципом «одна за одну». З безжальною втіхою Черчилль запропонував оприлюднити наперед перелік німецьких міст, які потраплять під удар, — для залякування. «Не думаю, що їм таке сподобалося б, — написав він, — і не бачу причин не влаштувати їм період невизначеності».

Коли Німеччина перейшла на нічні рейди, життя в Лондоні стиснулося до світлої частини доби, яка восени почала жахливо й невідворотно скорочуватися, і північна широта тільки прискорювала цей процес. У рейдах був такий парадокс: імовірність загибелі конкретної особи конкретної ночі була невисока, але ймовірність того, що десь у Лондоні хтось загине, становила 100 %. Єдиною запорукою безпеки був щасливий випадок. Одного маленького хлопчика спитали, ким він хоче стати, коли виросте — пожежником, пілотом тощо, — на що він відповів: «Живим»⁵¹⁵.

Безліч містян загинуло, а настання сутінків почало наводити на людей страх, однак удень життя, хоч як це дивно, нормалізувалося. У крамницях на Піккаділлі та Оксфорд-стріт і досі яблуку ніде було впасти, а в Гайд-парку досі засмагало багато людей, більш-менш переконаних, що німецькі бомбардувальники не прилетять до темряви. Піаністка Майра Гесс щодня давала концерти в Національній галереї, що на Трафальгарській площі, в обідній час, щоб уникнути нічних рейдів. Концертна зала була заповнена вщерть, багато присутніх сиділо на підлозі, про всяк випадок маючи із собою протигаз. Слухачі мало не плакали, їхні оплески були «грандіозними і зворушливими», як зауважила Моллі Пантер-Даунс, авторка «Нью-Йоркера». Подеколи піаністка хизувалася вправністю гри, підклавши під кожну руку по апельсину⁵¹⁶. Потім люди вибігали геть, пише Пантер-Даунс, «із протигазом через плече і значно гарніші, адже на годину вони перенеслися туди, де нудьга і страх не мають значення».

Навіть ночі вже не так лякали людей — попри жорстокість і руйнацію, які лише набирали обертів. Якось щоденникарка «Масс обсервейшн» Олівія Кокетт із подружкою Пеґ пішли прогулятися *під час* повітряного рейду. «Вийшли під світло повного місяця, — пише Кокетт⁵¹⁷. — У захваті від його краси пройшлися до Брікстону під звуки гарматних пострілів і всього іншого, милуючись грою тіней і світла та насолоджуючись порожнечою й тишею вулиць. Пеґ сказала, що війна й гармати видаються банальними і цілковито дріб'язковими на тлі цієї урочистої величі». Інша щоденникарка, теж молода жінка, розповіла, як вона чудувалася із власних почуттів, лежачи в постілі після того, як у неї мало не влучила бомба. «Я лежала, охоплена почуттям невимовного щастя і тріумфу, — написала вона⁵¹⁸. — “Мене

бомбили!» — повторювала я сама до себе, промовляла ці слова знову і знову, приміряючи їх, неначе нову сукню. — «Мене *бомбили!*.. Це мене бомбили — мене!»». Вона розуміла, що під час рейду багато людей, напевно, загинули чи дістали поранення, «але я ще ніколи в житті не почувала такого *чистого незаплямованого щастя*».

Щоденникарка Філіс Ворнер з'ясувала, що її та інших лондонців неабияк здивувала власна витривалість. «Здебільшого ми відчули величезне полегшення, коли зрозуміли, що здатні це витримати, — написала вона 22 вересня⁵¹⁹. — Гадаю, потай кожен боявся, що не витримає, що з вереском помчить у бомбосховище, що втратить самовладання, що зламається, тож це приємна несподіванка».

Однак наполегливість рейдів і збільшення масштабів руйнації потягнули за собою й похмуріші наслідки. Письменниця Роуз Маколей зазначила 23 вересня: «Я починаю боятися бути похованою живцем, побачивши, як безліч приватних і багатоквартирних будинків перетворилися на гору уламків, з-під яких людей не встигають витягнути живими. Тож мені здається, що ліпше вже спати на вулиці, хоч я й розумію, що цього робити не слід»⁵²⁰. Гарольд Ніколсон теж мав такий страх: він звірився про це в щоденнику наступного дня. «Мені дуже страшно, — написав він, — бути похованим живцем під горою цегли, чути, як повільно скрапує вода, відчувати запах газу, що підкрадається до мене, й чути слабкі крики товаришів по нещастю, приречених на повільну незугарну загибель».

Багато лондонців почали скаржитися на шлунково-кишкові розлади — стан, який називали «нетравлення на тлі повітряної тривоги»⁵²¹.

* * *

Люди досі сердилися на систему нормування продуктів, особливо на цілковиту відсутність яєць у крамницях, але й до цього можна було пристосуватися. Курей почали вирощувати в себе на подвір'ях. Цією тактикою почав послуговуватися і Проф, який тримав курей у себе в лабораторії й на заплавлених луках Крайст-Черч в Оксфорді. За даними опитування Геллапа, 33 % населення почали вирощувати городину або розводити худобу.

Система нормування поширювалася й на Черчиллів, але їм і так непогано жилося почасти завдяки чужій доброті. (Черчилль ніби

притягував щедрі дружні подарунки. 1932 року, після повернення до Лондона з лекційного турне, під час якого у Нью-Йорку його збило авто і він потрапив до лікарні, йому подарували новий «даймлер», придбаний на пожертви 140 осіб, зокрема й лорда Бівербрука.) Проф був вегетаріанцем і не їв відведені йому порції м'яса та бекону, тому віддавав їх Черчиллям. Господарі Чекерсу завжди були раді, коли їм дарували їжу. Король надсилав дичину, фазанів, куріпок і зайців із королівських мисливських угідь замку Балморал у Шотландії й Сандрінгемського палацу в Норфолку. Уряд провінції Квебек надсилав шоколад; герцог Вестмінстерський передавав лосося швидким потягом із приміткою «термінове відправлення».

Звісно, Черчилль був прем'єр-міністром і мав певні привілеї, недоступні звичайним людям, — наприклад такий цінний ресурс, як бензин. «Форд» із номерним знаком DXN 609, який стояв у Чекерсі, споживав бензин швидше, ніж було передбачено: відведених Черчиллю 300 літрів мало вистачити з 1 червня по кінець липня. Наприкінці червня стало зрозуміло, що пального потрібно значно більше. Пересічному лондонцю годі було б на щось сподіватися; Черчиллю ж достатньо було просто попросити. «Я просив би вас ставити на листах позначку-зірочку — тоді я особисто негайно на них реагуватиму», — написав Гаррі Гермон Годж, начальник відділу пального Міністерства гірничої промисловості, який відповідав за нормування бензину⁵²². Економці Грейс Ламонт, Монті, видали необхідні купони ще на 220 літрів.

Черчилль одразу зрозумів, що відведених йому продуктових пайків ніяк не вистачить, щоби прогодувати численних офіційних гостей, яких він тепер приймав, тож просто попросив додаткових купонів. 30 червня особистий секретар Джон Мартін написав у Міністерство продовольства: «З огляду на обмеження, що їх накладає продовольче нормування, і в Чекерсі, й на Даунінг-стріт стало дуже складно приймати офіційних гостей у тому форматі, який прем'єр-міністр вважає за необхідний». Міністерство погодилося допомогти. «Ми вважаємо, що найпростіший спосіб виконати ваші вимоги — це процедура, передбачена для закордонних послів, яким ми видали спеціальні продовольчі книжки на м'ясо, масло, цукор, бекон і шинку. Ці купони розраховані на прийом офіційних гостей послів. Комплект

книжок додаємо до листа». Крім того, Черчилль захотів отримати додаткові дипломатичні купони на чай і «кулінарний жир». Їх йому також надали. Щоб ці продукти можна було отримати в Чекерсі вже наступних вихідних, міністерство доручило місцевому «начальнику продовольчого постачання» попередити найближчі крамниці про те, що, можливо, невдовзі до них звернуться з незвичними купонами. «Сподіваюся, вас задовольнять ці заходи, — написав Р. Дж. П. Гарві з Міністерства продовольства, — а якщо виникнуть нові труднощі, ви можете нам про них повідомити».

На радість Черчилля, правила нормування не поширювалися на деякі життєво важливі товари. Він не стикався з дефіцитом бренді «Гайн», шампанського «Пол Роджер» чи сигар «Ромео і Джульєтта», хоча на це все, як завжди, бракувало грошей, а особливо на прийом численних гостей, які приїздили до Чекерсу щовихідних. Фонд Чекерсу, з якого виплачували зарплатню персоналові маєтку і покривали регулярні витрати на його утримання, щовихідних жертвував 15 фунтів (тобто майже тисячу доларів за сучасним курсом), приблизно половину від реальних витрат Черчилля. Якось він сказав, що цього якраз достатньо для прогодування водіїв і його гостей. За період з червня по грудень 1940 року його витрати в Чекерсі перевищили сукупний внесок фонду на суму, еквівалентну 20 288 доларів⁵²³.

Вино було чималою статтею витрат — як і тоді, коли Черчилль був першим лордом Адміралтейства. У Чекерсі ж він витрачав на нього вдвічі більше. Державний фонд гостинності погодився надавати Черчиллю вино і міцні напої за умови, що подаватимуть їх тільки під час прийому іноземних гостей. Черчилль залюбки скористався цією програмою. Ось що було в одному замовленні у Чекерс⁵²⁴:

- 36 пляшок витриманого амонтильядо «Даф Гордон»;
- 36 пляшок білого вина — «Вальмур», 1934 [шаблі];
- 36 пляшок портвейну — «Фонсека», 1912;
- 36 пляшок кларету — «Шато Леовіль-Пауфаре, 1929;
- 24 пляшки віскі — односолодове з нагір'я Шотландії;
- 12 пляшок бренді — «Ґранд Фін Шампань», 1874 [66-річної витримки, як Черчилль];

36 пляшок шампанського — «Поммері і Ґрено», 1926 (хоча його улюбленим було «Пол Роджер»).

Вина в Чекерс швидко доставив власний «дворецький Державного фонду гостинності», такий собі містер Вотсон, який зафіксував їхнє точне місце у відсіках для пляшок у винному погребі. Крім того, він поскаржився на безсистемне маркування відсіків, тож йому негайно надіслали спеціальні картки для усунення цього недоліку. Адміністратор фонду сер Ерік Кренкшоу розписав чіткі правила користування тими пляшками в листі до Ґрейс Ламонт. Вина можна було подавати тільки під час прийому «іноземних гостей, представників домініонів, Індії чи колоній». Перед кожним прийомом Черчиллі мали перепитати у Кренкшоу, «чи можна подавати гостям вина Державного фонду гостинності». Кренкшоу доручив міс Ламонт робити докладні записи у «винній книзі», яку надав фонд, зокрема вносити туди імена гостей і назви спожитих вин. Цю книгу мали перевіряти щопівроку. Однак цим облік не обмежувався. «Після обідів і вечер, — написав Кренкшоу, — прошу заповнювати формуляр, зразок якого я долучаю, з інформацією про тип прийому, кількість гостей і обсяг спожитих видів вин, а потім повертати його мені; це потрібно для протоколу і бухгалтерського обліку».

На багато інших продуктів правила нормування не поширювалися, але вони були в дефіциті. Один американський гість з'ясував, що в «Селфріджесі» можна купити шоколадний торт і лимонний пиріг із меренгою, а ось какао знайти неможливо. З огляду на дефіцит деякі гігієнічні питання стали створювати проблеми. Жінки бачили, що купити тампони дедалі складніше. Постачання принаймні одного виду туалетного паперу теж опинилося під загрозою, як з'ясував сам король⁵²⁵. Йому вдалось уникнути цього дефіциту, налагодивши пряме постачання з посольства Великої Британії у Вашингтоні. Він написав послу з королівською тактовністю: «Нам починає бракувати одного різновиду паперу, який виробляють в Америці, а тут його придбати неможливо. Дуже волів би час від часу отримувати одну-дві пачки по 500 аркушів. Ви розумієте, про що я? Його назва починається з літери “Б”!». Історик Ендрю Робертс з'ясував, що тут ішлося про м'який туалетний папір марки «Бромо».

Зважаючи на високу ймовірність і передбачуваність рейдів, лондонські користувачі колективними бомбосховищами почали дотримуватися нового незвичайного режиму: зранку вони прямували з укриття на роботу, а з настанням сутінків поверталися. Деякі бомбосховища почали видавати власні газети і бюлетені з назвами на зразок «Сабвей компаньйон», «Стейшн серчлайт» і «Свісс котеджер». Останнє видання назвали на честь нової станції глибокого залягання «Свісс-котедж», у якій облаштували укриття. Саму ж станцію назвали на честь сусіднього пабу, який зовні нагадував швейцарське шале. «Вітаємо наших нічних супутників, — так починався перший випуск «Свісс котеджера», — наших тимчасових “печерних людей”, наших товаришів по сну, сновид, хропунів, балакунів і всіх, хто живе на станції «Свісс-котедж», лінія Бейкерлоо, щоночі — від смеркання до світання»⁵²⁶. Видавець, мешканець бомбосховища на ім'я Доре Сілверман, пообіцяв випускати його нерегулярно — у ритмі, «нерівномірному, як галюцинації Гітлера», — сподіваючись, що це видання існуватиме дуже недовго.

Газета «Котеджер», повна попереджень і порад, закликала мешканців бомбосховища не приносити розкладаних ліжок і шезлонгів, адже вони займають забагато місця. Просила також не смітити так «щедро» й обіцяла, що вже скоро в укритті з'явиться гарячий чай, але як скоро, цього сказати неможливо — і взагалі, «поки ви сидите, читаете чи спите в тиші та спокої, на вулицях закипає не чай, а зовсім інше». У другому випуску «Котеджера» була стаття під заголовком «ви нервуетесь?», присвячена тривожності, зумовленій пострілами важких зенітних гармат у мікрорайоні над укриттям. Там було зазначено, що тунелі метро посилюють звук. У цьому бюлетені містилася, так би мовити, «фахова порада»: «Вібрації, зумовлені потужним гарматним вогнем чи іншими чинниками, відчуватимуться значно слабше, якщо не лежати головою до стіни».

У бомбосховищах доводилося перейматися через небезпеку отруйного газу. Людей закликали ходити у протигазах щодня по пів години, щоби до них призвичаїтися. Діти брали участь у відпрацюванні дій у разі газової атаки. «У кожної п'ятирічної дитини є протигаз у вигляді Мікі Мауса, — написала у своєму щоденнику Діана

Купер. — Діти обожнюють надівати їх під час тренування: відразу починають цілуватися, а потім заходять до бомбосховища, співаючи: “Англія буде завжди”».

* * *

Через рейди у скрутному становищі опинилися лондонські готелі, особливо розкішні — «Ріц», «Клерідж», «Савой» і «Дорчестер», — у кожному з яких мешкали різноманітні поважні гості, зокрема дипломати, монархи в екзилі та міністри; для багатьох із них готелі були основним місцем проживання. Ці готелі з гордістю виконували забаганки своїх гостей, однак надати їм безпечне укриття від падіння бомб і польоту шрапнелі вони спершу готові не були. Хоча в «Дорчестеру», розташованого на Парк-Лейні в Мейфейрі, навпроти Гайд-парку, була неабияка перевага.

Залізобетонна дев'ятиповерхівка, в Лондоні «Дорчестер» був аномалією; його відкриття 1931 року породило побоювання, що невдовзі Парк-Лейн може стати як П'ята авеню у Нью-Йорку. Крім того, цю будівлю вважали незнищеною, тож вона мала неабияку популярність серед чиновників високого рангу. Вони законсервували свої домівки і стали постійними мешканцями готелю, зокрема лорд Галіфакс і міністр інформації Дафф Купер. (До того постійним пожитком цього готелю був Сомерсет Моєм, а в 1930-х у його нічному кабаре виступав молодий американський комедіант Девід Камінскі, згодом відомий за творчим псевдонімом Денні Кей.) Купер із дружиною Діаною жили в номері люкс на останньому поверсі, хоча його вважали єдиним поверхом готелю, незахищеним від бомб. Однак, як пригадує у своєму щоденнику Діана, звідти відкривався краєвид: «Із високих вікон за зеленим морем Гайд-парку можна було оглянути майже весь Лондон, що простягнувся в очікуванні війни — безліч пам'ятників, історичних об'єктів, виразних залізничних ліній і мостів. Мені подумалося: яким червоним буде полум'я, коли проб'є наша година?»⁵²⁷. Бачила вона й будівлю, в якій квартирувалося міністерство її чоловіка. «Та висока біла споруда, — пише вона, — набула для мене такого ж символізму, як скелі Дувра».

Перший поверх готелю «Дорчестер» (другий за американською системою) вважали особливо стійким до ушкоджень від

бомбардування, адже його стелею слугувала велетенська бетонна плита, на якій трималися верхні поверхи. Для пом'якшення сили вибуху і захисту від шрапнелі перед парадним входом у «Дорчестер» звели таку щільну гору мішків із піском, яка нагадувала величезний стільник. Свої просторі турецькі бані готель перетворив на розкішне укриття з кабінками, відведеними для постійних жильців, зокрема й для лорда Галіфакса із дружиною. Намагаючись себе розрекламувати, «Дорчестер» видав брошуру, що розхвалювала нове укриття як основну причину для бронювання цього готелю. «Фахівці погоджуються, — стверджувало це видання, — що наше укриття здатне повністю убезпечити навіть від прямого влучання»⁵²⁸. Принаймні одна жінка — Філіс де Жанзе, подруга Івліна Во, — так довіряла «Дорчестеру», що вдень жила в себе вдома, а вночі переселялася в готель. Жильці називали його «гуртожитком» і нерідко приходили у вечірньому вбранні. Сесілу Бітону, відомому автору моторошних нічних світлин розбомбленого Лондона, це все «нагадувало трансатлантичний круїз на розкішному лайнері з усіма жахами вдаваних веселощів і дорогого убозтва»⁵²⁹.

Навіть в укритті Галіфакс легко засинав, за словами леді Александри Меткаф, іншої гості готелю, до якої Галіфакс мав романтичні почуття. «Едвард засинає за якихось три хвилини, а перед тим безперестанку гучно позіхає, перш ніж поринути в бездонні дитячі сновидіння, з яких його неможливо пробудити»⁵³⁰. Купери, які мешкали в сусідній кабінці, щоранку слухали, з якими звуками Галіфакси прокидаються й одягаються. «З 6-ї по 6:30 ми по черзі починаємо вставати, — писала Діана Купер у щоденнику⁵³¹. — Чекаємо, поки вони підуть. У кожного є ліхтарик для пошуку капців, і мені видно, як на стелі відбиваються їхні карикатурні абрисы, неначе проєкції чарівного ліхтаря. Лорда Галіфакса ні з ким не сплутаєш. А ми, між іншим, не знайомі».

Коли вмикалися сирени, жильці «Клеріджу» і «Ріцу» приносили матраци з подушками у фое. З ними траплялися оказії у стилі егалітарної комедії, як з'ясувала журналістка Вірджинія Каулз, опинившись у фое «Ріцу» під час рейду. «Вони прогулювалися, — розповідала вона, — у всьому дивному вбранні: пляжних піжамах, широких брюках, комбінезонах для повітряної тривоги, а дехто й у звичайних халатах і нічних сорочках, що волочилися по підлозі»⁵³².

Перетинаючи фое, Каулз зустріла родичку албанського короля: «Я перечепилася через сестру короля Зогу, яка спокійно спала під дверима ресторану в готелі “Ріц”».

Увечері середи, 18 вересня, під час рейду, який знищив відомий універмаг «Джон Льюїс», Каулз знову довелося відсиджуватися у фое готелю — цього разу «Клеріджу»; воно швидко наповнювалося людьми, багато з яких були вбрані в одяг для сну. «Усі спілкувалися з усіма, хтось замовив випивку, а загальний рівень веселощів справляв таке враження, неначе ти на приємній (хай і дещо дивній) костюмованій вечірці»⁵³³.

Аж тут сходами спустилася літня пані в чорному капелюсі, довгому чорному пальті й темних окулярах. Із нею були ще троє жінок, яких Каулз назвала фрейлінами.

Фое замовкло.

Тією жінкою в чорному була Вільгельміна, королева Нідерландів в екзилі. Щойно королева зі свитою пішла, гамір поновився.

Одна група представників робітничого класу, мешканців сильно постраждалого Іст-Енду, вирішила, що ховатися в готелях — це вже занадто гламурно. У суботу, 14 вересня, близько сімдесяти осіб зі Степні, бідного району, розташованого між Вайтчепелом і Лаймгаузом, вирушили до готелю «Савой» на вулиці Стренд, зовсім неподалік від Трафальгарської площі. Черчилль часто там обідав — бажано за столом номер чотири — і відвідував зустрічі свого «Іншого клубу», обіднього товариства, співзасновником якого він став 1911 року. Зустрічі цього клубу відбувалися в залі «Пінафор» за незмінної присутності дерев'яної скульптури кота Каспара з полотняною серветкою на шії. Укриття в «Савой» встигло прославитися пишністю: секції, пофарбовані в рожевий, зелений і синій, постільна білизна і рушники в тон, зручні крісла й заборонені деінде шезлонги.

Учасники ходи увійшли до готелю, влаштувалися на стільцях і присягнулися не рушати з місця, попри намагання Скотленд-Ярду вмовити їх піти. Філ Піратін, член Комуністичної партії й організатор цієї ходи, пише: «На наше переконання, те, що влаштовує паразитів із готелю “Савой”, цілком влаштує й робітників зі Степні та їхні родини»⁵³⁴. Коли розпочався нічний рейд, керівництво готелю

зрозуміло, що вигнати натовп не вдасться, тож натомість персоналу доручили пригостити людей хлібом із маслом і, звісно, чаєм.

* * *

Що довше тривали нічні рейди, то частіше траплялися дивні моменти і химерні випадки. Бомба могла зруйнувати один будинок, а сусідній залишався неушкодженим. Деякі квартали були цілісінькі, неначе війна відбувалася десь в іншій країні, а від інших — особливо тих, до яких завітала парашутна міна, — лишалися тільки гори цегли й дерева. Під час одного рейду спалахнув Лондонський музей природознавства, і завдяки воді з пожежних шлангів проросла музейна колекція насіння, зокрема стародавньої шовкової акації чи то мімози, *Albizia julibrissin*⁵³⁵. Кажуть, цьому насінню було 147 років. 27 вересня від рейду постраждав зоопарк, із якого втекла зебра. Мешканці бачили, як вулицями носить чорно-біла примара, аж поки тварину впіймали в Кемден-Тауні. Ще на початку війни зоопарк знищив своїх отруйних змій і павуків із тих міркувань, що в разі зруйнування їхніх вольєрів ці істоти будуть значно небезпечнішими за, приміром, утікачку-коалу⁵³⁶.

Один уповноважений протиповітряної оборони здобув неймовірно моторошний досвід: у пошуках трупів він заповз у глибокий кратер і побачив руїни студії скульптора. Колись у цьому будинку стояли різноманітні мармурові статуї, фрагменти яких тепер стирчали з кратера. Місяць заливав цю сцену синювато-білим світлом, від якого фрагменти скульптур немов променіли. «Поміж куп цегли під місячним сяйвом зненацька виринала біла рука, частина стовбура чи обличчя, — написав службовець у щоденнику для “Масс обсервейшн”⁵³⁷. — Ефект був страхотливий».

* * *

Складалося стійке враження, що напади на Лондон випустили на волю незвідану сексуальність, у чому вже переконався Руперт, коханець Джоан Віндгем. Поки падали бомби, лібідо стрімко зростало. «Ніхто не хотів бути на самоті, — пише Вірджинія Каулз⁵³⁸. — Пристойні дівчата казали своїм кавалерам: “Якщо ти не пообіцяєш залишитися на ніч, я додому не піду”». Одна молода американка, яка щойно приїхала в Лондон, чудувалася з насиченості свого соціального життя попри

бомби й пожежі. «Вихідні ще навіть не почалися, а наступного тижня в мене вже кожен вечір зайнятий, — написала вона в листі додому⁵³⁹. — Тут люди бояться лише одного — самотності, тож вони призначають побачення дуже завчасно, щоб убезпечити себе від одиноких вечорів».

Дістати презервативи було дуже легко; діафрагми теж, хоча встановити їх було вже проблематично. Популярним путівником у світ сексу були мемуари Френка Гарріса «Моє життя і кохання», сповнені відвертих, а нерідко й новаторських еротичних пригод. У Британії та Сполучених Штатах ця книжка офіційно була заборонена, що, певна річ, збільшувало її популярність і спрощувало доступність. Усі були закохані в «життя і буття», за словами акторки Теодори Рослінг, яка згодом, вже під чоловічим прізвищем Фіцгіббон, стала визнаною авторкою кулінарних книг. «Безсумнівно, молодь це захоплювало і збуджувало. То був дар Божий для неслухняних дівчат, адже на них ніхто не чекав удома від того моменту, як вмикалися сирени, і до сигналу про завершення повітряної тривоги. Їх навіть закликали лишатися там, де вони були. [...] Молодь не бажала думати про смерть, не розділивши своє тіло з кимось іншим. То був найсолодший секс: не заради грошей чи шлюбу, а з любові до життя й бажання віддавати»⁵⁴⁰.

Інтриги між одруженими жінками і чоловіками стали звичним явищем. «Усе, що раніше заважало зав'язати з кимось інтригу, полетіло під три чорти, — пише Вільям Пейлі, засновник телерадіомережі «Коламбія бродкастинг систем», який основну частину війни провів у Лондоні⁵⁴¹. — Якщо все наче й непогано, якщо тобі приємно, то яка в біса різниця». Секс став таким собі прихистком, але ніхто не давав гарантії, що він принесе насолоду. Щоденникарка «Масс обсервейшн» Олівія Кокетт у самому розпалі стосунків з одруженим чоловіком мимохідь зауважила, що був тиждень, упродовж якого вони з любовником кохалися шість разів, але «для мене повноцінним став лише один»⁵⁴².

Сексу було багато, але білизна не продавалася. Можливо, під час війни її вважали зavelикою розкішшю, а може, в сексуально насиченому середовищі додатковий імпульс звабливої білизни був зайвим. Хай там як, а попит на неї впав. «У мене ніколи в житті не було такого жахливого сезону, я собі такого й уявити не могла, — сказала

власниця одного магазину білизни⁵⁴³. — За цілий день практично жодного покупця. Серце кров'ю обливається».

Невразливим до цієї сексуальної пожежі видавався лише Проф, який, не відступаючи від звичаю обирати одну з двох альтернатив на все життя, кілька років тому вирішив, що відтепер не матиме романтичних стосунків. Колись він майже їх зав'язав, закохавшись у таку собі леді Елізабет Ліндсі⁵⁴⁴. Йому тоді було сорок дев'ять, їй — двадцять сім. Жінки йому відмовляли вже двічі, однак ці стосунки розвивалися в задовільному ритмі — аж поки однієї жорстокої днини в лютому 1937 року він отримав від батька леді Елізабет звістку про те, що під час подорожі Італією вона захворіла на пневмонію й померла. Її поховали в Римі.

Вочевидь, Ліндемманну це набридло; він поклав романтику і шлюб до тієї ж комірки, у якій тримав багато інших образ і бід.

Якось на вечірці у Бленгеймському палаці під час розмови про секс одна жінка, яка так прославилася своїми сексуальними апетитами, що їй дали прізвисько «Постільна блощиця», сказала Профу: «Ну ж бо, Профе, зізнайтеся, коли ви востаннє були з жінкою»⁵⁴⁵.

Запала тиша.

Берлін

Віртуозний винищувач Адольф Галланд був досі живий і швидко нарощував кількість повітряних перемог; керівник Люфтваффе Герман Герінг вбачав у ньому проблему.

Звісно, за такі результати Галланд заслуговував на похвалу і відзнаки, однак Герінг уперто вірив, що Галланд та інші пілоти винищувачів зрадили його сподівання. Він обвинувачував їх — їхню неспроможність і небажання надавати бомбардувальникам ефективний близький супровід — у високих втратах Люфтваффе і, як наслідок, переході на нічний режим бомбардувань, за що також довелося платити неураженими цілями і безліччю аварій та зіткнень, кількість яких тільки збільшуватиметься з наближенням зими. (За перші три місяці наступного року внаслідок аварій було знищено чи пошкоджено 282 бомбардувальники Люфтваффе — близько 70 % загальної кількості втрат, незалежно від їхньої причини.)⁵⁴⁶ Герінг пообіцяв Гітлеру поставити Англію на коліна за чотири дні, але навіть за чотири тижні нічних рейдів на Лондон і нападів на цілу низку інших цілей Черчилль не виказував ані натяку на вагання.

Герінг покликав Галланда до своєї мисливської хати у Східній Пруссії, Райхс'єгергофу, щоб висловити невдоволення роботою винищувальних військ. Спочатку Галланд зупинився в Берліні, щоб прийняти останню нагороду — Дубовий лист на додачу до Лицарського хреста, — а тоді полетів у Пруссію на зустріч із Герінгом. Біля брами, міцно укріпленої деревом, Галланд зустрів товариша, колегу-аса і свого найбільшого суперника Вернера Мельдерса, який прямував до виходу. Три дні тому Мельдерс отримав у Берліні таку ж нагороду, як і Галланд, а тепер поспішав на базу, роздратований тим,

що згаяв три дні, коли міг би літати, збивати літаки й поповнювати список своїх перемог.

Перш ніж поїхати геть, Мельдерс гукнув Галландові: «Гладун пообіцяв, що триматиме тебе тут не менш, ніж мене»⁵⁴⁷. Галланд попрямував далі, до дверей хати, великої похмурої споруди з велетенських колод під солом'яним дахом, розташованої поміж високих струнких дерев. До нього вийшов Герінг, схожий на героя казки братів Грімм. Вбраний був у шовкову сорочку з рукавами-метеликами, мисливську куртку із зеленого оксамиту і ботфорти. За поясом мав великий мисливський ніж, схожий на середньовічний меч. Здавалося, що Герінг у доброму гуморі. Привітавши Галланда з новою нагородою, він сказав, що хоче удостоїти його ще однієї: дати йому змогу полювати одного з найцінніших оленів цих мисливських угідь. Герінг знав цих звірів, як інші знають своїх псів, і навіть дав кожному ім'я. Він сказав Галланду, що часу на полювання йому не бракуватиме, адже він пообіцяв Мельдерсу затримати його в мисливській хаті щонайменше на три дні. Галланд убив того оленя наступного ранку — «справді величний звір, із тих, що запам'ятовуються на все життя». Оленю відрізали голову з розгонистими рогами й віддали мисливцеві як трофей.

Галланд не бачив причин залишатися на довше, але Герінг неодмінно хотів дотриматися обіцянки, яку дав Мельдерсу.

По обіді почали надходити звіти про масштабний рейд на Лондон, один з останніх у денний час, у якому Люфтваффе зазнали великих втрат. «Герінг був убитий горем, — писав Галланд. — Він ніяк не міг збагнути причини болісних і дедалі численніших втрат бомбардувальників».

Для Галланда ж відповідь була очевидною. Він та інші пілоти намагалися пояснити своєму керівництву, що Королівські ВПС не слабшають, а б'ються з непохитним завзяттям, причому складається враження, неначе нові літаки їм постачають безупинно. Тиждень тому Герінг оголосив, що в Королівських ВПС залишилося тільки 177 винищувачів, але Галланд бачив у повітрі зовсім іншу картину. Англійцям якось вдавалося виробляти винищувачі в темпі, який перекривав утрати.

Герінг так перейнявся невдалим днем, що Галланд знову попросив дозволу повернутися до свого загону. Цього разу Герінг не заперечував, попри обіцянку Мельдерсові.

Галланд пішов, волочачи за собою оленячу голову з величезними рогами. Частину шляху вони з головою їхали потягом, де, за словами Галланда, «олень спричинив більше галасу, ніж Дубове листя на моєму Лицарському хресті».

В іншому місці сталася важлива подія: поки Галланд був у мисливській хаті, Японія підписала Троїстий пакт, ставши офіційною союзницею Німеччини й Італії.

* * *

Приблизно в цей самий час у Берліні до квартири Вільяма Ширера завітав член одного екіпажу бомбардувальника Люфтваффе, щоб поговорити з ним віч-на-віч. Той льотчик був конфіденційним інформатором Ширера, який, наражаючись на величезний ризик, розповідав йому про життя ВПС Німеччини. Той інформатор сказав Ширеру, що він сам та інші члени його екіпажу глибоко шанують пілотів Королівських ВПС, особливо одного бравого пілота з незмінною цигаркою в кутику рта. Вони заприсяглися переховувати і боронити того пілота, якщо його зіб'ють на території, підконтрольній Німеччині.

Той льотчик сказав, що нічні бомбардування завдають екіпажам неабиякого стресу⁵⁴⁸. Бомбардувальникам доводилося дотримуватися суворого графіку і ретельно прорахованого маршруту, щоб уникнути зіткнень між літаками, які прямують до цілі й повертаються. Він розповів Ширеру, що вильоти нерідко припадали на чотири ночі з семи, тож екіпажі почали втомлюватися. Їх дивувало, що рейди на Лондон досі не дали помітних результатів. Того льотчика «вразив розмір Лондона», як написав Ширер у щоденнику. «Він сказав, що вони гатять по Лондону вже три тижні, а залишилося ще навдивовижу багато! Розповів, що перед вильотом їм часто казали, буцімто вони впізнають ціль за пожежею в місті площею півтора квадратного кілометра. Діставшись цілі, вони не бачили ніякої півторакілометрової пожежі — тільки де-не-де щось горіло».

В іншому дописі Ширер зазначив, що в цинічних колах Берліна почав ходити жарт:

«Літак, у якому летять Гітлер, Герінг і Геббельс, падає. Усі троє гинуть. Хто врятувався?»

Відповідь: «Народ Німеччини»⁵⁴⁹.

* * *

Що далі, то розгубленішим почувався міністр пропаганди Йозеф Геббельс. Він нічого не розумів. Він не міг осягнути, чому Черчилль досі не визнав поразки попри потужні удари по Лондону щоночі. За розвідувальними даними Люфтваффе, Королівські ВПС були знекровлені, у них лишилося близько сотні винищувачів. Чому ж Лондон досі стоїть, а Черчилль досі при владі? Зовні Англія не видавалася виснаженою чи слабкою. Анітрохи. На пропагандистській нараді 2 жовтня Геббельс сказав своїм помічникам, що «зараз Лондон поширює всією Британією й, можливо, цілим світом хвилю оптимізму й самонавіювання, яку ні з чим неможливо сплутати»⁵⁵⁰.

Позірна стійкість Британії потягнула за собою несподівані й тривожні наслідки для Німеччини, для її суспільства. Оскільки Англія продовжувала боротися, німці осягнули неминучість другої воєнної зими; невдоволення наростало. Новини останніх днів про те, що уряд Німеччини видав розпорядження про обов'язкову евакуацію дітей із Берліна, налякали людей, адже вони суперечили заспокійливій пропаганді Геббельса про спроможність Люфтваффе захистити Німеччину від повітряних рейдів. На наступній нараді, 3 жовтня, Геббельс акцентував, що евакуація є добровільна, а тих, хто поширює протилежні чутки, запрягся «запроторити до концентраційного табору»⁵⁵¹.

Ціль — Черчилль

Бомбардування Лондона посилило страх за безпеку Черчилля, якого він сам, здавалося, не поділяв. Навіть під час найлютіших рейдів він вилазив на найближчий дах і дивився. Однієї холодної ночі, спостерігаючи за рейдом із будинку, під яким розташовувалося бомбосховище Кабінету міністрів, він грівся, сидячи на димарі, аж поки до нього піднявся офіцер і чемно попросив посунутися: дим заходив назад у кімнати. Черчилль, зачарований гарматними пострілами, підходив до комплексів протиповітряної оборони, навіть коли над ним пролітали німецькі бомбардувальники. Під час рейдів відправляв персонал у бомбосховище, але сам туди не йшов, а повертався працювати за стіл. І вночі, й під час пообіднього перепочинку він спав у себе в ліжку. Коли в парку Святого Якова — небезпечно близько до Даунінг-стріт, 10 — знайшли велику бомбу, що не розірвалася, Черчилль не втратив самовладання й лише висловив занепокоєння про долю «нещасного птаства», себто пеліканів і лебедів у озері. Не лякався, навіть коли в нього мало не влучала бомба. Джон Колвілл згадував, як одного вечора вони йшли Вайтголлom, аж раптом неподалік на землю зі свистом упали дві бомби. Колвілл присів, щоб заховатися; Черчилль прямував далі, «ступаючи посеред Кінг-Чарльз-стріт із вистромленим уперед підборіддям і швидко торуючи собі шлях тростиною із золотим руків'ям»⁵⁵².

Недбале ставлення Черчилля до власної безпеки спровокувало в міністра авіації Сінклера крик душі. «Зараз мене турбує лише одне: що ви живете на Даунінг-стріт без належного бомбосховища»⁵⁵³. Він закликав Черчилля оселитися у бомбосховищі Кабінету міністрів чи в іншому добре захищеному місці. «Ви виставляєте нас на

посміховисько, адже нас змушуєте жити по підвалах, а самі не бажаєте цього робити!» Близька подруга Черчилля Вайолет Бонем-Картер сказала, що закликає Клементину не пускати його в небезпечні місця. «Може, *тобі* й весело, а нам моторошно. Благаю, зрозумій: для більшості з нас ця війна — театр одного актора (на відміну від попередньої), тому стався до свого життя як до хиткого полум'я. Воно належить не лише тобі, а й нам усім»⁵⁵⁴.

Інші теж заходилися захищати Черчилля. Для заслони від вибухової хвилі на вікна встановили жалюзі, які затримували шрапнель і не давали шибкам розлетітися на друзки, що впираються в тіло. Міністерство праці почало будувати залізобетонний щит для зміцнення стелі бомбосховища Кабінету міністрів. З огляду на посилення небезпеки уряд почав зводити в будинку над бомбосховищем нову вибухостійку квартиру; ці апартаменти, призначені для Черчиллів, почали називати «прибудовою до № 10» чи просто «прибудовою». Як завжди, Черчилль лютував через стукіт, зумовлений цим процесом. Він раз у раз доручав приватним секретарям знайти і прибрати джерело шуму, що, на думку Колвілла, неабияк затримувало реалізацію цього проєкту.

Будинок на Даунінг-стріт, 10, який Черчилль колись назвав «миршавим», мав принаймні одну перевагу: він був захищений поміж більших будівель під концентрованим захистом зенітних батарей і загороджувальних аеростатів. Із заміською резиденцією прем'єр-міністра в Чекерсі все було інакше. На той момент захист будинку від повітряного нападу обмежувався дерев'яними колодами, встановленими в залі Готрі. Уперше побачивши ці заходи, попередній власник Чекерсу Артур Лі відчув відразу. «Маю зізнатися: коли я побував у Чекерсі, — писав він, — мене дещо ошелешили уявлення Управління праці про вибухостійкі приміщення *всередині* будинку. Зовні ж його зміцнили горами благовонних мішків із піском під цегляним муром»⁵⁵⁵. Відтоді мішки з піском прибдали, а колоди залишилися.

Сам Черчилль був цілком готовий до бою в оточенні артефактів доби Кромвелла, якщо німецькі загарбники потраплять до будинку. Від рідних він теж на це сподівався. Якось на родинному зібранні сказав:

— Якщо прийдуть німці, кожне з вас зможе забрати із собою одного.

— Я не вмію стріляти, — заперечила його невістка Памела⁵⁵⁶.

— Можеш узяти різницького ножа з кухні.

Памела не сумнівалася, що він не жартує. «Він був у край серйозний, — згодом пригадувала вона, — а я перелякалася». У Чекерс завезли чотири захисні шоломи, які всі називали «бляшаними касками», — для економки Грейс Ламонт, Черчиллевого водія, Клементини і Памели. Мері отримала шолом і всю уніформу в Жіночій добровольчій службі.

Мабуть, першим уразливість Чекерсу зауважив особистий секретар Ерік Сіл. Він надіслав Мопсу Ісмею конфіденційну записку, в якій поділився побоюваннями, після чого Ісмей теж розхвилювався. Три роки тому міністр закордонних справ Гітлера Йоахім фон Ріббентроп, тогочасний посол у Великій Британії, побував у цьому маєтку, коли прем'єр-міністром був Стенлі Болдвін. Напередодні початку повітряної війни проти Англії Ісмей зрозумів, що Чекерс стане першочерговою ціллю і для Люфтваффе, і для десантних військ, які висадяться у довколишніх полях. Однак ступінь вразливості маєтку Ісмей осягнув лише тоді, коли Королівські ВПС вдалися до аерофотозйомки, щоб з'ясувати, як його бачать німецькі пілоти.

Ці фотографії, зняті з висоти 3000 метрів (а потім і з 1500 та 4500 метрів), показали одну приголомшливу особливість цього будинку і його розташування на ландшафті. До Чекерсу вела довга вулиця Вікторі-Вей, яка перетинала U-подібну під'їзну алею до парадних і задніх дверей будинку. На дорогах лежав світлий гравій, який різко вирізнявся на тлі зелені. З повітря відкривалося моторошне видовище: довга біла Вікторі-Вей нагадувала стрілу, націлену на будинок. Уночі, коли місяць підсвічував білястий гравій, цей ефект ставав ще виразніший, тож те, що Люфтваффе досі не атакували Чекерс, видавалося дивом.

Ще більше Ісмея непокоїло те, що аерофотографію Чекерсу, надану приватним джерелом, уже надрукували у пресі, тож, як зазначив він у листі до Міністерства внутрішньої безпеки від 29 серпня, світлина «вже, найімовірніше, в руках у німців»⁵⁵⁷. Він додав копію цієї фотографії, на якій будинок справді видавався виразною ціллю, й написав: «З огляду на те, що прем'єр-міністр збуває там майже всі вихідні, в край важливо вжити завчасних заходів і зробити його менш упізнаваним».

В управлінні маскуванню при Міністерстві внутрішньої безпеки запропонували низку рішень, зокрема устелити проїзди тим матеріалом, яким покривають тенісні корти, і встановити високі сітки з пучками сталевої вати. Але зрештою вирішили, що найкращий і найдешевший спосіб замаскувати проїзди — це встелити їх дерном. Клементина хотіла, щоб це зробили чимшвидше. Тепер у будинку жили її найменша донька і вагітна невістка, та й сам Черчилль, здавалося, потрапив під приціл Люфтваффе, якщо судити з відчутного посилення повітряних нападів на Вайтголл.

Ісмея хвилювали й інші ризики. За даними оцінки безпеки, Чекерс потребував захисту від різноманітних загроз — починаючи від самотніх перевдягнених убивць до десантних загонів. На той момент дім і територію охороняв взвод Колдстрімської гвардії, який складався із чотирьох сержантів і тридцяти солдатів. Але Ісмей хотів збільшити його до роти зі 150 військових. Гвардійці квартирувалися в тентах на території маєтку; Ісмей радив облаштувати для них постійніше житло — бараки та їдальню, захищені поміж дерев у глибині маєтку. Він розумів, що з відведенням стічних вод виникнуть труднощі. «Доведеться скористатися каналізацією Чекерсу, що може призвести до її перевантаження»⁵⁵⁸.

У середині вересня страх наступу посилювався, тож Збройні сили метрополії залишили на території Чекерсу панцирник «Ланчестер», який надали в розпорядження Черчилля, і призначили двох офіцерів для його обслуговування. Генеральний штаб Військ метрополії рекомендував озброїти офіцерів пістолетами-кулеметами «Томпсон». «За потреби оборонятися від ворожих агентів чи десантних військ ця зброя надасть більшої ударної сили, ніж пістолети»⁵⁵⁹. У робочі дні автомобіль стояв у Лондоні; особистого водія Черчилля мали навчити ним керувати.

Тим часом Профа дуже непокоїла величезна кількість сигар, які Черчиллю дарували співгромадяни та іноземці — і не тому, що куріння вважали шкідливим, а через побоювання, що відправник чи диверсант може отруїти сигару. Вистачить краплини отрути в одній сигарі з п'ятдесяти. Цілком безпечними можна було вважати лише перевірені сигари, але в такому разі зразок неминуче псувався. Якось під час детальної перевірки виявили кубинську сигару, що містила «чорний

сплюснутий фрагмент решток рослин із великою кількістю крохмалю і двома волосинками»; з'ясувалося, що це мишачі фекалії⁵⁶⁰. Як зауважив головний лаборант MI-5 лорд Ротшильд, нікотин теж небезпечна отруйна речовина, хоча, дослідивши низку дарованих сигар, він зазначив: «Маю сказати, що викурити їх усі буде безпечніше, ніж перейти через дорогу в Лондоні».

Згодом Черчилль забув про обережність. Президент Куби подарував йому цілий ящик гаванських сигар. Якось після вечері він показав їх міністрам, перш ніж повернутися до надзвичайно напруженої наради.

— Панове, — сказав він, — хочу влаштувати експеримент. Можливо, він увінчається втішними результатами. Можливо, він завершиться печально. Зараз я роздам вам ці прекрасні сигари⁵⁶¹.

Він замовк.

— Цілком можливо, що кожна з них містить смертельну отруту.

Ще одна театральна пауза.

— Цілком можливо, що за декілька днів мені, на жаль, доведеться приєднатися до довгої шереди трун у нефі Вестмінстерського абатства.

Він знову замовк.

— Затаврований черню — той, хто затьмарив самого Борджіа.

Він роздав сигари; міністри закурили; всі вижили.

Утім, через тиждень Джон Колвілл повідомив Черчиллю, що віддає по одній сигарі з кожної подарункової коробки на тестування у MI-5. Він сказав, мовляв, Проф «сподівається, що ви не куритимете ці сигари до отримання результатів. Зазначив, що на Кубі нещодавно затримали небажані елементи населення і, як з'ясувалося, у цій країні напрочуд багато агентів і симпатиків нацистів»⁵⁶².

В іншій записці Колвілл зазначив, що Ліндемману хотілося, аби Черчилль узагалі не курих сигар, подарованих із закордону: «Однак Професор вважає, що ви, можливо, воліли б зберігати їх у безпечному сухому місці до завершення війни; тоді могли б із повним правом, якщо захочете, взяти на себе ризик, пов'язаний із курінням цих сигар»⁵⁶³.

У такий спосіб Проф по-науковому стримано дав на здогад, що тоді вже буде байдуже, чи та сигара його вб'є.

У Бівербрука наростало розчарування через обсяг роботи, не виконаної через рейди, хибну тривогу і нальоти одиночних бомбардувальників, які вочевидь мали на меті лише одне: домогтися, щоб спрацювали сирени і робітники сховалися в укриттях. За один день два одиночні літаки, що пролетіли над Лондоном окремо один від одного, активізували сигнал тривоги, який призвів до шестигodinної зупинки виробництва на заводах міста. За тиждень, що закінчився в суботу, 28 вересня, через рейди і сигнали тривоги кількість робочих годин на семи найбільших авіазаводах зменшилась удвічі. До ціни втрачених годин додавалося ще й те, що робітники, які ночували в укритті, гірше працювали наступного дня. Бомби, що влучали в ціль, тягнули за собою ще тяжчі непрямі наслідки. Робітники залишалися вдома; для нічних змін бракувало робочої сили. Та й ризик був цілком реальним. У липні компанія «Пернелл Ейркрафт Лімітед», виробник артилерійських башт, утратила 73 тисячі робочих годин через хибну тривогу. Сім місяців по тому внаслідок одного денного рейду загинуло понад п'ятдесят робітників цього заводу.

Бівербрук зненавидів завивання сирен повітряної тривоги. «Маю визнати, що він став мало не одержимий тими сиренами», — писав Девід Фаррер, його особистий секретар⁵⁶⁴. Бівербрук засипав Черчилля скаргами і скандалив, вимагаючи взагалі заборонити сирени. «Можливо, за це рішення країні доведеться поплатитися певною кількістю життів, — писав він⁵⁶⁵. — Та якщо вперто триматися за попереджувальні сигнали, за перебої виробництва літаків можна поплатитися ще більшою кількістю життів».

Частину провини за неотриману продукцію Бівербрук поклав на свого улюбленого опонента, міністра авіації Арчі Сінклера, якого він обвинуватив у неналежній обороні заводів і неспроможності захистити їх навіть після завчасного попередження про ймовірність рейду. Він хотів збільшити кількість загороджувальних аеростатів над заводами і зенітних гармат. Навіть почав вимагати, щоб Міністерство авіації надало по «спітфайру» для захисту кожного комплексу.

За словами секретаря Фаррера він анітрохи не вважав, що такі заходи справді захистять заводи: «Він прагнув удаваної, а не реальної безпеки»⁵⁶⁶. Він бажав не врятувати робітників, а втримати їх на

робочому місці, написав Фаррер, і додав: «Він був цілком готовий ризикувати життями, аби тільки виробляти більше літаків».

Крім того, Бівербрук нарікав на інші загрози виробництву, а їх він бачив скрізь. Коли Герберт Моррісон, міністр внутрішньої безпеки і внутрішніх справ, запропонував дозволити крамарям працювати п'ять днів на тиждень і зачинятися о третій годині, щоб вони встигали дістатися своєї домівки чи укриття до початку нічного рейду, Бівербрук протестував, аргументуючи це тим, що в такому разі робітники заводів теж цього вимагатимуть. «Певна річ, це призведе до катастрофи», — написав він.

Також Бівербрук застерігав, що робітники британських заводів мусять стояти за верстатами цілодобово, інакше це помітить Америка і більше не захоче постачати їм верстати. Навряд чи Бівербрука справді цікавила думка Америки. Цікавило його виробництво — за будь-яку ціну. Тому він потребував уваги Черчилля, а щоб її отримати, міг вдіяти одне: налякати його розчаруванням Рузвельта. «Заяви американців, буцімто верстатів у нас більше, ніж потрібно, будуть цілком слухними», — написав він.

Щоб заохотити інших не зважати на сигнал повітряної тривоги, Бівербрук вирішив залишатися за робочим столом, коли спрацьовує сирена. Йому, однак, було дуже страшно. «Бівербрук — людина нервозна, — пише секретар Фаррер⁵⁶⁷. — Його неабияк лякав звук падіння бомби. Але відчуття гострої потреби брало гору над страхами».

* * *

Тим часом Проф закидав Черчилля записками і протоколами, присвяченими різним широкомасштабним питанням і новітній зброї. Він був схильний дивитися на все крізь холодну призму науки, тож деякі його пропозиції тяжіли до жорстокості. В одній пам'ятній записці він порекомендував отруїти криниці, якими користуються італійські війська на Близькому Сході⁵⁶⁸. Запропонував хлорид кальцію, «надзвичайно зручний, адже на 20 тисяч літрів води потрібно всього 450 грамів цієї речовини». Водночас Проф урахував важливість громадської думки, тому не пропонував такі смертельно

небезпечні отруйні речовини, як арсен, оскільки «вони спонукають суспільство до небажаних асоціацій».

А от щодо підпалення колон ворожих солдатів він таких пересторог не висловлював. «На мій погляд, займиста олія може мати неабиякий потенціал у бойових діях, якщо застосовувати її в широких масштабах», — сказав він Черчиллю тиждень по тому⁵⁶⁹. За допомогою займистої олії можна зупинити наступ війська чи, «що навіть краще, спалити всю колону військ або техніки», — написав він. «Потрібно лише прокласти в кущах уздовж узбіччя декілька труб з отворами, націленими на дорогу. Труба простягається на кількасот метрів до резервуару олії. У найважливіший момент, коли на дорозі з'являється колона бронетехніки, потрібно подати олію й підпалити її, внаслідок чого на підготованому відтинку дороги утвориться горнило».

* * *

Мері Черчилль досі ображалася на те, що «батьки із синдромом гіперопіки» запроторили її у безпечне село, де вона не мала змоги відчувати війну на власній шкірі. Увечері середи, 25 вересня, їй випала така нагода. В Ейлсбері прилетіла велетенська парашутна міна Люфтваффе, яка вибухнула поряд із представництвом Жіночої добровольчої служби; після цього воно стало непридатним для роботи. Дев'ятнадцять працівниць дістали поранення.

Радісне збудження Мері затьмарила глибока печаль: на її батька та його уряд накотилася висока хвиля критики. Дослухавшись до запевнень військових радників найвищого рангу, Черчилль поновив операцію «Загроза» — захоплення Дакара в Західній Африці. У ній взяли участь об'єднані війська Британії та Вільної Франції під керівництвом генерала де Голля. Спершу здавалося, що цей напад, який стартував на початку тижня, увінчається легкою перемогою. Та збіг низки обставин — зокрема несподівано потужної оборони військ Віші, які контролювали порт, — призвів до видовищного провалу: надзвичайно сумбурної й безпорадної операції, що стала пародією активного успішного наступу, на який сподівався Черчилль. Британським військам знову довелося відступати, що спонукало критиків зобразити цей інцидент останньою ланкою ланцюга провалів, який охоплював Норвегію, Дюнкерк, а якщо хтось хотів

копнути глибше, то й Галліполі під час першої каденції Черчилля на посаді першого лорда Адміралтейства: тоді його спроба висадити війська на цьому турецькому півострові теж завершилася евакуацією. Цей провал, значно кривавіший за Дакар, коштував йому посади. У звіті Служби внутрішньої розвідки містилося коротке резюме реакції суспільства на провал у Дакарі: «Евакуація знову перемогла»⁵⁷⁰.

Мері розуміла, що її батько палко бажає перейти в наступ на Німеччину, а не обмежуватися лише бомбардуванням. Відвідавши оперативний центр Королівських ВПС в Аксбриджі минулого тижня, Черчилль слушно розсудив скасувати цю операцію, однак дозволив собі пристати на впевнену думку командувачів найвищого рангу, що відрізнялася від його міркувань. У щоденнику Мері стала на захист батька: «Я не розумію, як можна вберегтися від помилок, коли доводиться нескінченно щось вирішувати»⁵⁷¹.

У родині Черчиллів провал операції «Загроза» вважали дуже серйозним і таким, що може становити небезпеку для уряду Черчилля.

«Боже мій! Чомусь цей незначний поворот подій кинув на все тінь, — написала Мері. — Сподіваюся, уряд із цим упорається; в мене такі змішані почуття. Певна річ, я хочу, щоб татко вистояв, і не лише з особистих переконань — бо якщо він піде, то хто прийде?»

Наступний день, п'ятниця, 27 вересня, був аж ніяк не кращим. «Складається враження, що сьогодні все затягнуло мороком дакарської історії, — зауважила Мері⁵⁷². — Маю серйозну підозру, що десь цій ситуації дали хибну оцінку. О, як я переймаюся через татка. Він так любить французів і так хоче, щоб вони вчинили щось величне й видовищне. Але боюся, що йому за це добряче дістанеться». Її глибоко вразив ядучий сарказм у пресі. Видання «Дейлі міррор» як з ланцюга зірвалося. «“Із присмаком Галліполі”? — написала Мері, цитуючи цю газету. — Як жорстоко».

А на додачу до невизначеності, яка й так панувала вдома, її вагітній невістці Памелі було зле: у четвер — погано, у п'ятницю — ще гірше. А допомога Памелиного лікаря, Карнака Ріветта, який був немов одержимий тим, щоб вона не сиділа на місці й ходила, зрештою стала такою задушливою, що Мері вигукнула у щоденнику: «Ліпше б уже містер Ріветт дав бідній дівчині спокій».

* * *

І хоча пологи могли розпочатися з дня на день, у вівторок, 8 жовтня, Памела з Клементиною вирушили з Чекерсу в Лондон на церемонію посвяти Рендольфа, Памелиного чоловіка, на посаду члена Палати громад, яку він мав поєднувати зі службою у 4-му Гусарському полку і роботою кореспондента у виданні Бівербрука «Івнінг стандарт».

Вони їхали в Лондон, чудово розуміючи, що вночі Люфтваффе, ймовірно, знову стрілятимуть по місту — як і щонаочі, починаючи із 7 вересня, — і попри те, що вони дуже боялися наступу. Черчилль сказав Рузвельту в п'ятницю, 4 жовтня: «Мені не здається, що небезпека наступу вже минулася»⁵⁷³. Він написав про Гітлера: «Цей добродій уже роздягнувся і вбрався в купальний костюм, але вода холоднішає, а в повітрі повіяло осінню». Черчилль розумів: якщо Гітлер планує здійснити свій задум, йому доведеться поквапитися, поки погода не погіршилася. Він сказав Рузвельту: «Ми зберігаємо максимальну пильність».

Памела з Клементиною везли в автівці каністру оксиду азоту, щоб дати цей газ Памелі, якщо в неї раптом почнуться пологи. Однак найбільш напруженим цей день виявився для Мері, яка залишилася в Чекерсі.

* * *

У Чекерсі ж того вечора Мері завітала до офіцерів Колдстрімської гвардії, яким доручили охороняти будинок. Вона була в захваті від вечірки та уваги — поки не втрутилися Люфтваффе.

Вечеря була в самому розпалі, коли пролунав цілком впізнаваний свист падіння бомби⁵⁷⁴. Усі інстинктивно пригнулися і, як їм здалося, нескінченно довго чекали вибуху. Бомба розірвалася з несподівано глухим звуком; після цього гості були «доволі напружені, але неушкоджені і, хоч як крути, змогли себе опанувати», — написала Мері.

Господарі вечірки швидко вивели її на вулицю, у глибоку протиповітряну траншею, на дні якої було суцільне болото, що зіпсувало їй улюблені оксамитові черевички. Коли було вирішено, що рейд завершився, солдати провели її додому. «Всі так мило зі мною поводилися, — написала вона у щоденнику, — а я була в *такому*

захваті, в такому напруженні, але, слава Богу, не зблідла і не почала тремтіти, чого дуже боялася».

Вона додала: «Клятї гуни, зіпсували таку приємну вечірку».

Наступного дня, в середу, 9 жовтня, Мері з'ясувала, що та бомба утворила величезний кратер за якихось сто метрів від їдальні гвардійців, у грузькому полі. Вона вирішила, що, мабуть, саме багнюка заглушила вибух.

Мері написала у щоденнику: «Тепер мені не здається, що війна ніяк мене не зачепила».

* * *

Рано-вранці в четвер Памела під наглядом боязкого і всюдисущого доктора Ріветта народила сина в маєтку Чекерс. Із ними була молода медсестра. Виринаючи з мороку анестезії, Памела почула, як медсестра каже: «Я вже вп'яте повторюю, що це хлопчик. Прошу, повірте мені»⁵⁷⁵.

Розгублена Памела хотіла почути підтвердження. «Це вже не зміниться, — сказала вона. — Ні. Це вже не зміниться».

Її запевнили, що стать немовляти справді не зміниться.

Клементина записала цю новину в книзі відвідувачів Чекерсу. «10 жовтня, 4:40 ранку, Вінстон». Перше немовля, яке народилось у цьому будинку за понад століття.

«Народився Вінстон Черчилль-молодший, — написала Мері в щоденнику⁵⁷⁶. — Ура».

Вона додала:

«Пем змучена, але щаслива.

Немовля геть не змучене й не зовсім щасливе!».

Чоловік Памели Рендольф, новоспечений член парламенту, пологи пропустив⁵⁷⁷. Він був у Лондоні в постелі з дружиною одного австрійського тенора, портрет якого із моноклем було зображено на колекційних картках виробника цигарок.

* * *

У Лондоні ж наступного ранку Черчилль працював у ліжку на Даунінг-стріт, 10, коли довідався, що на площу Горс-Гардс-Перейд поряд із будинком упали дві бомби, але не розірвалися. Він запитав Колвілла:

— Чи постраждаємо ми від їхнього вибуху?⁵⁷⁸

— Я так не вважаю, сер, — відповів Колвілл.

— Якщо це просто ваша думка, гріш їй ціна, — сказав Черчилль. — Ви ніколи не бачили вибуху бомби, що не розірвалася. Сходіть по офіційний звіт.

Це стало для Колвілла зайвим підтвердженням того, як безглуздо висловлювати у присутності Черчилля «нічим не обґрунтовані міркування».

* * *

Черчилль познайомився з новонародженим онуком на вихідних, коли вирушив до Чекерсу, як завжди, з цілою свитою гостей, зокрема з Мопсом Ісмеєм і генералом Бруком. Черчилль «страшенно тішився, заходив подивитися на немовля, годував його і був від нього в цілковитому захваті», — сказала Памела.

* * *

У центрі уваги був маленький Вінстон, але Черчилля цікавив також і кратер від тієї бомби, що зіпсувала Мері вечірку. Після обіду вони з Ісмеєм, Колвіллом та іншими гостями уважно його оглянули, сперечаючись про те, чи випадково ця бомба впала так близько від будинку. Колвілл вважав, що це випадковість; Черчилль із Мопсом заперечили гіпотезою про те, що, можливо, то була умисна спроба влучити в будинок.

«Небезпека, безумовно, є, — написав Колвілл у щоденнику того вечора⁵⁷⁹. — У Норвегії, Польщі та Голландії німці дали на здогад, що кидати всі сили на уряд — це їхня політика, а Вінстон важить для них більше, ніж кабінети міністрів усіх цих трьох країн, разом узятих». Його колега Ерік Сіл, старший секретар, висловив побоювання у приватному листі до нового начальника штабу ВПС Чарльза Портала, наступника Сіріла Ньюолла. «Ми поставили військову охорону, яка має дати належну відповідь на будь-яку надзвичайну ситуацію на суходолі, — написав він. — Однак я зовсім не певен, що тут буде безпечно в разі повітряної атаки». Акцентуючи на тому, що Черчиллю він про це ще не казав, Сіл додав: «Мені було б значно спокійніше, якби у нього було ще декілька інших місць відпочинку, якими він міг би користуватися нерегулярно, щоб ворог не знав, де саме він є».

Чекерс мав для Черчилля величезну цінність, тому він не бажав покидати його назовсім, але погодився: перебувати в цьому будинку щовихідного — це, мабуть, занадто небезпечно, принаймні коли небо безхмарне, а місяць близький до повні. Його самого хвилювала безпека Чекерсу. «Може, вважають мене не настільки дурним, щоб сюди приїздити, — сказав він. — Але мені є що втратити — три покоління одним махом»⁵⁸⁰.

Варіант залишатись у місті ніхто не розглядав. На вихідних Черчиллю було необхідно виїжджати в село, і він вважав, що знає, який будинок ідеально виконуватиме роль замітника в місячні ночі.

Він запросив до себе в кабінет власника того будинку, Рональда Трі. Трі був давнім другом Черчилля, який поділяв його довоєнне занепокоєння через злет Гітлера. Тепер він був членом парламенту від Консервативної партії й парламентським секретарем міністра інформації Даффа Купера. З погляду фінансів Трі не мав потреби в жодній із цих посад: він успадкував великий капітал як нащадок імперії Маршалла Філда в Чикаго. Його дружина Ненсі була американкою, племінницею леді Астор. Вони мали маєток Дітчлі, будинок XVII століття в Оксфордширі, приблизно за 120 кілометрів від Даунінг-стріт.

Черчилль говорив відверто. Він сказав Трі, що хоче провести наступні вихідні в Дітчлі й що з ним будуть гості, персонал у повному складі та охорона.

Трі був у захваті, його дружина дуже тішилася. Важко сказати, чи добре вони розуміли, що на них чекає. Наліт Черчилля на їхній дім мав більше спільного з блицкригом Гітлера, ніж зі спокійним виїздом за місто на вихідні.

«Це цілий процес, — написав у щоденнику Гарольд Ніколсон після однієї такої навали на Дітчлі⁵⁸¹. — Спочатку двоє детективів прочісують будинок від горища до підвалу; потім приїжджають камердинер і покоївка з купою багажу; потім прибувають тридцять п'ять солдатів з офіцерами, які охоронятимуть нашу видатну особистість уночі; потім — двоє стенографістів із горами паперу». Відтак прибувають гості: «Основна частина будинку темна, вікна не світяться, а потім у дверях з'являється шпарина, і зненацька ти

опиняєшся в теплі центрального опалення, яскравому світлі й передпокої неймовірної краси».

На той момент оздоблення їхнього будинку вже встигло стати легендарним: воно стрімко наближалось до взірця оздоблення замиського дому з акцентом на колір, зручність і відсутність формалізму. Його популярність спонукала місіс Трі заснувати студію дизайну інтер'єрів, яка спиралася на цю концепцію. Майбутній бізнес-партнер місіс Трі назвав її естетичні вподобання «приємним декадансом».

Подружжя Трі не було проти несподіваної навали на свій дім. Анітрохи. «Я завжди була однією з найбільших, хай і найскромніших ваших шанувальниць, — написала Черчиллю місіс Трі після його перших відвідин, — і хотіла б сказати, яка для нас приємність і честь приймати вас у Дітчлі. Якщо вам зручно, наш дім завжди до ваших послуг, навіть без завчасного попередження»⁵⁸².

Йому було дуже зручно. Черчилль приїхав і в наступні вихідні, а за рік збув у їхньому будинку ще з десяток вихідних і, зокрема, чи не найпереломніший момент війни.

Черчиллю відразу впала в око одна перевага: у Дітчлі був домашній кінотеатр, який так сподобався прем'єр-міністру, що згодом, на превеликий розпач пожежних інспекторів, які зрештою зарахували його до категорії «високої пожежної небезпеки», він наказав установити такий у Чекерсі. За це взявся Бівербрук, який подбав про те, щоб Черчиллю надходили останні фільми і кінохроніки. «Макс уміє таке утнути, — сказав Черчилль. — Я — ні»⁵⁸³.

До свити, яка щотижня збиралась у Чекерсі, приєдналися двоє кіномеханіків.

Марнотрат

На додачу до випробувань війни у шлюбі Памели і Рендольфа наростала напруга: неоплачені рахунки накопичувалися, а його потяг до азартних ігор і випивки залишався незмінним. Рендольф часто вечеряв у своєму клубі «Вайтс» і в різних улюблених ресторанах заможної лондонської молоді, де він швидко зголошувався оплатити рахунок, хоча його співтрапезники були значно багатші. Він купував пошиті на замовлення сорочки й костюми. Памела благала Черчилля про допомогу. Той зголосився покрити борги подружжя, але за умови, що рахунки більше не накопичуватимуться. «Так, — запевнила його Памела, — такого більше не буде»⁵⁸⁴. Однак багато крамничок і великих магазинів давали клієнтам змогу купувати у кредит, а рахунки надсилали раз на три місяці чи й рідше, тож між моментом купівлі та надходженням щоквартальних рахунків утворювався проміжок. «А потім — Боже мій! — казала Памела. — Рахунків ставало більше й більше».

Витрати подружжя перевищували Рендольфові доходи, хоча, як на ті часи, він дуже непогано заробляв. Платня за військову службу, гонорари за лекції, зарплатня в парламенті, в газеті Бівербрука «Івнінг стандарт» та інші джерела доходу склалися в солідні 30 тисяч фунтів — або 120 тисяч доларів — на рік (з урахуванням інфляції нині це були б неймовірні 1,92 мільйона доларів). Тільки Бівербрук платив йому 1560 фунтів — або ж 6240 доларів — на рік (сьогодні це приблизно 99 840 доларів). Цих грошей не вистачало, а в Рендольфових кредиторів почав уриватися терпець. Якось Памела пішла на закупи в «Герродс», розкішний магазин у районі Найтсбридж, де жінці, на її превелике

приниження, повідомили, що кредит анульовано. Памела сказала, що для неї це «стало [...] шоком»⁵⁸⁵.

Із магазину вона вийшла у сльозах. Повернувшись на Даунінг-стріт, переповіла цю історію Клементині, яка не мала ілюзій щодо свого сина. Він давно вже мав проблеми з витратами. Коли Рендольфу було двадцять років, Черчилль написав йому, закликаючи виплатити борги і владнати конфлікт із банком. «Натомість, — сказав Черчилль синові, — мені здається, що ти геть бездумно витрачаєш усе, що маєш, і навіть більше. Ти вічно змушуєш хвилюватися через себе і можеш вплутатися в якусь прикру та принизливу ситуацію»⁵⁸⁶.

Рендольфова схильність принижувати інших і розпалювати суперечки теж постійно призводила до конфліктів. Якось, почувши на свою адресу особливо уїдливе зауваження, Черчилль написав Рендольфу, що скасовує запланований спільний обід, «адже я не можу дозволити собі ризикувати знову зазнати таких принижень, тому зараз не маю бажання з тобою бачитися»⁵⁸⁷. Зазвичай Черчилль пробачав синові, завершуючи кожен лист — навіть цей — словами: «З любов'ю твій батько».

Клементина була не такою милосердною. Ще з дитинства Рендольфа їхні стосунки характеризувала відверта ворожнеча, і з віком ця тріщина тільки глибшала. Під час складного періоду на початку їхнього з Памелою шлюбу Клементина дала невістці стратегічну пораду щодо того, як упоратися з Рендольфом: «Поїдь кудись на тричотири дні й не кажи, куди збираєшся. Просто поїдь. Залиш коротку записку, що ти поїхала». Клементина сказала, що чинила так із Черчиллем, додавши: «Це дуже допомогло». Почувши про те, що саме Памела пережила в «Герродсі», Клементина пройнялася співчуттям. «Клементина дуже мене розрадила, виявила дивовижну доброту й турботу, але вона помітно нервувалася», — згадувала Памела⁵⁸⁸.

Клементина постійно тривожилася через те, що коли-небудь Рендольф може поставити батька в дуже незручне становище, і Памела розуміла, що її страх небезпідставний. Надто — коли Рендольф пив. «Я ж із родини непитущих, — казала Памела. — Мій батько був непитущий. Мати могла випити келих хересу, не більше». Життя з алкоголіком виявилось жахливим. Спиртне тільки поглиблювало неприємні риси Рендольфової вдачі. Він заводив суперечки з кожним,

хто втрапить під гарячу руку: з Памелою, друзями чи власниками будинку. Бували вечори, коли він, розлючений, підхоплювався з-за столу і йшов геть. «Було важко збагнути, чи мені залишатися, чи йти з ним, і це все мене дуже спантеличувало й засмучувало», — зізнавалася Памела. Вона знала, що вже невдовзі їй доведеться самотійно протистояти напливу рахунків. У жовтні Рендольфа перевели з 4-го гусарського полку до нового загону командос, якого сформував один із членів його клубу. Рендольф сподівався від гусарів підтримки, але, хоч як це прикро, не мав її: інші офіцери були раді, що він іде. Згодом його кузен поділився спогадом: «Те, що інші офіцери його недолюбливали, що їм набридла його нищівна критика, що вони не могли дочекатися, щоб він знайшов роботу деінде, стало для нього неабияким потрясінням»⁵⁸⁹.

У середині жовтня Рендольф відбув до Шотландії на навчання в підрозділі командос. Памела не хотіла жити сама в Чекерсі на утриманні Черчиллів і сподівалася знайти недорогий будинок, де вони з Рендольфом і Вінстоном-молодшим зможуть жити разом. Брендан Брекен, Черчиллів на-всі-руки-майстер, знайшов для неї в Гітчіні, Гертфоршир, що приблизно за п'ятдесят кілометрів від Лондона, колишній дім парафіяльного священника, який вона могла винайняти лише за 52 фунти на рік. Щоб зекономити, вона запропонувала оселитися разом із ними старшій Рендольфовій сестрі Діані з дітьми, а ще запросила допомагати з немовлям свою дитячу виховательку Ненні Голл. Вона написала чоловікові незадовго до його від'їзду: «О, Ренді! Було б чудово, якби ти міг бути з нами весь час»⁵⁹⁰. Памела страшенно тішилася, що нарешті матиме власну оселю, й не могла дочекатися переїзду. «Любий мій, я у такому захваті: самотійне родинне життя — більше не потрібно жити по чужих домівках».

Будинок потребував роботи, яку раз у раз переривала війна. Майстер із пошиття гардин зник, не виконавши замовлення. Він не відповідав на дзвінки, тож Памела припустила, що його дім у Лондоні розбомбили. Столяра, якому вона замовила шафи, відкликали на державну службу. Він пообіцяв знайти когось, хто зможе завершити роботу, однак у нього були сумніви, чи вдасться його наступникові знайти необхідну деревину, яка стала дефіцитним товаром під час війни.

У будинку було дев'ять кімнат, і всі вони невдовзі були заселені. Там жила Ненні, Діана з родиною, економка, ще декілька працівників. А незабаром, певна річ, мала оселитися ще й Памела з немовлям, якого вона називала то «вареничком», то «маленьким прем'єром». А ще Рендольфова секретарка міс Бак запросила в дім парафіяльного священника своїх сусідів, будинок яких розбомбили. Міс Бак дуже перепрошувала, однак Памела вдала радість. «Для нас це дуже добре, — написала вона Рендольфу, — адже вчора місцева влада намагалася розквартирувати у нас 20 дітей, а міс Бак змогла відповісти, що в нас немає місця».

І все-таки Памелу тривожило те, що вона далеко від дому. «Мені хотілося б поїхати подивитися, як там справи, — казала вона йому. — Рада, що в нас живуть переселенці, адже в теперішньому становищі від мене зовсім мало користі, але мені хотілося б самій опікуватися будинком, а ще я потай сподіваюся, що вони не перетворюють нашу чудову оселю на хлів»⁵⁹¹.

Оренда була дешевою, але обслуговування будинку коштувало дорого. Самі лише гардини мали обійтися у 162 фунти, близько 10 тисяч доларів на сьогодні. На щастя, Клементина зголосилася оплатити всю суму. Фінансовий тиск наростав. «Любий, будь ласка, заплати за телефон», — писала Памела Рендольфу⁵⁹².

Його витрати в Шотландії теж давали підстави непокоїтися. Він жив і тренувався з дуже заможними членами клубу «Вайтс», які й увійшли до загону командос, і в цьому була небезпека. «Любий, — написала Памела, — я розумію, як тобі зараз складно жити в оточенні стількох заможних людей, просто намагайся трохи економити на харчуванні тощо. Не забувай: ми з маленьким Вінстоном готові голодувати заради тебе, але нам би цього не хотілося»⁵⁹³.

* * *

Увечері понеділка, 14 жовтня 1940 року, коли Черчилль вечеряв із гостями в нещодавно укріпленій залі, вікна якої виходили в сад, бомба впала так близько від будинку, що з вікон повилітали шибки, а від кухні з вітальнею нічого не залишилося. Невдовзі після бомбардування Клементина написала Вайолет Бонем-Картер: «У нас немає газу і гарячої води, ми готуємо на примусі. Але, як і зо два дні

тому, Вінстонові гукнув у темряві якийсь чоловік: “Життя прекрасне, якщо не опускати рук!”»⁵⁹⁴.

Того-таки вечора, коли будинок на Даунінг-стріт, 10 потрапив під удар, бомби сильно пошкодили сусіднє з ним Міністерство фінансів, а ще пряме влучання бомби знищило «Карлтон-Клуб», до якого вчащали високопоставлені члени уряду Черчилля: під час удару деякі з них були в їдальні клубу. Гарольду Ніколсону все переповів один відвідувач, майбутній прем'єр-міністр Гарольд Макміллан. «Вони почули, як бомба з вереском падає вниз, й інстинктивно пригнулися», — зафіксував Ніколсон у щоденнику 15 жовтня⁵⁹⁵. «Пролунав гучний удар, основне світло згасло, приміщення заповнив запах кордиту і пил від уламків. Бічне освітлення на столах продовжувало горіти, тьмяно жевріючи в густому тумані, який опустився на все, заліпивши людям волосся і брови товстим шаром пилу». Під час вибуху бомби у клубі було близько 120 осіб, але ніхто серйозно не постраждав. «Урятувалися дивом», — написав Ніколсон.

Здавалося, резиденція уряду Великої Британії потрапила під удар, тож здоровий глузд підказав Черчиллю, що потрібно негайно тікати в Чекерс. Він викликав автівки й секретарів. Звичний кортеж вирушив у дорогу, поволі просуваючись вулицями, засипаними уламками. Кілометрів за п'ятнадцять Черчилль несподівано спитав: «А де Нельсон?»⁵⁹⁶. Ясна річ, він мав на увазі кота.

Нельсона не було в його автівці; в інших автомобілях — теж, вочевидь, не було.

Черчилль наказав водію розвернутися й рушати на Даунінг-стріт, 10. Там секретар загнав переляканого кота в куток і наклав його кошиком для сміття.

Коли Нельсона успішно завантажили в авто, кортеж продовжив рух.

* * *

Невдовзі після цього, ввечері суботи, 19 жовтня, Джон Колвілл переконався на власному досвіді, що тепер Люфтваффе прицільно бомбардують урядовий квартал⁵⁹⁷. Повечерявши вдома, він вирішив повернутися на роботу, куди їхав автомобілем, якого армія нещодавно надала в розпорядження персоналу Черчилля. Небо попереду сочилось жовтогарячим жаром. Він скерував водія на набережну

Темзи і побачив, що на іншому березі палає склад, розташований за центральною адміністративною спорудою місцевого самоврядування Лондона — височезним будинком доби короля Едуарда.

Колвілл одразу збагнув, що пожежа — це маяк для бомбардувальників у небі. Водій помчав на Даунінг-стріт. Щойно авто заїхало у Вайтголл, як бомба висадила в повітря Адміралтейство, фасад якого виходив на площу Горс-Гардс-Перейд.

Водій зупинився неподалік входу до галереї, що вела до Міністерства фінансів. Колвілл вистрибнув і попрямував до Даунінг-стріт пішки. За кілька секунд навколо нього почали падати запальні бомби. Він долілиць упав на землю.

У Міністерства закордонних справ зайнявся дах. Дві запальні бомби влучили в сильно пошкоджене Міністерство фінансів; інші приземлилися на відкритий простір.

Колвілл, у якого серце вилітало з грудей, побіг до Даунінг-стріт, 10 й увійшов через аварійний вихід. Вечір він перебув в укріпленій їдальні Черчилля на підвальному поверсі. Далі ніч була спокійною, навіть попри електричний вентилятор, звук якого дуже нагадував Колвіллові німецький літак.

* * *

Поки Колвілл ухилявся від запальних бомб у Вайтголлі, Черчилль був у Чекерсі в пригніченому настрої. Вони з Мопсом Ісмеєм удвох сиділи в залі Готрі; обидва мовчали. Ісмей часто опинявся в такій ролі: він тихо сидів поряд, готовий дати пораду або поділитися думкою, якщо його попросять, чи вислуховувати Черчилля, коли той відпрацьовує думки або вислови для майбутніх промов, чи просто побути поряд у приязній мовчанці.

Черчилль мав стомлений вигляд і, вочевидь, глибоко замислився. На нього тиснув епізод у Дакарі. Коли французи повстануть і почнуть боротися? Деінде підводні човни винищували кораблі й забирали жахливу кількість життів: лише напередодні затонуло вісім суден, а того дня — ще десять. Складалося враження, що Черчилля врешті виснажило нескінченне коло повітряної тривоги, бомб і дестабілізації, яку вони тягнуть за собою.

Ісмею було важко бачити Черчилля таким змученим, однак, як йому пригадалося згодом, він убачав у цьому й позитивний наслідок: можливо, хоча б сьогодні Черчилль рано ляже спати й дасть Ісмею змогу вчинити так само.

Натомість Черчилль зненацька підхопився на ноги. «Гадаю, мені вдасться!» — сказав він⁵⁹⁸. Здавалося, його втома вмить розвіялася. Загорілося світло. Залунали дзвоники. Викликали секретарів.

Вашингтон і Берлін

Вибори президента Америки перетворилися на бій без правил. Політтехнологи Республіканської партії переконали Віллі в тому, що він занадто добропорядний, що єдиний спосіб підвищити рейтинг — це поставити війну в центр уваги; він мав зобразити Рузвельта «яструбом», а себе — ізоляціоністом. Віллі неохоче на це погодився, але активно взявся до справи, розгорнувши кампанію, розраховану на залякування всієї Америки. Він застерігав: якщо Рузвельт стане президентом, уже через п'ять місяців молодих чоловіків почнуть відряджати до Європи. Його рейтинг одразу покращився.

У самий розпал цієї ситуації, 29 жовтня, лише за тиждень до дня виборів, Рузвельт головував на церемонії визначення першого номера лотереї для вибіркового призову на військову службу. На тлі ізоляціоністських тенденцій в Америці цей крок був ризикований, хоча Віллі й сам підтримував вибіркового призову, називаючи його важливим кроком до підвищення оборонної здатності країни. Того вечора під час прямої трансляції Рузвельт обережно добирав слова, відмовившись від таких, як «призов» і «військовий обов'язок», на користь більш нейтрального «збори» — яке має певні історичні конотації.

Та загалом Віллі відкинув усі перестороги. В одному радіовипуску Республіканської партії, націленому на американських матерів, пролунало: «Коли ваш син конатиме на полі бою десь у Європі — чи, може, на Мартиніці, французькій твердині Віші, — коли він кричатиме: “Мамо! Мамо!” — не обвинувачуйте Франкліна Рузвельта, що той відправив його на війну; обвинувачуйте себе за те, що ви самі знову відправили Франкліна Рузвельта в Білий дім!»⁵⁹⁹.

Несподіване зростання рейтингу Вілкі спонукало Рузвельта відповісти рішучою заявою про бажання уникнути війни. «Я про це вже казав, — звернувся він до бостонських слухачів, — і казатиму знову й знову: ваших синів ніхто не відправлятиме воювати на території іншої держави»⁶⁰⁰. Офіційна політична платформа Демократичної партії додала фразу «за винятком нападу», але він її вилучив — певно, намагаючись сподобатися виборцям, що підтримують політику ізоляціонізму. Один його спічрайтер висловив невдоволення цим кроком, на що президент роздратовано відповів: «Звісно, якщо на нас нападуть, ми захищатимемося. Якщо на нас хтось нападе, це вже не буде війною на території іншої держави, хіба не так? Чи вони хочуть від мене гарантій того, що наші війська братимуть участь у бойових діях тільки в разі чергової громадянської війни?».

Як показала остання «тестова оцінка результатів президентських виборів» 1940 року за опитуванням Геллапа 26–31 жовтня, оприлюднена за день до виборів, Рузвельт випереджав Вілкі лише на чотири відсотки. На початку місяця розрив між ними становив дванадцять відсотків.

* * *

У Берліні керівник німецьких ВПС Герман Герінг наказав Люфтваффе приготуватися до чергової зміни стратегії, відповідно до якої під прицілом бомбардувальників мало опинитися ще більше прошарків мирного населення Англії.

За місяць до цього Гітлер зрозумів, що Люфтваффе не вдалося поставити Черчилля на коліна, і відклав операцію «Морський лев» на невизначений термін, хоча збирався повернутися до цього задуму навесні. Перспектива такого наступу завжди викликала в Гітлера та його командувачів сумніви. Якби Герінг зі своїми вихованими Люфтваффе здобув, як і обіцяв, перевагу в повітрі над Британськими островами, перспектива наступу могла б стати привабливішою, але, поки Королівські ВПС тримали повітряний простір під контролем, це було б безрозсудством.

Стійкість Англії малювала для Гітлера загрозливі перспективи. Поки Черчилль міцно стояв на ногах, імовірність вступу Сполучених Штатів у війну на боці Англії зростала. У домовленості про есмінці Гітлер

вбачав очевидний доказ зближення Черчилля з Рузвельтом. Але він боявся найгіршого: коли Америка вступить у війну, Рузвельт і Черчилль побажають об'єднатися зі Сталіним, який продемонстрував відверті експансіоністські наміри й активно зміцнював свої збройні сили. І хоча 1939 року Німеччина з Радянським Союзом підписали пакт про ненапад, Гітлер не тішив себе ілюзіями, що Сталін його дотримається. Союзництво Англії, Америки і Радянського Союзу, за словами Гітлера, поставить Німеччину «в дуже складне становище»⁶⁰¹.

Вихід він бачив у тому, щоб прибрати з цього рівняння Радянський Союз і водночас захистити свій східний фланг. Крім того, війна з Радянським Союзом дала б Гітлерові змогу досягти життєвої мети, яку він поставив перед собою ще в 1920-х: знищити більшовизм і здобути «життєвий простір», свій обожнюваний Lebensraum.

Німецькі генерали досі побоювалися небезпек війни на два фронти, на уникнення якої Гітлер завжди спирався у своїй стратегічній доктрині; але тепер, здавалося, він відкинув усі перестороги. Як порівняти з наступом на Англію через Ла-Манш, війна з Радянським Союзом видавалася простою: досі його війська виявляли неабияку обізнаність у подібних кампаніях. Гітлер прогнозував, що найгірший етап бойових дій буде позаду вже за півтора місяця, але він акцентував на тому, що напад на Радянський Союз слід розпочати вже скоро. Що довше його відкладати, то більше часу матиме Сталін на зміцнення армії.

Тим часом, щоб не дати Черчиллю змоги втрутитися, він наказав Герінгові активізувати повітряну кампанію. «Вирішальну роль, — сказав він, — відіграватиме невідступне продовження повітряних нападів»⁶⁰². Він досі сподівався, що Люфтваффе врешті виконають обіцянку і змусять Черчилля просити про мир.

Герінг розробив новий план. Він і надалі атакуватиме Лондон, але здійснюватиме удари на винищення й по інших містах, що зрештою має зламати спротив Англії. Він сам обрав цілі й призначив кодову назву для першої атаки — «Місячна соната», обігрування загальноновживаної назви нав'язливого фортепіанного твору Бетховена.

Він готувався до повітряного рейду, який Королівські ВПС згодом назвали визначальним етапом в історії повітряної війни. «Уперше, — йшлося у їхньому звіті, — військову авіацію застосували у великих

масштабах проти міста невеликого [розміру] з метою його знищення»⁶⁰³.

Звернення до жаб

Година була вже пізня, але Черчилль у Чекерсі відразу почав диктувати. Він мав план: звернутися безпосередньо до французів — і англійською мовою, й французькою — у прямій трансляції з нової радіостудії «Бі-Бі-Сі» в бомбосховищі Кабінету міністрів у Лондоні. Занепокоєний імовірністю того, що уряд Віші, який керував неокупованою частиною Франції, офіційно об'єднає свої збройні сили з німецькими, Черчилль сподівався запевнити французів з усіх куточків світу — зокрема й колоній Франції — у цілковитій підтримці з боку Англії, а також закликати їх до спротиву. На свій превеликий розпач, зараз він більше нічого не міг їм запропонувати. Він зохотівся самостійно написати французький варіант.

Диктував він повільно, без нотаток. Мопс Ісмей був поряд; його надія раніше лягти спати не справдилася. Черчилль говорив дві години, аж до пізньої ночі проти неділі. Він попередив Міністерство інформації, що збирається виступити у прямому ефірі наступного вечора, в понеділок, 21 жовтня. Збирався говорити двадцять хвилин — десять французькою, десять англійською. «Підготуйте все необхідне», — розпорядився він.

У понеділок перед від'їздом із Чекерсу Черчилль продовжував працювати над промовою. Він не покидав задуму написати франкомовну чернетку самостійно, але це виявилось складніше, ніж йому підказувало самолюбство. Міністерство інформації відрядило до Чекерсу молодого службовця, який знав французьку на академічному рівні, щоб той переклав текст, але йому нічого не вдалося⁶⁰⁴. Він «страшенно перелякався», за словами Джона Пека, приватного секретаря на чергуванні в Чекерсі. Тому потенційному перекладачеві

довелося мати справу з прем'єр-міністром, який знову передумав, повернувся до намагань самотійно написати франкомовну чернетку і твердо стояв на своєму. Юнака відправили назад у Лондон.

Міністерство відрядило іншого перекладача, Мішеля Сен-Дені — «харизматичного, добросердного, справді двомовного француза, [...] якого відкопали на “Бі-Бі-Сі”», за словами Пека. Черчилль погодився з його очевидним фаховим рівнем і змінив гнів на милість.

Черчилль почав називати цей текст «зверненням до жаб», де «жаби» — це невдале прізвисько французів⁶⁰⁵. То була настільки важлива промова, що Черчилль навіть її відрепетирував. Зазвичай він відреагував би на таке по-дитячому вперто, однак перекладач Сен-Дені, на своє полегшення, зустрівся з поблажливим і загалом слухняним прем'єр-міністром. Черчиллю важко давалися деякі французькі лінгвістичні премудрості — зокрема розкотистий звук «р», — але Сен-Дені назвав його старанним учнем, а незабаром згадував: «Він смакував деякі слова так, ніби куштував фрукти».

Черчилль і Сен-Дені попрямували в Лондон. Звернення було заплановане на дев'яту вечора. Оскільки це звичайний час новин на «Бі-Бі-Сі», Черчилль міг гарантовано розраховувати на широку аудиторію в Англії і Франції, а через заборонене радіо — ще і в Німеччині.

* * *

Повітряний рейд був у самому розпалі, коли Черчилль, вбраний у світло-блакитний комбінезон для повітряної тривоги, попрямував із Даунінг-стріт, 10 до бомбосховища Кабінету міністрів у товаристві декількох представників персоналу і Сен-Дені. Ця прогулянка могла б бути приємною, але Люфтваффе знову вели прицільний вогонь по урядовому кварталу. Прожектори пронизували небо, підсвічуючи конденсаційні сліди бомбардувальників у височині. Лунала стрілянина зенітних гармат — то окремі постріли, то рвучкі черги по два залпи на секунду. Високо в повітрі розривалися снаряди, осипаючи вулиці сталевими уламками, що зі свистом падали на землю. Черчилль ішов бадьорим кроком; перекладач намагався не відставати.

У кабіні для радіомовлення «Бі-Бі-Сі» Черчилль готувався до початку виступу. То була тісна кімнатчина з одним кріслом, столом і

мікрофоном. Перекладач Сен-Дені мав представити його слухачам, але з'ясувалося, що сісти йому ніде.

— До мене на коліна, — сказав Черчилль⁶⁰⁶.

Він відхилився назад і поплескав себе по стегну. Сен-Дені пише: «Я встромив ногу між його ногами, а потім всівся частково на бильце крісла, а частково йому на коліна».

«Французи! — розпочав Черчилль. — Ми вже понад тридцять років ідемо пліч-о-пліч — і в часи війни, й у мирні часи; я досі крокую цим шляхом». Британія теж опинилася під ударом, сказав він, маючи на увазі щонічні повітряні рейди. Він запевнив слухачів, що «наш народ налаштований рішуче. Наші військово-повітряні сили не поступилися ворогові, ба більше: ми чекаємо давно обіцяного наступу. Риба також чекає».

Далі він попросив французів зібратися на силі й не ускладнювати ситуації, не заважати Британії боротися, — чіткий натяк на Дакар. Черчилль наголосив, що справжній ворог — це Гітлер: «Цей лихий чоловік, цей огидний виплід ненависті й розрухи заповзвся цілковито стерти з лиця землі французький народ, знищити все його життя й майбутнє».

Черчилль закликав до спротиву, зокрема й у «так званій неокупованій Франції»: ще один натяк на територію під орудою уряду Віші.

«Французи! — вигукнув він. — Схаменіться, поки ще не пізно»⁶⁰⁷.

Черчилль пообіцяв, що ані він, ані Британська імперія не опускають рук до повної поразки Гітлера. «Тож на добраніч, — сказав він. — Спіть і набирайтеся сил на ранок. Бо ранок настане».

У Чекерсі Мері слухала його з великою гордістю. «Сьогодні татко звернувся до Франції, — написала вона в щоденнику. — Так щиро, так натхненно, так піднесено й ніжно»⁶⁰⁸.

«Сподіваюся, багатьом із тих, хто почув татів голос, його сила й повнота подарують нову надію і віру». Щось спонукало її написати у щоденнику приспів до «Марсельєзи» французькою мовою, який починається зі слів: Aux armes, citoyens... «До зброї, громадяни».

«Люба Франціє, — написала Мері на завершення, — велична і славетна, будь гідною найпіднесенішої своєї пісні й тієї благородної мети, за яку ти вже двічі проливала кров, — Свободи».

Коли пряма трансляція завершилася, у бомбосховищі Кабінету міністрів було тихо. «Ніхто не рухався, — пригадує перекладач Сен-Дені. — Ми були глибоко розчулені. Тоді підвівся Черчилль зі сльозами на очах».

Черчилль сказав: «Сьогодні ми спромоглись на історичний вчинок».

* * *

Тиждень по тому в Берліні Геббельс розпочав ранкову нараду з нарікань на те, що, вочевидь, «чимраз більше» німців слухає «Бі-Бі-Сі».

Він наказав «суворо карати порушників режиму прослуховування радіо» і наголосив своїм заступникам на тому, що «кожен німець має чітко розуміти: прослуховування цих радіопередач є серйозним актом саботажу»⁶⁰⁹.

Однак, відповідно до звіту Королівських ВПС із узагальненими розвідувальними даними, які надали льотчики Люфтваффе, у довгостроковій перспективі ця вимога «мала протилежний результат: пробудила непереборну жагу слухати ці передачі»⁶¹⁰.

Яйцеклад

Вечір дня виборів, 5 листопада, був напруженим на обох берегах Атлантичного океану. За попередніми результатами, які Рузвельту доставили додому, в містечко Гайд-парк, що у штаті Нью-Йорк, Вілкі отримав більше голосів, ніж сподівалися. Та об одинадцятій вечора стало зрозуміло, що перемога буде за Рузвельтом. «Здається, все гаразд», — сказав він людям, які з'юрилися на газоні перед його будинком⁶¹¹. Остаточний підрахунок голосів показав, що він переміг на всенародному голосуванні з відривом у неповних десять відсотків. Однак у колегії виборників він переміг із величезним відривом: 449 до 82.

Увесь Вайтголл зрадів цій звістці. «Це найкраще, що з нами сталося від самого початку війни, — пише Гарольд Ніколсон⁶¹². — Дякувати Богові». Ніколсон каже, що, коли він почув результати, «серце в мене підскочило, неначе молодий лосось». За даними Служби внутрішньої розвідки, в усій Англії та Вельсі люди були «надзвичайно задоволені» цим результатом.

Мері Черчилль у Чекерсі написала: «Слався, алілуя!!»⁶¹³.

Після переобрання Рузвельта жадана винагорода — вступ Америки у війну як повноцінного партнера Британії — видавалася не такою далекою.

А Черчиллю таки була потрібна допомога, і то термінова. Канцлер скарбниці повідомив йому, що вже скоро у Британії не залишиться грошей на оплату зброї, харчів та інших засобів для існування.

* * *

Черчилль привітав Рузвельта пишномовною нещирою телеграмою, у якій зізнався, що молився за його перемогу і вдячний за цей результат.

«Це не означає, — написав він, — що я прагну чи жадаю чогось більшого, ніж справедливість і свобода вашої думки про теперішній стан речей у світі, в якому нашим країнам доводиться виконувати свої обов'язки»⁶¹⁴. Він запевнив, що бажає одного: мати змогу обмінятися думками про війну. «Зараз відбуваються події, пам'ять про які житиме, доки бодай у якомусь куточку світу лунатиме англійська мова. Тож, висловлюючи радість від того, що народ Сполучених Штатів знову поклав на вас цей тягар, запевняю вас у моїй вірі в те, що світло, яке вказує нам шлях, виведе нас усіх у безпечні води».

Рузвельт ніяк не відреагував на цю телеграму.

Це роздратувало й занепокоїло Черчилля, але йому зараз не хотілося нічого з цим робити. Зрештою майже через три тижні він надіслав телеграму своєму послу у Вашингтоні, лорду Лотіану, й обачливо порушив це питання — тихцем, немов принижений залицяльник. «Ласкаво просив би вас, нічого не афішуючи, з'ясувати, чи отримав президент мою привітальну телеграму з нагоди переобрання, — написав він⁶¹⁵. — Можливо, вона загубилася серед інших привітань. Якщо ж ні, я хотів би знати, чи в ній було щось образливе або принизливе для нього».

І додав: «Буду вдячний за пораду».

* * *

Принаймні Проф мав хороші новини. У протоколі від 1 листопада 1940 року він відзвітував Черчиллю про першу жертву повітряних мін: це сталося під час першого експлуатаційного випробування парашутних мін, скинутих із літака Королівських ВПС перед бомбардувальниками Люфтваффе.

Радар відстежив наближення німецького бомбардувальника до завіси парашутів, які дрейфували за вітром; тоді радіолокаційний сигнал літака зник «і більше не з'являвся». Ліндемманн вбачав у цьому доказ успіху.

Одначе він згадав і про несправність апарата для скидання мін, який Ліндемманн охрестив «яйцекладом», за аналогією з біологічним терміном на позначення органа для відкладання яєць у комах і риб. Унаслідок цієї аварії одна міна розірвалася над фюзеляжем літака

Королівських ВПС, який її скинув. Ця подія, безперечно, страшенно налякала екіпаж, але не завдала «ніяких серйозних збитків».

Профа, однак, непокоїло те, як така ситуація позначиться на упередженому ставленні Міністерства авіації до цієї зброї, тож він бажав упевнитися в тім, що Черчилль досі його підтримує. Він написав: «Я щиро сподіваюся, що ця малоймовірна аварія не поставить під сумнів негайне продовження випробувань, початок яких — по стількох роках — виявився дуже багатообіцяльним»⁶¹⁶.

Черчилль непохитно вірив у цю зброю й у Профа.

Проф ніяк не хотів дати спокій Міністерству авіації. Наприкінці жовтня він написав Черчиллю про ще одну свою одержимість: німецькі навігаційні промені. Проф вважав розробку електронних засобів протидії — електромагнітних перешкод чи викривлень — життєво необхідною для оборони Англії, а також, що Міністерство авіації зволікає з підготовкою необхідних технологічних засобів. Він поскаржився Черчиллю.

Укотре застосувавши своє «силове реле», Черчилль негайно взявся за цю справу і передав записку Профа Чарльзові Порталу, начальникові штабу ВПС, який у відповідь надав повний звіт про виконану роботу, зокрема розробку генераторів перешкод та імітації пожеж, які розташовували на шляху радіопроменів, щоб обманом змушувати німецьких пілотів скидати бомби. Ці пожежі під назвою «Морська зірка» — уночі з повітря вони мали саме такий вигляд — виявилися ефективними, судячи з кількості бомб, які падали на порожні поля навколо пожеж. В одному показовому випадку імітація пожежі під Портсмутом притягнула до себе 170 фугасних бомб і 32 парашутні міни.

Відверто роздратований, але цілком свідомий тісного зв'язку Профа з прем'єр-міністром, Портал написав: «У своєму протоколі професор Ліндемман натякає на те, що розробка радіотехнічних засобів протидії німецькій радіонавігаційній системі відбувається недостатньо швидко. Запевняю, що це не так»⁶¹⁷. Цьому завданню, за словами Портала, «надано найвищий пріоритет».

Крім того, Проф додав роботи Мопсу Ісмею, начальникові штабу збройних сил, якому вже почали даватися ознаки повна

завантаженість і напруга. Ця свіжа витівка також була пов'язана з навігаційними променями.

Уночі 6 листопада бомбардувальник таємного загону Люфтваффе KGr-100, пілотів якого вважали майстрами з орієнтування за радіолокаційними променями, впав у море неподалік англійського Брідпорта на узбережжі Ла-Маншу; він був дуже близько від берега і практично неушкоджений. Евакуаційний загін ВМС хотів витягти того бомбардувальника, поки до нього іще був легкий доступ. Але представники сухопутних військ почали стверджувати, що це їхня юрисдикція, та за даними звіту Королівських ВПС про цей інцидент, який надіслали Ліндеманну, «сухопутні війська не здійснили жодної спроби його витягти, тому невдовзі літак розбився під важкими хвилями»⁶¹⁸. Проф подбав, щоб Черчилль дізнався про це фіаско. Той звіт Королівських ВПС супроводжувала записка із презирливою ремаркою: «Дуже прикро, що через чвари між різними підрозділами збройних сил ми втратили літак — першу машину такого типу, яка потрапила нам до рук»⁶¹⁹.

Черчилль одразу надіслав Мопсу Ісмею особисту записку, де сказав: «Прошу розробити план, націлений на те, щоб у майбутньому вживати невідкладних заходів для вилучення всієї можливої інформації та обладнання з німецьких літаків, які падають на територію нашої країни чи неподалік наших берегів, і не марнувати таких рідкісних шансів через розбіжності між різними підрозділами збройних сил»⁶²⁰.

Саме цього, певна річ, Ісмею і бракувало. Він довів це до відома начальників штабів, які перевірили поточний порядок дій у разі виявлення збитого літака. Ісмей сказав Черчиллю, що цей літак вони втратили «через безглуздо пряме трактування наказів»⁶²¹. Він запевнив, що вже віддав нові розпорядження, а збереження цілісності збитого літака — це надзвичайно важлива справа. На завершення додав, що радіолокаційне обладнання, порятунок якого найбільше цікавив Королівські ВПС, зрештою сплигло над уламками, тож його вдалося евакуювати.

У цих дошкульних діалогах загубилася, власне, причина падіння літака⁶²². Завдяки безперервним шпилькам Профа, винахідливим діям доктора Реджинальда Джонса та 80-го крила Королівських ВПС, підрозділу протидії, а також майстерним допитам полонених

німецьких льотчиків Королівські ВПС довідалися про існування у Люфтваффе навігаційної «Системи Х». Цих знань було достатньо для створення передавачів під кодовою назвою «Броміди», здатних перенацілювати — «викривлювати» — радіосигнали цієї системи. Перший такий передавач встановили за п'ять днів до вильоту того німецького бомбардувальника.

Екіпаж бомбардувальника, який летів уночі крізь густі хмари, розраховував перехопити відповідний радіолокаційний промінь над Бристольською затокою, між Англією і Вельсом, а тоді летіти за ним аж до цілі, заводу в Бірмінгемі, але сигналу він не знайшов. Летіти далі без сигналу за такої низької видимості було б безрозсудно, тож пілот вирішив учинити інакше й натомість скинути бомби на судноремонтний завод у Бристолі. Він сподівався, що, опустившись нижче рівня хмар, побачить якийсь орієнтир і зможе прокласти новий курс. Але хмари нависали дуже низько, а через темряву й негоду видимість під ними була надзвичайно поганою. Пілот, Ганс Леманн, зрозумів, що загубився.

Та вже невдовзі радист почав ловити потужний сигнал стандартного радіомаяка Люфтваффе у Сен-Мало, що на берегах Бретані. Леманн вирішив розвернутися й, орієнтуючись на цей сигнал, знайти дорогу до своєї бази. Діставшись Сен-Мало, він повідомив про своє розташування і курс, за яким рухатиметься. Всупереч стандартному порядку Леманн не дістав ані підтвердження того, що його повідомлення отримали, ні звичної інформації про умови посадки.

Леманн продовжував рух і почав знижуватися, сподіваючись уже невдовзі побачити внизу знайомий ландшафт, але навколо була сама вода. Припустивши, що він перелетів свій аеродром, Леманн розвернувся і ще раз спробував зайти на посадку. У нього залишилося мало пального. Його бомбардувальник загубився й був у повітрі вже понад вісім годин. Леманн вирішив, що вихід у нього лише один: сісти на мілину біля французького узбережжя. Видимість була такою низькою, що приземлився він у море неподалік берега. Йому і ще двом членам екіпажу вдалося дістатися суходолу, а четвертий із води не вийшов.

Леманнові здавалося, що він приземлився у Франції — можливо, у Біскайській затоці. Насправді ж посадив літак у Дорсеті, на

англійському узбережжі. Те, що він вважав за вказівний пункт у Сен-Мало, насправді було маскувальним маяком Королівських ВПС, який передавала станція радіонавігаційних перешкод у селі Темплкомб, що в англійському Сомерсеті за п'ятдесят кілометрів на південь від Бристоля.

Леманна і його екіпаж негайно взяли в полон і відправили до центру допиту на околицях Лондона, де повітряна розвідка з радістю довідалася про те, що вони були членами таємничої KGr-100.

Наше особливе джерело

В Англії зіпсувалася погода. Буревії скородили землю й розбурхували морські води, тож імовірність висадки німецького морського десанту щоразу знижувалася. Розвідувальні дані Блечлі-парку — службовці Міністерства авіації завжди називали його «наше особливе джерело»⁶²³ — вказували на те, що Гітлер, можливо, відтермінував заплановану операцію «Морський лев». Водночас Люфтваффе щоночі здійснювали удари по Лондону, а тепер, здавалося, ще й додали до діапазону цілей інші міста Англії. Назрівало щось зовсім нове, і ймовірні наслідки цих подій були тривожними. З'ясувалося, що Лондон витримує щонічні напади, а як відреагує решта країни, коли чимраз більше мирних мешканців гинутиме, діставатиме поранення і втрачатиме домівки внаслідок бомбардування?

Почали вимальовуватися подробиці нової кампанії Люфтваффе. У вівторок, 12 листопада, офіцери розвідки прослухали розмову щойно взятого в полон німецького льотчика з іншим ув'язненим у приміщенні з прихованим мікрофоном. «Він переконаний, — відзвітували офіцери, — що в Лондоні спалахнули заколоти, Букінгемський палац штурмували, а “Герман” — тобто командувач Люфтваффе Герман Герінг — вважає, що настав психологічний момент для колосального рейду, який має відбутися між 15 і 20 числами цього місяця під час повні. Напад буде здійснено на Ковентрі та Бірмінгем».

Від сценарію, описаного тим в'язнем, холонула кров. До цього рейду Люфтваффе планували залучити кожен доступний бомбардувальник і кожен навігаційний промінь. Літаки привезуть із собою п'ятдесятикілограмові бомби-«ревуни». У звіті було сказано, що полонений стверджував, буцімто бомбардувальники мають

зосередитися на знищенні житлових районів робітничого класу: в Німеччині вважали, що простий люд уже на межі заколоту.

Цей звіт застерігав, що новий в'язень, можливо, не зовсім надійний, і радив обережно ставитися до його зауважень. Однак повітряна розвідка все-таки вирішила про них повідомити, адже того-таки дня з особливого джерела надійшла інформація, що німці планують «велетенський рейд» під кодовою назвою «Місячна соната». Особливе джерело вважало, що його ціллю буде не Ковентрі чи Бірмінгем, а радше Лондон. Цей напад, імовірно, буде здійснено через три дні — у п'ятницю, 15 листопада, в день повні, — і в ньому візьме участь до 1800 німецьких літаків, зокрема бомбардувальників з елітного загону KGr-100, які скидатимуть запальні бомби, що підсвічуватимуть ціль. На особливе значення цього рейду вказувало те, що керувати операцією планував сам Герінг.

Якщо все насправді було саме так, це створювало загрозу масштабного рейду на винищення — за визначенням Черчилля, «повітряного бенкету», — якого фахівці з повітряної оборони очікували й боялися від самого початку війни.

Міністерство авіації розповсюдило «протокольний аркуш», на якому службовці висловлювали свої міркування про відомі на той час розвіддані. У записі під грифом «Цілком таємно» командувач авіакрила Королівських ВПС зазначив, що, можливо, на точну дату цього рейду вкаже виліт бомбардувальників загону KGr-100 у пообідній час. Їхньою метою буде перевірка погодних умов над визначеними цілями і належного розташування навігаційних променів. Він припустив, що саме слово «соната» може відігравати важливу роль. У музиці сонати традиційно складаються з трьох частин. А отже, можливо, напад матиме три етапи. Точна ціль і досі була невідома, однак, судячи з перехоплених наказів, Люфтваффе окреслили чотири можливі ділянки, зокрема Лондон.

Цю інформацію визнали достатньо надійною, тож Міністерство авіації почало планувати відповідь. Формувалася зустрічна операція, задум якої полягав у тому, щоб «облити німців холодною водою»; їй дали цілком влучну кодову назву «Холодна вода». Один службовець припустив, що найкращою відповіддю з погляду британців був би масований напад Королівських ВПС на якусь ціль у Німеччині. Він

запропонував здійснити «великий удар» по цілях на річці Рур чи навіть по самому Берліну. А ще радив обладнати вибухові пристрої, які застосовуватимуть під час такого нападу, британським відповідником німецької «єрихонської труби», щоб кожна бомба ревіла під час падіння. «Свистки для наших пристроїв, — зазначив він, — уже прямують на склади, тож заради такої нагоди приєднати їх до наших 110- і 220-кілограмових бомб буде неважко. Щоб наш великий удар справив якнайсильніший психологічний ефект, слід вчинити саме так».

У рамках операції «Холодна вода» 80-те крило Королівських ВПС, новий загін протидії, заснований у липні, мав ужити всіх можливих заходів для знищення клубка німецьких навігаційних променів. Два спеціально обладнані бомбардувальники мали пролетіти за основним променем, який виходить із Шербура, і скинути бомбу на передавач. Вони зрозуміють, що натрапили на ціль, адже попередня радіолокаційна розвідка показала, що безпосередньо над передавальною станцією промені зникають. Королівські ВПС називали цей мертвий простір «зоною тиші», «вимикачем» і, саме так, «сліпою зоною».

Черчиллю про ймовірність нападу Німеччини поки що не сказали ані слова.

* * *

У середу о сьомій вечора Королівські ВПС отримали від повітряної розвідки нову інформацію про «Місячну сонату» з особливого джерела. Підтвердилося, що рейд складатиметься із трьох частин, проте було незрозуміло, на скільки ночей розраховані його етапи — на одну чи на три. Особливе джерело з'ясувало кодові назви двох етапів із трьох: перший — Regenschirm, тобто «Парасоля», а другий — Mondschein Serenade, тобто «Місячна серенада». Назва третього етапу досі була невідома. Високопоставлений службовець Міністерства авіації Вільям Шолто Дуглас, заступник начальника Штабу ВПС, сумнівався, що німці запланували атаку на три ночі: «Як навіть оптимістичний фриц може розраховувати на три погідні ночі поспіль?».

Зазвичай Черчилля не повідомляли про повсякденну діяльність німецьких військ, але цей напад мав стати таким масштабним, що в четвер, 14 листопада, Міністерство авіації підготувало для прем'єр-міністра меморандум під грифом «Цілком таємно». Його поклали до спеціальної жовтої скриньки, призначеної для найтаємніших повідомлень.

Відповідно до всіх прогнозів, рейд слід було очікувати наступної ночі, у п'ятницю, 15 листопада. Умови для польоту обіцяли бути мало не ідеальними — холодно, переважно безхмарне небо і повний місяць, під світлом якого на землі буде ясно, майже як удень.

Та скоро з'ясувалося, що це припущення хибне.

* * *

У четвер опівдні Колвілл прямував до Вестмінстерського абатства, де він мав бути розпорядником на панахиді по колишньому прем'єр-міністру Невіллу Чемберлену, який помер минулого тижня. Черчилль із Галіфаксом мали нести труну. Бомба вибила вікна в каплиці; опалення не працювало. Міністри розташувалися на своїх місцях на криласі. Усі були в пальтах і рукавичках, та однак мерзли. Каплиця була заповнена лише частково, адже час і місце поховання тримали у таємниці — Колвілл вважав, що це дуже слушно, «адже прицільно скинута бомба потягнула б за собою печальні наслідки».

Колвілл зупинив погляд на Даффі Купері, міністрі інформації, на обличчі якого читалася «німа байдужість, майже зверхність». Декілька міністрів співали псалми. Сирени мовчали; над головою не пролетів жоден німецький літак.

* * *

Того-таки дня на Даунінг-стріт, 10 Черчилль, його детектив, друкарка та інші члени загону вихідного дня пройшлися садом на задньому подвір'ї і, як завжди, сіли в автівки: вони намірилися їхати за місто — цього разу в Дітчлі, резиденцію Черчилля на час повні.

Перед виїздом особистий секретар Джон Мартін, якому випало чергувати на вихідних, вручив Черчиллю жовту скриньку з найтаємнішими повідомленнями і сів поряд із ним на задньому сидінні. Автомобілі помчали вулицею Мелл, повз Букінгемський

палац, уздовж південної межі Гайд-парку. За кілька хвилин Черчилль відкрив скриньку і побачив датований тим самим днем таємний звіт, у якому на трьох щільно списаних сторінках було викладено інформацію про потенційно невідворотну операцію Люфтваффе під назвою «Місячна соната».

У звіті були докладні дані повітряної розвідки й опис того, як планували відреагувати Королівські ВПС. У ньому було наведено чотири потенційні цілі — насамперед центр Лондона і його околиці. Найімовірнішою ціллю, відповідно до цього документа, був Лондон.

Черчилль дійшов до найтривожніших слів звіту: «До рейду передбачено залучити всю бомбардувальну авіацію великого радіуса дії». До того ж керувати ним мав — «на нашу думку» — сам Герман Герінг. Ці розвідувальні дані «надійшли з дуже надійного джерела». Звісно, Черчилль розумів, що тут ідеться про Блечлі-парк.

Значно приємніше було читати наступні дві сторінки документа з подробицями плану відповіді Королівських ВПС — операції «Холодна вода». Там було сказано, що Бомбардувальне командування Королівських ВПС дотримуватиметься політики «удар за удар», тобто зосередженого бомбардування окремого німецького міста — можливо, Берліна, а може, і Мюнхена чи Ессена; вибір залежатиме від погоди.

У цей момент Черчилль зі свитою прямували в Дітчлі, але ще не виїхали з міста: вони саме проїжджали повз Кенсінгтонські сади. Черчилль наказав водієві розвернутися. Секретар Мартін писав: «Він не збирався спокійно спати за містом, коли Лондон чекав потужної атаки».

Автівки помчали назад, на Даунінг-стріт, 10. Виявлена загроза була такою серйозною, що Черчилль наказав своїм працівникам іще засвітла піти додому або в «Загін», укріплену штаб-квартиру для надзвичайних ситуацій у Долліс-Гіллі. Джонові Колвіллу та ще одному особистому секретарю, Джонові Пеку, він наказав провести ніч на станції Даун-стріт, у розкішному бомбосховищі, збудованому Лондонським управлінням пасажирського транспорту, де часом зупинявся Черчилль. Він називав його своєю «норою». Колвілл не заперечував. Вони з Пеком улаштували собі «лукуллівський бенкет»⁶²⁴: цим піднесенням словосполученням Колвілл позначив велику насолоду.

В арсеналі розкошів цього укриття був кав'яр, гаванські сигари, бренді 1865 року і, певна річ, шампанське: «Пер'є Жуе» 1928 року.

Черчилль чекав рейду в бомбосховищі Кабінету міністрів. Він багато що умів, тільки не чекати. Коли у Черчилля почав уриватися терпець, він виліз на дах сусіднього Міністерства авіації й почав виглядати напад звідти; Мопса Ісмея він узяв із собою⁶²⁵.

* * *

Урешті повітряна розвідка визначила ціль. По обіді члени загону радіопротидії Королівських ВПС виявили нові промені з німецьких передавачів у Франції. Радисти, які прослуховували німецькі канали зв'язку, перехопили очікувані звіти Люфтваффе про наступальну розвідку, а також повідомлення диспетчерського центру у Версалі, звідки відбуватиметься керування наступом. Разом узяті, ці дані підводили до висновку, що «Місячна соната» відбудеться саме цієї ночі, 14 листопада, на день раніше, ніж служба розвідки припустила спочатку.

О 18:17, приблизно за годину після заходу сонця, перші німецькі бомбардувальники — тринадцять літаків — потрапили на південне узбережжя Англії через затоку Лайм. То були бомбардувальники загону KGr-100, майстри з пошуку радіонавігаційних променів та орієнтування за ними. Вони везли понад десять тисяч окремих каністр із запальними боеприпасами, щоб підсвітити ціль тим бомбардувальникам, які невдовзі прилетять за ними.

Декілька літаків пролетіли-таки над Лондоном о 19:15, а за десять хвилин — ще декілька. Спрацювали сирени, люди заховалися в укриттях, але ці літаки спокійно попрямували далі, залишивши за собою тихе місто, яке під місячним сяйвом нагадувало примару. Виявилося, що то був оманливий маневр, який мав запевнити Королівські ВПС у тому, що великий рейд справді націлений на столицю.

Прощання в Ковентрі

У четвер о третій годині дня загін радіопротидії Королівських ВПС з'ясував, що німецькі радіонавігаційні промені перетинаються не над Лондоном, а над Ковентрі, центром виготовлення зброї в Мідленді, за 160 кілометрів від столиці. Окрім промислових об'єктів, місто Ковентрі славалося середньовічним собором, а ще, якщо вірити легенді, саме ним в XI столітті проїхала на коні леді Годіва, яку обдувало всіма вітрами (тоді ж виникло й поняття «допитливий Том» — на честь чоловіка на ім'я Томас, який буцімто порушив сувору заборону дивитися на графиню, що проїжджала повз містян). З незрозумілої причини Черчиллю не доповіли, що запланованою ціллю було саме Ковентрі, тож він терпляче вичікував на даху Міністерства авіації.

Загону радіопротидії Королівських ВПС не вдалося визначити точну частоту, яку необхідно знати, щоб заглушити чи викривити радіонавігаційні промені, спрямовані на місто. Передавачів перешкод було лише кілька, а невидимих променів у небі вже безліч. Один промінь проходив просто над Віндзорським замком, що на захід від Лондона; це давало підстави побоюватися, що під прицілом Люфтваффе опинилася королівська родина. Замок повідомили про цю небезпеку. Службовці Цивільної ППО, відповідальні за його оборону, поставили на зубчасту стіну замку безліч солдатів, неначе перед середньовічною облогою, і вже невдовзі побачили в небі бомбардувальники — чорні літаки на тлі майже повного місяця рухалися вервечкою, яка здавалася нескінченною.

Не впало жодної бомби.

О 17:46 Ковентрі перейшло до режиму затемнення; яскравий місяць, який зійшов о 17:18, був уже високо. Містяни запнули світлонепроникні фіранки і штори; на залізничних станціях вимкнули світло. До цього всі вже звикли. Та попри затемнення вулиці заливало світло. Блищав місяць, небо було напрочуд чистим. Дорогою на роботу Леонард Дескомб, налагоджувач інструментів на збройовому заводі, збагнув, як яскраво він світить, «аж виблискує на дахах будинків». Ще один чоловік зауважив, що під таким місяцем навіть не потрібно вмикати фар на автомобілі. «Ніч була така чудесна, хоч газету читай», — сказав він⁶²⁶. За спогадами Люсі Мозлі, доньки новообраного мера Джона Мозлі на прізвисько Джек, «надворі справді було неприродно ясно; ні до того, ні опісля я не бачила такої осяйної листопадової ночі». Надвечір, коли всі Мозлі зібралися вдома, хтось із членів їхньої родини обмовився про «жаский величезний місяць, справжній подарунок для бомбардувальника».

О 19:05 до місцевої диспетчерської Цивільної ППО надійшло повідомлення про «жовтий рівень повітряної тривоги». Це означає, що до Ковентрі прямують літаки. Потім — «червоний рівень повітряної тривоги», сигнал про ввімкнення сирен.

У Ковентрі вже траплялися повітряні рейди. Місто сприйняло їх спокійно. Але, за спогадами багатьох містян, того вечора в них були зовсім інші відчуття. Зненацька в небі з'явилися спалахи, що дрейфували за вітром під парашутами, підсвічуючи вулиці, й без того залиті сяйвом місяця. О 19:20 почали падати запальні бомби; за словами одного свідка, вони «шурхотіли, мов сильна злива». Деякі з них були ніби якогось нового типу. Вони не просто займалися і зчиняли пожежу, а вибухали, розбризкуючи навсібіч запальну речовину. На місто падали й фугасні бомби, зокрема п'ять бомб «Сатана» вагою під дві тонни, явно призначені для того, щоб знищити водогін і паралізувати роботу пожежників.

Потім дощем посипалися бомби бризантної дії: пілоти «скидали їх на пожежі». Крім того, вони скидали парашутні міни (загалом 127), з яких 20 не розірвалися — чи то через якусь несправність, чи через запал сповільненої дії, улюблений інструмент Люфтваффе. «Повітря переповнював гуркіт гармат, вереск бомб і страшні спалахи та удари вибухів, — пригадує один констебль⁶²⁷. — Небо здавалося

просякнутим літаками». Початок рейду був таким несподіваним і потужним, що мешканки гуртожитку Християнської асоціації молодих жінок не встигли заховатися в найближчому укритті. «Уперше в житті, — пише одна з них, — я зрозуміла, як це — тремтіти від страху».

Бомби влучили в декілька бомбосховищ. Команди солдатів і працівників Цивільної ППО розбирали уламки руками, щоб не поранити тих, що вижили. В одне укриття бомба, вочевидь, влучила прямо. «Через якийсь час ми підійшли до людей, які були всередині, — пише один рятувальник⁶²⁸. — Хтось був уже зовсім холодний, інші — ще теплі, але загинули всі».

Бомба впала неподалік від укриття, в якому ховалася докторка Евелін Ешворт із двома дітьми. Вона пише, що спочатку пролунав «громоподібний звук», а потім стався вибух «і землетрус, від якого захиталося укриття». Двері бомбосховища вибило вибуховою хвилею.

Її семирічна дитина сказала: «У мене мало не повипадало волосся»⁶²⁹.

Її трирічна дитина: «У мене мало не відпала голова!».

Гаррі Вінтер, лікар одного міського шпиталю, виліз на дах, щоб допомогти гасити запальні бомби, поки лікарня не загорілася. «Я не вірив власним очам, — сказав він. — На всій території шпиталю горіли сотні запальних бомб: вони мерехтіли, неначе вогники на велетенській новорічній ялинці».

Усередині лікарні породіль вклали під ліжками, прикривши матрацами. Серед пацієнтів був німецький льотчик, який одужував після поранення на останньому поверсі. «Забагато бомби, занадто довго! — стогнав він. — Забагато бомби!»

До лікарні почали надходити постраждалі. Доктор Вінтер та інші хірурги взялися до роботи у трьох операційних. Здебільшого в постраждалих були ушкодження кінцівок і глибокі порізи. «Порізи від бомб ускладнює те, що на поверхні рана маленька, а під нею — сильні розриви, — писав згодом доктор Вінтер⁶³⁰. — Суцільне місиво. Немає сенсу зашивати поверхневу рану, не відтявши чимало тканин під нею».

В іншому шпиталі медсестрі-стажерці довелося побороти давній страх. «Під час стажування я завжди боялася тримати в руці кінцівку пацієнта після ампутації, й досі мені вдавалося уникати роботи у дні ампутацій», — написала вона⁶³¹. Після цього нападу «все змінилося. Гидувати було ніколи».

Потім місту завдали, на переконання багатьох, найболючішої рани. Запальні бомби осипали дах і прилеглу територію славетного собору Святого Михаїла: перша опустилася близько восьмої години. Одна бомба впала на свинцевий дах. Вогонь пропалив метал, розтоплений свинець почав скрапати на дерев'яні нутроці храму, які теж загорілися. Свідки викликали пожежників, але всі автомобілі вже гасили пожежі в інших частинах міста. Перший дістався собору через півтори години, до того ж приїхав із містечка Солігалл, за двадцять п'ять кілометрів від Ковентрі. Екіпажу залишалося тільки спостерігати. Бомба знищила життєво важливий водогін. За годину вода нарешті потекла, але під дуже низьким тиском, який невдовзі геть зійшов нанівець.

Коли пожежа почала поширюватися, з'їдаючи вівтар, каплиці та важкі дерев'яні балки під стелею, церковники кинулися рятувати все, що тільки можливо — гобелени, хрести, канделябри, просфорниці, розп'яття, — й урочистою процесією віднесли це все в поліційний відділок. Преподобний Річард Говард, настоятель собору, з ганку відділку дивився на пожежу: її жовтогарячий кулак поглинув старовинний орган, на якому колись грав Гендель. «Усередині вирувало полум'я, утворилося нагромадження розпечених балок і колод, помережаних і увінчаних бронзовим димом», — пише Говард⁶³².

Здавалося, пожежа охопила все Ковентрі. Полум'я було видно за п'ятдесят кілометрів, а помітив його міністр внутрішньої безпеки Герберт Моррісон, який гостював у віддаленому заміському будинку. Німецький пілот, якого збили невдовзі після рейду, сказав допитувачам Королівських ВПС, що він бачив полум'я за сто шістдесят кілометрів, коли пролітав над Лондоном на зворотному шляху. Щоденницарка Клара Мілберн, яка була в селищі Болсолл-Коммон, що за тринадцять кілометрів від Ковентрі, написала: «Коли ми вийшли надвір, безхмарне небо пронизували прожектори, зорі здавалися зовсім близько, повітря було таке чисте, так яскраво сяяв місяць. Я ніколи не бачила такої прекрасної ночі. Літаки накочувалися хвилями, відтак лунали потужні постріли зенітних гармат»⁶³³.

Усю ніч — одинадцять годин — прилітали бомбардувальники, які скидали запальну речовину і бомби. За розповідями очевидців, пожежі розбурхали знайомі запахи, які за інших обставин могли би бути

затишними. Коли зайнялася тютюнова крамниця, околиці наповнилися ароматом диму сигар і люлькового тютюну. Від пожежі над м'ясною крамницею здійнявся запах смаженого м'яса, який нагадував про затишок традиційної для недільних вечорів «печені».

Бомби падали до 06:15. Затемнення тривало до 07:54. Місяць досі саяв у безхмарному світанковому небі, але бомбардувальники полетіли геть. Від собору лишилися самі руїни; з даху досі скрапував розплавлений свинець; коли-не-коли відривалися й падали на землю обвуглені фрагменти дерева. Усім містом лунав хрускіт битого скла під ногами людей. За спостереженням одного кореспондента, скло «лежало таким товстим шаром, що вулиця була немов у кризі, якщо подивитися вперед».

Потім почалося страшене⁶³⁴. Докторка Ешворт каже, що бачила, як вулицею біжить собака «з дитячою рукою в зубах». Чоловік на ім'я Е. А. Кокс побачив біля кратера від бомби труп чоловіка без голови. В іншому місці після вибуху фугасної міни залишилися лежати обвуглені тулуби. До імпровізованого моргу надходило по шістдесят трупів на годину, і тут гробарям довелося мати справу з проблемою, з якою вони досі стикалися дуже рідко чи взагалі не стикалися: понівечені до невпізнання тіла. 40–50 % зарахували до категорії «непридатних до ідентифікації внаслідок спотворення».

До загалом неушкоджених тіл кріпили багажні етикетки, на яких було вказано місце, де їх виявили і, якщо була така змога, ймовірну ідентифікацію; тоді їх складали ярусами. Тим, що вижили, дозволяли заходити й шукати зниклих друзів і рідних, поки бомба не влучила у прилегле сховище природного газу; внаслідок цього стався вибух, який зірвав у морзі дах. Пішов дощ і розмив багажні етикетки. Процес упізнання був такий похмурий, такий безрезультатний — часом те саме тіло впізнавало по троє-четверо людей, — що відвідання припинили, а розпізнання здійснювали за особистими речами загиблих.

На морзі висіло оголошення: «На превеликий жаль, з огляду на великий тиск, із яким зіткнувся морг, огляд тіл родичами є неможливий»⁶³⁵.

Лорд Бівербрук негайно поїхав у Ковентрі: він не хотів, щоби хтось думав, наче він пропустив іще один катастрофічний рейд. Прийняли його погано. Він зосередився на відновленні виробництва на заводах, які постраждали під час нападу. На зустрічі з представниками влади спробував удатися до риторики Черчилля. «Коріння військової авіації росте в Ковентрі, — сказав він⁶³⁶. — Без коventрійської продукції дерево загине. Та якщо місто відродиться з попелу, дерево буятиме, випускатиме нове листя й пагони». Казали, що Бівербрук заплакав, побачивши руїни, але на це отримав «дошкульну» реакцію, за словами Люсі Мозлі, доньки мера. Вона написала, що сльози не мають ніякої цінності. Бівербрук залякував заводи, вимагаючи виробництва в максимальному темпі, а тепер значна частина міста лежала в руїнах. «Він просив коventрійських робітників працювати, не шкодуючи сил, — пише Мозлі, — і що вони за це отримали?»⁶³⁷

Коли приїхав міністр внутрішньої безпеки Герберт Моррісон, його почали обвинувачувати в недостатньому захисті міста і в тому, що німецьким бомбардувальникам практично не перешкоджали Королівські ВПС. І справді, за ніч Королівські ВПС здійснили 121 виліт за участі десятків винищувачів, обладнаних радаром для виявлення цілей у повітрі, але в них відбулося лише два «зіткнення» і їм не вдалося знищити жодного бомбардувальника, що вкотре наголошувало на труднощах бою в темряві. Операція «Холодна вода» відбулася, але з мінімальним ефектом. Британські бомбардувальники атакували аеродроми у Франції і військові цілі в Берліні, втративши в процесі десять літаків. Загін протидії Королівських ВПС, 80-те крило, спотворював і відхиляв німецькі радіолокаційні промені за допомогою передавачів перешкод і обладнання для їхнього відведення. Але, за даними аналізу ВПС, ці заходи виявилися малоефективними, «адже ніч була така безхмарна і світла, що допомога радіолокаційного обладнання не знадобилася»⁶³⁸. Цьому загону вдалося відрядити два бомбардувальники, які, орієнтуючись на німецькі радіолокаційні промені, долетіли до передавачів у Шербурі й вивели їх з ладу. З огляду на відсутність збитих літаків Міністерство авіації надіслало Винищувальному командуванню розлючену телеграму із запитанням про те, чому було так мало перехоплень попри «хорошу погоду, світло місяця й активну роботу винищувачів».

Значно тепліше в Ковентрі зустріли короля, який приїхав суботнього ранку без попередження. Мер Мозлі довідався про таку честь лише напередодні ввечері. Його дружина, яка збирала особисті речі своїх рідних, готуючись переїжджати до родича, що жив за містом, розплакалася. І то не від утіхи. «Господи! — вигукнула вона. — Невже він не розуміє, що в нас тут і без нього цілковитий безлад і купа роботи?»⁶³⁹

Спочатку король зустрівся з мером у його офіційній приймальні, де з освітлення залишилися тільки свічки, встромлені в пивні пляшки. Потім вони разом з іншими представниками влади вирушили оглядати руїни, тож невдовзі король без попередження відвідав найбуденніші місця. На одній зупинці ошелешена компанія втомлених літніх людей підхопилася на ноги і заспівала: «Боже, короля бережи». В іншому місці робітник, який присів на узбіччя трохи перепочити — неохайний і змучений, досі в касці, — побачив, як до нього наближається група чоловіків. Коли вони проходили мимо, їхній безсумнівний лідер сказав «Доброго ранку» і кивнув. Лише коли вони рушили далі, чоловік на узбіччі збагнув, що то був король. «Я так здивувався, вразився, зачудувався, що не зміг навіть йому відповісти».

Біля собору короля познайомили з настоятелем Говардом. «Приїзд короля став для мене повною несподіванкою», — пише Говард. Він почув радісні вигуки і побачив, як король заходить до церкви через двері в південно-західній частині споруди. Говард привітався. Вони потиснули один одному руки. «Ми удвох стояли, роздивляючись руїни, — пише Говард. — У його поведінці читалося сильне співчуття і скорбота».

У п'ятницю по обіді приїхала команда дослідників «Масс обсервейшн», які добре знали на викладах наслідків повітряних рейдів⁶⁴⁰. Згодом вони написали у звіті про «такі відверті ознаки істерики, жаху, неврозу», з якими за два місяці ведення хронік їм стикатися не випадало. «У п'ятницю скрізь панувало почуття цілковитої *безпорадності*». (Курсив їхній.) Спостерігачі відзначили повсюдні дезорієнтацію і пригніченість. «Дезорієнтація в місті така кричуща, аж людям здається, ніби *саме місто загинуло*».

Щоб зупинити чутки, які почали ширитися після рейду, «Бі-Бі-Сі» запросили Тома Гарріссона, двадцятидев'ятирічного директора «Масс

обсервейшн», на вечірній ефір у неділю — о дев'ятій, у престижний час, відведений для новин на станції «Гоум сервіс», — розповісти про те, що він побачив у місті.

«Найдивнішим видовищем, — сказав Гарріссон своїй величезній аудиторії, — став собор. На кожному кінці залишилися голі віконні рами, красиві навіть без шибок, а поміж ними — невимовний безлад: цегла, колони, балки, меморіальні дошки»⁶⁴¹. Він розповів, що ввечері п'ятниці в місті панувала повна тиша, коли він об'їжджав його автівкою, маневруючи між кратерами від бомб і курганами битого скла. Ночував він у авто. «Це чи не найдивніше враження в моєму житті, — сказав він, — їхати великим промисловим містом у самотньому мовчазному спустошенні, під мрякою».

Цей ефір серйозно обговорили в Кабінеті воєнного часу Черчилля в понеділок, 18 листопада. Ентоні Іден, міністр оборони (невдовзі він стане міністром закордонних справ), назвав його «невимовно гнітючим». Інші погоджувалися й питали, чи не підточить він морального духу населення. На що Черчилль заперечив, що загалом цей ефір не завдав великої шкоди, а може, навіть приніс користь, привернувши увагу американських слухачів до нападу на Ковентрі. Саме так і сталося у Нью-Йорку: видання «Геральд триб'юн» назвало цей напад «несамовитою» дикістю і проголосило: «Сполученим Штатам не слід відмовляти Британії в жодному засобі оборони, який вони можуть надати»⁶⁴².

* * *

Німецьких високопосадовців анітрохи не бентежив сплеск уваги до атаки на Ковентрі. Геббельс назвав її «винятково успішною»⁶⁴³. У неділю, 17 листопада, він написав у щоденнику: «Свідчення з Ковентрі жахливі. Місто фактично стерте з лиця землі. Англійці більше нічого із себе не вдають; тепер їм залишається тільки ридати. Але вони самі напросилися»⁶⁴⁴. Він не бачив нічого поганого в тому, що увагу всього світу прикуто до цього нападу, і навіть вважав, що він може стати переломним моментом. «Ця справа набула всесвітнього розголосу. Ми знову набираємо обертів, — написав він у щоденнику в понеділок, 18 листопада. — У США запанували похмурі настрої, а з лондонської

преси зникла звична пиха. Нам потрібно одне: щоб кілька тижнів трималася сприятлива погода. Тоді з Англією можна буде покінчити».

Командувач Люфтваффе Герінг назвав цей рейд «історичною перемогою». Фельдмаршал Кессельрінг, командувач Адольфа Галланда, вихваляв «напрочуд хороші результати». Колосальну кількість загиблих серед мирного населення Кессельрінг просто скинув з рахунку як жертв війни. «Непередбачувані наслідки навіть прицільного бомбардування — це велике горе, — згодом написав він, — але під час масованого нападу їх неможливо уникнути»⁶⁴⁵.

Але деяким пілотам Люфтваффе здалося, що цей рейд перетнув межу. «Радісні вигуки, якими ми зазвичай відзначали пряме влучання, застрягли в горлі, — написав один із пілотів бомбардувальника. — Екіпаж мовчки дивився на море вогню. Невже це справді військова ціль?»⁶⁴⁶

* * *

Загалом унаслідок рейду на Ковентрі 568 цивільних загинули, а ще 865 дістали серйозні поранення. Деякі з 509 бомбардувальників, яких Герінг відрядив в атаку на це місто, затримав зенітний вогонь, ще деякі повернулися через інші причини; 449 долетіли до цілі. За понад 11 годин екіпажі Люфтваффе скинули 500 тонн фугасних бомб і 29 тисяч запальних. 2294 будинки було зруйновано, ще 45 704 пошкоджено. Цілковите спустошення породило нове слово «ковентрація» на позначення наслідків масованих повітряних рейдів. Королівські ВПС узяли Ковентрі за стандартну одиницю оцінювання загальної кількості загиблих унаслідок рейдів на німецькі міста, де результати оцінювали як «1 Ковентрі», «2 Ковентрі» тощо.

Тіл було так багато — з них чимало невпізнаних, — що міська влада заборонила окремі поховання. Перше масове відспівування й похорон 172 жертв відбулися в середу, 20 листопада; друге, для 250 жертв, через три дні.

Публічних закликів помститися Німеччині не було. На першому відспівуванні єпископ Ковентрійський сказав: «Присягнімося перед Господом бути найкращими друзями й сусідами, адже ми пережили це разом і прийшли сюди сьогодні».

Розвага

Джона Колвілла немов причарували. Падали бомби, палали міста, а він думав про свої любовні пригоди. Він безперервно страждав від байдужості своєї жаданої Геї Марджессон, і водночас його чимраз дужче вабила вісімнадцятирічна Одрі Пейджет. У неділю, 17 листопада, прегарної осінньої днини, вони удвох поїхали кататися верхи просторою територією Гетфілд-парку, маєтку Пейджетів, розташованого приблизно за годину їзди автомобілем від центру Лондона.

Він змалював той день у щоденнику: «Ми з Одрі дві години їздили на двох красивих прудконогих конях під яскравим сонцем; ми галопом мчали Гетфілд-парком, блукали в лісі та поміж папороті, несамовито носилися полями і ярами. Мені повсякчас було важко відвести погляд від Одрі — струнка постава, приємне розкуйовджене волосся і рум'янець на щоках додавали їй схожості з лісовою німфою, занадто вродливою для реального світу»⁶⁴⁷.

Його розривали сумніви. «Узагалі, — написав він наступного дня, — якби не моя закоханість у Гею і якби я вважав, що Одрі вийде за мене заміж (а зараз цього, безперечно, не станеться), я зовсім не відмовився б від такої вродливої й життєрадісної дружини, до якої я відчуваю щирі симпатії і повагу».

«І все-таки, попри всі недоліки, Гея є Гея, та навіть якби я й міг одружитися, на теперішньому етапі історії Європи це було б безглуздо».

* * *

Памела Черчилль дедалі більше переймалася через гроші. У вівторок, 19 листопада, вона написала своєму чоловікові Рендольфу листа, в

якому попросила збільшити суму свого утримання на 10 фунтів на тиждень (сьогодні це близько 640 доларів).

«Я додаю план витрат, який ти, сподіваюся, уважно розглянеш, — написала вона⁶⁴⁸. — Любий, я не хочу бути злою і грубою, але я намагаюся якомога ощадливіше влаштовувати твій побут і виховувати твого сина, однак на неможливе я не здатна». Вона перерахувала всі витрати родини, навіть вартість цигарок і спиртних напоїв. Усе разом майже дорівнювало сумі, яку вона отримувала від Рендольфа та з інших джерел, зокрема оренди, яку сплачувала її невістка Діана, і грошей на утримання від своїх рідних.

Але ці витрати хоча б можна було доволі точно передбачити. Її дуже лякали Рендольфові марнотратство й охота до алкоголю та азартних ігор. «Будь ласка, поки ти в Шотландії, намагайся не витратити більше п'яти фунтів на тиждень, — написала вона. — Любий мій, тобі не має бути соромно сказати, що ти занадто бідний для азартних ігор. Я знаю, що ти любиш маленького Вінстона і мене й тобі неважко піти заради нас на цю поступку».

Вона попередила, що контроль над витратами — це життєва необхідність. «Хіба ж я можу бути щасливою, коли мене повсякчас гризуть турботи?» — написала вона. На той момент Памела вже глибоко розчарувалася у своєму шлюбі, але ще не безповоротно. Потім вона відтанула. «Любий мій Ренді! — написала вона. — Я не переймалася б, якби не кохала тебе так сильно й беззастережно. Дякую за те, що ти одружився зі мною й дав змогу народити від тебе сина. Це найкраще, що сталося зі мною в житті».

* * *

Вихідні в Чекерсі й Дітчлі дарували Черчиллю безцінні нагоди розважитися. Він відволікався від чимраз похмурішого лондонського пейзажу, де щодня згоряв дощенту чи злітав у повітря новий шматочок Вайтголла.

Якось на вихідних у Дітчлі, де Черчилль переховувався під час повні, він із гостями переглянув у домашньому кінотеатрі цього маєтку фільм Чарлі Чапліна «Великий диктатор». Наступного дня пізно ввечері змучений Черчилль незграбно опустився на крісло і приземлився між ним та отоманкою, вдарившись спиною об підлогу й

задерши догори ноги. Колвілл був свідком цього моменту. «Вдаваної гордості в нього не було, — пише Колвілл, — тож він сприйняв цю ситуацію за довершений жарт і повторив її кілька разів, “справжній Чарлі Чаплін!”»⁶⁴⁹.

* * *

Вихідні, що випали на 30 листопада, подарували всім дві довгоочікувані нагоди розважитися. У суботу родина зібралася в Чекерсі, щоб відсвяткувати шістдесят шостий день народження Черчилля; наступного дня — на хрестини Вінстона, новонародженого сина Памели і Рендольфа Черчиллів. Немовля було кругле й опецькувате, і приватний секретар Джон Мартін вражено відзначив його «неймовірну схожість на діда», на що одна з Черчиллевих доньок уїдливо відповіла: «Усі немовлята такі»⁶⁵⁰.

Спочатку відправили службу в маленькій парафіяльній церкві сусіднього села Елсборо, яку регулярно відвідувала Клементина. Черчилль там був уперше. На хрестини прийшли їхні три доньки (Мері — незважаючи на біль у горлі) й четверо хрещених немовляти, зокрема лорд Бівербрук і кореспондентка Вірджинія Каулз, близька Рендольфова подруга.

Черчилль проплакав усю службу, раз у раз тихо промовляючи: «Бідне дитя, у який світ ти прийшло».

Потім вони пообідали вдома в колі родини, хрещених батьків і парафіяльного священника.

Бівербрук підвівся, щоб виголосити тост за дитину.

Але Черчилль одразу підхопився на ноги і сказав: «Учора в мене був день народження, тож я хочу попросити вас випити спочатку за моє здоров'я»⁶⁵¹.

Серед гостей прокотилася хвиля доброзичливого обурення, пролунали вигуки: «Татку, сядь!». Спочатку Черчилль опирався, а потім сів. Після тостів за немовля Бівербрук підняв келих за Черчилля, назвавши його «найвеличнішою постаттю на світі».

Черчилль знову заплакав. Його закликали виголосити тост у відповідь. Він підвівся. Коли заговорив, у нього почав тремтіти голос і полилися сльози. «Цими днями, — сказав Черчилль, — я часто думаю

про Господа». Більше він нічого не зміг промовити. Сів і ні на кого не дивився; видатному оратору під тиском тієї пори відібрало мову.

Це глибоко розчулило Вірджинію Каулз. «Я назавжди запам'ятала ці прості слова; нехай йому подобалося воювати, але не забуваймо, що спричинені війною страждання він теж усвідомлював»⁶⁵².

Наступного дня — мабуть, йому теж захотілося трохи уваги — Бівербрук знову подав у відставку.

* * *

Бівербрук написав Черчиллю листа в понеділок, 2 грудня, у своєму замиському будинку Черклі, «де я можу побути на самоті й маю час подумати, в якому напрямку скерувати наш політичний курс». Він написав, що слід і надалі розосереджувати авіазаводи, а цей процес вимагає нових агресивних кроків, унаслідок яких обсяги випуску тимчасово знизяться. «Цей сміливий курс, — застеріг він, — призведе до конфліктів з іншими міністерствами з огляду на потребу мати належні приміщення, а їх уже віддали іншим відомствам».

Але потім він написав: «Це завдання не для мене. Я не матиму необхідної підтримки»⁶⁵³.

Він знову почав себе жаліти, згадуючи про те, як зіпсувалася його репутація, коли криза з винищувачами пішла на спад. «Поки джерело було порожнє, я був генієм, — написав він. — Коли у ньому з'явилася вода, я став натхненним розбійником. Якщо коли-небудь вода поллється через край, я буду кривавим анархістом».

Бівербрук сказав, що його місце має посісти хтось новий; дав кілька рекомендацій. Запропонував Черчиллю пояснити іншим, що піти у відставку його змусив поганий стан здоров'я, «і це, на превеликий жаль, цілком відповідає дійсності».

Закінчив він, як і завжди, лестощами, удавшись до засобу, який сам називав «мастилом». Написав: «На завершення цього важливого листа не можу не сказати, що запорукою моїх успіхів була ваша підтримка. Без вашої допомоги, натхнення, керівництва я ніколи не впорався б із покладеними на мене завданнями та обов'язками».

Черчилль знав, що Бівербрука знову мучить астма. Співчував другові, але в нього почав уриватися терпець. «Про те, щоб я погодився на вашу відставку, не може бути й мови, — написав він

наступного дня, у вівторок, 3 грудня. — Я вже казав, що ви на галері, тож веслувати доведеться до кінця»⁶⁵⁴.

Він запропонував Бівербруку взяти місяць лікарняного. «Тим часом я, безперечно, підтримаю курс на розосередження; з огляду на потужні атаки, під якими ми опинилися, вважаю його надважливим», — написав Черчилль. Він сказав Бівербрукові, що шкодує про загострення астми, «адже вона незмінно тягне за собою важку депресію. Самі знаєте, як часто ви радили не дозволяти прикроцям дратувати й відволікати мене. Дозвольте віддячити вам за цю послугу й попросити вас пам'ятати лише про величезні успіхи вашої праці, життєву необхідність її продовження і прихильність

Вашого давнього відданого друга,

Вінстона Черчилля».

Бівербрук повернувся на галеру і знову став до весел.

* * *

Тим часом усі захворіли. Усеньку родину скосила застуда. Мері відчула її наближення увечері понеділка, 2 грудня. «У мене температура, — написала вона у щоденнику. — От чорт».

Черчилль заразився від неї чи від когось іншого 9 грудня.

Клементина — 12 грудня.

А бомби знай падали.

Термінова доставка

Урешті війська Британії вибороли перемогу — цього разу над армією Італії в Лівії, — але торговельні судна із життєво важливим вантажем і надалі тонули в карколомному темпі, а англійські міста продовжували горіти. Фінансова криза у Великій Британії загострювалася день при дні, тож Черчилль вирішив написати президенту Рузвельту розлогого листа про важке становище країни. У ньому він перелічив усе, чого Британія потребуватиме від Америки, щоб вибороти перемогу. Пишучи цього листа, який зрештою розтягнувся на п'ятнадцять сторінок, Черчилль знову мусив шукати рівновагу між самовпевненістю й нуждою: про це свідчить протокол наради Кабінету воєнного часу. «За словами прем'єр-міністра, якщо занадто згустити барви, американські офіцери скажуть, що допомагати нам немає сенсу, адже цю допомогу буде змарновано. Якщо ж змалювати ситуацію занадто життєрадісно, Сполучені Штати можуть схилитися до ненадання допомоги»⁶⁵⁵.

У п'ятницю, 6 грудня, Черчилль поскаржився, що все це — «бісові махінації».

Згодом — і цілком слушно — він назвав той лист до Рузвельта чи не найважливішим, що йому доводилося писати.

* * *

У суботу, 7 грудня, Черчилль улаштував у Чекерсі таємну нараду: він хотів точно визначити чисельність авіації та виробничий потенціал Німеччини. Назвав це питання вкрай важливим і запросив Профа, секретаря Кабінету воєнного часу Бріджеса і ще п'ятьох осіб, зокрема членів Міністерства економічної війни та розвідувального апарату

Штабу ВПС. Ісмея Черчилль не запросив, щоб дати йому перепочити — рідкісний випадок, коли Мопс був відсутній.

Понад чотири години вони обговорювали наявні статистичні та розвідувальні дані, але дійшли тільки одного висновку: ніхто достеменно не знає, скільки літаків у розпорядженні Люфтваффе. Що вже говорити про те, скільки з них може брати участь у бойових діях на передовій і скільки ще Німеччина зможе виробити наступного року. І це ще не найсумніше: складалося враження, що ніхто не знає, скільки літаків можуть мобілізувати самі Королівські ВПС. Два відомства — Міністерство економічної війни та Служба повітряної розвідки — наводили різні цифри, послуговуючись різними підходами до підрахунку, а дошкульні репліки Профа на адресу кожного набору даних тільки додавали плутанини. Черчилль був у гніві. «Я не зміг дійти висновку про те, чия правда, — написав він міністру авіації Сінклеру і командувачу штабу ВПС Порталу⁶⁵⁶. — Можливо, вона десь посередині. Це питання надзвичайно важливе для наших майбутніх цілісних уявлень про війну».

Найбільше його дратувала неспроможність Міністерства авіації надати інформацію про 3500 із 8500 повітряних суден фронтової та резервної авіації, що їх вважали готовими чи практично готовими до використання. «Міністерство авіації має вести облік того, що відбувається з кожною машиною, — поскаржився Черчилль у наступній записці. — Вони дуже дорогі. Потрібно знати дату їхнього надходження в Королівські ВПС, а також дату і причину списання»⁶⁵⁷. Зрештою, зазначив він, навіть виробник автомобілів «Роллс-Ройс» фіксує кожне продане авто. «Розбіжність між 3500 і 8500 — це неподобство».

Під час наради Черчилль переконався, що розв'язати цю проблему здатна лише стороння людина з незамиленим оком. Тож вирішив улаштувати таке собі судове провадження за участі судді й вислухати свідчення всіх причетних сторін. Він обрав сера Джона Сінглтона, суддю Відділення королівської лави, відомого насамперед як голова судового процесу 1936 року над Баком Ракстоном, фігурантом резонансної справи «Тіла під мостом». Тоді Ракстона обвинуватили в убивстві дружини і хатньої помічниці й у тому, що він розчленував їхні тіла на понад сімдесят фрагментів, більшість із яких згодом

знайшли в пакунку під мостом. Цю справу знають під назвою «Убивства-головоломки», що натякає на героїчну працю криміналістів, які зібрали тіла загиблих по шматочках.

Сторони погодилися, що запросити шановного суддю Сінглтона — мудре рішення, та й сам Сінглтон зголосився на цю роботу: мабуть, дозволив собі припустити, що впоратись із таким завданням буде значно простіше, ніж збирати докупі спотворені трупи.

* * *

Лондон і надалі втрачав красиві місця. Уночі в неділю, 8 грудня, бомба влучила в клуатр каплиці Святого Стефана у Вестмінстерському палаці, одну з улюблених Черчиллевих місцин. Наступного дня парламентський секретар Чіпс Ченнон натрапив на Черчилля, який ходив поміж руїн.

На вихідних Черчилль був у Чекерсі, але повернувся до міста, хоча у нього починалася застуда. Він був у пальті з хутряним коміром, а в зубах тримав сигару. Черчилль торував собі шлях серед битого скла і кучугур сміття.

— Який жах, — пробурмотав він у сигару⁶⁵⁸.

— Вони поцілили в найкраще місце, — сказав Ченнон.

Черчилль буркнув:

— Туди, де Кромвелл підписав смертний вирок королю Чарльзу.

* * *

У понеділок довгий лист Черчилля до Рузвельта, відправлений телеграфом у Вашингтон, доставили президенту на борт крейсера ВМС США. Корабель «Таскалуса» вирушив у десятиденний круїз Карибським морем — нібито задля відвідання британських військових баз у Вест-Індії, до яких нещодавно дістали доступ Сполучені Штати. Але передовсім для того, щоб президент трохи перепочив: погрівся на сонці, подивився фільми і порибалив. (Ернест Гемінгвей написав йому, що найбільша риба водиться між Пуерто-Рико і Домініканською Республікою, а як наживку порадив використовувати шкварки.) Лист Черчилля приїхав на гідроплані ВМФ, який сів на воду біля корабля і привіз президенту свіжу пошту, що надійшла до Білого дому.

«Цей рік добігає кінця, — так починався той лист, — і гадаю, ви очікуєте від мене огляду перспектив 1941 року»⁶⁵⁹. Черчилль відверто сказав, що Англія найбільше потребує безперервної допомоги продуктами і військовими припасами; наголосив, що від того, витримає його країна чи ні, залежить і доля Америки. Суть проблеми він лишив наостанок: «Уже скоро ми не зможемо розраховуватися готівкою за товари і вантажні перевезення».

Насамкінець закликав Рузвельта «поставитися до цього листа не як до прохання про допомогу, а як до заяви про мінімальні дії для досягнення спільної мети».

Безперечно, Черчилль хотів від Америки допомоги. І то великої: кораблів, літаків, боєприпасів, запчастин, харчів. Просто не хотів за неї платити, бо в нього і справді стрімко закінчувалися гроші.

Через три дні, у четвер, 12 грудня, посол Черчилля в Америці лорд Лотіан раптово помер від уремичного отруєння у віці п'ятдесят вісім років. Лотіан був послідовником учення «Християнська наука» і, хоча два дні йому було зле, відмовився від медичної допомоги, на що міністр закордонних справ Галіфакс написав: «Ще одна жертва "Християнської науки". Йому буде дуже важко знайти заміну»⁶⁶⁰. А Діана Купер прокоментувала: «Він став жертвою оранжаду і "Християнської науки". Яка передчасна смерть»⁶⁶¹.

Того дня Черчилль виїхав у Чекерс. Після смерті Лотіана дім затягло непроглядним мороком. Вечеряти із Черчиллем сіли тільки Мері та Джон Колвілл. У Клементини була мігрень і боліло горло, тож вона відмовилася від їжі й лягла спати.

Після першої страви ситуація не покращилася: суп видався Черчиллю геть неїстівним, тож, розлючений, він помчав на кухню: його барвистий халат тріпотів над блакитним комбінезоном для повітряної тривоги. Мері написала в щоденнику: «Татко у кепському настрої через їжу, і я, звісно, не змогла його вгамувати, а він дуже вередував, вибіг із кімнати і поскаржився кухарю на суп, який, на його (справедливу) думку, геть не смакував. Боюся, на наших родинних планах можна ставити хрест. Ой, лихо!»⁶⁶².

Потім, вислухавши довгу батькову промову про низьку якість чекерської їжі, Мері встала з-за столу і пішла; Черчилль із Колвіллом залишилися. Настрій Черчилля поступово поліпшився. Потягуючи

брєнді, він смакував нещодавню перемогу в Лївії й говорив так, неначе кїнець війни вже близько. Колвілл лїг спати приблизно о 01:20.

* * *

Того-таки вечора в Лондонї відбулася цілком таємна зустріч Кабїнету воєнного часу. На нїй обговорювали нову тактику бомбардування цілей у Нїмеччинї Королївськими ВПС, яку Черчилль запропонував у відповідь на масований удар по Ковентрі та пізніші потужні рейди на Бірмінгем і Брістоль. Мета полягала в тому, щоб здїйснити такий самий нищівний напад — «зосереджений удар» — по якомусь нїмецькому місту.

Кабїнет вирішив, що основним інструментом такого нападу стануть пожежі, а його ціллю має бути щільно забудоване місто, на яке Королївські ВПС ще не здїйснювали рейдів, а отже, це має бути населений пункт із неперевіреною системою цивільної оборони. Вони вирішили застосовувати бомби, від вибухів яких утворюються кратери, що заважають працювати пожежникам. «Оскільки наша мета — розхитати моральні настрої ворога, маємо спробувати знищити значну частину якогось міста, — зазначено у протоколї тієї наради⁶⁶³. — Отже, обрана цїль не має бути завеликою». Кабїнет ухвалив план, якому дали кодову назву «Ебігейл».

Наступного дня, у п'ятницю, 13 грудня, Колвілл написав у щоденнику: «Кабїнет відкинув моральні упередження щодо цього питання».

* * *

Рузвельт отримав Черчиллевого листа на борту корабля «Таскалуса». Він прочитав його, але враження залишив при собі. Навіть Гаррі Гопкінс, його друг і довірена особа, який також був на борту того судна, не зміг витлумачити реакцію президента. (Недужий Гопкінс зловив дев'ятикілограмового морського окуня, але йому забракло сил, щоб витягнути його, тож вудку довелося віддати іншому пасажирові.) «Я довго не міг збагнути, що він про це думає — і чи думає взагалі, — сказав Гопкінс⁶⁶⁴. — А потім я почав розуміти, що він перезаряджається: Рузвельт часто так робить, коли здається, що він

безтурботно відпочиває. Тож я ні про що не запитував. А потім якось увечері він узяв і виклав усе — всю програму».

Розпорядження

Організація «Масс обсервейшн» видала «грудневе розпорядження» з проханням до численних щоденників поділитися почуттями напередодні нового року.

«Що я відчуваю напередодні 1941-го? — писала Олівія Кокетт⁶⁶⁵. — На дві хвилини я припинила друкувати, прислухаючись до незвичайно гучного ворожого літака. Він скинув бомбу, від якої в мене напнулися штори, а будинок здригнувся (я зараз у постелі під дахом), а тепер йому вслід гатять гармати. У кінці мого саду — кратери від бомб і одна бомба, що не розірвалася. Чотири розбитих вікна. У радіусі п'яти хвилин пішки я побачу руїни 18 будинків. З нами живе купа друзів, оселі яких розгромили».

«Напередодні 1941 року я відчуваю, що мені збіса пощастить, якщо взагалі його побачу — а я дуже хочу його побачити». Кокетт пише, що загалом вона почувалася «батьоро». «Але думаю я інакше: я думаю, ми будемо ще голодніші (ми поки не голодували); думаю, багато наших юнаків загине за кордоном».

Віджилий і безглуздий символ долара

Рузвельт повернувся до Вашингтона у понеділок, 16 грудня, «засмаглий, життєрадісний і розкутий», як зазначив його спічрайтер Роберт Шервуд, драматург і сценарист. Наступного дня президент улаштував пресконференцію; журналістів зустрів, пахкаючи сигаретою. Він сказав, тримаючись перед пресою, як завжди, грайливо: «Та ніяких особливих новин, мабуть, і немає», — а тоді почав розповідати про одну ідею, яка прийшла до нього на борту корабля «Таскалуса»; згодом історики зарахували її до найважливіших подій війни⁶⁶⁶.

Він почав: «Абсолютна більшість американців не має жодного сумніву, що найдієвіший засіб безпосередньої оборони Америки — це здатність Британії успішно захищати себе.

Отже, у мене виникло бажання скасувати символ долара. Гадаю, це абсолютно нова думка для всіх присутніх — позбутися віджилого, безглузлого, дурного символу долара».

«Я хотів би надати умовний приклад, — сказав він, а тоді навів аналогію, в якій ця думка пролунала знайомо і зрозуміло, яка перегукувалася зі щоденним досвідом безлічі американців. — Уявімо, що в мого сусіда загорівся будинок, а за 100–150 метрів у мене лежить садовий шланг. Господи, якщо він візьме мій шланг і під'єднає до свого гідранта, певно, я допоможу йому загасити пожежу. Що мені вдіяти? Перед цією операцією я не стану йому казати: “Сусіде, цей шланг коштував 15 доларів; заплатіть мені 15 доларів”. Як ми врегулюємо це питання? Мені не потрібні 15 доларів — я хочу, щоб після пожежі мені

повернули шланг. Гаразд. Якщо після пожежі з ним усе буде гаразд, він залишиться цілим і неушкодженим, сусід поверне його і красно подякує за дозвіл ним скористатися. Уявімо, що під час пожежі шланг пошматували і продірявили; тут можна обійтися без офіціозу, але я скажу сусідові: “Я з радістю позичив вам цей шланг, але бачу, що користуватися ним уже неможливо — він весь пошматований”.

Сусід запитає: “Скільки там було метрів?”.

Я відповім: “45 метрів”.

Він скаже: “Гаразд, я куплю вам новий”.

* * *

Такою була суть закону, який невдовзі передали до Конгресу під номером Н. Р. 1776 і заголовком «Законопроект про забезпечення захисту Сполучених Штатів та для інших цілей». Уже скоро до нього міцно причепилася назва «Закон про лендліз». Головна ідея закону полягала в тому, що Сполучені Штати максимально зацікавлені в наданні Британії чи будь-якому іншому союзнику необхідної допомоги — незалежно від його платоспроможності.

Цей закон одразу наразився на рішучий опір сенаторів і конгресменів, які вважали, що він втягне Сполучені Штати у війну чи, за яскравим пророцтвом одного недоброзичливця (він також навів порівняння, яке відгукнулося б у провінційній Америці), призведе до «загибелі кожного четвертого молодого американця»⁶⁶⁷. Ця ремарка розлютила Рузвельта; він назвав її «найбрехливішим, найбоягузливішим і непатріотичним висловом, який пролунав у публічному просторі за моє покоління».

Те, що Рузвельтова ідея стане чимось більшим за просто ідею, до Різдва 1940 року видавалося геть сумнівним.

* * *

Гаррі Гопкінс зацікавився Черчиллем. За словами Шервуда, красномовний лист прем'єр-міністра до Рузвельта пробудив у Гопкінса «бажання познайомитися із Черчиллем і з'ясувати, наскільки він був просто пишномовним, а наскільки оперував неспростовними фактами».

Невдовзі Гопкінсу випаде така нагода, і зрештою він, попри слабе здоров'я і крихку статуру, вплине на перебіг війни, дуже часто замерзаючи до напівсмерті в розбомбленому Лондоні.

Жаба коло воріт

Оскільки залицяння Черчилля до Рузвельта перейшли в дуже делікатну фазу, вибір посла замість лорда Лотіана став руба. Вроджена хитрість підказала Черчиллю, що смерть Лотіана може подарувати йому нагоду прикрутити гайки в уряді. Засилаючи підлеглих у далекі краї, Черчилль послуговувався знайомою й ефективною тактикою згладження політичних тертів. Він бачив двох потенційних майбутніх суперників: колишнього прем'єр-міністра Ллойда Джорджа і міністра закордонних справ лорда Галіфакса, ще одного претендента на його посаду.

Оскільки Черчилль спочатку звернувся до Ллойда Джорджа, це могло означати, що саме його він вважав серйозною безпосередньою загрозою. Черчилль відрядив посередником лорда Бівербрука, щоб той запропонував цю посаду йому. Бівербрукові було від цього ніяково, адже він і сам хотів би стати послом у США, але Черчилль занадто цінував його в ролі міністра авіапромисловості, друга, довіреної особи та радника. Ллойд Джордж відмовився, посилаючись на побоювання лікаря за стан свого здоров'я. Зрештою, йому було сімдесят сім років.

Наступного дня, у вівторок, 17 грудня, Черчилль знову викликав Бівербрука — цього разу обговорити можливість заслати у Вашингтон Галіфакса; він знову доручив Бівербруку запропонувати йому цю посаду чи принаймні розповісти про таку можливість. За довгі роки дружби Черчилль добре затамив, що Бівербрук уміє й любить змушувати людей робити те, чого хоче він. Біограф Галіфакса Ендрю Робертс назвав Бівербрука «природженим інтриганом». Біограф самого Бівербрука Алан Тейлор пише: «Бівербрук ніщо так не

обожнював у політиці, як перекидати людей між відомствами чи теоретизувати про це»⁶⁶⁸.

Заслання Галіфакса на цю посаду вимагало певної безсердечності. Хоч як крути, а все-таки це пониження рангу, хай як важливо було домогтися вступу Америки у війну. Водночас Черчилль добре розумів: якщо його уряд припуститься якоїсь помилки, цілком імовірно, що король призначить замість нього Галіфакса, якому він більше симпатизував від самого початку. Ось чому Черчилль вирішив, що Галіфакс має поїхати до Америки; ось чому відрядив із цієї пропозицією саме Бівербрука.

* * *

У вівторок, 17 грудня, після прямого ефіру на «Бі-Бі-Сі» Бівербрук попрямував до Міністерства закордонних справ на зустріч із Галіфаксом, який одразу насторожився. Він знав, що Бівербрук жити не може без інтриг і колись розпускав про нього плітки. Бівербрук запропонував йому посаду посла від імені Черчилля. Того вечора Галіфакс написав у щоденнику, що сумнівається, чи справді Черчилль вважає його найкращою кандидатурою, чи просто хоче викинути з Міністерства закордонних справ і з Лондона.

Галіфакс не хотів їхати, про що і сказав Бівербруку, але той відзвітував Черчиллю, що Галіфакс погодився без вагань. Біограф Робертс пише: «Він повернувся до Черчилля з цілковито вигаданою історією про реакцію Галіфакса на цю пропозицію»⁶⁶⁹.

Наступного ранку, об 11:40, Черчилль і Галіфакс зустрілися з якогось іншого приводу, й тоді Галіфакс обґрунтував своє небажання. Наступного дня, в четвер, 19 грудня, він зробив це знову. Розмова була напруженою. Галіфакс намагався переконати Черчилля, що призначати міністра закордонних справ послом у Вашингтон може видатися відчайдушним вчинком, гіпертрофованим намаганням догодити Рузвельту.

Галіфакс повернувся до МЗС із таким відчуттям, ніби йому вдалося уникнути цього призначення. Але він помилявся.

* * *

З настанням зими безпосередня загроза наступу знизилася, хоча ніхто не сумнівався, що це полегшення ненадовго. Натомість з'явилася інша, аморфна небезпека. Коли Люфтваффе розширили радіус атак, намагаючись повторити рейд на Ковентрі в інших британських містах, питання морального духу вийшло на перше місце. Дотепер Лондон тримався стійко, але Лондон — величезне місто, невразливе до нової нищівної тактики Люфтваффе. Та чи буде решта країни такою ж незламною, якщо «ковентрація» прийде до інших міст?

Той напад глибоко вразив Ковентрі й похитнув моральний дух містян. За спостереженням Служби внутрішньої розвідки, «психологічний вплив на Ковентрі виявився більшим, ніж на [лондонський] Іст-Енд чи будь-яку іншу вже досліджену ділянку, яка постраждала від бомбардувань»⁶⁷⁰. Пізніші рейди на Саутгемптон — сумірні за потужністю — теж надломали психологічне здоров'я суспільства. Єпископ Вінчестерський, до чияї єпархії належало це місто, зазначив, що «після страшних безсонних ночей люди духовно зламані. Усі, хто має змогу, покидають місто». Щовечора сотні містян виїжджали в чисте поле і ночували в автівках, а на ранок знову поверталися на роботу. «Сьогодні, — зауважив єпископ, — люди занепали духом». Після низки рейдів на Бірмінгем консул Америки в цьому місті написав своєму керівництву в Лондоні, що він не побачив у містян ознак зрадництва чи поразництва, але «казати, що бомбардування не шкодить їхньому психічному здоров'ю, було би безглуздо»⁶⁷¹.

Нові атаки загрожували геть деморалізувати населення (чого вже давно боялися в органах військового планування), а отже, й поглибити розчарування в суспільстві, що становило загрозу для влади Черчилля.

З настанням зими проблема тільки загострилася, адже ця пора року примножувала труднощі щоденного життя, яких завдавала повітряна кампанія Німеччини.

Зима принесла із собою дощ, сніг, холод і вітер. На прохання «Масс обсервейшн» люди записували чинники, які найбільше їх пригнічували; перше місце серед них посіла погода. Дощ крапав у пробиті шрапнеллю дахи; вітер вривався в розбиті вікна. Для того щоб їх відремонтувати, бракувало скла. Через постійні перебої в постачанні електроенергії, пального і води будинки стояли без опалення, а

мешканці могли помитися не щодня. Людям, однак, доводилося ходити на роботу; діти, однак, мусили відвідувати школи. Після бомбардувань телефонний зв'язок зникав на довгі дні.

Але найбільше заважало затемнення. Воно страшенно все ускладнювало, надто взимку, коли в Англії, у північній широті, ночі, як завжди, довшали. Щогрудня організація «Масс обсервейшн» просила своїх щоденниківів скласти перелік найбільших незручностей, завданих бомбардуваннями, у порядку пріоритетності. Затемнення незмінно опинялося на першому місці, а транспорт — на другому, хоча нерідко ці два чинники були взаємопов'язані⁶⁷². Пошкодження від ударів бомб перетворювали звичайну поїздку на роботу на кількогадинне випробування, тож людям доводилося прокидатися раніше, ще затемна, і, шпортаючись при свічках, готуватися до праці.

Після робочого дня люди мчали додому, щоб запнути вікна перед визначеним початком щодобового затемнення — цілковито новий хатній клопіт. Це забирало час: щовечора близько пів години чи навіть довше, залежно від кількості вікон і підходу до справи. Через затемнення різдвяна пора стала ще похмурішою. Святкову ілюмінацію заборонили. У церквах із вікнами, які було складно затемнити, скасували вечірні служби.

Крім того, затемнення створювало нові небезпеки. Люди регулярно врізалися в ліхтарні стовпи чи в'їжджали на велосипедах у різні перешкоди. Міста намагалися згладити найочевидніші проблеми за допомогою білої фарби, яку наносили на бордюри, сходи, підніжки й бампери автомобілів. На дерева і ліхтарні стовпи нанесли кільця білої фарби. Поліція запровадила спеціальне обмеження швидкості на період затемнення; за рік вона виписала 5935 штрафів. Та люди, однак, в'їжджали у стіни, перечіплялися об перешкоди і врізалися одне в одного. Доктор Джонс, працівник Повітряної розвідки, який знайшов німецькі таємні промені, сам пересвідчився в користі білої фарби — чи радше в небезпеці її відсутності. Якось увечері після лекції у Блечлі-парку він їхав у Лондон і врізався в покинуту на дорозі вантажівку. Її задню частину було пофарбовано в білий, але фарбу затуляв шар бруду. Джонс їхав зі швидкістю лише 25 кілометрів за годину, однак вилетів крізь лобове скло й порізав чоло. У Ліверпулі влада списувала на затемнення загибель п'ятнадцятох робітників доку, які втопилися.

Водночас затемнення створювало простір для жартів. За словами щоденникарки «Масс обсервейшн» Олівії Кокетт, матеріал, за допомогою якого затемнювали вікна поїздів, використовували як такий собі «блокнот». Вона зауважила, як замість попередження «Після настання темряви опускайте жалюзі», хтось написав «Після настання темряви попускайте жіночок», що потім переінакшили на «Після настання темряви спускайте штани»⁶⁷³. Щоб трохи відволіктися від затемнення та інших нових життєвих труднощів, Кокетт почала курити. «Одна нова звичка від початку війни — *смакувати* сигарети, — пише вона. — Колись курила час від часу, а тепер регулярно, по тричотири на день, і то з насолодою! Уся різниця у вдиханні й нікотиновій винагороді, яка після кожного вдиху на кілька секунд відокремлює розум від тіла»⁶⁷⁴.

Найбільшою загрозою деморалізації Лондона вважали десятки тисяч містян, що залишилися без даху над головою після бомбардування чи мали якісь інші причини користуватися громадськими укриттями, внутрішній стан яких став предметом загального осуду.

Бурхлива критика спонукала Клементину Черчилль побачити ці укриття на власні очі; нерідко її супроводжував Джон Колвілл. Вона розпочала огляд «цілком репрезентативної вибірки» укриттів.

Наприклад, у вівторок, 19 грудня, обійшла укриття в Бермондсі, промисловому районі, де минулого століття було розташовано скандально відомі нетрі Джейкобс-Айленд: саме там за сюжетом «Олівера Твіста» Чарльз Дікенс убив злостивого Білла Сайкса. Видовище викликало у Клементини огиду⁶⁷⁵. Мешканці укриттів проводили «близько чотирнадцяти годин із двадцяти чотирьох у цілковито жахливих умовах — холод, вогкість, темрява і сморід», зазначила вона в записці своєму чоловікові. На найгірші укриття не поширювалися реформи, адже чиновники вважали, що їм уже неможливо зарадити, але негайно їх закрити вони теж не могли з огляду на високий попит. У результаті ж, на думку Клементини, умови в них тільки погіршувалися.

Вона розлютилася через те, що в укриття, намагаючись пристосувати їх до нічних бомбардувань і облаштувати постійні місця для сну, силкувалися втиснути якомога більше ліжок, які розташовували у три яруси. «Що більше ти бачиш триповерхових ліжок, — пише

Клементина, — то гіршими вони видаються. Місця, безперечно, завузькі: ще бодай 15 сантиметрів — і вони були б уже не страшенно незручні, а порівняно зручні».

Крім того, ліжка були занадто короткі. Ноги торкалися ніг; ноги торкалися голів; голови торкалися голів. «Прилягання голів створює велику небезпеку поширення вошей», — пише Клементина. А воші — це серйозна проблема. Хоча воші цілком очікувані — за її словами, «війни без вошей не буває», — їхня присутність збільшує ймовірність спалахів тифу й окопної лихоманки. «Спалахи цих захворювань можуть охопити неможливе населення Лондона, мов лісова пожежа, — зауважила вона. — Якщо серед робітників буде високий рівень смертності, обсяг виробленої продукції військового призначення серйозно постраждає».

На погляд Клементини, найгіршою характеристикою триповерхових ліжок був обмежений вертикальний простір між ярусами. «Дивно, що люди не гинуть від задухи, — написала вона. — Гадаю, для матерів, які сплять із немовлятами, умови нестерпні, адже дитина може спати тільки на матері: ліжка такі вузькі, що спати біля неї вона не зможе». Клементина боялася, що триповерхових ліжок могли замовити ще багато, і запитала Черчилля, чи можна призупинити замовлення, доки не вдосконалять їхню конструкцію. На її переконання, розв'язати проблему вже встановлених триповерхових ліжок можна легко: прибрати середній ярус. Вона зазначила, що це матиме «задовільний ефект», адже кількість людей, які набиваються в найгірші укриття, зменшиться на третину.

Найбільше її непокоїла антисанітарія. Вона жахнулася, дізнавшись, що в укриттях дуже мало туалетів, а санітарні умови загалом жахливі. У її звітах читається не лише бажання пізнати незвичний для себе світ, а й увага до дрібниць у стилі Дікенса. Вбиральні, пише вона, «часто розташовані між ліжками, а на них висять куці полотняні завіси, які не затуляють вхід. Їхня нижня частина часто брудна. Вбиральні мають стояти *якнайдалі* від ліжок, а задля бодай якогось усамітнення їх слід повернути входом до стіни». Найгірші умови вона побачила на Філпот-стріт, біля вайтчепельської синагоги, «де люди спали впритул до вбиралень, мало не з ногами під полотняною завісою, в нестерпному смороді».

Вона порадила збільшити кількість вбиралень удвічі чи втричі. «Це легко, — зазначила вона, — адже здебільшого це відра». Клементина помітила, що їх часто ставлять на пористий ґрунт, який вбирає і накопичує відходи. Вона написала, що цю проблему можна залагодити, розташувавши їх «на великих бляшаних листах із загорнутими, як у таці, краями. Такі бляшані таці можна мити». Вона написала, що для дітей слід поставити окремі вбиральні з низькими відрами. «Звичайні відра для них зависокі». До того ж вона з'ясувала, що відрам слід було б приділяти більше уваги. «Звісно, відра потрібно випорожнювати до того, як вони заповняться, але мені сказали, що в деяких місцях це відбувається лише раз на добу, чого аж ніяк не достатньо».

Її окремо обурило те, що у вбиральнях часто немає освітлення. «Цілковита темрява лише приховує бруд і, безперечно, спонукає до такої поведінки».

Зимовий дощ і холод тільки погіршили й без того погані умови. Оглядаючи укриття, Клементина бачила, що вода «крапає крізь дах і просочується крізь стіни та підлогу». Вона чула, що десь земляні долівки перетворилися на болото, а води там збирається стільки, що її доводиться відкачувати.

Вона виокремила ще одну проблему: здебільшого в укриттях не було з чого запарити чаю. «Мінімальною вимогою для цього, — пише вона, — є електрична розетка і кип'ятильник».

Вона сказала Черчиллю, що, на її думку, проблема найгірших укриттів полягала в тім, що відповідальність за них лежала на дуже багатьох відомствах, повноваження яких частково збігалися, а в результаті ніхто нічого не робив. «Єдиний варіант розв'язання цієї проблеми — призначити один уповноважений орган, відповідальний за безпеку, здоров'я і все інше», — написала вона своєму чоловікові в короткій записці, у якій звернулася до нього не як до Вінстона, а як до «прем'єр-міністра». «Розподіл повноважень — це те, що перешкоджає покращенню».

Розвідка Клементини дала плоди. Розуміючи, що думка суспільства про укриття впливатиме і на враження від його урядування, Черчилль зробив реформу укриттів пріоритетом наступного року. В записці міністрам охорони здоров'я і внутрішніх справ він зазначив: «Пора кардинально покращити умови в укриттях, щоб наступної зими вони

були безпечнішими, комфортнішими, теплішими і світлішими, а користувачі мали доступ до зручностей»⁶⁷⁶.

У тому, що наприкінці 1941 року потреба в укриттях не зникне, Черчилль не сумнівався.

* * *

У п'ятницю, 20 грудня, о ранковій порі заступник Галіфакса Александер Кадоган зайшов до МЗС, і вони удвох попрямували до Вестмінстерського абатства на поминальну службу на честь лорда Лотіана. Кадоган зазначив у щоденнику, що дружина Галіфакса вже сиділа на місці й була відверто невдоволена. «Розлючена», — написав він⁶⁷⁷. Вона присягнулася поговорити із Черчиллем особисто.

Після служби вони із чоловіком вирушили на Даунінг-стріт, 10. Ледве стримуючи гнів, Дороті сказала Черчиллю, що, заславши її чоловіка в Америку, він утратить відданого колегу, який у разі політичної кризи міг би заручити його підтримкою впливових союзників. Вона підозрювала, що тут не обійшлося без Бівербрука.

Галіфакс зніяковіло за цим спостерігав. Згодом він написав, що Черчилль тримався надзвичайно доброзичливо, але «вони з Дороті, безперечно, говорили різними мовами». Згодом Галіфакс написав колишньому прем'єр-міністрові Стенлі Болдвіну: «Уявіть, які в мене змішані почуття. Це не зовсім моя країна, мені не дуже подобаються американці — хіба що деякі. У масі своїй вони завжди мене жахали!».

У понеділок, 23 грудня, діло було зроблене: оголошено про призначення Галіфакса, обрано його наступника на посаді міністра закордонних справ. Його місце мав посісти Ентоні Іден. На обідній нараді Кабінету міністрів Черчилль подякував Галіфаксу за згоду на цю критично важливу посаду. Серед присутніх був і Кадоган. «Звівши погляд, я побачив навпроти Бобра, який обіймав себе, розплившись в усмішці, й мало не підморгував»⁶⁷⁸.

Король спробував розрадити Галіфакса, коли той навідався до Віндзорського палацу на Святвечір. «Він із превеликим смутком думав про свій від'їзд і дуже переймався через те, що може бути, якщо із Вінстоном щось станеться, — написав король у щоденнику⁶⁷⁹. — Без ватажка команда втратить силу. До того ж у ній є гарячі голови. Я сказав, що його завжди можна відкликати. Щоб підтримати його,

зазначив, що сьогодні посада мого посла у США важливіша за посаду міністра закордонних справ тут».

Це мало допомогло Галіфаксу, який устиг зрозуміти не лише те, що звільнення з посади міністра закордонних справ — це відплата за те, що в ньому вбачають імовірного наступника Черчилля, а ще й те, що за втіленням цього задуму справді стояв — тут ми скористаємося його улюбленим прізвиськом Бівербрука — «Жаба».

Вайнахтен

Очільники Німеччини невпинно чудувалися із Черчиллевої витривалості. «Коли вже той Черчилль нарешті опустить руки? — написав у щоденнику міністр пропаганди Йозеф Геббельс, згадавши про нещодавній напад на Саутгемптон у стилі рейду на Ковентрі та затоплення чергових п'ятдесяти тисяч тонн вантажу Союзників⁶⁸⁰. — Англія не може триматися вічно!» Він присягнувся продовжувати повітряні рейди, «аж доки Англія нарешті впаде на коліна, благаючи про мир».

А втім, складалося враження, що Англії до цього ще далеко. Королівські ВПС здійснили низку успішних рейдів на цілі в Італії та Німеччині, зокрема атакували Маннгайм за участі понад ста бомбардувальників. Унаслідок цієї атаки загинули тридцять п'ять людей і було пошкоджено близько п'ятисот споруд. (То була операція «Ебігейл» у відповідь на Ковентрі.) Геббельс мало перейнявся цим рейдом: він назвав його «цілком стерпним». Занепокоїло ж його те, що Англія відчула в собі сили здійснити цей рейд, а в Королівських ВПС знайшлося стільки літаків. Крім того, бомбардувальники атакували Берлін, на що Геббельс написав: «Здається, англійці відновили хватку»⁶⁸¹.

Настав момент, коли Черчилля було конче необхідно вивести з війни. 18 грудня Гітлер видав Директиву № 21, план «Барбаросса» — офіційний наказ генералам про початок планування наступу на Радянський Союз. Ця директива починалася так: «Збройні сили Німеччини мають бути готові — ще перед завершенням війни з Англією — до *стрімкої розгромної кампанії проти Радянського Союзу*»⁶⁸². Цю частину позначив курсивом сам Гітлер. У директиві були

докладно розписані ролі сухопутних військ, військово-повітряних сил, військово-морських сил (особливо танкових частин сухопутних військ), а також задум окупації Ленінграда, Кронштадта, а зрештою й Москви. «Переважну частину радянських військ, розташованих на заході Радянського Союзу, буде знищено під час відважних операцій передових бронетанкових частин, які прорвуться глибоко на територію ворога».

Гітлер наказав своїм командувачам розробити плани і графіки. Цю кампанію було вкрай необхідно розпочати швидко. Що довше Німеччина зволікатиме, то більше часу матиме Радянський Союз на розбудову сухопутних і повітряних військ, а Англія — на відновлення сил. Німецькі війська мали бути готовими до 15 травня 1941 року.

«Украй важливо, — було сказано в директиві, — щоби про наш план наступу ніхто не дізнався». Під час його підготовки Люфтваффе мали продовжувати напади на Англію, ні в чому себе не обмежуючи.

* * *

Тим часом Геббельс переймався моральним занепадом. Він не лише опікувався пропагандистською програмою Німеччини, а й працював міністром народної культури, тож вважав за обов'язок усунути чинники, які загрожували послабити суспільну мораль. «Стриптизеркам заборонено виступати в сільській місцевості, маленьких містечках і перед солдатами», — сказав він своїм підлеглим на одній грудневій нараді в Міністерстві пропаганди⁶⁸³. Геббельс доручив своєму помічнику Леопольду Гуттереру, тридцятидев'ятирічному чоловікові з дитячим обличчям, укласти циркуляр, під який підпадають усі конференсьє, розпорядники кабаре тощо. «Цей циркуляр повинен мати вигляд категоричного остаточного попередження, яке забороняє розпорядникам кабаре відпускати під час виступів політичні дотепи чи масні еротичні жарти».

Крім того, Геббельс розмірковував про Різдво. Німці обожнювали Різдво — Вайнахтен — понад усі інші свята. Вони продавали ялинки на кожному розі, співали колядки, танцювали й напивалися донесхочу. Він застеріг своїх помічників від створення «сентиментальної різдвяної атмосфери», осудивши «ридання й горювання», до яких спонукають християнські свята⁶⁸⁴. Він сказав, що це «не по-

солдатському і не по-німецькому», тому такі настрої не можна розтягувати на весь Адвент. «Святвечір і Різдво, не більше, — сказав він присутнім. І додав, що Різдво в будь-якому разі слід припасувати до контексту війни. — Розвалькувата ялинкова атмосфера, яка розтягується на кілька тижнів, дисонує з войовничим духом німецького народу».

Зате у себе вдома Геббельс дедалі глибше — і не без задоволення — поринав у підготовку до свята. У них із дружиною Магдою було шестеро дітей, причому ім'я кожної дитини починалося на «Г»: Гельга, Гільдегарда, Гельмут, Гольдіне, Гедвіга і Гайдруна; останній було лише півтора місяця. Крім того, у них був старший син Гаральд від попереднього Магдиного шлюбу. Діти були в захваті, як і Магда, що в неї, за словами Геббельса, «тільки Різдво й було на думці».

Щоденник, 11 грудня: «Багато клопоту з різдвяними посилками і подарунками. Їх потрібно роздати для 120 тисяч солдатів і бійців зенітних військ у самому лише Берліні. Але мені подобається. І безліч особистих обов'язків. Рік у рік їх чимраз більше».

13 грудня: «Обрати різдвяні подарунки! Підготуватися до Різдва разом із Магдою. Діти дуже милі. На жаль, котресь із них вічно хворіє».

22 грудня відбулися два повітряні рейди, під час яких родині довелося ховатися в укритті до сьомої ранку. «Це геть неприємно з дітьми, деякі з них досі хворіють, — пише Геббельс. — Спав лише дві години. Дуже втомився». Втомився, та не від роздумів про своє улюблене заняття. «У Народних зборах [парламент Болгарії] ухвалили закон про євреїв, — пише він. — Це ще не радикальний захід, але бодай щось. Наші міркування ширяться Європою навіть без примусу».

Наступного дня від бомбардування Королівських ВПС загинули сорок п'ять берлінців.

«Усе-таки ми зазнали відчутних втрат», — написав Геббельс на Святвечір.

Він дозволив видати своїм колегам різдвяні премії. «Їм потрібно якось віддячити за роботу і безмежну відданість»⁶⁸⁵.

Оскільки тепер Гітлер узяв на приціл Радянський Союз, його заступник Рудольф Гесс надзвичайно перейнявся укладанням мирної угоди з Англією і здійсненням «побажання» фюрера. Він ще не отримав відповіді від герцога Гамільтона із Шотландії, але досі вбачав у ньому джерело надії.

У Гесса народилася одна думка, тож тепер, 21 грудня, його літак стояв у повній готовності на аугсбурзькому аеродромі заводу «Мессершміт» неподалік Мюнхена, хоча на землі лежало понад 60 сантиметрів снігу⁶⁸⁶.

То був «Мессершміт» Me-110, двомоторний винищувач-бомбардувальник, перероблений під польоти на великі відстані. Зазвичай на борту цього літака перебувало двоє людей, але його легко можна було пілотувати самотійно. Гесс був блискучий пілот, однак йому довелося з'ясувати особливості Me-110 і взяти кілька уроків з інструктором. Коли він довів свою здібність, йому надали виняткове право розпоряджатися найновішою моделлю. Гесс отримав цей привілей, адже він, як-не-як, був заступником Гітлера і — залежно від того, з якого боку подивитися, — другою чи третьою особою Третього Райху за рівнем впливу. І все-таки влада не була безмежною: Гессу відмовили в доступі до літака, який він обрав спочатку, — одномоторного Me-109. Він тримав новий літак на аугсбурзькому аеродромі й часто на ньому літав. Ніхто — принаймні вголос — не питав про те, навіщо це потрібно службовцеві такого високого рангу, навіщо він вимагає дедалі нових модифікацій для збільшення дальності польоту, навіщо він раз у раз просить секретаря надавати йому останні авіаційні прогнози погоди на Британських островах.

Він придбав мапу Шотландії й повісив її на стіні спальні, щоб запам'ятати характерні особливості ландшафту. Гірську місцевість Гесс позначив червоним.

Тож 21 грудня, коли злітно-посадкову смугу очистили від снігу, він піднявся в повітря.

Через три години повернувся. Під час польоту його сигнальний пістолет заплутався у дротах, які відповідають за керування кілем, двома вертикальними гребенями у хвостовій частині фюзеляжу, внаслідок чого їх заклинило. Те, що йому взагалі вдалося посадити літак, та ще й під таким снігом, доводить його льотну майстерність.

Чутки

З наближенням Різдва чутки розквітли пишним цвітом⁶⁸⁷. Повітряні рейди і загроза наступу створювали сприятливі умови для поширення неправдивих історій. Для боротьби з ними Міністерство інформації заснувало Управління протидії дезінформації (для перешкоджання німецькій пропаганді) та Управління протидії чуткам (там давали раду чуткам місцевого походження). Деякі з них виявляло Управління цензури кореспонденції, яке читало листування і прослуховувало телефонні розмови; адміністратори книгарень В. Г. Сміта також повідомляли про чутки. Тих, хто поширював неправдиві історії, могли оштрафувати, а у кричущих випадках і ув'язнити. Чутки були різноплановими:

- У перехоплених листах з Оркнейських островів, Шетландських островів, Дувра та інших місць ішлося про те, буцімто після невдалої спроби наступу на берег винесло тисячі тіл. Ця чутка була особливо живучою.
- Казали, що в Лестерширі, Мідленді та Скегнессі на узбережжі Північного моря висадилися німецькі десантні війська, перевдягнені у жінок. Виявилося, що це неправда.
- Вважали, що німецькі літаки скидають отруйну сітку. «Цей поголос стрімко сходить нанівець», — відзвітувала Служба внутрішньої розвідки.
- У Вімблдоні подекували, буцімто «ворог готується застосувати фугасну бомбу колосальних розмірів, яка має стерти це передмістя з мапи». Один службовець написав: «Мені серйозно

повідомили про те, що в населення Вімблдона з'явилися нездорові фантазії на цю тему». Такої бомби не існувало.

- За тиждень до Різдва почали ширитися надзвичайно моторошні й популярні балачки про те, буцімто «величезну кількість трупів збираються залишити в розбомблених громадських укриттях, а самі бомбосховища замурують, перетворивши їх на колективні поховання». Ці чутки теж виявилися дуже стійкими; вони зринали після кожного повітряного рейду.

Різдво

У всіх тільки й було думки, що про Різдво. Це свято помітно впливало на моральні настрої населення. Черчилль вирішив, що Королівські ВПС не бомбардуватимуть Німеччину на Святвечір і Різдво, якщо Люфтваффе не нападуть на Англію першими. Колвіллу доручили розв'язати порушене в Палаті громад «животрепетне питання» про те, чи забороняти традицію церковного передзвону на Різдво, зважаючи на те, що це спеціальний сигнал про початок наступу. Спочатку Черчилль радив усе-таки дзвонити у дзвони. Але після розмови з командувачем Військ метрополії генералом Бруком передумав.

Тоді Колвілл підготував, як йому видавалося, переконливий аргумент на користь передзвону, та потім відмовився від нього, зазначивши в щоденнику: «Я схаменувся, уявивши, яку відповідальність доведеться взяти на себе, якщо на Різдво станеться якась катастрофа».

Після низки робочих днів, що тривали до другої ночі, Колвілл та інші приватні секретарі сподівалися на тижневу відпустку. Старший секретар Ерік Сіл витончено сформулював прохання дозволити її. За словами Колвілла, цей запит «розлютив» Черчилля.

Черчилль, немов той Скрудж, написав на цьому документі «Ні». Він відповів Сілу, що до його планів на свято, яке випало на середу, входила «безперервна» праця в Чекерсі чи Лондоні. Написав, що сподівається «скористатися цією перервою не лише для того, щоб закрити борги, а й для детального вивчення нових проблем».

І все-таки він дозволив кожному працівникові взяти тижневу відпустку в період до 31 березня — за умови, що між ними будуть «великі проміжки».

Напередодні Різдва по обіді він підписав книжки власного авторства в подарунок Колвіллу та іншим секретарям. Крім того, надіслав різдвяні дарунки королю з королевою. Королю Черчилль подарував такий самий комбінезон для повітряної тривоги, який був у нього, а королеві — відомий посібник з англійської мови Генрі Вотсона Фаулера, що вийшов 1926 року, — «Словник сучасного вжитку англійської мови»⁶⁸⁸.

Тим часом приватні секретарі поспіхом шукали якийсь доречний подарунок Черчиллевій дружині. Попри війну і загрозу повітряних рейдів на лондонських торговельних вулицях було дужелюдно, хоча асортимент у крамницях був скромний. Американський спостерігач генерал Лі написав у щоденнику: «Товарів у крамницях мало, багато людей виїхали з Лондона, але спробувати сьогодні щось купити — це як пливати проти Ніагарського водоспаду. На вулицях ні проїхати, ні пройти; повно пішоходів і транспорту»⁶⁸⁹.

Спочатку секретарі думали подарувати Клементині квіти, але вибір у флористів був дуже небагатий і нічого хорошого вони не мали. «Виявляється, — написав у щоденнику Джон Мартін, — гіацинти в горщиках, які з'явилися на Різдво, були голландські», — на той момент Німеччина міцно тримала Нідерланди під контролем⁶⁹⁰. Потім їм на думку спав шоколад. Його також здебільшого не було у великих крамницях, «але зрештою ми знайшли, де зібрати велику коробку». Їм, безперечно, допомогло те, що цей подарунок призначався дружині прем'єр-міністра.

Черчилль вирушив у Чекерс, крикнувши на виході: «Заклопотаного вам Різдва і шаленого Нового року!»⁶⁹¹.

* * *

І саме на Святвечір, коли падав сніг, а в нічних небесах панував спокій, до Колвілла вперше долетіли чутки про те, що його кохана Гея Марджессон заручилася з Ніколасом Гендерсоном на прізвисько Ніко, який за кількадесят років стане послом Британії в Америці. Колвілл вдавав, ніби йому байдуже. «Але я відчув біль і занепокоєння, хай навіть цілком певен, що Гея не утне нічого непередбачуваного — вона занадто нерішуча»⁶⁹².

Він не розумів, чому досі кохає Гею, зважаючи на мізерну ймовірність її взаємності. «Я так часто зневажаю її за слабкість характеру, неухважність, егоїзм і схильність до морального та психологічного поразництва. Потім кажу собі, що я сам егоїст, що я шукаю в ній вади, аби тільки врівноважити відсутність інтересу до мене, і замість того, щоб допомогти їй — як я мав би вчинити, якби справді її кохав, — я прагну притлумити почуття образою чи зневагою».

Він додав: «Хотілося б зрозуміти справжній стан своїх почуттів».

У Геї було щось таке, що відрізняло її від інших знайомих жінок. «Часом я думаю, що хотів би одружитися; та як я можу про таке думати, коли ймовірність одружитися з Геєю, хай яка крихітна, досі існує? Цю проблему може розв'язати тільки час і терпіння!»

* * *

Пізно ввечері лорд Бівербрук з'ясував, що один із найцінніших його працівників досі на роботі. Він працював по шість-сім днів на тиждень, приходив на роботу вдосвіта, йшов задовго після смеркання й залишався на робочому місці навіть після попередження про невідворотний напад. Аж ось настав Святвечір.

Нарешті цей чоловік підвівся з-за столу і пішов до вбиральні, перш ніж вирушити додому.

Коли повернувся, у нього на столі лежав маленький пакунок. Розгорнувши його, він побачив намисто.

Там лежала записка від Бівербрука: «Я розумію, що відчуває ваша дружина. Прошу передати їй це від мене. Воно належало *моїй* дружині»⁶⁹³. Він підписав цю записку «Б».

* * *

Мері Черчилль це Різдво подарувало несподівану й незрівнянну радість. Уся родина — навіть кіт Нельсон — зібралася в Чекерсі; більшість гостей прибула напередодні Різдва. Приїхав навіть чоловік Сари Черчилль Вік Олівер, якого Черчилль недолюбливав. Цього разу офіційних гостей не було. Святкові прикраси зігрівали будинок: «У великій похмурій вітальні переливалася вогниками і прикрасами ялинка», — написала Мері в щоденнику⁶⁹⁴. У кожному каміні горіло вогнище. Територію патрулювали солдати з рушницями і багнетами,

видихаючи пару в нічне холодне повітря, авіаспостерігачі мерзли на даху, та поза цим війна припинилася: на Святвечір і Різдво обійшлося без повітряних та морських боїв.

Різдвяного ранку Черчилль поснідав у ліжку. На постілі розлігся кіт Нельсон, а прем'єр-міністр тим часом переглядав документи зі звичайної чорної і таємної жовтої скриньок, диктуючи друкарці відповіді та коментарі. «Прем'єр-міністр твердо наполіг на звичайному режимі роботи у святкові дні, — пише Джон Мартін, приватний секретар, який чергував у Чекерсі тих вихідних, — тож учорашній ранок майже нічим не відрізнявся від усіх інших: звичні листи і телефонні дзвінки, а на додачу, звісно, багато привітань із Різдвом». Черчилль подарував йому підписаний примірник своєї книжки «Великі сучасники», збірки есеїв про два десятки відомих чоловіків, зокрема Гітлера, Льва Троцького і Франкліна Рузвельта — останній есей називається «Рузвельт здалеку».

«Після обіду роботи поменшало, і ми відсвяткували Різдво в родинному колі», — написав Мартін, до якого Черчиллі ставились як до члена родини. Окрасою обіду була справжня розкіш за часів нормування продуктів — велетенська індичка. «Такої великої я ще не бачив», — написав Мартін. Її надіслали з ферми покійного друга Черчилля Гарольда Гармсворта. Цей газетний магнат помер місяць тому, і серед його останніх побажань було розпорядження про кінцеве призначення цієї птиці. Ллойд Джордж надіслав яблука зі свого саду в маєтку Брон-і-де, що в Сурреї; там він плекав не лише бремлі та оранжеві ренети Кокса, а й тривалі любовні стосунки зі своєю особистою секретаркою Френсіс Стівенсон.

Родина прослухала різдвяну промову короля, яку традиційно транслюють по радіо щороку, починаючи з 1932-го. Король говорив повільно; він вочевидь боровся з дефектом мовлення, який віддавна його мучив — скажімо, після напруженого початку він бездоганно вимовив слово «безмежний», — але це тільки додавало ваги його промові. «Минула світова війна знищила цвіт нашої молоді, — сказав він, — а решта людей майже не бачила бойових дій. Цього разу ми всі стоїмо на лінії фронту, в небезпеці». Він пророкував перемогу і закликав слухачів дочекатися часів, «коли різдвяні дні знову стануть радісними».

А потім почалися розваги. Вік Олівер сів за фортепіано; Сара співала. Після цього вони весело повечеряли, а тоді знову залунала музика. Від шампанського і вина Черчилль пожвавився. «Нарешті стенографістку відпустили, — пише Джон Мартін, — і ми співали далеко за північ. ПМ співав дуже охоче, хай і не завжди потрапляв у ноти, а коли Вік грав віденські вальси, він надзвичайно жваво витанцьовував посеред кімнати на свій власний манер»⁶⁹⁵.

Черчилль увесь час ораторствував, розповідаючи то про одне, то про інше аж до другої ночі.

«Я не пригадую такого веселого Різдва, як це, — написала Мері в щоденнику пізно вночі у своїй кімнаті⁶⁹⁶. — Попри всі жахи, що відбуваються навколо. Воно не було веселим у сенсі *пишності*. Але я ще ніколи не бачила рідних такими щасливими — згуртованими — лагідними. Усі були на місці: Рендольф і Вік приїхали вранці. Я ще ніколи не відчувала “різдвяний настрій” так яскраво. Усі були добрі — милі — веселі. Цікаво, чи будемо ми всі разом наступного Різдва. Дуже на те сподіваюся. Також сподіваюся, що наступного року Різдво буде щасливішим для більшої кількості людей». Неофіційний різдвяний режим тиші тривав. «Heilige Nacht і справді stille Nacht, — пише Джон Мартін. — Тиха ніч, свята ніч. Він сказав, що почуває полегшення і неабияке розчулення».

У Німеччині й Англії не впало жодної бомби, і родини звідусіль пригадали, як воно було колись — за винятком хіба того, що в церквах не дзвонили дзвони, а за дуже багатьма різдвяними столами залишилися порожні стільці.

* * *

У Лондоні Гарольд Ніколсон із Міністерства інформації залишився на Різдво сам; його дружина тимчасово оселилася у їхньому безпечному заміському будинку. «Найпохмуріше Різдво на моїй пам'яті, — написав він у щоденнику⁶⁹⁷. — Я рано прокидаюся, але роботи в мене мало». Він прочитав декілька меморандумів і пообідав на самоті за книжкою «Воєнні промови Вільяма Пітта-молодшого», виданою 1915 року. Потім зустрівся із другом й епізодичним коханцем Реймондом Мортімером у барі готелю «Ріц», а відтак вони повечеряли в «Пруньє», відомому французькому ресторані. Увечері Ніколсон завітав на

вечірку в міністерстві, під час якої показували фільм. Він повертався до своєї квартири у Блумсбері місцями, спустошеними бомбами, пожежами і розталим снігом; ніч була чорна-чорна через затемнення й відсутність місячного сяйва, адже новий місяць мав з'явитися через три дні.

«Бідний старий Лондон став дуже занехаяним, — написав він. — Париж такий молодий і веселий, що й не помітив, якби його трохи відколошматили. Та Лондон — це поденниця серед столиць, і коли в неї починають випадати зуби, вона дуже поганіє».

І все-таки де-не-де в місті панував веселий різдвяний настрій. Один щоденникар зазначив: «У пабах було повно веселих п'яних людей, які співали “Тіпперарі” й найновішу армійську пісеньку зі словами “Нумо, хлопці, надеріть їм дупи”»⁶⁹⁸.

Видозмінений яйцеклад

У п'ятницю, 27 грудня 1940 року, Адміралтейство здійснило перше повноцінне випробування нової версії повітряних мін Профа у вигляді маленьких бомб, які тримаються на повітряних кульках. Повітряні кульки — цілих дев'ятсот — підготували до запуску перед наближенням німецьких літаків. Відповідальні особи віддали сигнал дозволу на запуск.

Кульки в повітря не піднялись⁶⁹⁹.

Команда запуску пів години не могла отримати сигнал дозволу.

Те, що сталося далі, теж не обнадіювало. «Виявилось, що близько третини з понад дев'ятисот надутих кульок має дефекти, — пише Безіл Кольєр, історик повітряної війни. — Решта швидко вибухнула в польоті чи передчасно опустилась у несподіваних місцях».

Бомбардувальники не прилетіли; через дві години випробування припинили.

Однак Черчилля і Профа це не зупинило. Вони наполягали на тому, що ці міни не просто життєздатні, а конче необхідні для повітряної оборони. Черчилль наказав виробити нові міни, здійснити нові випробування. Тоді — припускаємо, що без жартівливого підтексту — програма розробки цих мін дістала офіційну кодову назву «Яйцеклад».

Крім того, Королівські ВПС училися ефективніше виявляти, викривлювати і приховувати промені Люфтваффе, але німецькі інженери створювали нові варіанти і шаблони передавання й конструювали нові та нові передавачі. Тим часом німецьких пілотів почало непокоїти те, що Королівські ВПС можуть за допомогою тих-таки променів виявляти їхні літаки і влаштовувати повітряні засідки.

Вони були занадто високої думки про Королівські ВПС. Винищувальне командування вдосконалювало тактику і бортові радари проти повітряних цілей, але після настання темряви воно було фактично сліпе.

За молоді літа

Увечері неділі, 29 грудня, Рузвельт просував думку про допомогу Англії під час «Розмови біля каміна», шістнадцятої за час його президентства. Домігшись переобрання, він відчув можливість говорити про війну більш невимушено, ніж досі. Уперше вжив слово «нацист» і назвав Америку «арсеналом демократії»; це формулювання йому підказав Гаррі Гопкінс.

«Глядячи тигра, неможливо приборкати його і перетворити на кошеня, — сказав Рузвельт. — Безсердечність ніколи не приведе до вмиротворення». Якщо Британія зазнає поразки, переможе «нечестивий союз» Німеччини, Італії та Японії — «країни Осі». У такому разі «всі ми, мешканці Південної і Північної Америки, житимемо під прицілом». «Під нацистським прицілом», — згодом уточнив він.

Гопкінс спонукав його врівноважити свою промову чимось оптимістичним. Рузвельт зупинився на цьому: «Я вірю, що “країни Осі” не переможуть у цій війні. Моя віра ґрунтується на найновішій і найдостовірнішій інформації»²⁰⁰.

З’ясувалося, «найновіша і найдостовірніша інформація» — це тільки його внутрішнє передчуття, що план лендлізу не лише дістане схвалення Конгресу, а й змінить баланс сил у війні на користь Британії. Спічрайтер Роберт Шервуд назвав це передчуття «особистою впевненістю Рузвельта в тім, що лендліз буде ухвалено і цей крок унеможливить перемогу “країн Осі”».

Цю трансляцію прослухали мільйони американців і британців — о пів на четверту ранку. Лондонцям, утім, часто доводилося відволікатися. Тієї ночі — можливо, сподіваючись знизити вплив

запланованої «Бесіди біля каміна» Рузвельта, — Люфтваффе здійснили один із найпотужніших на той момент рейдів. Його ціллю був Сіті, фінансовий район Лондона. Невідомо, чи задум справді був у тому, щоби щось протиставити виступу Рузвельта, але поза тим його час запланували цілком свідомо. Бомбардувальники прилетіли недільного вечора на різдвяному тижні, коли всі установи, крамниці та паби в Сіті були зачинені, отже, побачити й загасити запальні бомби не було кому. Рівень води в Темзі був низький, і це обмежувало обсяг води для гасіння пожеж. До того ж — безмісячна ніч (напередодні з'явився астрономічний новий місяць), і це практично гарантувало млявий опір Королівських ВПС чи його повну відсутність. Загін Люфтваффе KGr-100 прилетів за точним сигналом радіомаяків і скинув запальні бомби, щоб підсвітити ціль, та бризантні — щоб знищити водогін і додати пального до пожеж. Цю руйнівну пожежу розігнав поривчастий вітер, який призвів до так званої «другої Великої лондонської пожежі»; перша сталася 1666 року.

Цей рейд спричинив до 1500 пожеж і знищив 90 % Сіті. Два десятки запальних бомб впали на собор Святого Павла. Спочатку його купол затягнуло димом від довколишніх пожеж, тому лондонці злякалися, що вже його втратили. Він залишився відносно неушкодженим. А загалом той рейд виявився таким ефективним, що планувальники Королівських ВПС запозичили його тактику для майбутніх рейдів на німецькі міста.

* * *

У Берліні Йозеф Геббельс позловтішався щодо цього нападу в щоденнику, але спочатку прокоментував Рузвельтову «Розмову біля каміна». «Рузвельт, — написав він, — облив нас брудом, надзвичайно грубо навів наклеп на Райх і Рух, закликав до потужної підтримки Англії, у перемогу якої він непохитно вірить. Справжній взірєць демократичного пересмикування. Фюрер має вирішувати, що з цим робити. Я виступаю за дуже сувору кампанію, за те, щоб ми, нарешті, перестали панькатися зі США. Поки що ми не просуваємось у цьому напрямку. Зрештою, інколи доводиться себе боронити»⁷⁰¹.

З відвертою насолодою він заговорив про Люфтваффе та їхні нещодавні успіхи. «Лондон здригається під нашими ударами», —

написав він. На його переконання, американська преса була шокована і вражена. «Якби нам лише вдалося не зменшувати масштабу бомбардувань чотири тижні поспіль, — написав він, — тоді все було б інакше. А на додачу — великі втрати вантажів, успішні атаки на транспортні колони тощо. Поза всяким сумнівом, Лондону зараз не до сміху».

* * *

Черчилль був про це іншої думки. «Велика пожежа» сталася в ідеальний момент, щоб спонукати Америку до співчуття, як зазначив у щоденнику Александер Кадоган: «Це може надзвичайно допомогти нам з Америкою в найпереломніший момент. Дякувати Богові, що німці — попри всю хитрість, наполегливість і продуктивність — такі дурні»⁷⁰².

Якщо відволіктися від смертей і збитків, Черчилль був у захваті від Рузвельтової «Розмови біля каміна». Передноворічного вечора він зустрівся з Бівербруком і новим міністром закордонних справ Ентоні Іденом, щоб сформулювати відповідь. З ними був і найбільш високопоставлений службовець Міністерства фінансів Кінгслі Вуд, канцлер скарбниці.

Телеграма починалася так: «Ми глибоко вдячні за те, що ви вчора сказали».

Але Черчилль розумів не гірше від інших, що наразі промова Рузвельта — це лише вдало дібрані слова, не більше. Вона порушувала багато питань. «Не забувайте, містере президенте, — продиктував він, — ми не знаємо, що у вас на думці, й не розуміємо достеменно, як збираються вчинити Сполучені Штати, а ми боремося не на життя, а на смерть»⁷⁰³.

Він попередив, що Англії загрожує фінансовий тиск, адже багато замовлених припасів і досі були неоплачені. «Як позначилося б на ситуації у світі наше невиконання платіжних зобов'язань перед вашими підрядниками, які мусять платити своїм робітникам? Невже ворог не скористався б цим як нагодою поспекулювати на повній стагнації співпраці між Англією та Америкою? А затримка у кілька тижнів цілком може до такого призвести».

* * *

На чистих аркушах у кінці щоденника, відведених для нотаток і доповнень, Мері записувала цитати з книжок, пісень і батькових промов, а також фрагменти кумедних віршиків. Вона вела перелік десятків книжок, прочитаних 1940 року, зокрема «Прощавай, зброе» Гемінґвея, «Ребекка» дю Мор'є і «Крамниця старожитностей» Дікенса, яку вона почала читати, але не завершила. «Більше не витримую цю маленьку червонощоку Нелл і її старого дідуся», — написала вона. Також вона прочитала «Який чудесний світ новий!» Олдоса Гакслі, зауваживши: «Жорстокий твір, як на мене».

Вона занотувала текст пісні «Спів солов'я на площі Берклі», тогочасний гімн усіх закоханих, яку зовсім нещодавно — 20 грудня 1940 року — записав американський співак Бінг Кросбі. Один її фрагмент запам'ятався Мері так:

На небосхилі місяць сяє,
Що відбувається, не знає.
Коли кохаєш до нестями,
Все бачиш догори ногами.

У Берліні Йозеф Геббельс після повного робочого дня поїхав до свого замиського будинку на Богензее, озері на північ від міста, через «дику хурделицю». Сніг, затишок будинку — і нехай там було сімдесят кімнат — та переддень Нового року (Silvester по-німецькому) навіяли на нього задуму.

«Часом я ненавиджу велике місто, — написав він у щоденнику того вечора. — А тут так добре й затишно».

«Часом мені хотілося б ніколи туди не повертатись».

«Діти чекають у дверях із гасовими лампами».

«Надворі лютує хурделиця».

«Тим ліпше розмовляти біля вогнища».

«Мене мучить совість, що в нас тут так добре»⁷⁰⁴.

* * *

У лондонському бомбосховищі Кабінету міністрів Джон Колвілл вручив келих шампанського своєму колезі Джонові Мартіну — і це

після декількох чарок бренді, які їм налив Мопс Ісмей⁷⁰⁵. Тієї темної й майже безмісячної ночі вони піднялися на дах і випили за Новий рік.

* * *

Станом на дванадцяту ночі за 1940 рік загинули 13 596 містян, а ще 18 378 дістали поранення внаслідок повітряних рейдів на сам лише Лондон. І це ще був не кінець: найстрашніше бомбардування чекало попереду.

1941

Частина п'ята

Американці

Січень-березень

Таємниці

Перші шість днів січня стояв незвичний для Британських островів холод. У Вест-Лінтоні, що неподалік шотландського Единбурга, з першого по шосте січня трималися мінусові температури. В англійському селищі Гафголл температура впала до 20 градусів нижче нуля. Увесь місяць сніжило: у Бірмінгемі випало 40 сантиметрів снігу, а під Ліверпулем утворилися триметрові замети. Сільською місцевістю проносилися штормові вітри з поривами до 110 кілометрів за годину; на порт Голігед налетів порив швидкістю 130 кілометрів за годину.

Від холоду й вітру лондонські вулиці вкрилися кригою, а численні лондонці, будинки яких постраждали від шрапнелі, не мали опалення й віконних шибок, опинилися в жалюгідних умовах. Навіть у готелі «Клеридж» було незатишно: система опалення не могла впоратися з таким лютим холодом. Його пожилець генерал Лі, військовий аташе США, написав 4 січня, що в номері «немов у морозильнику», хоча вугільне опалення зрештою допомогло йому зігрітися.

Увечері 6 січня випав сніг, який тимчасово приховав щербаті уламки понівечених будинків і прикрасив Лондон. «Який чудесний зимовий ранок! — написав генерал Лі у щоденнику наступного дня⁷⁰⁶. — Вставши з ліжка і визирнувши з вікна — а це доволі високо, — я побачив, що на всіх вулицях і дахах лежить чистий білий сніг». Лондонський краєвид нагадав йому різдвяну листівку із зображенням засніженого центральноєвропейського міста: «чорні димарі й геометрія дахів вирізняється на тлі білого покривала снігу і сірого неба у височині».

Бівербрук знову подав у відставку; новий рік почався для Черчилля з низки таких прикростей. Бівербрук подав у відставку після того, як Черчилль запропонував йому ще одну посаду, яку він вважав у край важливою для порятунку Британії.

Серед основних пріоритетів Черчилля було збільшення імпорту харчів, сталі та безлічі інших товарів цивільного і військового призначення, але потужні напади німецьких підводних човнів неабияк загрожували доставці цих товарів. Щоб оптимізувати керування й координацію процесів і збільшити потік матеріальних благ, Черчилль заснував «Виконавчий комітет з імпорту» і вирішив, що його має очолити Бівербрук, який значно збільшив обсяги виготовлення винищувачів для Королівських ВПС. 2 січня Черчилль запропонував Бівербрукові посаду голови цього комітету, розраховуючи на те, що той і надалі працюватиме міністром авіапромисловості, але додасть до своїх обов'язків контроль над трьома міністерствами постачання. Він сподівався, що Бівербрук штовхатиме їх уперед і спонукатиме до збільшення потоку товарів та сировини. Ця посада розширила б повноваження Бівербрука — він давно цього хотів, — але водночас він фактично став би головою комітету, а Черчилль чудово знав, що Бівербрук ненавидить комітети.

Передчуваючи опір Бівербрука, Черчилль просякнув свою пропозицію лестощами і нехарактерними для себе благаннями в дусі «горе мені».

«Ніщо не може бути важливішим за справи, до яких ви скоро візьметесь, — розпочав Черчилль, вочевидь покладаючись на те, що Бівербрук неодмінно погодиться на цю посаду. — Хочу зауважити, що я покладаю на вас усі сподівання, а також значною мірою й життя нашої Держави»²⁰⁷.

Якщо Бівербрук не погодиться на цю посаду, писав Черчилль, тоді йому доведеться взятися за неї самому. «А це не найкращий вихід, адже в такому разі мені доведеться відволікатися від воєнних справ, — написав він. — Я вирішив згадати про це, адже розумію, що ви щиро хочете мені допомогти, а найбільшою допомогою було б щасливе розв'язання наших проблем у царинах імпорту, вантажних перевезень і транспорту».

Бівербрука це не розчулило. Він відповів, що, на превеликий жаль, відмовляється від посади голови комітету, і чітко дав на здогад, що звільняється також із Міністерства авіапромисловості. «Комітети — це не моє, — написав він 3 січня. — Я — кіт, що гуляє сам по собі»²⁰⁸.

Він також закінчив на сумній ноті: «Цей лист не потребує відповіді. Я сам зорієнтуюсь у цій ситуації».

Відмову Бівербрука Черчилль сприйняв як приниження і самого себе, й Англії. Якщо Бівербрук звільниться зараз, це буде зрадою. Завдяки його енергії й ненажерливій винахідливості темп випуску літаків вийшов на рівень, близький до фантастичного; без нього країна не витримала б повітряного наступу Німеччини, а Черчилль не зміг би зберігати впевненість в остаточній перемозі. Крім того, Черчилль потребував самого Бівербрука: його розуміння прихованих політичних течій, порад і просто присутності, від якої ставало веселіше.

«Дорогий Максе, — продиктував Черчилль 3 січня. — Твій лист дуже мене засмутив. Для твоєї відставки немає поважних причин, тож її вважатимуть дезертирством. Вона поставить хрест на репутації, яку ти заробив, і перетворить вдячність та довіру мільйонів людей на злість. Про цей крок ти шкодуватимеш усе життя»²⁰⁹.

Черчилль знову натиснув на жалість: «Жоден інший міністр не мав такої підтримки, яку ти дістав від мене, і ти чудово розумієш, який тягар ляже на інших міністрів у разі твоєї відмови від того важливого доручення, яке я хотів тобі довірити».

Він чекав на Бівербрукову відповідь.

* * *

У Черчилля були й інші причини для роздратування. Він довідався про два зливи таємної інформації і тривожився через це. У першому американська кореспондентка телеграфувала таємну інформацію про уряд Віші своїй газеті «Чикаго дейлі ньюс». Черчилль сердився насамперед через те, що ця журналістка, Гелен Кіркпатрік, вивудила інформацію під час розмови на котрійсь із вечірок, які він сам влаштовував у Дітчлі, своєму сховку на час повні, де панував неписаний закон про непоширення тієї конфіденційної інформації, яку розголошують у заміському будинку. Таємницю про те, що уряд

Віші не надаватиме Німеччині прямої військової підтримки, видала під час вечері французька піаністка Ів Кюрі, донька відомої науковиці-фізикині.

«Мадемуазель Кюрі — неординарна жінка, і їй мало б вистачити здорового глузду не пліткувати про це на вечірці в замиському будинку, — написав Черчилль Ентоні Ідену, новому міністру закордонних справ⁷¹⁰. — Міс Гелен Кіркпатрік знехтувала довірою до себе заради журналістського зиску. Цих жінок необхідно чимшвидше допитати у МІ-5 і отримати від них пояснення». Він сказав Ідену, що Кіркпатрік слід негайно вислати з країни. «Украй небажано, щоб такі люди нищпорили приватними будинками в пошуках сенсацій, нехтуючи інтересами Британії».

Цей випадок і ще один інцидент з оприлюдненням таємних даних про літаки в одному американському авіаційному журналі спонукали Черчилля надіслати Мопсу Ісмею та іншим розпорядження про конфіденційність загалом. «Від початку нового року необхідно зосередитися на дотриманні конфіденційності всіх питань, пов'язаних із веденням війни», — написав він⁷¹¹. Черчилль наказав посилити обмеження на циркуляцію таємних матеріалів та інформації, доступ до якої матимуть журналісти. «Іноземні журналісти, незалежно від статі, створюють нам проблеми, — написав він. — Не можна забувати: все, про що дізнається Америка, негайно повідомляють Німеччині, і змінити це неможливо».

Гнів Черчилля на порушення конфіденційності змусив Колвілла понервуватися через свій щоденник: там було стільки оперативних таємниць і спостережень за Черчиллевою поведінкою, що він став би подарунком для німецького агента, якби той на нього натрапив. Колвілл чудово розумів, що, найімовірніше, не має права писати в таких подробицях. «П. М. розіслав усім записку про дотримання конфіденційності документів, і тепер мене зненацька почали мучити докори сумління через цей щоденник, — написав він у ньому першого січня⁷¹². — Мені не стане духу його знищити, тож я піду на компроміс і триматиму щоденник під замком, пильнуючи ще ретельніше, ніж досі».

Коли перший день 1941 року почав добігати кінця, Черчилль запросив Колвілла оглянути будівельні роботи з укріплення стелі

бомбосховища Кабінету міністрів. Черчилль так хотів піднятися поміж балок і риштування, що вирішив озброїтися лише ліхтариком у верхній частині своєї тростини; Колвілл пише, що він одразу ж «загруз по щиколотку в густому незастиглому цементі»⁷¹³.

* * *

Після бомбардувань і затоплених кораблів Черчилля найбільше дратував попередній звіт судді Сінглтона на його прохання порівняти потужності Королівських ВПС і Люфтваффе. Черчилль сподівався розв'язати це питання і покласти край чварам та єхидству всіх причетних.

Цього не сталося.

Сінглтон написав, що у межах цього дослідження він п'ять днів слухав свідчення про кількість винищувачів, бомбардувальників, авіаційний «утиль», резерв і тренувальні літаки. Тієї п'ятниці, 3 січня, Сінглтон подав лише проміжний звіт — проміжний, адже він і сам не знав, що думати. «Раніше, — написав він у вступному абзаці, — я сподівався дійти хоча б часткової згоди, але тепер згода щодо основних чинників видається малоімовірною»⁷¹⁴.

Він погоджувався з аргументом, який висунув Проф іще минулої весни: німецький досвід повітряної війни — втрати, резерви, темпи виготовлення нових літаків — не може кардинально відрізнятись від досвіду Британії, тож спершу потрібно скласти точне уявлення про досвід Британії. Однак отримати точні цифри було неможливо. Навіть після ретельного аналізу понад три тисячі літаків Королівських ВПС залишалися зниклими безвісти. Сінглтон не міг точно охарактеризувати ВПС Британії, а Німеччини й поготів. До того ж він не міг узгодити цифр, наданих різними міністерствами. «Як на мене, оцінити потужність Німеччини буде надзвичайно складно, — написав він. — Наразі можу сказати лише те, що, на мою думку, вона не така висока, якою її зображає Штаб ВПС (розвідка)».

Черчилль глибоко засмутився й розсердився — насамперед через нездатність Міністерства авіації вести точний облік своїх-таки літаків. Коли Сінглтон продовжив дослідження, йому надали ще суперечливіші дані.

* * *

Бівербрук твердо стояв на своєму. Вередливий, немов школяр, він сказав Черчиллю в понеділок, 6 січня, що взагалі не хотів бути міністром. «Я не хотів працювати в уряді, — написав він. — Я не бажав посади в Кабінеті міністрів і навіть відмовлявся від неї»²¹⁵. Він знову відмовився від нової посади голови комітету і повідомив про відставку з посади міністра авіапромисловості. «Річ у тім, що я більше нічим не можу бути корисним». Міністерству, написав він, «ліпше без мене». Подякував Черчиллю за підтримку і на завершення помахав метафоричною хустинкою. «Щодо наших взаємин, — написав він, — то сподіваюся, ви дозволите мені час від часу до вас навідуватися й інколи спілкуватися з вами, як у давні часи».

Це вже було занадто. «Я навіть не подумаю тебе відпускати, — написав Черчилль у відповідь²¹⁶. — Вважатиму, що ти завдав мені віроломного удару, якщо й надалі наполягатимеш на цьому огидному та нищому намірі». Місцями лист Черчилля нагадував радше послання зрадженого закоханого, ніж звернення прем'єр-міністра. «Ти не маєш права перекладати на мене свій тягар у самий розпал такої війни, — написав він. — ...Тобі, як нікому іншому, добре відомо, як я потребую твоєї поради й розради. Я не можу повірити, що ти на таке здатен». Він запропонував Бівербрукові взяти кілька тижнів на відновлення — *якщо* того вимагає його здоров'я. «Але втекти з корабля зараз — ніколи!»

Опівночі Черчилль знову написав Бівербруку — від руки, покладаючись на розсуд історії: «Коли стикаєшся з дрібними прикрощами, не забувай про колосальний розмах подій і яскраво освітлену історичну сцену, на якій ми стоїмо»²¹⁷. На завершення він процитував репліку, яку сказав собі Жорж Дантон, лідер Французької революції, коли його вели на ешафот 1794 року: «Дантоне, ти не повинен знати слабкості».

Здебільшого такі суперечки Черчилля з Бівербруком були сценічним боєм. Вони дружили вже давно і чудово розуміли, як змусити один одного втратити самовладання й коли зупинитися. Ось чому Черчиллю подобалося, що Бівербрук працював у його уряді, і він так високо цінував його майже щоденну присутність. Бівербрука було неможливо передбачити. Так, він був нестерпним, але завжди

випромінював енергію і тверезий розрахунок, а розум у нього був неначе громовиця. Вони відчували певну насолоду, диктуючи листи один одному. Для них це було такою собі акторською грою: Черчилль марширував у піжамі із золотими драконами і штрикав повітря згаслою сигарою, смакуючи звук і відчуття слів; Бівербрук, неначе металник ножів на карнавалі, жбурляв усе столове приладдя, яке мав під рукою. Фізичні властивості листів, які поставали в результаті, засвідчували протилежність їхніх характерів. Якщо в Черчилля виходили довгі й чітко сформульовані абзаци, сповнені складних граматичних структур та історичних алюзій (в одній записці до Бівербрука він ужив слово «іхтіозавр»), то у Бівербрука кожен абзац був блискавичним кидком ножа із зазублинами коротких хльостких слів, які він не смакував, а радше випльовував.

«Насправді ж це подобалося їм обом, і жодному з них, безперечно, було неважко писати — чи, зазвичай, диктувати — ці листи, — пише А. Дж. П. Тейлор, біограф Бівербрука⁷¹⁸. — Бівербрук любляв виставляти напоказ свої негаразди, а ще більше йому подобалося завершувати листа виявом емоційної прихильності, яку він і справді відчував під час диктування».

* * *

Перший тиждень 1941 року завершився на позитивнішій ноті, тож у вівторок, 7 січня, о другій годині ночі Черчилль лягав спати в доброму гуморі. Чергова радісна звістка надійшла з Лівії, де британські війська громили армію Італії. А в понеділок увечері — в Англії вже була ніч проти вівторка — Рузвельт виступив зі зверненням «Про становище країни», в якому розповів Конгресу про план лендлізу, зазначивши, що «майбутнє й безпека нашої країни і демократії цілковито залежить від подій, що розгортаються далеко від наших кордонів». Він сказав, що світ майбутнього спиратиметься на «чотири засадничі свободи людини»: свободу слова і віросповідання, свободу від нужди та страху.

Черчилль розумів, що за ухвалення законопроекту про лендліз іще доведеться поборотися, але його розчулив чіткий публічний вияв прихильності Рузвельта до Британії. Ба навіть більше: Рузвельт вирішив відрядити в Лондон свого особистого представника, який мав прибути за кілька днів. Спочатку його ім'я — Гаррі Гопкінс — нікому ні

про що не казало. Почувши його, Черчилль уїдливо перепитав: «Хто?»⁷¹⁹.

Але тепер Черчилль зрозумів, що Гопкінс був надзвичайно близькою довіреною особою Рузвельта: він навіть жив у Білому домі, в апартаментах на другому поверсі, де колись був кабінет Абрагама Лінкольна, через коридор від помешкання самого президента. Помічник Черчилля Брендан Брекен назвав Гопкінса «найважливішим американським гостем, якого нам доводилося приймати», і додав, що він має на Рузвельта «більший вплив, ніж будь-хто з нині живих»⁷²⁰.

Коли Черчилль урешті ліг спати, то відчував сильну втіху й оптимізм. Він усміхався, «затишно влаштовуючись під ковдрою», як написав у щоденнику Колвілл, і «навіть люб'язно вибачився за те, що не дає мені спати о такій пізній порі»⁷²¹.

* * *

Для Памели початок нового року мав гіркуватий присмак. Вона сумувала за Рендольфом. «Якби ти тільки був поряд і міг мене пригорнути, — написала вона в листі у перший день нового року. — Яке це було б щастя. На самоті я починаю панікувати й думати, що як тебе не буде дуже довго, то ти мене забудеш, а це для мене нестерпно. Благаю тебе, Ренді, постарайся мене не забути»⁷²².

Вона також розповіла йому, що маленькому Вінстону надіслали спеціальний протигаз. «Він туди вміщається з головою», — зауважила Памела і додала, що скоро збирається відвідати лекцію про отруйний газ у місцевій лікарні.

* * *

Бівербрук залишився на посаді міністра авіапромисловості, але не став головою Виконавчого комітету з імпорту. Так само, як і Черчилль — попри його погрози розіп'ясти себе на цій посаді.

Потяг спеціального призначення об 11:30

Чоловік, який зайшов на Даунінг-стріт, 10 вранці у п'ятницю, 10 січня, видавався недужим. Його землисту шкіру і загалом крихкий та втомлений вигляд підкреслювало дуже велике пальто. Памелі Черчилль здалося, що він ніколи його не знімає. Під час їхньої першої зустрічі її глибоко шокував його зовнішній вигляд, а пом'ята незапалена сигарета, яку він тримав у роті, зміцнювала враження про його слабе здоров'я. Напередодні, прибувши в гідроаеропорт у Пулі, за 160 кілометрів від Лондона, він був такий виснажений, що не міг розстібнути ремінь безпеки. «Він був максимально несхожий на вельмишановного посланця, — пише Мопс Ісмей⁷²³. — Страшенно неохайний; його одяг був у такому стані, що складалося враження, неначе він звик у ньому спати, а капелюх такий — неначе він умісне на ньому сидить. Здавалося, він такий хворий і крихкий, що його може збити з ніг подувом вітру».

І все-таки то був Гаррі Гопкінс; згодом Черчилль сказав, що він відіграв визначальну роль у цій війні. Гопкінсу було п'ятдесят, і тоді він працював особистим радником Рузвельта. До цього він утілював у життя три великі програми Нового курсу Рузвельта часів Великої депресії, зокрема Управління суспільних робіт США, яке працевлаштувало мільйони безробітних американців. 1938 року Рузвельт призначив його міністром економіки, і, попри слабе здоров'я, Гопкінс залишався на цій посаді аж до 1940 року. Після операції з видалення ракової пухлини шлунка його почала мучити ціла низка загадкових недуг, тож у вересні 1939 року лікарі сказали, що йому залишилося жити кілька

тижнів. Він опанував себе, а 10 травня 1940 року, коли Черчилль саме став прем'єр-міністром, Рузвельт запропонував йому пожити в Білому домі. Потім їхня домовленість стала постійною. «У його кволому знесиленому тілі палала душа, — пише Черчилль⁷²⁴. — Він був напівзруйнованим маяком, який випромінював світло, що вказувало цілим флотиліям шлях у гавань».

Але те полум'я і світло загорілися не одразу. Перед знайомством із Черчиллем Брендан Брекен улаштував Гопкінсу екскурсію Даунінг-стріт, 10. Славнозвісна резиденція прем'єр-міністра була значно меншою і не такою грандіозною, як Білий дім; здавалося, вона вже зовсім віджила своє. «Будинок на Даунінг-стріт трохи пошарпаний, адже сусіднє з ним Міністерство фінансів бомбардували вже багато разів», — написав Гопкінс Рузвельту того-таки дня. На кожному поверсі залишилися сліди від бомб. Більшість вікон була розбита, тож робітники безперервно їх ремонтували. Брекен відвів Гопкінса вниз, до нової укріпленої їдальні у підвалі, й налив йому келих хересу.

Нарешті приїхав Черчилль.

«З'явився круглий, усміхнений, червонощокий добродій, простягнув мені товсту, але рішучу руку і привітав мене в Англії, — розповів Гопкінс Рузвельту⁷²⁵. — Я звернув увагу на коротке чорне пальто, смугасті брюки, світлий погляд і м'який голос очільника Англії, який із відвертою гордістю показував мені фото своєї вродливої невістки й онука». Він мав на увазі Памелу й маленького Вінстона. «Обід був простий, але смачний; його подали дуже непримітна жінка — мабуть, давня служниця їхньої родини. Суп, холодна яловичина (прем'єрові видалося, що я взяв замало драглів, тож він поклав мені добавку), зелений салат, сир і кава, легке вино й портвейн. Він нюхнув тютюну зі срібної коробочки; йому сподобалося».

Гопкінс одразу порушив питання, яке ускладнювало відносини Америки з Британією. «Я сказав, що в деяких колах панує думка, буцімто він, Черчилль, недолюблює Америку, американців чи Рузвельта», — пригадує Гопкінс. Черчилль підкреслено це заперечив і обвинуватив Джозефа Кеннеді у навіюванні такого хибного враження. Він відрядив секретаря по телеграму, яку надіслав Рузвельту ще восени, щоб привітати його з переобранням, — ту, на яку Рузвельт так і не відповів і не відреагував.

Ніяковість швидко розсіялася, коли Гопкінс пояснив, що його завдання — дізнатися все, що тільки можна, про становище і потреби Британії. Вони зачепили багато тем — від отруйного газу до Греції і Північної Африки. Джон Колвілл зазначив у щоденнику, що Черчилль із Гопкінсом «були під таким враженням один від одного, що їхня бесіда віч-на-віч тривала аж до четвертої години».

Почало сутеніти. Гопкінс поїхав до себе, в готель «Клеридж». Оскільки місяць був майже повний, Черчилль зі своєю свитою вихідного дня вирушив до Дітчлі, куди Гопкінс мав приїхати з ночівлею наступного дня, в суботу.

* * *

Колвілл із Брекеном їхали в Дітчлі й обговорювали Гопкінса. Брекен першим збагнув, наскільки Гопкінс важливий для Рузвельта.

Поки вони отак теревенили, видимість погіршилася. Через затемнення їхати за кермом було важко навіть у ясні вечори, адже замість фар залишилися тільки вузькі смужки світла, але тоді на них «опустився крижаний туман, — написав Колвілл, — і ми врізались у фургон для продажу смаженої риби з картоплею, який загорівся. Ніхто не постраждав, ми цілими й неушкодженими доїхали до Дітчлі».

Для Колвілла цей епізод став гідною кульмінацією жорстокого дня. Поки Черчилль обідав із Гопкінсом, Колвілл сидів у ресторані лондонського готелю «Карлтон» зі своєю коханою Геєю Марджессон. За збігом обставин то була друга річниця його першого освідчення Геї. «Я намагався триматися доволі холодно, без особливих сентиментів», — написав він, але невдовзі вони почали обговорювати філософські погляди на життя, тож їхня бесіда зайшла на територію більш особистих тем⁷²⁶. Гея була гарненька. Витончена. Вбрана у чорнобурку; волосся спадало їй на плечі. Але з рум'янами вона перестаралася, вдоволено зауважив Колвілл; він звик притлумлювати біль її недосконалості вишукуванням недосконалостей. «Це, безперечно, вже не та Гея, якою вона була 10 січня 1939 року, — написав він, — і я не вважаю, що Оксфорд добре на неї вплинув».

Після обіду вони пішли до Національної галереї, де зустрілися з Елізабет Монтеґю на прізвисько Беттс і Ніколасом Гендерсоном на прізвисько Ніко — чоловіком, що, як вірити чуткам, завоював Геїне

серце. Колвілл відчув між Ніко і Геею міцний зв'язок, який збурило у ньому «незрозумілий смуток», подібний до ревності.

«Я повернувся на Даунінг-стріт, намагаючись думати про те, який це дріб'язок порівняно з тими величними справами, що я стикаюся тут із ними день при дні, але це не допомогло: моє кохання помирає повільно — якщо помирає взагалі, — й на серці мені було важко».

* * *

Мері Черчилль не приєдналася до своїх рідних у Дітчлі; натомість вона зібралася провести вихідні зі своєю подругою Елізабет Віндгем, прийомною донькою лорда і леді Леконфілд, у Петворт-Гаузі, їхньому бароковому замиському будинку в регіоні Саут-Даунс, що в Сассексі, на південний захід від Лондона. Він був лише за 22 кілометри від узбережжя Ла-Маншу, на території наступу. Мері збиралася спочатку поїхати потягом у Лондон, походити по крамницях зі своєю колишньою нянею Маріотт Вайт, а тоді сісти на інший потяг у південно-західному напрямку. «Дуже на це чекаю», — написала вона в щоденнику.

У кімнаті-в'язниці в Чекерсі було холодно; день стояв крижаний і дуже темний. Зимові ранки в цих широтах завжди дуже темні, але тепер, зважаючи на воєнні умови переведення годинників, ранки у Британії стали ще непроглядніші. Минулої осені уряд запровадив «подвійний перехід на літній час» для економії пального і для того, щоб люди встигали дістатися домівок перед початком затемнення. Восени годинники *не* перевели назад, як зазвичай, натомість навесні їх іще раз перевели вперед. Улітку це додало не одну, а дві години денного часу, якими можна було якось скористатися. Але зимові ранки неминуче зробилися довгими, чорними і гнітючими; цивільне населення часто скаржилося на це в щоденниках. Клара Мілберн, щоденниця із села Болсолл-Коммон поблизу Ковентрі, пише: «Вранці страшенно темно; який сенс рано вставати й вештатися без діла, коли нічого не видно і неможливо до пуття нічого зробити»⁷²⁷.

У затишку темної холодної днини Мері проспала. Вона сподівалася, що хтось її розбудить, але цього не сталося. Їй було недобре. Дороги були білі від льоду; звичний маршрут розбомбили, тож дівчині

довелося довго їхати манівцями. Вона саме вчасно дісталася вокзалу, щоб устигнути на свій потяг.

Мері була в Лондоні вперше від серпня і приїхала «з дивними відчуттями, неначе сільська родичка, дуже схвильована», — писала вона⁷²⁸.

За ці місяці місто перетворилося під темними чарами бомбардувань і пожеж, однак вона його впізнала. «Проїжджаючи добре знайомими вулицями, споглядаючи рубці та рани, я відчула дуже глибоку любов до Лондона. Коли він утратив елегантність і вбрався у військову форму, я раптом дуже його полюбила».

У Мері виринули прустівські спогади про те, чим це місто зворушувало її в минулому. Поїздка на велосипеді в Гайд-парк спекотного літнього пообіддя, коли вона зупинилася на мосту і роздивлялася внизу людей у човниках; панорама дахів Вайтголлу, «які здіймалися над деревами під вечірнім сонцем, немов далекі куполи чарівного міста»; мить, коли вона милувалася «бездоганною красою» дерева біля озера в парку Святого Якова.

Дівчина ненадовго зупинилася у прибудові до Даунінг-стріт, 10, новій квартирі Черчиллів над бомбосховищем Кабінету міністрів. Чудувалася з того, який затишок створила там її мама, змахнувши, за словами Мері, «чарівною паличкою» над кімнатами, які колись були звичайнісінькими кабінетами. Клементина розпорядилася перефарбувати стіни у світлі відтінки й заповнила кімнати картинами, подбавши про хороше освітлення і власні меблі. До їхньої квартири відійшов коридор між урядовими кабінетами, де, як написала Мері в мемуарах, «присоромлені службовці часто перестрівали Вінстона, загорнутого в банний рушник, неначе римський імператор, який ступав центральним коридором від ванної до спальні, лишаючи по собі мокрий слід»⁷²⁹.

Діставшись Петворта невдовзі після опівдня, Мері побачила багато людей — і своїх юних друзів, і незнайомців; і чоловіків, і жінок. Вона вирішила, що її подруга Елізабет стала «дурненькою і претензійною», додавши: «Вона мені не дуже подобається». Зате була в захваті від матері Елізабет, Вайолет, що прославилася передовими смаками в моді. «Віолетта [*sic*] мала першокласний вигляд: вона була вбрана у світло-

блакитний светр з V-подібним вирізом, багряні вельветові брюки вільного крою, й на ній була купа прикрас!!»

Багато хто з гостей пішов дивитися фільм, але Мері, якій і досі було зле, вирішила всамітнитися у відведеній їй кімнаті. Потім, освіжившись чаєм, вона вбралася до вечірнього балу. «Я була в новій вишневій сукні, поясі зі сріблястою вишивкою і сережках з діамантами (штучними!)»

Спочатку була вечеря, а потім танці, які вона охарактеризувала божественними: «Зовсім як перед війною».

Вона танцювала із французом Жан-П'єром Монтенем. «Мені було так радісно — я, ні від кого не ховаючись, *несамовито* і дуже швидко танцювала вальс із Жан-П'єром; надзвичайно весело. Я пропустила лише кілька танців».

Спати вона лягла о пів на п'яту ранку «зі стертими ногами, втомлена, але дуже щаслива». І зовсім хвора.

* * *

У суботу Черчиллі та власники маєтку Дітчлі, Рональд і Ненсі Трі, влаштували блискучу вечірку для свого почесного гостя, американського посланця Гаррі Гопкінса. Приїхали й інші гості, зокрема Олівер Літлтон, міністр торгівлі.

«Для вечері в Дітчлі створили чарівну атмосферу», — написав Джон Колвілл суботнього вечора у щоденнику⁷³⁰. З освітлення були тільки свічки на стінах і у великих канделябрах на стелі. «Стіл оздобили без надміру: чотири позолочені підсвічники з високими жовтими свічками й одна позолочена чаша в центрі». Обід улаштували пишній: страви, на думку Колвілла, «відповідали оточенню», хоча, як на нього, меню могло би бути й вишуканішим, якби не нещодавня кампанія Міністерства продовольства «проти перегодовування».

Після вечері Ненсі з Клементиною та іншими жінками вийшли з їдальні. За сигарами і бренді Гопкінс почав випромінювати харизму, яка суперечила його передсмертному вигляду. Він похвалив промови Черчилля і сказав, що вони мали в Америці великий успіх. Розповів, що на одній нараді Кабінету міністрів Рузвельт навіть наказав принести до кімнати радіо, щоб кожен почув зразок Черчиллевого

вишуканого красномовства. Колвілл написав: «Це розчулило й потішило прем'єра».

Під враженням від цього і зігрівальним впливом бренді Черчилль напнув вітрила і розійшовся монологом, у якому переповів карколомну сагу про те, як дотепер розвивалися події цієї війни; у вологих від бренді очах його гостей мерехтіли вогники свічок. Зрештою він заговорив про військові цілі Британії і світ майбутнього. Змалював своє бачення Сполучених Штатів Європи, архітектором яких була Британія. Він неначе виступав перед Палатою громад, а не перед групкою сп'янілих від сигар і алкоголю чоловіків у тихому замиському будинку. «Ми не шукаємо скарбів, — сказав Черчилль, — ми не прагнемо розширювати територію, а прагнемо лише права людини на свободу; прагнемо права людини вклонятися своєму Богові, жити на власний розсуд, бути вільною від переслідувань. Ми бажаємо, щоби скромний робітник, який повертається додому після трудового дня і бачить, як у мирних синіх небесах над його будинком клубочиться дим, знав, що ніяке тра-та-та, — Черчилль гучно постукав по столу, — таємної поліції у двері не зіпсує йому відпочинок»⁷³¹. Він сказав, що Британія прагне лише народовладдя, свободи висловлювання й рівності всіх людей перед законом. «А інших військових цілей у нас немає».

Черчилль замовк. Він поглянув на Гопкінса:

— Що на все це скаже президент?

Гопкінс витримав паузу. Скалки звивистих свічкових вогників відбивалися від кришталю і срібла. Його мовчанка тривала до ніяковості довго — майже хвилину, що дуже багато в такій вузькій компанії. Годинники цокали; у вогнищі шипіло і клекотало полум'я; вогники свічок виконували безмовний левантійський танець.

Урешті Гопкінс заговорив.

— Що ж, шановний прем'єр-міністре, — промовив він, перебільшено розтягуючи слова на американський манер. — Гадаю, президентові на все це начхати.

Таємний радник Олівер Літтелтон відчув укол тривоги, як він записав у своєму щоденнику. Невже Черчилль прорахувався? «Святі небеса, — подумав Літтелтон, — він схибив...»⁷³²

Гопкінс розтягнув другу паузу.

— Розумієте, — протяжно сказав він, — нас цікавить лише те, щоб із цим скурвим сином Гітлером було покінчено.

Стіл здригнувся від гучного реготу з нотою полегшення.

* * *

Прийшла місіс Трі й лагідно, але рішуче скерувала Черчилля та інших у домашній кінотеатр Дітчлі на перегляд торішнього фільму «Бригам Янг», де Дін Джаггер зіграв лідера мормонів, а Тайрон Павер — одного з його послідовників. (Прем'єра цього фільму в Солт-Лейк-Сіті спричинила сенсацію: її відвідали 215 тисяч глядачів, коли в місті мешкали 150 тисяч людей.) Потім показали німецькі кінохроніки, зокрема зустріч Гітлера з Муссоліні 18 березня 1940 року на альпійському перевалі Бреннер між Австрією та Італією. «Усі ці салютування та інша нісенітниця, — писав Колвілл, — були кумеднішими за всі рішення Чарлі Чапліна у “Великому диктаторі”»⁷³³.

Черчилль із гостями розійшлися о другій годині ночі.

* * *

Тієї ночі відбувся потужний повітряний рейд на Лондон, під час якого бомба впала на станцію підземки «Бенк». П'ятдесят шість людей, які там переховувалися, загинули; деяких кинуло під потяг. Загиблим — від чотирнадцяти до шістдесяти п'яти років, серед них був поліцейський на ім'я Біглз, а ще шістдесятирічна росіянка Фанні Зіфф і шістнадцятирічний хлопець із моторошно влучним ім'ям: Гаррі Роуст⁷³⁴.

На південь від Темзи повітря було просочене запахом обвугленої кави, сто тонн якої згоріло на складах у Бермондсі.

Це додавало повітряним рейдам жорстокості. Вони не лише несли за собою смерті й каліцтва, а знищували строго нормовані товари, які підтримували життєздатність Англії. За тиждень, який завершився в неділю, 12 січня, внаслідок бомбардувань і пожеж було знищено 25 тисяч тонн цукру, 730 тонн сиру, 540 тонн чаю, 288 тонн бекону й шинки та — чи не найстрашніша дикість — близько 970 тонн джему і варення.

* * *

У неділю в Дітчлі Черчилль не пускав Гопкінса спати ще довше — до 04:30. Гопкінс розповів про це Рузвельту в листі, написаному на скромних квадратах канцелярського паперу з готелю «Клеридж». Прем'єр-міністр був би в захваті від змісту цього листа. «Люди тут надзвичайні, починаючи від Черчилля, — писав Гопкінс Рузвельту, — і якщо сміливість — це єдина запорука перемоги, результат не змусить себе чекати. Але вони відчайдушно потребують нашої допомоги, і я певен, що ви не дозволите, аби щось стало цьому на заваді»⁷³⁵. Він написав, що Черчилль тримає під контролем увесь уряд Британії й розуміється на кожній деталі війни. «Я стверджую: він — єдиний, з ким ви повинні досягнути цілковитої згоди».

Гопкінс наголосив, що діяти потрібно терміново. «Цей острів потребує нашої допомоги вже зараз, містере Президенте, — усього, що ми можемо йому дати».

У другій записці Гопкінс акцентував на тому, що в уряді Черчилля панує передчуття загрози. «Найважливіше, на що я звернув увагу, — це те, що більшість членів Кабінету міністрів і високопоставлених військових вважає наступ неминучим». Вони очікують його до 1 травня, написав він, і «вважають, що він неодмінно буде широкомасштабним — із застосуванням отруйного газу і, можливо, інших нових видів зброї, що їх розробила Німеччина». Він спонукав Рузвельта діяти швидко. «Я [...] наполегливо закликаю вас вжити заходів, пов'язаних із нагальними потребами Англії, враховуючи те, що наступ розпочнеться до 1 травня».

Цілком очевидно, що Черчилль вбачав у отруйному газі серйозну реальну загрозу: він наполіг видати Гопкінсу протигаз і шолом, «захисну каску». Гопкінс не надівав ані те, ні те. З міркувань елегантності це рішення було мудрим: у своєму велетенському пальті він уже нагадував щось таке, що американський фермер міг би поставити в полі для відлякування птахів.

Гопкінс відповів Рузвельту: «Про головний убір я можу сказати лише те, що на вигляд він іще гірший від мого, ще й не підходить за розміром, а протигаз я не можу на себе натягнути, тож усе гаразд».

Дописавши цю записку вранці у вівторок, Гопкінс вийшов на лютий мороз і попрямував на зустріч із Черчиллем, Клементиною, Мопсом Ісмеєм, американським оглядачем Лі та лордом і леді Галіфаксами:

вони мали їхати далеко на північ, на базу ВМФ Великої Британії у Скапа-Флоу, неподалік північного краю Шотландії. Там Галіфакси і генерал Лі мали сісти в лінкор до Америки.

Черчилль замислив подорож у Скапу, щоб переманити Гопкінса на бік Британії. Одразу після прибуття Гопкінс став майже постійно супроводжувати Черчилля, мов та скалічена тінь у завеликому пальті. Згодом Гопкінс збагнув, що за перші два тижні в Англії провів із десятком вечорів із прем'єр-міністром. Черчилль «майже не випускав його з поля зору», — пише Мопс Ісмей.

Гопкінс, який іще не мав повного уявлення про географічні особливості Лондона, дістався, як *йому* здавалося, вокзалу Кінгс-Кросс, де мав чекати потяг Черчилля. Його попередили, що цей потяг слід називати виключно «потягом спеціального призначення об 11:30», щоб не розголошувати присутність Черчилля.

Той потяг стояв-таки на вокзалі Кінгс-Кросс. На відміну від Гопкінса. Він натомість прийшов на Чарінг-Кросс.

На Скапа-Флоу

У вівторок, 14 січня, Черчилль прокинувся в укріпленій спальні у прибудові до Даунінг-стріт, 10 захриплий і геть не у формі. Застуда — мабуть, іще та, яку він підхопив у грудні, — переросла у бронхіт, що ніяк не минався. (Мері, також хвора на застуду, повернулася в Чекерс, де в понеділок лягла спати знесилена і з кашлем.) Клементина хвилювалася за чоловіка, особливо зважаючи на те, що цього-таки ранку він збирався їхати до Скапа-Флоу на проводи Галіфакса і його дружини Дороті. Вона викликала сера Чарльза Вілсона, Черчиллевого лікаря, який приходив до них у травні, коли Черчилль щойно став прем'єр-міністром.

Біля парадного входу до прибудови Вілсона зустрів хтось із персоналу Черчилля і сказав, що, перш ніж він огляне прем'єр-міністра, з ним негайно хоче поговорити Клементина.

Вона сказала лікареві, що Черчилль зібрався їхати на Скапа-Флоу.

— Коли? — запитав Вілсон⁷³⁶.

— Сьогодні опівдні, — відповіла вона. — Надворі хурделиця, а у Вінстона сильна застуда. Ви мусите його зупинити.

Лікар застав Черчилля в ліжку і порадив нікуди не їхати. «Він дуже почервонів», — пригадує Вілсон. Черчилль скинув із себе ковдру. «Нісенітниця! — сказав він. — Звісно, я поїду».

Вілсон переказав це Клементині; вона була не рада. «Що ж, — відрізала вона, — якщо ви не здатні його зупинити, то принаймні можете поїхати з ним».

Вілсон зголосився, а Черчилль погодився взяти його із собою.

Вілсон не розраховував на таку розв'язку звичайного виклику додому, тож, певна річ, валізу він не зібрав. Черчилль позичив йому

важке пальто зі смушевим коміром. «Сказав, що воно захищає від вітру».

Вілсон розумів, що формальна мета цієї подорожі — проводи нового посла, але він підозрював іще один мотив: насправді Черчилль просто хотів побачити кораблі у Скапа-Флоу.

* * *

Побачивши на вокзалі довгу вервечку вагонів Пульмана, супутники Черчилля зрозуміли, що товариство буде чимале. Зазвичай у такому «потягу спеціального призначення» був окремий вагон для Черчилля зі спальнею, ванною, вітальнею й кабінетом; вагон-ресторан із двома відділеннями — для Черчилля з гостями та для персоналу; і спальний вагон із десятком купе першого класу для кожного гостя. Персонал жив не в таких розкішних умовах. На борту завжди був мажордом Черчилля Соєрс, а також поліційні детективи, зокрема інспектор Томпсон. Черчилль завжди тримав зв'язок із лондонським робочим місцем через приватного секретаря, який чергував на Даунінг-стріт, — цього разу чергувати випало Джонові Колвіллу. У цьому потязі був телефонний скремблер, який під'єднували до телефонних ліній на залізничних станціях чи роз'їздах. Секретар, що їхав на цьому потязі, мав лише сказати операторові номер — Репід-Фоллз 4466, — і дзвінок автоматично скеровували в кабінет прем'єр-міністра⁷³⁷.

Виявилося, що приховувати потяг спеціального призначення не було сенсу. Поки прибували його пасажирів, багатьох із яких легко було впізнати за фотографіями з преси і кінохроніками, зібрався натовп. Декілька міністрів, зокрема Бівербрук та Іден, теж прийшли попрощатися. Бівербрука не були раді бачити — принаймні леді Галіфакс, яка вважала, що саме він підлаштував призначення її чоловіка послом. Ані їй, ані Галіфаксу не хотілося їхати з Лондона. «Нам обом здавалося, що це витівки Бівербрука, і я анітрохи йому не довіряла, — згодом написала леді Галіфакс. — Урешті нам довелося поїхати; так зле мені ще ніколи не було»⁷³⁸.

Генерал Лі спостерігав за прибуттям знаменитостей. «Лорд і леді Галіфакси — він дуже високий, вона геть мініатюрна — пройшли платформою й витерпіли проводи. За ними прем'єр-міністр — круглолиций, кирпатий, з блискучими очима, вбраний у щось на

зразок морської форми: синє двобортне пальто і кашкет. І місіс Черчилль, висока й елегантна»⁷³⁹. З ними йшов Мопс Ісмей. Попри очевидну застуду Черчилль «був у дуже доброму гуморі», — написав Лі. Натовп радісно кричав.

Зайшовши у потяг, Ісмей з подивом побачив там Черчиллевого лікаря, сера Чарльза Вілсона. «У нього був нещасний вигляд, — пише Ісмей, — і я запитав, що він тут робить»⁷⁴⁰.

Вілсон розповів про свою вранішню зустріч із Черчиллями. «Так я тут і опинився, — сказав він, — навіть без зубної щітки».

В останній момент на платформу вибіг Гопкінс; його гігантське пальто розвівалося в різні боки. А втім, йому не випадало боятися, що потяг поїде без нього. Черчилль затримував би його для свого американського талісмана як завгодно довго.

* * *

Того вечора у вагоні-ресторані генерал Лі сидів поряд із лордом Галіфаксом, навпроти Клементини і канадського міністра озброєння. «Ми дуже приємно провели час, — пише Лі⁷⁴¹. — Місіс Черчилль — висока вродлива жінка, вбрана у прегарний багряний плащ, який одразу мене підбадьорив». Раптом Галіфакс цілком серйозно запитав, чому Білий дім називають Білим домом, а Клементина пожартувала, що Галіфаксові незле було б це з'ясувати, поки він іще не дістався Америки.

Тут до дискусії долучився генерал Лі й розповів про те, як британці спалили перший маєток президента під час війни 1812 року. «Лорд Галіфакс був спантеличений і приголомшений, — згодом написав Лі, — а в мене склалося виразне враження, що він узагалі не знав про війну 1812 року».

Черчилль вечеряв із леді Галіфакс, Ісмеєм і, певна річ, Гопкінсом. Він був єдиним, хто вбрався у смокінг, на відміну від вічно неохайного Гопкінса. Після вечері Черчилль з гостями перейшов до вітальні.

Попри бронхіт Черчилль не спав до другої години ночі. «Він прекрасно збував час і намагався вразити Гопкінса своєю колосальною обізнаністю в історії, артистизмом і неймовірною енергією, — написав генерал Лі. — Правду сказати, Гопкінс — перший представник

президента, біля якого він так упадає. Я переконаний, що він ніколи не довіряв [Джозефу] Кеннеді й узагалі був до нього байдужим».

Прокинувшись наступного ранку, Черчилль та інші довідалися, що десь попереду потяг зійшов із рейок, тож їм довелося зупинитися кілометрів за п'ятнадцять до своєї кінцевої зупинки в Тарсо, звідки вони попливуть на кораблі у води Скапа-Флоу. За вікнами простягався крижаний пейзаж, «безлюдна пустка»: за словами Джона Мартіна, приватного секретаря, якого відрядили в цю поїздку, «земля побіліла від снігу, за вікнами виє завірюха». Британська метеослужба попереджала про п'ятиметрові снігові замети в цій місцевості. Вітер завивав між вагонами, женучи рівниною снігові бризки. У Гопкінса цей пейзаж викликав розпач: він вінчав тиждень суцільного холоду.

Однак Черчилль, захриплий і явно хворий, «прийшов снідати у вагон-ресторан із широкою усмішкою й перехилив великий келих бренді», — написав у щоденнику Чарльз Пік, особистий помічник Галіфакса⁷⁴². Прем'єр-міністр не міг дочекатися плавання, хоча й страждав на морську хворобу. Раптом він проголосив: «Піду по Мазерсіллс». Він мав на увазі популярні ліки, які полюбилися схильним до запаморочення мандрівникам.

Черчилль почав ораторствувати про чудеса експериментальної зенітної гармати, яка одночасно випускає декілька маленьких ракет. Її перша версія вже стояла в Чекерсі для захисту від літаків, що рухаються на низькій висоті, але тепер військово-морський флот намагався переінакшити цю зброю для захисту кораблів. У Скапа-Флоу Черчилль планував здійснити тестовий постріл і дуже тішився із цієї перспективи — аж поки високопоставлений офіцер Адміралтейства, який їхав із ними, зауважив, що кожен постріл коштуватиме близько 100 фунтів (на сьогодні це приблизно 6400 доларів).

Пік зауважив: «Із вуст прем'єр-міністра зникла усмішка, а куточки рота поповзли вниз, як у немовляти»⁷⁴³.

— То що — не стріляти? — спитав Черчилль.

Тут втрутилася Клементина:

— Так, любий, ти можеш один раз вистрелити.

— Гаразд, — сказав Черчилль. — Я один раз вистрілю. Лише раз. Що в цьому поганого?

Пік пише: «Ніхто не зважився сказати, що в цьому поганого, і невдовзі він знову почав усміхатися».

Наступного дня їм випаде нагода з'ясувати, як усе насправді погано.

«Куди-бо підеш»

У потягу, який застряг неподалік Тарсо, зав'язалася суперечка про те, їхати далі чи ні, адже погода була жахливою, а Черчилль сильно нездужав⁷⁴⁴. Клементину непокоїв Черчиллів бронхіт, і лікаря також. «Вони довго сперечалися, що вдіяти, — пише секретар Мартін, — адже на морі був шторм, а мій шеф сильно застудився».

Черчилль знайшов вихід із глухого кута. Він надів капелюха, вдягнув пальто, вийшов із потяга і попрямував до автівки, яка під'їхала до колії. Упевнено влаштувався на задньому сидінні й проголосив, що, хай там як, а він їде у Скапа-Флоу.

Його супутники сіли в інші автомобілі, і кортеж попрямував засніженими дорогами до маленької гавані Скрабстер, де вони мали пересісти в невеличке судно, яке відвезе їх до великих човнів, що чекатимуть віддалік. «Пейзаж суворий і непривітний, — пригадує генерал Лі⁷⁴⁵. — Єдині живі істоти — це стада якихось снопів, подібних на овець, і я подумав, що цим тваринам залишається або відростити гарріс-твід, або замерзнути на смерть». Хтось із їхнього товариства поплив на мінних тральщиках, а Черчилль, Клементина, Гопкінс, Ісмей і Галіфакс піднялися на есмінець HMS «Нейпір». Корабель плів бурхливим морем: похмурі сніжні шквали впереміш із осяйним сонцем, яскраво-кобальтове море на тлі відблисків засніженого берега.

Якщо відкинути бронхіт, Черчилль був у цілковитому захваті, який, безсумнівно, тільки увиразнював театральний ефект входу до Скапа-Флоу повз низку протичовнових сіток: сторожові судна відчинили їх, а потім швидко зачинили, щоб усередину не встиг прослизнути ніякий підводний човен. (На початку війни, 14 жовтня 1939 року, підводний човен торпедував лінкор HMS «Роял Оак» у Скапа-Флоу, унаслідок

чого загинули 834 члени екіпажу з 1234; це спонукало Королівські ВМС Великої Британії встановити низку захисних дамб, які назвали «бар'єрами Черчилля».) Коли «Нейпір» і два мінні тральщики увійшли до центральних вод Скапи, знову вийшло сонце, осяявши діамантовим блиском пришвартовані кораблі та засніжені пагорби.

Мопс Ісмей, якому від цього видовища перехопило подих, пішов шукати Гопкінса. «Мені хотілося, щоб Гаррі побачив у цій сцені могутність, велич, владу і силу Британської імперії. Хотілося, щоб він зрозумів: якщо з нашими човнами станеться щось лихе, це може позначитися на майбутньому всього світу — не лише Британії, а, зрештою, і Сполучених Штатів»⁷⁴⁶. Тут Ісмей трохи перебільшував: тоді на рейді стояло лише кілька важливих кораблів, а переважну частину інших відправили в Середземне море чи відрядили захищати каравани суден і полювати на німецьких рейдерів.

Ісмей знайшов Гопкінса, «нещасного і тремтливого», у кают-компанії. Американець видавався виснаженим. Ісмей віддав йому свій светр і хутрянні черевики. Це трохи підбадьорило Гопкінса, але не змусило прийняти запрошення Ісмея прогулятися кораблем. «Від холоду в нього не залишилося сил милуватися флотом», — пише Ісмей.

Ісмей пішов сам, а Гопкінс узявся шукати прихистку від холоду й вітру. Він знайшов місце, яке видалося йому ідеальним, і сів.

До нього підійшов головний старшина. «Перепрошую, сер, — сказав офіцер, — мені здається, вам не варто тут сидіти: це, сер, глибинна бомба»⁷⁴⁷.

* * *

Потім Черчилль і його супутники сіли на корабель, на якому Галіфакс і генерал Лі мали пливти до Америки, — новий розкішний лінкор, який нарекли «Кінг Джордж V». Навіть цей корабель для морської подорожі Галіфаксів Черчилль обрав, надіючись зачарувати Рузвельта. Черчилль знав, що президент обожнює кораблі та, як і він сам, дуже цікавиться флотом. На той момент у Рузвельта вже встигла назбиратися колекція з понад чотирьохсот моделей суден, великих і малих, багато з яких виставили у Президентській бібліотеці Франкліна Делано Рузвельта, що відкрилася в червні 1941 року в нью-йоркському Гайд-парку. «Жоден закоханий так не вивчав кожну примху своєї

коханки, як я придивлявся до президента Рузвельта», — сказав Черчилль. Він написав, що обрав корабель «Кінг V», «щоб надати якнайбільшої ваги прибуттю нашого нового посла лорда Галіфакса до Америки».

Після обіду на борту корабля всі попрощалися. Гопкінс вручив генералові Лі листи до Рузвельта.

Черчилль і ті, що залишилися, спустилися на маленький човен, який мав доправити їх до місця ночівлі, старого лінкора «Нельсон». Черчилль, як завжди, ретельно дотримувався флотського протоколу, відповідно до якого офіцер найвищого рангу — себто він — мав покинути корабель останнім. Здіймалися морські вали; вітер натирав тьмяне море до блиску. З палуби лінкора «Кінг Джордж V» Лі дивився, як маленький човен віддаляється «під зливою бризок». Годинник Лі показував четверту п'ятнадцять; стрімко наближався захід північного сонця.

«Кінг Джордж V» з генералом Лі та Галіфаксами на борту вирушив у плавання. Лі пише: «Без шуму, без музики, без гармат; підняли якір, і ми вийшли в море»⁷⁴⁸.

У призерку маленький човен, на борту якого були Черчилль і Гопкінс, повернувся на корабель «Нельсон», де вони та решта їхніх супутників мали переночувати.

* * *

Наступного дня, у четвер, 16 січня, на борту лінкора «Нельсон» Черчиллю випала нагода вистрілити з нової зенітної гармати. Щось пішло не так. «Одна ракета заплуталась у такелажі, — пригадує секретар Мартін⁷⁴⁹. — Пролунав гучний вибух, а потім у напрямку моста, на якому ми стояли, полетів якийсь предмет, схожий на банку варення. Усі нахилилися, пролунав гучний удар, але обійшлося без серйозних збитків». Згодом Гопкінс розповів королю, що бомба впала за півтора метра від нього. Він не постраждав і посміявся з цього інциденту. Чого аж ніяк не можна сказати про Черчилля.

Згодом Черчилль і його товариство покинули лінкор «Нельсон» і на адміральській шлюпці повернулися на есмінець «Нейпір», який мав доправити їх до потяга. Погода погіршилася ще від учора, море стало ще неспокійнішим, тож перехід зі шлюпки на палубу есмінця

перетворився на небезпечну пригоду. Тепер, відповідно до флотського протоколу, порядок сходження змінився: Черчилль мав зійти першим. Судна піднімалися й опускалися на морських валах. Вітер шарпав планшир. Видираючись на драбину, Черчилль увесь час невимушено розмовляв. Мопс Ісмей, стоячи внизу в шлюпці, почув, як одна сходинка драбини «зловісно» тріснула під вагою Черчилля, але прем'єр-міністр не зупинився і вже невдовзі був на борту. Ісмей пише: «Коли настала моя черга, я умісне не наступав на ту перекладину, а от Гаррі Гопкінсу пощастило менше»⁷⁵⁰.

Гопкінс почав видиратися нагору; його пальто розвівалося на вітрі. Сходинка зламалася, і він полетів униз. Довірена особа Рузвельта, потенційний рятівник Англії ось-ось впаде на човен чи, Боже збав, у розбурхане провалля моря між шлюпкою й корпусом корабля, які змикалися, неначе лещата.

Двоє моряків зловили його і схопили за плечі, утримуючи над шлюпкою.

Черчилль вигукував заохочення, якщо це можна так назвати: «Я буду лаконічним, Гаррі: коли два кораблі зближуються у неспокійному морі, є ризик травмуватися».

* * *

Дорогою до Лондона потяг Черчилля зупинився у Глазго, де прем'єр-міністр оглянув цивільні добровольчі формування — бригади пожежників, поліціантів, членів Червоного Хреста, цивільної ППО і Жіночої добровольчої служби, які вишикувалися шеремами, щоб Черчилль на них подивився. Він зупинявся біля кожної наступної групи і представляв Гопкінса, називаючи його особистим представником президента Сполучених Штатів; це підбадьорювало членів кожної служби, але висмоктало з Гопкінса всі сили.

Він ховався, змішуючись із натовпом глядачів, які прийшли подивитися на Черчилля.

«Але йому ніде було подітися», — пише Мопс Ісмей⁷⁵¹.

Зауваживши відсутність Гопкінса, Черчилль щоразу кричав: «Гаррі, Гаррі, де ти?» — тож Гаррі доводилося повертатись.

Саме тут, у Глазго, стався найважливіший епізод перебування Гопкінса в Англії, хоча широкий загальний довідався про нього не відразу.

Вони зібралися в готелі «Стейшн» у Глазго на звану вечерю у вузькому колі. Там був і Том Джонстон, член парламенту й видатний журналіст, якого невдовзі призначили міністром у справах Шотландії. Вілсон, лікар Черчилля, сидів поряд із Гопкінсом і вкотре чудувався з його неохайного вигляду. Почали луhati промови. Настала черга Гопкінса.

Гопкінс підвівся і, як згадував Ісмей, спочатку мовив «кілька слів про конституцію Британії загалом і про невгамовного прем'єр-міністра зокрема». Відтак розвернувся обличчям до Черчилля:

— Гадаю, ви бажаєте знати, що я скажу президентові Рузвельту, коли повернуся⁷⁵².

Ще б пак! Черчиллю несамовито хотілося дізнатися, наскільки успішні його залицяння до Гопкінса і — саме так — що він скаже президенту.

— Що ж, — сказав Гопкінс, — я хочу процитувати один уривок книги книг, на якій виховували матір містера Джонстона і мою матір-шотландку...

Гопкінс практично перейшов на шепіт і процитував уривок Книги Рути:

— «Куди бо підеш, туди й я, і де житимеш ти, там і я; твій народ буде моїм народом, і твій Бог моїм Богом»⁷⁵³.

Потім він тихо додав:

— До самого кінця.

Це він додав від себе, після чого кімнату, здавалося, накрила хвиля вдячності й полегшення.

Черчилль заплакав.

«Він розумів, що це означає, — написав його лікар⁷⁵⁴. — Навіть ми побачили в цих словах мотузку, кинуту потопельнику». Ісмей пише: «Можливо, [Гопкінсу] не варто було так відверто виявляти свої симпатії, але він глибоко нас усіх розчулив».

* * *

У суботу, 18 січня, коли Черчилль і Гопкінс поверталися в Лондон, Колвілл поїхав автівкою в Оксфорд, щоб пообідати з Геєю Марджессон. Свій романтичний інтерес він приховав за дріб'язковою брехнею, буцімто приїхав на доручення прем'єр-міністра. Лондон

засипало снігом, який продовжував падати, поки Колвілл їхав. Він боявся — а може, й сподівався, — що Оксфорд її зіпсував, що її нова зачіска, довге волосся, — це символ оксфордського впливу, та поки вони розмовляли у неї в кімнаті після обіду, побачив, що вона така ж приваблива, як і завжди⁷⁵⁵.

«Вона видалася мені чарівною, та й не так змінилася, як я боявся, — написав він, — але я не домогся великого успіху. Ми завжди так розкуто розмовляємо, однак я для неї просто “давній знайомий Джек”, і поки я не стану — чи не почну видаватися — іншим, мені не вдасться змінити Їїного враження».

Скоро настав час їхати назад. Падав сніг. Їя попрощалася з Колвіллом і сказала, щоб він приїжджав іще, і в тому снігу, як він написав із відвертим смутком, «Їїна врода нікуди не поділася: довге волосся наполовину ховалося під хусткою, щоки зарум'янилися від холоду».

Він їхав у Лондон крізь сніг і лід; ту поїздку назвав «кошмарною».

Повернувшись, вирішив, що з нього досить. Він написав Її листа, у якому повідомив, що «досі в неї закоханий, і сказав, що єдиний розв'язок бачу в тім, щоб розрубати гордіїв вузол і більше з нею не зустрічатися. Я не залишу в її житті великої порожнечі, й хоча мені здається, наче я їй подобаюся, я не можу ходити коло неї, як відкинутий залицяльник, якого переслідують спогади про минуле і мрії про нездійсненне майбутнє».

І все-таки Колвілл розумів, що це лише маневр, до якого вдавалися приречені закохані в усі часи, а насправді він не збирався розрубувати той вузол назавжди. «Мабуть, я виявив слабкість, — написав він у щоденнику, відклавши того листа. — Я відтермінував свій намір і вирішив іще трохи “походити коло неї”. Історія знає безліч прикладів досягнення недосяжних цілей».

* * *

Тієї суботи заступник Гітлера Рудольф Гесс знову поїхав на аеродром заводу «Мессершмітт» неподалік Аугсбурга в товаристві водія, поліційного детектива і Карла-Гайнца Пінча, одного зі своїх ад'ютантів. Гесс дав Пінчу два листи і наказав розкрити один через чотири години після свого від'їзду. Пінч вичекав чотири години, до

яких про всяк випадок накинув іще п'ятнадцять хвилин, і розкрив листа. Той його приголомшив. Пінч прочитав, що Гесс вирушив до Англії, щоб домовитися про мир.

Пінч переповів прочитане детективу і водію. Вони обговорювали цього листа — безперечно, зі страхом за власне життя й майбутнє, — коли винищувач Гесса повернувся в аеропорт. Він не зміг знайти радіосигнал, за яким мав рухатися літак.

Гесс і його супутники повернулися до Мюнхена.

* * *

Гопкінс їхав до Англії на два тижні, а залишився зрештою більш ніж на чотири. Переважно він проводив час із Черчиллем на тлі наростання напруги, пов'язаної із законопроектом про лендліз, ухвалення якого викликало в Конгресі великі сумніви. За цей час Гопкінс устиг полюбитися майже всім новим знайомим, зокрема камердинерам готелю «Клеридж», які докладали максимальних зусиль, щоб він мав пристойний вигляд. «Авжеж, — сказав Гопкінс одному камердинеру. — Не можна забувати, що я тепер у Лондоні, де слід бути статечним»⁷⁵⁶. Подеколи камердинери знаходили у нього в одязі секретні документи чи з'ясовували, що він забув гаманець у кишені штанів. Готельний офіціант сказав, що Гопкінс був «дуже доброзичливим, уважним і, якщо можна так сказати, симпатичним — зовсім не таким, як інші посли, які в нас зупинялися».

Черчилль за будь-якої нагоди показував Гопкінса людям — і для того, щоб підбадьорити британців, і щоб запевнити Гопкінса й Америку, боцімто він не просить Сполучені Штати йти на війну, хоча сам палко бажав, щоб Рузвельт усе вирішив сам, не умовляючи Конгресу. У п'ятницю, 31 січня, Черчилль із Гопкінсом вирушили на огляд районів Портсмута і Саутгемптона, які дуже постраждали від бомбардувань, а потім повернулися в Чекерс і повечеряли з Клементиною, Ісмеєм, приватним секретарем Еріком Сілом та іншими. Черчилль «був у прекрасній формі, — написав Сіл того вечора дружині. — Вони з Гопкінсом розуміють один одного з пів слова; Гопкінс дуже приязний і всім подобається»⁷⁵⁷.

Гопкінс приніс коробку грамофонних платівок з американськими піснями та іншою «знаковою для англо-американців» музикою, як її

назвав Сіл; невдовзі велика зала, де стояв грамофон, наповнилася музикою. «Ми їх слухали ще довго після півночі, а прем'єр походжав кімнатою, подеколи пританцьовуючи», — пише Сіл. Часом Черчилль відволікався від танців і ходіння колами й говорив про зближення Британії з Америкою та про свою вдячність Рузвельту. «Після смачної вечері й хорошої музики ми всі стали трохи сентиментальними англо-американцями», — пише Сіл. Щось невимовне прокралося до великої зали. «Дуже приємне і втішне почуття, яке важко змалювати словами, особливо в листі, — написав Сіл дружині. — Усі присутні знали й любили одне одного — дивовижа, як Гопкінс полюбився усім своїм новим знайомим».

Директива № 23

Гітлер уже давно планував наступ на Радянський Союз, операцію «Барбаросса», а безперервний спротив Британії дуже йому дошкуляв. Для цієї кампанії йому потрібен буде кожен солдат, танк і літак, після чого він зможе зосередитися на Британських островах. Однак, поки цього не сталося, йому доведеться укласти з Британією мир чи вивести її з гри в якийсь інший спосіб, і саме тут — з огляду на принаймні тимчасову відмову від наступу на Англію — роль Люфтваффе залишалася найважливішою. Безперечно, Гітлера розчаровувала нездатність Люфтваффе здобути обіцяну Герінгом перемогу, але він і надалі сподівався на тріумф своєї авіації.

У четвер, 6 лютого, він видав нову директиву під номером 23, у якій наказав авіації і флоту нарощувати потужність нападів на Англію — щоб Черчилль здався (в ідеалі), а як ні, то принаймні аж так знекровити армію Британії, аби вона не стала на заваді його радянській кампанії⁷⁵⁸. Він вважав, що Радянський Союз уже прискорив виготовлення літаків, танків і боєприпасів, тому що довше він чекатиме, то складніше буде втілити в життя задум про повне знищення цієї країни.

У цій директиві було сказано, що збільшення потужності атак матиме й другорядну перевагу: це створить ілюзію невідворотного наступу Німеччини на Англію і змусить Черчилля залучити частину збройних сил до оборони.

* * *

Герінг був у розпачі.

«Рішення про напад на схід привело мене у відчай», — сказав він згодом американському допитувачу⁷⁵⁹.

Він стверджував, що намагався відрадити Гітлера, посилаючись на його ж книжку «Моя боротьба», яка застерігала воювати на два фронти. Герінг не сумнівався, що Німеччина легко переможе армію Радянського Союзу, але вважав, що момент для цього був невдалий. Він сказав Гітлеру, що німецька авіація ось-ось знищить Англію і змусить її здатися. «Ми щойно загнали Англію в куток, а тепер маємо зупинитися»⁷⁶⁰.

Гітлер відповів: «Ваші бомбардувальники знадобляться мені на тричотири тижні, потім зможете забрати їх назад».

Гітлер пообіцяв, що після завершення радянської кампанії він скерує всі вивільнені ресурси в Люфтваффе. За словами одного свідка цієї розмови, Гітлер пообіцяв Герінгу, що військово-повітряні сили виростуть у «три, чотири, п'ять разів».

Герінг розумів, що на Гітлера не можна тиснути, а ще він завжди жадав його прихильності, тож йому довелося примиритися з тим, що наступ на Радянський Союз справді станеться, до того ж ключову роль у ньому доведеться відігравати саме йому. Він скликав військових планувальників на нараду в Авіаційному училищі в Гатові, на околицях Берліна, щоб розпочати детальну підготовку операції «Барбаросса».

Вона була «цілковито таємною, — пише фельдмаршал Люфтваффе Кессельрінг. — Жодного виливу інформації. Штаби так само ні про що не здогадувалися, як і війська»⁷⁶¹.

Принаймні так видавалося Верховному командуванню Німеччини.

* * *

Відповідно до Директиви № 23, Люфтваффе посилили потужність нападів на Англію; заважала їм у цьому тільки негода. Пілоти не наражалися на великий спротив. Щоденний досвід підказував їм, що британці досі не знайшли ефективного способу перехоплювати літаки уночі.

Насильство підступає

У суботу, 8 лютого — день, коли мало розпочатися довге повернення Гопкінса до Америки, — надійшла звістка про те, що законопроект про лендліз подолав першу серйозну перешкоду: його ухвалила Палата представників США 260 голосами проти 165. Того дня Гопкінс поїхав у Чекерс, щоб попрощатися з Черчиллем і Клементиною. Згодом він мав сісти на потяг до Борнмута, а звідти — на літак у Лісабон. Він застав Черчилля за роботою: той зосереджено готувався до виступу в прямому ефірі наступного вечора, в неділю, 9 лютого.

Черчилль міряв кімнату кроками; секретарка друкувала. Гопкінс дивився мов зачарований. Формально Черчилль мав звернутися до британців, але вони обидва розуміли, що ця промова стане інструментом для зміцнення підтримки в Америці законопроекту про лендліз, який тепер мав ухвалити Сенат США. Гопкінс запропонував Черчиллю навести аргумент про те, що цей закон не лише не втягне Америку у війну, а, навпаки, допоможе її уникнути. Черчилль погодився. До того ж він збирався використати листа від Рузвельта, де президент власноруч написав п'ять рядків вірша Лонгфелло.

Гопкінс залишив Черчиллю листа подяки. «Дорогий прем'єр-мініstre, — написав він, — я ніколи не забуду тих днів, які провів із вами, вашої надзвичайної впевненості й жаги до перемоги. Я завжди любив Британію, а тепер люблю її ще більше»⁷⁶².

«Сьогодні ввечері я від'їжджаю до Америки, і перед цим хочу побажати вам великої удачі, вашим ворогам — сум'яття, а Британії — перемоги».

Пізно ввечері Гопкінс сів на потяг до Борнмута; наступного ранку, в неділю, дістався гідроаеропорту, розташованого неподалік, у Пулі, й

дізнався, що через негоду його рейс у Лісабон довелося відкласти. Його проводжав Брендан Брекен. Крім того, Гопкінса супроводжував агент Служби безпеки Британії, який мав наглядати за ним аж до Вашингтона, адже в Гопкінса була звичка забувати конфіденційні документи в готельних номерах. Той агент мав особливо пильнувати в Лісабоні, що встиг прославитися як центр шпіонажу.

У неділю ввечері Гопкінс, Брекен та інші зібрались у барі готелю «Бренксом тавер» у Пулі, щоб послухати виступ Черчилля у прямому ефірі.

Згодом Служба внутрішньої розвідки відзвітувала, що від окремих частин цієї промови «у деяких людей на шкірі повиступали сироти»⁷⁶³.

* * *

Розпочав Черчилль із похвали мешканців Лондона та інших місць, які витримали німецькі рейди. Він зазначив, що німецькі ВПС скидали «на нас по три-чотири тонни бомб у перерахунку на кожну тонну, якою ми відповідали Німеччині»⁷⁶⁴. Окремо згадав поліцію, до якої люди почували особливу вдячність, зазначивши, що «поліціанти виконують свої обов'язки завжди і всюди, а ще, як мені написала одна робітниця, “Вони справжні джентльмени!”». Він віддав належне успіхам у війні з Італією на Близькому Сході, а візит Гопкінса назвав ознакою симпатії й підтримки Америки. «Під час попередньої війни, — на цю частину промови Черчилля вочевидь надихнула порада Гопкінса, — Сполучені Штати відрядили два мільйони солдатів на інший берег Атлантичного океану. Але ця війна не про неозорі армії, які перестрілюються колосальною кількістю снарядів. Нам не потрібні величні війська, які формуються в різних куточках американського Союзу. Вони не будуть нам потрібні ані цього року, ні наступного, ні взагалі в осяжному майбутньому». Він сказав, що насправді Британії потрібні боеприпаси і кораблі. «Вони нам потрібні, а отже, ми мусимо їх отримати».

Він продовжив, що після зими загроза наступу повернеться в іншій іпостасі — можливо, більш небезпечній. «Минулої осені наступ нацистів на Велику Британію міг стати, так би мовити, авантюрою імпровізацією, — сказав він. — Гітлер не сумнівався, що після капітуляції Франції ми теж капітулюємо; однак ми не капітулювали. Тож йому довелося передумати». Тепер, вів далі Черчилль, Німеччині

не бракуватиме часу на планування і виготовлення необхідного обладнання й десантних транспортних засобів. «Усі ми мусимо послідовно, вдумливо, на практиці підготуватися до газових, десантних і планерних атак». Адже факт залишався фактом: «Щоб виграти війну, Гітлер має знищити Велику Британію».

Але хай би як далеко просунулася Німеччина, хай би скільки території вона захопила ще, Гітлер не переможе. Міць Британської імперії — «ба навіть усього англomовного світу» — дихає йому в потилицю, «несучи меч справедливості».

Черчилль натякнув на те, що один такий меч несе Америка, і на завершення процитував рукописного листа Рузвельта.

— «Пливи, держави корабель! — прогрімів Черчилль. — Пливи, о доблесний Союз! / Усі людські страхи й вагання / І на майбутнє сподівання / Залежать від твоєї долі».

Черчилль запитав слухачів, як йому відповісти. «Що мені сказати від вашого імені цій непересічній людині, тричі обраному голові країни зі 130-мільйонним населенням? Ось як я відповім...»

* * *

Його слухала більшість населення Британії: 70 % потенційних слухачів. У готелі «Бренксом тавер» слухав Гопкінс. Колвілл, якому випали рідкісні вільні вихідні, також слухав після вечері з матір'ю і братом у Медлі-Менор, заміському будинку свого діда на півночі Стаффордширу, за 225 кілометрів від Лондона. Вечір був холодний і дощовий, але в багатьох камінах горів вогонь, тож у домі було затишно.

Черчилль показав найвищий пілотаж: він тримався невимушено і водночас підбадьорливо, серйозно і водночас життєствердно. Він намагався підтримати свій народ і водночас запевнити величезну кількість американців — хай навіть не зовсім щиро — в тому, що він не чекає від Сполучених Штатів нічого, крім матеріальної допомоги.

Геббельс, який також його слухав, назвав цю промову «зухвалою»⁷⁶⁵.

* * *

Черчилль перейшов до завершального риторичного ходу.

«Ось як я відповім президентові Рузвельту: повірте в нас, — сказав Черчилль. — Подаруйте нам довіру, благословіть нас, і тоді з Божою поміччю все буде добре».

«Ми вас не зрадимо, ми не схибимо; ми не виявимо слабкості чи втоми. Нас не зламає ані раптовий шок битви, ні тривалі випробування пильністю й напругою».

«Дайте нам інструменти, і ми завершимо справу».

* * *

На тих вихідних на короля Георга зійшло осяяння. Він написав у щоденнику: «Про кращого прем'єр-міністра годі навіть мріяти»⁷⁶⁶.

* * *

У Конгресі США не відбулося нічого.

На середину лютого Сенат ще не ухвалив законопроєкту про лендліз. Черчилль був у відчаї, як і всі британці. За даними Служби внутрішньої розвідки, обговорення цього закону — «таке враження, що нескінченні» — свідчили про те, що людям почав уриватися терпець.

Крім того, Черчилль утвердився в переконанні, що Люфтваффе свідомо намагаються убити його самого та інших членів уряду. Бомбосховище Кабінету міністрів укріпили, однак у суботу, 15 лютого, Черчилль написав серу Едварду Бриджесу, секретареві Кабінету воєнного часу (того дня Черчилль написав щонайменше вісімнадцять записок), про побоювання щодо виняткової вразливості до нападу штаб-квартири Збройних сил. Складалося враження, що німецькі бомби наближаються і падають переважно на Вайтголл. «Скільки бомб упало в радіусі кілометра від [бомбосховища Кабінету]?» — запитав Черчилль Бриджеса⁷⁶⁷.

На той час на Вайтголл було здійснено щонайменше сорок рейдів, а в кілометровому радіусі від Кенотафа, пам'ятника загиблим у війні, розташованого в серці Вайтголла, за півтора квартала від Даунінг-стріт, 10, впало 146 бомб.

Того-таки дня Черчилль написав про наступ Мопсу Ісмею. Попри розвідувальні дані, які вказували на те, що Гітлер відклав план наступу на Англію, Черчилль і надалі вважав, що до цієї загрози необхідно

ставитися серйозно. (Суспільство з ним погоджувалося: за результатами січневого опитування Геллапа, 62 % учасників вважали, що Німеччина піде в наступ наступного року.) Всі розуміли, що рано чи пізно Гітлер мусить ліквідувати Англію і це має статися вже скоро, поки країна не стала занадто потужною. Британія збільшила масштаб виготовлення зброї та обладнання, а якщо законопроект про лендліз буде ухвалено, вже невдовзі вона почне отримувати від Америки величезний обсяг постачання. Британські офіцери найвищого рангу вважали, що Гітлер піде в наступ, адже вибору він не має, і вбачали у поновленні бомбардувань Лондона та інших англійських міст зловісну ознаку того, що в нього знову пробудився інтерес до цього плану.

Черчилль не поділяв їхньої впевненості, але де в чому погоджувався: він вважав, що збройні сили та цивільне населення неодмінно мають бути готовими відбити напад Німеччини, а це, своєю чергою, означало, що цивільне населення має покинути приморські зони і населені пункти. «Пора починати переконувати людей виїхати, — написав він Мопсу Ісмею, — а тим, хто хоче залишитися, потрібно пояснити, де в їхніх домівках найбезпечніше місце, і розповісти, що після точки неповернення вони вже нікуди не зможуть подітися»⁷⁶⁸.

А Бівербрук настирливо телефонував директорам заводів, закликаючи їх активізувати роботу. «Потреба у стабільній активізації роботи всіх, хто бере участь у виготовленні літаків, і досі залишається запорукою безпеки нашої країни, якій загрожує наступ, щойно поліпшаться погодні умови, — написав він у телеграмі 144 виробникам корпусів літаків⁷⁶⁹. — Тому прошу підтвердити, що надалі, задля максимальної продуктивності, ваші заводи працюватимуть і в неділю». Подібну телеграму він надіслав і шістдесятьом виробникам обладнання для очищення від газів. «Потреба в очисному обладнанні така нагальна, що я мушу наполегливо попросити вас працювати і вдень, і вночі, а особливо в неділю».

* * *

Як на зло, від'їзд Гаррі Гопкінса збігся з настанням по-весняному теплої погоди: сніг почав танути, а у траві в Гайд-парку проклюнулися крокуси. Джоан Віндгем вийшла прогулятися зі своїм «милим Рупертом» — тим, у якого скособочені причандали, — і написала: «По-

весняному сонячний день, синє небо, чудесне почуття радісного сп'яніння. [...] Чи не найщасливіший день, який ми провели разом. У нас була одна думка на двох — чи радше цілковита відсутність думок»⁷⁷⁰.

Того-таки тижня Рендольф Черчилль зі своїм загоном, десантно-диверсійною частиною № 8, вирушив у Єгипет на борту корабля «Гленрой». На той час у цьому загоні служило понад п'ятсот солдатів і ціла низка офіцерів та зв'язківців, зокрема й письменник Івлін Во, член клубу «Вайтс», до якого належав Рендольф. Памела з Рендольфом сподівалися, що ця перерва дасть їм змогу стабілізувати фінансову ситуацію; нагальності цій справі надавало те, що Памела підозрювала в себе другу вагітність. «Розлука — це пекло, — сказав їй Рендольф перед від'їздом, — але принаймні ми розквітаємося з боргами»⁷⁷¹.

Утім, подорож була довгою, а Рендольф не міг утриматися від азартних ігор.

Лондон, Вашингтон і Берлін

Перший тиждень березня став для Черчилля напруженим. Законопроект про лендліз досі не ухвалили; деякі ознаки почали вказувати на ослаблення його підтримки. За результатами останнього опитування Геллапа, цей закон підтримували 55 % американців, хоча попереднє опитування свідчило про підтримку 58 % населення. Можливо, це якось вплинуло на поганий настрій Черчилля на початку обіду в четвер, 6 березня, у щойно укріпленій їдальні на підвальному поверсі Даунінг-стріт, 10, на честь іншого американського гостя — Джеймса Конанта, президента Гарварду.

Черчилля ще не було вдома, коли Клементина, Конант і декілька інших гостей зайшли до їдальні. Серед них були Проф, високий і скорботний, і подруга Клементини Вінніфреда Юїлл. Був там і Чарльз Ід, відомий редактор періодики й упорядник збірок промов Черчилля.

Клементина подала херес і вирішила, що обід розпочнеться без її чоловіка. Вона, немов тюрбаном, оповила голову хусткою з воєнними слоганами.

Коли Черчилль нарешті приїхав, ще не подали і першої страви. Увійшовши до їдальні, він поцілував Вінніфреді руку; після доволі теплого початку запала гнітюча мовчанка. Черчилль досі не одужав від бронхіту і, здавалося, не бажав розмовляти.

Сподіваючись розрядити атмосферу, Конант вирішив одразу назватися палким прихильником законопроекту про лендліз. Крім того, він сказав Черчиллю, що заявив у Сенаті про необхідність безпосереднього вступу Сполучених Штатів у війну. Конант зазначив у щоденнику, що після цього Черчилль трохи розговорився.

Спочатку прем'єр-міністр із відвертою втіхою змалював успішний рейд Британії на Лофотенські острови біля узбережжя Норвегії, здійснений два дні тому британськими командос і норвезькими солдатами. Під час цієї операції, яка дістала назву «Клеймор», їм вдалося знищити фабрики риб'ячого жиру, необхідні для постачання населенню Німеччини надзвичайно важливих вітамінів А і D, а також гліцерину, який використовували для вибухівки. Командос захопили понад двісті німецьких солдатів і декількох норвезьких колаборантів на прізвисько «квіслінґи». Їх так нарекли на честь Відкуна Квіслінґа, норвезького політика, який прагнув союзнництва Норвегії з Німеччиною.

То була історія для широкого загалу. Однак Черчилль знав одну таємницю, якою він не поділився з гостями. Під час рейду командос вдалося захопити ключовий елемент німецької шифрувальної машини «Еніґма» і документ із шифр-ключами, які використовуватимуть ВМС Німеччини в наступні місяці. Тепер дешифрувальники у Блечлі-парку матимуть змогу зчитувати інформаційний обмін не лише Люфтваффе, а й німецького флоту, зокрема накази підводним човнам.

Потім Черчилль порушив питання, яке турбувало його найбільше: лендліз. «Цей законопроект мусять ухвалити, — сказав він Конанту⁷⁷². — Адже, якщо цього не станеться, у якому становищі опинимося всі ми; у якому становищі опиниться президент; який провал закарбується в історії, якщо цього законопроекту не ухвалять».

* * *

У Джона Колвілла, якому досі хотілося звільнитися з роботи й піти на війну, народився новий план.

Уранці в понеділок, 3 березня, він вирушив кататися верхи в Річмонд-парку, що неподалік Королівського ботанічного саду К'ю; коня він позичив у свого друга Луїса Ґрейґа, особистого помічника міністра авіації Сінклера. Потім Колвілл підкинув Ґрейґа до Лондона, а дорогою, недовго думавши, розповів про своє бажання долучитися до екіпажу бомбардувальника. Чомусь Колвіллу здавалося, що Черчилль радше відпустить його до Королівських ВПС, ніж до морських чи сухопутних військ.

Ґрейґ пообіцяв записати його на перший етап зарахування на службу в Королівських ВПС — медогляд. Колвілл був у захваті. Невідомо, чи знав він, що тривалість життя нових членів екіпажу бомбардувальника становила близько двох тижнів.

* * *

У Вашингтоні Військове міністерство ретельно вивчало звіт з оцінкою перспектив Британії, складений оперативно-плановим управлінням цього відомства. «Неможливо передбачити, — було зазначено в тому звіті, — чи зазнають поразки Британські острови і коли це станеться»⁷⁷³.

Прийдешній рік мав стати переломним: Британія нарощувала виготовлення матеріалів військового призначення, від Америки надходило дедалі більше допомоги, а після десяти місяців війни та окупації ресурси Німеччини тільки скорочувалися порівняно з довоєнним піковим обсягом. За висновком цього звіту, через рік сторони зрівняються — за умови, що Англія доживе до того часу. Найбільшу загрозу становило «значне посилення бойових дій у повітрі, на поверхні та під поверхнею води, яке збігається зі спробою наступу чи передує йому».

Звіт застерігав, що спроможність Британії витримати загальний наступ дає підстави для невпевненості. «У цей вирішальний період не можна будувати військову програму Сполучених Штатів на припущенні про те, що Британські острови не стануть жертвою блокади чи на них неможливо здійснити успішний наступ. Вирішальним ми вважаємо період від сьогодні до 1 листопада 1941 року».

* * *

Ґітлер бажав посилити тиск на Британію. Йому здавалося, що ймовірність вступу Америки у війну зростає, але це станеться лише за тієї умови, що Британія продовжуватиме існувати. 5 березня він видав чергову директиву під номером 24, яку підписав фельдмаршал Вільгельм Кайтель, голова Верховного командування збройних сил (ОКВ). У ній йшлося насамперед про координацію стратегій

Німеччини і Японії в рамках Троїстого пакту, якого вони уклали з Італією минулої осені⁷⁷⁴.

У цій директиві було сформульовано мету: «якомога швидше *змусити Японію вжити заходів на Далекому Сході*. Це створить перешкоду для потужних військ Англії і зосередить основну увагу Сполучених Штатів Америки на тихоокеанському регіоні». Цим обмежувалися інтереси Німеччини на Далекому Сході. «*Спільну стратегічну мету*, — було зазначено в цій директиві, — слід сформулювати як швидке завоювання Англії задля недопущення Америки до війни».

Суботній вечір

На Мері Черчилль чекали грандіозні вихідні — їй знову випала нагода втекти з кімнати-в'язниці. Цього разу вони з матір'ю мали поїхати в Лондон на захід, який навіть тепер, у воєнний час, відкривав лондонський світський сезон: щорічний бал королеви Шарлотти, призначений на 8 березня — суботній вечір, під час якого рік у рік виходили у світ дебютантки. Після нього Мері з друзями планували веселитися аж до ранку — танцювати і випивати у популярному в Лондоні нічному клубі «Кафе де Парі».

Погода обіцяла бути чудовою: безхмарне небо, зростаючий місяць третьої чверті. Прекрасна погода для молодих дівчат, вбраних у найкращі шовкові сукні, й чоловіків у фраках та шовкових циліндрах. І німецьких бомбардувальників.

Екіпажі зенітних гармат і прожекторів готувалися до ночі, яка майже напевно мала стати дуже довгою.

* * *

Мартін Поулсен, власник «Кафе де Парі», що на Ковентрі-стріт у Піккаділлі, чекав насиченої ночі. По суботах у клубі завжди було найбільше відвідувачів, але саме цієї суботи натовп мав бути ще гамірливішим і велелюднішим, адже в сусідньому готелі «Гросвенор-Гауз» відбувався бал дебютанток. Поза всяким сумнівом, після балу дебютантки зі своїми кавалерами та їхніми друзями — а найпривабливіших чоловіків називали «радістю дебютанток» — попрямують у клуб і заповнять його вщерть. То був один із найпопулярніших клубів у Лондоні, який стояв на одному щаблі з «Ембесі» і «Клубом 400»; він прославився найкращими джазовими ансамблями і найхаризматичнішими диригентами. У Поулсена

працював надзвичайно популярний соліст, виступи якого завершували програму, — двадцятишестирічний Кенрік Джонсон на прізвисько Снейкгіпс, гнучкий темношкірий танцюрист і диригент із Британської Гвіани. Одна жінка назвала його «струнким чорношкірим красенем Снейкгіпсом»⁷⁷⁵. Ніхто не називав його Кенріком. Тільки Кеном. Чи просто Снейкгіпсом.

Самого Поулсена знали як оптиміста і незмінно веселу людину, що декому видавалося аномальним, адже він був данцем — «найменш меланхолійним данцем в історії», за словами біографа цього клубу⁷⁷⁶. Колись Поулсен працював метрдотелем іншого популярного клубу, а потім заснував «Кафе де Парі» у вбогому і практично порожньому ресторані на підвальному поверсі під кінотеатром «Ріалто». Його оновлений інтер'єр мав нагадувати глянець і розкіш «Титаніка». Коли почалася війна, підземне розташування цього клубу дало Поулсену конкурентну перевагу. Він рекламував його як «найбезпечніший і найвеселіший ресторан міста — навіть під час повітряних рейдів. *Шість метрів під землею*». Насправді ж за рівнем безпеки він нічим не відрізнявся від сусідніх будинків. Він і справді був під землею, але стелю мав звичайну, а над нею — тільки скляний дах «Ріалто».

Але ж Поулсен був оптимістом. Лише тиждень тому він поділився з партнером по грі у гольф упевненістю в тому, що війна скоро скінчиться. Замовив навіть 25 тисяч пляшок шампанського, улюбленого напою своїх гостей. Їхній улюблений розмір — півторалітрові пляшки «магнум». «Не розумію, чому люди так скаженіють через той бліц, — сказав він одній подрузі. — Я цілковито переконаний, що за місяць-два він уже завершиться. Я так у цьому впевнений, що замовлю неонові лампи й вивішу їх перед “Кафе де Парі”»⁷⁷⁷.

Того суботнього вечора, о чверть на дев'яту, коли залунали сирени повітряної тривоги, у клубі вже було багато відвідувачів. Ніхто на них не зважав. Виступив перший ансамбль. Скоро мав прийти Снейкгіпс й о пів на десяту зіграти свій перший номер.

* * *

Йозеф Геббельс провів суботній вечір у Берліні, а наступного дня збирався до свого заміського будинку на Богензее. Його дружина

Магда ніяк не могла одужати від бронхіту.

У суботу Геббельс зазначив у щоденнику, що британський рейд на норвезькі Лофотенські острови «виявився значно серйознішим, ніж видавалося на перший погляд». Нападники не лише зірвали виготовлення риб'ячого жиру і гліцерину, а затопили 15 тисяч тонн німецьких вантажів. «Тут не обійшлося без шпіонажу норвежців», — написав він і додав, що для покарання острівного населення за допомогу нападникам відрядили Йозефа Тербовена, райхскомісара на території Норвегії, німця і непохитного прибічника партії. У суботу Тербовен зателефонував Геббельсу й відзвітував про те, що він устиг зробити. Геббельс стисло написав про це в щоденнику:

«Він улаштував безжальний каральний суд на тому Лофотенському острові, де допомогли англійцям і зрадили німців та людей Квіслінга. Він наказав підпалювати ферми саботажників, брати заручників тощо»⁷⁷⁸.

Геббельс схвалив ці заходи. Він написав у щоденнику: «Славний хлопчина Тербовен».

В інших місцях теж відбувався поступ. «Безліч смертних вироків у Амстердамі, — написав Геббельс. — Я за те, щоб вішати євреїв. Вони мусять засвоїти урок».

Цей допис він завершив словами: «Уже дуже пізно. А я страшенно стомився».

* * *

У Вашингтоні перспективи законопроекту про лендліз пішли вгору. Важливу роль відіграло рішення Венделла Вілкі, колишнього суперника Рузвельта, надати цьому законопроекту цілковиту підтримку⁷⁷⁹. (Свою колишню кампанію із залякування Вілкі зневажливо охарактеризував «передвиборчим красномовством».) Тепер складалося враження, що цей законопроект справді ухвалять у Сенаті — вже скоро та без нищівних поправок, які звели б його ефективність нанівець. Його мали ухвалити з дня на день.

Ця перспектива видавалася такою ймовірною, що Рузвельт готувався відрядити в Лондон ще одного посланця; цей чоловік був цілковитою протилежністю кволого Гаррі Гопкінса і вже невдовзі він вплинув на життя і Мері Черчилль, і її невістки Памели.

Високий усміхнений чоловік

Рузвельт і його гість сіли обідати за робочим столом президента в Овальному кабінеті Білого дому. Рузвельт одужував від застуди і видавався ослабленим.

«Неймовірна страва», — згодом написав його гість. Кажучи «неймовірна», він мав на увазі «неймовірно жахлива»⁷⁸⁰.

«Шпинатний суп...» — розпочав він.

Тим гостем був Вільям Аверелл Гарріман, якого різні люди називали то Авереллом, то Авом, то Біллом. Непомірно заможний спадкоємець залізничної імперії «Юніон пасіфік», яку побудував його батько. До ради директорів він долучився ще на старших курсах Єльського університету, а тепер, у сорок дев'ять років, її очолював. У середині 1930-х він керував будівництвом величезного лижного курорту в Айдахо під назвою «Сан-Валлі», який мав спонукати людей їздити на захід країни залізницею. Він був гарний, хоч із якого боку глянь, але дві особливості додавали йому неповторного шарму: широка білозуба усмішка і легкі граційні рухи атлета. Він чудово катався на лижах і грав у поло.

Гарріман мав вирушити до Лондона через кілька днів — у понеділок, 10 березня; там він мав координувати доставляння американської допомоги після ухвалення законопроєкту про лендліз. Як і його попередник Гопкінс, Гарріман мав тримати Рузвельта в курсі справ Британії, однак у нього був і більш формальний обов'язок: стежити за тим, щоб Черчилль отримав найнеобхіднішу допомогу і використав її максимально ефективно. Оголосивши про призначення Гаррімана, Рузвельт назвав його «уповноваженим у справах оборони».

Гарріман опустив ложку в зелену водянисту субстанцію.

«...смакував непогано, але зовні нагадував нарізаний шпинат, залитий окропом, — написав він в особистих документах. — Підсмажений білий хліб і здобні булочки. Друга страва — сирне суфле зі шпинатом!! Десерт — три великі жирні оладки, багато масла і кленового сиропу. У президента — чай, у мене — кава».

Гарріман особливо зауважив цей обід через застуду Рузвельта. Він написав: «З огляду на обставини таке харчування видалося мені вкрай нездоровим, особливо на тлі обговорення ситуації з харчами у Британії та зростання потреби у вітамінах, білках і кальції!».

Рузвельт бажав, щоб Гарріман надав постачанню продовольства до Англії високого пріоритету і довго — на погляд Гаррімана, дуже довго — говорив про конкретні продукти, необхідні британцям для виживання. Гарріман побачив у цьому іронію. «Оскільки президент був відверто втомлений і розумово виснажений, мені здалося, що в інтересах Британії найпершим пріоритетом має стати вітамінізація харчування президента».

Після цієї зустрічі в Гаррімана залишилися побоювання, що Рузвельт досі не зрозумів, у якому важкому становищі опинилася Британія і що це означає для решти світу. Сам Гарріман привселюдно висловлювався на підтримку втручання Америки у війну. «Отже, я вийшов із відчуттям, що президент не бачить обставин, які я вважаю реаліями цієї ситуації: високої ймовірності того, що без нашої допомоги Німеччина може понівечити морський транспорт Британії, а це, своєю чергою, позначиться на її здатності втриматися до кінця».

Того-таки дня, близько пів на шосту, Гарріман зустрівся з державним секретарем Корделлом Галлом, який також застудився і мав стомлений вигляд. Вони обговорили становище морського флоту в ширшому контексті, а саме ту загрозу, що її становила для Сингапуру Японія, яка нарощувала потужність і агресію. Галл сказав, що ВМФ США не збирається втручатися, однак особисто він вважав, що американський флот має перекинути найпотужніші кораблі у води Нідерландської Ост-Індії, для демонстрації сили та сподіваючись, що — Гарріман сформулював зауваження Галла іншими словами — «блеф не дасть япошкам перетнути межі»⁷⁸¹.

За словами Галла, бездіяльність може мати для Америки «ганебні наслідки», якщо Японія захопить ключові стратегічні точки на

Далекому Сході, поки американські кораблі стоять у безпеці на великій тихоокеанській базі. Через застуду Галл був явно втомлений і дезорієнтований, тому певний час не міг пригадати її точного розташування.

— Як називається ця гавань? — спитав Галл.

— Перл-Гарбор, — відповів Гарріман.

— Так, — сказав Галл.

* * *

Спочатку Гарріман мав дуже розмиті уявлення про те, яке конкретно завдання йому потрібно виконати. «Ніхто не дав мені інструкцій чи вказівок щодо моєї діяльності», — написав він у черговій особистій нотатці⁷⁸².

Спілкуючись із офіцерами морських і сухопутних військ США, щоб зорієнтуватися в ситуації, Гарріман відчув глибоке небажання постачати британцям зброю й матеріали військового призначення без чіткого розуміння того, що вони збираються з ними робити. Він обвинувачував у цьому Гопкінса. Здавалося, Гопкінс має дуже суб'єктивне уявлення про потреби британців і зв'язок цих потреб із військовою стратегією Черчилля. Офіцери найвищого рангу, з якими поспілкувався Гарріман, висловлювали скепсис і невпевненість у компетентності Черчилля. «Вони робили ремарки на зразок: “Неможливо серйозно ставитися до вимог, сформульованих пізно ввечері за пляшкою портвейну”; імен вони не називали, однак цілком очевидно, що йшлося про вечірні бесіди Гопкінса з Черчиллем».

Гарріман написав, що той скептицизм, із яким він зіткнувся у Вашингтоні, чітко окреслив його завдання. «Мушу спробувати переконати прем'єр-міністра в тому, що я чи хтось інший повинен розтлумачити його військову стратегію нашому народові, інакше він не може сподіватися на максимальну допомогу».

* * *

Гарріман забронював квиток на гідроплан «Атлантик кліпер» авіалінії «Пан Америкен», який мав відбутися о 9:15 у понеділок, 10 березня, з морського терміналу Нью-Йоркського міського аеропорту, який неофіційно називали «Ла-Ґуардія». (Лише згодом, 1953 року, назва «Ла-

Гуардія» стала офіційною і постійною.) У найкращому разі ця подорож із декількома зупинками триватиме три дні: спочатку шестигодинний переліт на Бермудські острови, потім — п'ятнадцятигодинний відрізок шляху до Орти, що на Азорах. Звідти «кліпер» полетить у Лісабон, де Гарріман сяде на рейс KLM до португальського міста Порту; там він пробуде годину, потім полетить до англійського Бристоля, де зрештою сяде на пасажирський рейс до Лондона.

Спочатку Гарріман забронював собі номер у готелі «Клеридж», а потім скасував його і забронював кімнату в готелі «Дорчестер». Добре знаний своєю ощадливістю (нечасто мав при собі готівку, ніколи не платив за інших у ресторані, а Марі, Гарріманова дружина, називала його «старим скнарою»⁷⁸³), у суботу, 8 березня, він надіслав у «Клеридж» телеграму: «Скасуйте моє бронювання, але забронюйте найдешевший номер для мого секретаря».

Лише два дні тому в оселі Черчиллів під час обіду з президентом Гарварду Конантом, який жив у «Клериджі», пригадали про «Дорчестер»⁷⁸⁴. Клементина запропонувала Конанту з міркувань безпеки перебратися туди. Після цього Клементина та її подруга Вінніфреда по-змовницькому розреготалися й, за спогадами іншого гостя, «пояснили докторові Конанту, що у “Клериджі” існує більша загроза для його життя, а в “Дорчестері” — для репутації».

Конант відповів, що він — президент Гарварду, тож «радіше ризикне життям, ніж репутацією».

Снейкгіпс⁷⁸⁵

Бал королеви Шарлотти відбувся в танцювальній залі на підвальному поверсі готелю «Гросвенор-Гауз», що навпроти східного краю Гайд-парку. Готель «Дорчестер» був розташований за кілька кварталів на південь; посольство США — на такій самій відстані у східному напрямку. Великі «даймлери» і «ягуари», від фар яких залишилися тонкі хрестики світла, поволі сунули до готелю. Такої безхмарної місячної ночі цілком міг відбутися повітряний рейд, та однак у готелі з'юрилися молоді дівчата, вбрані у біле — 150 дебютанток, — а також численні батьки, молоді чоловіки й колишні дебютантки, які прийшли повечеряти, потанцювати і познайомити дівчат зі світським життям.

Мері Черчилль, яку «представили» торік, провела суботу з подругами. Вона пройшлася по крамницях із Джуді Монтеґю: «Купила милих нічних сорочок і гарненький пеньюар». Вона побачила, що місто кипить життям, а у крамницях повно покупців. «Зараз мені здається, що лондонські крамниці такі веселі й симпатичні», — написала вона⁷⁸⁶. Вона пообідала із Джуді та ще двома подружками, а потім відвідала репетицію традиційної церемонії розрізання торта, під час якої новенькі дебютантки вправляються в реверансі перед величезним бісквітним тортом. То був не просто реверанс, а справжній відточений маневр — ліве коліно позаду правого, голову тримати рівно, руки по боках, плавно опуститися, — якого їх навчила дама Маргарита Олівія Ранкін, вчителька танців, відома насамперед як мадам Вакані.

Мері з подружками спостерігали за ними з холодною допитливістю. «Маю сказати, — написала Мері, — ми всі дійшли згоди, що цьогорічним дебютанткам нема чим похвалитися». Після репетиції

Мері з іншою подружкою сходила на чаювання в готель «Дорчестер» («Дуже весело»), а потім — на манікюр, після чого вони вбралися на бал. Мері була в сукні з блакитного шифону.

Її мати і ще двоє благородних світських дам зайняли столик для себе, своїх рідних і друзів. Перед самим початком вечері, коли Мері спускалася до танцювальної зали, залунали сирени повітряної тривоги. Потім прогрімili «три гучні удари» — мабуть, із позиції важких зенітних гармат, встановлених через дорогу від готелю, в Гайд-парку, на галявині за деревами.

Здавалося, ніхто цього не зауважив і всім було байдуже, хоча посилення гамору на вулиці, безсумнівно, додавало цій події трепету, якого не було в попередні роки. Мері пише, що в танцювальній залі «панували веселощі, безтурботність і щастя». Мері та інші гості вирішили, що в танцювальній залі безпечно, як у бомбосховищі, посідали на місця й почали вечеряти. Грав ансамбль; жінки з кавалерами закружляли танцювальним майданчиком. Тут не виконували джазу; його черга настане згодом, у «Кафе де Парі».

До Мері ледве долітали приглушені звуки зенітних черг і вибухів бомб, які вона назвала «нерегулярним бахканням і поштовхами над нашими теревенями й музикою».

* * *

Коли пролунав «червоний» сигнал повітряної тривоги, Снейкгіпс Джонсон випивав із друзями у клубі «Ембесі», після чого збирався зловити таксі до «Кафе де Парі», щоб устигнути до початку свого виступу. Однак на вулиці він побачив, що таксі немає, адже водії ховаються від рейду. Друзі радили йому залишитися, не наражатися на ризик і нікуди не йти в самий розпал вочевидь потужного рейду. Але Снейкгіпс неодмінно хотів дотриматися обіцянки, даної власникові клубу Мартіну Поулсену, веселому данцю, який дозволив йому зіграти десять одноразових вистав у клубах на околицях Лондона задля додаткового заробітку. Він побіг, а перед тим пожартував про свою темну-темну шкіру: «Ніхто й не помітить мене в темряві»⁷⁸⁷.

Снейкгіпс дістався клубу о дев'ятій сорок п'ять; він промчав між чорними світлонепроникними шторами вгорі сходового маршу, який починався біля входу з вулиці, і збіг униз.

Великий танцювальний майданчик овальної форми обрамляли столи, що дивилися на південь; у південному кінці майданчика височіла сцена для ансамблю. Позаду неї була простора кухня, де готували страви із продуктів, які не мали нічого спільного з правилами нормування: кав'яр, устриці, стейки, куріпки, дині на льоду, морський язик і «персики мельба»; до цього всього подавали шампанське. Відкриті сходи по боках від естради вели на балкон уздовж периметра стін клубу. Там теж стояли столи, що полюбилися постійним гостям за панораму танцмайданчика, а для того, щоб їх забронювати, потрібно було лишити метрдотелю Чарльзу щедрі чайові. Вікон не було.

Клуб був напівпорожній, але до півночі там, поза всяким сумнівом, і яблуку ніде буде впасти. До нього завітала леді Бетті Болдвін, донька колишнього прем'єр-міністра Стенлі Болдвіна. Вона прийшла з подружкою і двома нідерландськими офіцерами. Розлючена через те, що її не посадили за улюблений столик, вона з кавалером прямувала на танцмайданчик. «Майже всі чоловіки були в уніформах і видавалися неймовірно вродливими, молоді жінки — дуже красивими, у клубі панувала атмосфера надзвичайних веселощів і чарів молодості», — сказала вона згодом⁷⁸⁸.

Пара проходила повз естраду, коли з'явився Снейкгіпс, який досі відсапувався після бігу.

Тим часом на кухні працював двадцять один кухар із помічниками. Десятеро танцівниць готувалися до виходу на майданчик. Офіціант на балконі відсунув столик від стіни, щоб посадити щойно прибулу компанію із шістьох гостей. Бармен Гаррі Макелгоун, колишній власник паризького бару «Гаррі в Нью-Йорку» — тепер в екзилі — змішував коктейлі для компанії з восьми гостей. Жінка на ім'я Віра Ламлі-Келлі кидала монети в таксофон, щоб зателефонувати матері й попередити не виходити з передпокою до завершення рейду. Ансамбль почав грати запальну джазову мелодію «О, Джонні!». Гість на ім'я Ден залишив у меню особливе прохання. «Кене, — написав він, звертаючись до Снейкгіпса. — У моєї сестри сьогодні день народження. Може, тобі вдалося б заспівати їй привітання під час фокстроту? Дякую. Ден»⁷⁸⁹.

Снейкгіпс підійшов до правого боку естради. Він, як завжди, був убраний в елегантний смокінг із червоною гвоздиною. Поулсен, власник закладу, і Чарльз, його метрдотель, стояли удвох на балконі.

Жінка на танцмайданчику виконала рвучке па, зробила випад рукою й вигукнула: «Ого, Джонні!».

* * *

У готелі «Гросвенор-Гауз» без упину тривав бал королеви Шарлотти.

Мері пише: «Там, де тепло, горить світло і грає музика, дуже легко забути про темні безлюдні вулиці, гавкіт гармат, сотні чоловіків і жінок, які виконують свої обов'язки, і бомби, смерть і кров»⁷⁹⁰.

Рейд набирав обертів. У нічних небесах з'явилося безліч літаків і жовтавих променів світла, які спалахували на тлі чорного оксамиту, неначе розпечені маргаритки. Бомбардувальники скинули 130 тисяч запальних бомб і 130 тонн фугасних бомб. Чотирнадцять бомб бризантної дії упали на Букінгемський палац і Грін-парк, розташовані зовсім неподалік у північному напрямку. Двадцять три бомби впали на вокзал на Ліверпуль-стріт або поряд із ним; одна приземлилася між платформами 4 і 5. Бомба, яка не розірвалася, змусила лікарів шпиталю Гая евакуювати хірургічну палату. Ще одна бомба знищила поліційну дільницю в Сіті, фінансовому районі Лондона; двоє людей загинули, дванадцятьоро дістали поранення. Бригади пожежників повідомили про новий різновид запальних бомб: після падіння з них вилітають запальні ракети, які піднімаються на 60 метрів у повітря.

Одна п'ятдесятикілограмова бомба пробила дах кінотеатру «Ріалто», долетіла до танцмайданчика «Кафе де Парі» й розірвалася. Була 21:50.

* * *

Ніхто у клубі не почув вибуху, але всі його побачили й відчули: яскравий спалах; незвичайний спалах; синій спалах. А потім — задушлива хмара пилу й кордиту і вугільно-чорна темрява.

Саксофоніста на ім'я Девід Вільямс розірвало надвоє. Одному нідерландському офіцерові з компанії «Бетті Болдвін» відірвало пальці. Шестеро гостей за одним зі столів померли без ознак зовнішніх ушкоджень: вони так і залишилися сидіти. Метрдотеля Чарльза скинуло з балкона на майданчик, де він, мертвий, врізався у стовп на

протилежаючому краю кімнати. Одній дівчині вибухом зірвало панчохи, але загалом із нею все було гаразд. Віра Ламлі-Келлі, яка збиралася набрати на таксофоні материн номер, спокійно натиснула на кнопку «В», яка повертає монети.

Спочатку було тихо. Потім залунали глухі голоси і скрегіт уламків, коли ті, що вижили, намагалися поворушитися. Повітря наповнилося гіпсовим пилом, який побілів волосся. Обличчя були чорними від кордиту.

«Мене збило з ніг, — сказав один гість, — але відчуття були такі, неначе якась велетенська рука притиснула мене до землі». Музикант на ім'я Йорк де Соуза сказав: «Я дивився на майданчик напівзаплющеними очима, а потім побачив сліпучий спалах. Я опинився на естраді під фортепіано, засипаний уламками, гіпсом і склом. Я задихався від кордиту. Було темно, як уночі». Його очі пристосувалися до темряви. На кухні горіло світло. Де Соуза з іншим музикантом на ім'я Вілкінс почали шукати живих і натрапили на тіло, яке лежало долілиць. «Ми з Вілкінсом намагалися його підняти, але в наших руках залишилася тільки верхня частина тулуба, — сказав де Соуза²⁹¹. — То був Дейв Вільямс, саксофоніст, і коли я його відпустив, мене люто знудило. У мене затуманилося в очах. Я ходив, неначе в мареві».

Леді Болдвін сиділа на підлозі: їй затисло ногу під уламками. «Мені було дуже жарко, — сказала вона. — Я думала, що з мене ллється піт». Зі рваної рани на її обличчі юшила кров. «Нагорі сходового маршу загорілося світло, і я побачила, як сходами піднімаються люди і несуть на спинах загинувих». Вони з нідерландським офіцером зловили таксі й наказали водію їхати до приймальні її лікаря.

Водій сказав: «Будьте ласкаві, не облийте мені сидіння кров'ю».

Двадцять один працівник кухні залишився неушкодженим, як і десятеро танцівниць, які чекали свого виступу. За першими підрахунками, загинувих було тридцять чотири; ще вісімдесят людей дістали поранення; багато хто скалічив і отримав глибокі рани.

Снейкгіпс загинув: йому відірвало голову.

Нарешті готель «Гросвенор-Гауз» відтанцював; пролунав сигнал відбою повітряної тривоги, і танцювальна зала на підвальному поверсі почала пустіти. Мері, з дозволу матері, із друзями і кількома матерями (без Клементини) пішла розважатися далі. Вони попрямували до «Кафе де Парі».

Коли автівки, в яких їхала компанія Мері, наблизилися до клубу, їм загородили дорогу уламки бомб, карети швидкої допомоги і пожежні автомобілі. Уповноважені з цивільної оборони скеровували дорожній рух на сусідні вулиці.

У компанії Мері постало нагальне питання: якщо не в «Кафе де Парі», тоді куди? Вони поїхали до іншого клубу і протанцювали всю ніч. А потім довідалися про бомбардування. «На вечірці було так весело [...] аж ось зненацька нам здалося, що це все неправильно і взагалі блюзнірство», — написала Мері у щоденнику⁷⁹².

Дотепер їй здавалося, що зенітні гармати, їхні екіпажі та віддалені звуки і спалахи — це десь далеко, за межами щоденного життя. «Чомусь, — написала вона, — це все видавалося нереальним, якимось страшним сном чи витвором уяви».

«Але тепер усе стало реальним: у “Кафе де Парі” влучила бомба, багато загинув і важко поранених. Вони танцювали і сміялися, як-от ми. А потім за одну мить поринули зі світу відомого в безмежне й нескінченне невідоме».

Один друг з її компанії, Том Шонессі, спробував поглянути на цю трагедію під іншим кутом: «Якби люди, які загинули в “Кафе”, зненацька повернулися й побачили нас усіх тут, вони сказали б: “Трайте, музики. Не зупиняйся, Лондоне”».

Так вони і вчинили: танцювали, сміялися й жартували аж до пів на сьому недільного ранку. «Коли я про це згадую зараз, — написала Мері багато років по тому, — мені не вкладається в голову, як ми поїхали шукати якусь іншу місцину, де крутилися всю ніч»⁷⁹³.

У звіті про інцидент лондонське управління цивільної оборони назвало той рейд «найпотужнішим від початку січня».

* * *

О третій годині ночі Гаррі Гопкінс зателефонував у Чекерс із Вашингтона і сказав Джону Колвіллу, що Сенат США ухвалив

законопроект про лендліз із розривом 60 до 31.

Кадриль із багнетом

Черчилль справді зрадів дзвінку Гопкінса, немов «струменю життя»⁷⁹⁴. Наступного ранку він надіслав Рузвельту телеграму: «Вся Британська імперія складає подяку Вам і американському народові за дуже своєчасну допомогу в біді»⁷⁹⁵.

Його життєрадісний настрій сягнув апогею ввечері, незважаючи на бронхіт. Черчилль був відверто хворий, але працював увесь день у своєму героїчному ритмі, читав документацію й останні перехоплення з Блечлі-парку, блискавично писав записки і видавав розпорядження. У Чекерсі було повно гостей: деякі ночували, інші приїхали того-таки дня. У маєтку зібралися майже всі близькі Черчилля, зокрема Проф, Мопс Ісмей і Колвілл. Були там і донька Черчилля Діана з чоловіком, Дунканом Сандсом, і Памела Черчилль. (Зазвичай Памела залишала маленького Вінстона з нянею вдома, в парафіяльному домі в Гітчині.) У неділю приїхав американський спостерігач, полковник Вільям Донован; Шарль де Голль поїхав того ранку. Найвпливовішим гостем був прем'єр-міністр Австралії Роберт Мензіс, який мав залишитися на вихідні. Мері з Клементиною привезли з Лондона історії про страшні й дивовижні події суботнього вечора.

Вечірка тривала без Черчилля, який спустився на перший поверх аж перед вечерею, вбраний у небесно-блакитний комбінезон для повітряної тривоги.

Під час вечері теми для розмови стрімко змінювалися; Колвілл писав про «безліч легковажних розмов про метафізику, соліпсистів і вищу математику». Клементина відмовилася вечеряти і провела вечір у ліжку; за словами Мері, в неї був бронхіт. Непокоїло Мері й батькове

здоров'я. «Тато геть нездоровий, — написала вона в щоденнику. — Дуже хвилююся»⁷⁹⁶.

Але Черчилль не зупинявся. Після вечері, зігрівшись шампанським і бренді, він завів грамофон, який стояв у Чекерсі, й узявся ставити військові марші та пісні. А тоді приніс рушницю для полювання на великого звіра — мабуть, свій «манліхер» — і почав марширувати під музику; то була його улюблена вечірня розвага. Він виконав низку рушничних прийомів і рухів багнетом; у своєму комбінезоні Черчилль нагадував люте великоднє яйце світло-блакитного кольору, яке пішло на війну.

Генералові Бруку, головнокомандувачу Військ метрополії, це видалося й епатажним, і дуже кумедним. «Я дуже виразно запам'ятав той вечір, — написав він у додатку до опублікованого щоденника, — адже то був чи не перший раз, коли я побачив Вінстона у справді безтурботному настрої. Я корчився зі сміху, дивлячись, як він, вбраний у комбінезон, вправляєтся з багнетом на рушниці посеред старовинної зали в Чекерсі. Пригадую, мені тоді подумалося, що сказав би Гітлер, побачивши ту демонстрацію майстерного володіння зброєю»⁷⁹⁷.

Черчилль рано ліг спати — єдина його поступка бронхіту. Гості були за це вдячні. «Заснув у рекордний час — о 23:30», — написав Колвілл у щоденнику⁷⁹⁸. Генерал Брук зазначив: «На щастя, прем'єр вирішив рано лягти спати, тож опівночі я вже затишно влаштувався в ліжку з балдахіном 1550 року, епохи королеви Єлизавети. Засинаючи, не міг утриматися від думки про те, які прекрасні історії могло б розповісти це ліжко про своїх різноманітних пожильців за останні 400 років!»⁷⁹⁹.

* * *

У Берліні Йозеф Геббельс згадав у щоденнику про наступні «каральні напади» на Лондон і додав: «І то ще не найстрашніші»⁸⁰⁰.

Картяр

Для того, щоб убезпечити себе від підводних і повітряних атак у Середземному морі, корабель Рендольфа Черчилля «Гленрой» попрямував до Єгипту довгим шляхом. Він обплив Африку вздовж західного узбережжя, а потім піднявся до Аденської затоки, Червоного моря і Суецького каналу. Ця подорож була довгою і виснажливою: вони мали дістатися входу до каналу за 36 днів, 8 березня. Не знаючи, чим розважитися, Рендольф узявся до улюбленої справи. «Щовечора відбувалися ігри з дуже високими ставками — покер, рулетка, дев'ятка, — написав Івлін Во у пам'ятній записці про загін командос⁸⁰¹. — Рендольф програв 850 фунтів за два вечори». У листі до дружини Во зазначив: «Бідній Памелі доведеться вийти на роботу»⁸⁰².

Що довше тривала подорож, то більше програвав Рендольф і зрештою заборгував попутникам 3 тисячі фунтів, тобто 12 тисяч доларів; у перерахунку на сучасний курс це понад 190 тисяч доларів. Половину цієї суми він винен був одній людині: Пітеру Фітцвільяму, члену однієї з найзаможніших родин Англії, який невдовзі успадкував Вентворт Вудгауз — величезний маєток у Йоркширі, що, як вважають, став джерелом натхнення для Джейн Остін, із якого вона змалювала садибу Пемберлі з «Гордості й упереджень».

Рендольф повідомив цю неприємну новину Памелі телеграмою, у якій доручив їй будь-що виплатити цей борг. Він запропонував щомісяця надсилати кожному чоловікові по 5–10 фунтів. І підсумував: «Залишаю це на твій розсуд, але, будь ласка, не кажи моїм батькам»⁸⁰³.

Це приголомшило й налякало Памелу, яка тепер знала напевно, що знову вагітна. За її словами, це стало «точкою неповернення». Віддаючи по десять фунтів на місяць, вона тільки Фітцвільяму

повертатиме борг десять років. Сума була неосяжна, і вона нарешті збагнула, наскільки неповноцінним був їхній шлюб. «Тоді я вперше в житті зрозуміла, що можу розраховувати лише на себе, що майбутнє мого сина залежить лише від мене, що моє майбутнє залежить лише від мене, що я більше ніколи не зможу покласти на Рендольфа», — сказала вона⁸⁰⁴.

Памела пригадує, як її подумалося: «І що я в біса маю робити? Не йти ж мені до Клеммі та Вінстона».

Їй майже відразу спав на думку Бівербрук. «Я дуже йому симпатизувала, безмежно ним захоплювалася», — казала вона. Памела вважала його близьким другом; вони з маленьким Вінстоном часто залишалися на вихідні в його заміському будинку Черклі. Він ставився до неї так само, але всі, хто знав Бівербрука, розуміли, що в їхньому зв'язку він цінує не лише дружбу. Від неї він дізнавався чутки з найвищих кіл країни.

Вона зателефонувала Бівербрукові, схлипуючи: «Максе, можна до тебе приїхати?».

Памела сіла у свій «ягуар» і поїхала в Лондон. Уранці ризик потрапити під бомбардування був невисокий. Вона їхала потьмянілими від руйнації та пилу вулицями, де-не-де поцяткованими яскравими шпалерами, фарбою і тканиною з вивернутих назовні нутроців будинків. Із Бівербруком зустрілася в новому приміщенні Міністерства авіапромисловості, яке розташувалося у великому корпусі нафтопереробної компанії на набережній Темзи.

Вона розповіла Бівербруку про картярський борг і про їхній шлюб, попередивши про те, що цього не можна розголошувати Клементині та Черчиллю, що, як Памела знала, був його найближчим другом. Певна річ, Бівербрук погодився: він жодного майна не любив так, як таємниці.

Памела одразу спитала, чи не міг би він дати їй аванс річної Рендольфової зарплатні. Їй здавалося, що це просте прохання, яке Бівербрук неодмінно виконає. Зрештою, робота Рендольфа у виданні «Івнінг стандарт» — не що інше, як синекура. Розв'язавши нагальну проблему, вона могла б узятися за важливіше питання: як їй бути зі своїм шлюбом і чи продовжувати його взагалі.

Бівербрук поглянув на неї. «Я не дам Рендольфу ані копійки авансу», — сказав він⁸⁰⁵.

Це стало для неї шоком. «Пригадую, це цілковито мене приголомшило, — згадувала вона. — Мені навіть на думку не спало, що він відмовиться. Це прохання видавалося мені таким дріб'язковим».

А потім Бівербрук знову її здивував. «Якщо хочеш, щоб я виписав чек на три тисячі фунтів, — сказав він, — я його випишу. Для тебе». Але Бівербрук наголосив, що це буде його подарунком їй.

Памела насторожилася. «Макс мусив контролювати власне оточення — і Брендана Брекена, і навіть Вінстона Черчилля, — казала вона. — Він неодмінно мав бути господарем ситуації, тож я одразу відчула небезпеку». Раніше Рендольф уже попереджав її про Бівербрука, застерігав ніколи не потрапляти під його вплив. «Ніколи, — наголошував Рендольф. — У жодному разі не можна опинитися під контролем Макса Бівербрука».

Тому тоді, в кабінеті Бівербрука, Памела сказала: «Максе, я так не можу».

Однак вона потребувала його допомоги. Памела розуміла: щоб почати виплачувати борги, їй потрібна робота в Лондоні.

Бівербрук запропонував компромісний варіант. Вона могла переселити сина з нянею до його замиського будинку, де він про них дбатиме. А сама зможе переїхати до Лондона.

Памела погодилася. Вона здала будинок у Гітччині евакуйованому з Лондона дитячому садочку (і заробила на цьому: вона брала на два фунти на тиждень більше, ніж платила сама). У Лондоні винайняла номер на останньому поверсі готелю «Дорчестер», який ділила з Кларисою, племінницею Черчилля. «Він був не таким дорогим і розкішним, як може видатися, — згодом написала Клариса, — адже під нескінченними повітряними рейдами попит на цей поверх був невисоким»⁸⁰⁶. Вони платили шість фунтів на тиждень. Клариса приязно ставилася до Памели, але зауважила, що в неї «відсутнє почуття гумору». Зате вона мала дар брати від ситуації все можливе. «Її здатність помічати можливості поєднувалася з направду добрим серцем», — писала Клариса.

Невдовзі після переїзду Памелу запросили на обід на Даунінг-стріт, 10, де вона сиділа поряд із міністром постачання сером Ендрю Реєм Дунканом, із яким дівчина поділилася надіями знайти роботу в місті. За добу в неї вже була робота в управлінні, яке опікувалося гуртожитками для робітників військових заводів, яких відрядили працювати далеко від дому.

Спочатку Памелі було важко себе прогодувати. У вартість номера в «Дорчестері» було включено тільки сніданок. Обідала вона в Міністерстві постачання. Намагалася якомога частіше вечеряти на Даунінг-стріт, 10 чи в заможних друзів. Їй доводилося «видурювати» для себе запрошення на вечерю, та виявилося, що це їй вдається віртуозно. Безсумнівно, Памелі допомагало те, що вона — невістка найвпливовішої особи Британії. У неї з Кларисою швидко з'явилися «друзі та знайомі на кожному поверсі», — пригадує Клариса.

Під час повітряних рейдів дівчата часто ховалися в номері іншого жильця, прем'єр-міністра Австралії Мензіса, якого Памела добре знала завдяки зв'язку з Черчиллями. Мензіс жив у великому номері люкс на престижному першому поверсі готелю. Дівчата спали на матрацах у передпокої з глухими стінами. Потім перед Памелою постало «каверзне» питання: як свекрам не дізнатися про картярське фіаско Рендольфа, «адже не могла розповісти Клеммі та Вінстону, чому це я жила щасливим життям у Гітчині зі своєю дитиною, аж зненацька підхопилася, розлучилася із сином і захотіла працювати в Лондоні»⁸⁰⁷.

Щоб покрити власні витрати і почати виплачувати борг, Памела продала весільні подарунки, «зокрема», як вона сказала згодом, «сережки з діамантами і зо два красиві браслети». На тлі цього всього вона втратила нову вагітність, обвинувативши в цьому стрес і життєвий хаос. Тоді Памела вже поставила на своєму шлюбі хрест.

У неї виникло незнайоме відчуття свободи; до того ж уже невдовзі, 20 березня 1941 року, їй виповниться двадцять один. Звісно, вона й гадки не мала, що дуже скоро закохається у вродливого літнього чоловіка, який мешкатиме кількома поверхами нижче — на одному з найбезпечніших поверхів найбезпечнішого лондонського готелю.

Гостинець для Клементини

Уранці в понеділок, 10 березня, Аверелл Гарріман і його секретар Роберт Мейклджон піднялися на борт літака «Атлантик кліпер» у морському терміналі нью-йоркського аеропорту «Ла-Гуардія». Небо було безхмарним, холодні води затоки Флашінг — синіми і кришталево-прозорими; о восьмій ранку тримався легкий морозець, мінус 1°C. Гарріман піднявся на «Боїнг-314», «летючий човен», який зовні дуже нагадував велетенський корпус корабля з крилами і двигунами, а процес посадки на нього справді мав більше спільного зі сходженням на корабель, ніж на літак: наприклад, прохід трапом, що нависає над водою, неначе пірс.

Якби Гарріман їхав першим класом на трансатлантичному лайнері, йому вручили б маніфест із переліком інших пасажирів; так сталося й тут. Той перелік неначе зійшов зі сторінок роману Агати Крісті, нової літературної сенсації всесвітнього масштабу, що її трилер-бестселер «І не лишилось жодного» вийшов у Сполучених Штатах рік тому. (Його британська версія побачила світ під огидною назвою «Десятеро ———», де друге слово — це грубе позначення темношкірих людей: ним у той період часто послуговувалися в Британії та Америці.) У тому пасажирському маніфесті стояли імена Антенора Патін'єо, оголошеного як болівійський дипломат, але всесвітньо відомого на прізвисько «Бляшаний король», та Ентоні Джозефа Дрекслея Біддла-молодшого, який був послом у Польщі під час наступу нацистів, а тепер відбував на службу посланцем у різних урядах в екзилі, дислокованих у Лондоні; він летів із дружиною і секретарем. У переліку були й інші британські та американські дипломати, а також двоє дипломатичних кур'єрів і різні службовці. Пасажир на ім'я

Антоніо Газда, оголошений як швейцарський інженер, насправді був міжнародним торгівцем зброєю, який продавав озброєння обом сторонам⁸⁰⁸.

Кожному пасажирові дозволялося безкоштовно провозити тридцять кілограмів багажу. Гарріман із секретарем узяли по дві валізи; у посла Біддла було тридцять чотири, а ще одинадцять він відправив окремим рейсом.

«Кліпер» відплив від причалу, зайшов у протоку Лонг-Айленд з боку району Квінз і почав розганятися. Він підстрибував на півторакілометровій ділянці відкритої води, а потім урешті піднявся в повітря, розбризкуючи воду, неначе кит у стрибку. Із крейсерською швидкістю 230 кілометрів за годину їхній літак мав за шість годин дістатися першої зупинки, Бермудських островів. Вони летіли на висоті 2400 метрів, на якій неможливо було оминати жодної хмарини чи грози. На них чекала і турбулентність, і розкіш. Бортпровідники у білих піджаках подавали повноцінні страви на порцеляновому посуді в обідній залі зі столами, стільцями і скатертинами. На вечерю чоловіки приходили в костюмах, а жінки — в сукнях; уночі бортпровідники стелили постіль на лежах, захованих за шторами. Молодята могли забронювати собі окремий номер у хвості літака і милуватися місячною доріжкою на морі внизу.

Коли літак наблизився до Бермудських островів, бортпровідники запнули всі ілюмінатори — захід безпеки, щоб пасажери не роздивлялися базу ВМФ Британії. Штраф за підглядання сягав 500 доларів, що на сьогодні приблизно дорівнює 8 тисячам доларів⁸⁰⁹. Після посадки Гарріман довідався, що його наступний рейс відтермінували на наступний день, вівторок, 11 березня, через негоду на Азорах, де «кліпери» заходять на посадку на відкритій ділянці Атлантичного океану.

Поки Гарріман чекав поліпшення погоди, Рузвельт підписав законопроект про лендліз, після чого той набув статусу закону.

* * *

Гарріману довелося затриматися і в Лісабоні. Попит на рейс KLM до англійського Бристоля був дуже високий, а пріоритет надавали службовцям найвищого рангу — таким як посол Біддл. Затримка

розтягнулася на три дні. Однак Гарріман не страждав. Він зупинився в готелі «Палаціо» в Ештурулі на португальській Рив'єрі, відомій і як розкішна місцина, і як колиска шпіонажу. Там у Гаррімана відбулася коротка зустріч із полковником Донованом, який у неділю відвідав Чекерс, а тепер повертався у Вашингтон, де невдовзі очолив Управління стратегічних служб, головне розвідувальне відомство Америки у період війни.

Гарріман завжди намагався діяти раціонально, тож вирішив скористатися затримкою й доручив готелю випрати одяг, у якому він подорожував, не дослухавшись поради свого секретаря Мейклджона, який згодом скрушно написав: «Поки ми були в готелі, містер Гарріман необачно здав білизну в прання, заручившись урочистою обіцянкою, що її повернуть перед від'їздом до Англії»⁸¹⁰.

Потім Гарріман пішов по крамницях. Зважаючи на характер своєї місії, він знав про тонкощі продовольчого дефіциту і системи нормування у Британії більше за інших, тому купив дружині Черчилля пакет мандаринів.

* * *

Чекерс і Дітчлі, його замітник на час повні, стали для Черчилля регулярним ритуалом вихідного дня. Під час цих коротких виїздів він відволікався від чимраз похмуріших краєвидів розбомбленого Лондона і задовольняв потребу своєї англійської душі в деревах, балках, ставках і пташиному співі. Черчилль збирався повернутися до Чекерсу у п'ятницю, 14 березня, всього за три дні після останнього приїзду, щоб прийняти нового посланця Рузвельта, якщо той бодай колись доїде.

Тим часом у нього з'явилося багато підстав для занепокоєння. Болгарія щойно долучилася до «країн Осі», після чого до цієї країни увійшли німецькі війська, а моторошна ймовірність наступу на Грецію, південну сусідку Болгарії, істотно зросла. Після болісних суперечок Черчилль вирішив дотриматися пакту про оборону Греції й 9 березня відрядив британські війська на допомогу в захисті від очікуваної атаки. Це була ризикована ініціатива, адже вона ослабила британські війська, які досі перебували в Лівії та Єгипті. Багато хто вважав цю операцію марною, але принаймні гідною справою, а ще, на погляд

Черчилля, вона слугувала важливим підтвердженням відданості Британії та її готовності боротися. Міністр закордонних справ Ентоні Іден надіслав телеграму з Каїра: «Ми свідомо пішли на ризик провалу, адже вирішили, що краще страждатимемо разом із греками, ніж навіть не спробуємо їм допомогти»⁸¹¹.

Тим часом у лівійських пустелях з'явився новий німецький генерал, у розпорядженні якого були сотні броньованих танків і наказ прийти на підкріплення військам Італії та відвоювати у Британії втрачену територію. Генерал Ервін Роммель, який невдовзі отримав прізвисько «лис пустелі», вже зарекомендував себе в Європі, а тепер очолив нову армійську групу — Африканський корпус.

* * *

Гарріман забронював-таки місце на рейс із Лісабона до Бристоль в неділю, 15 березня. Білизну йому досі не повернули. Він доручив готелю надіслати її у Лондон.

Перед посадкою на літак, KLM DC-3, Гарріман пережив, за його словами, «моторошний момент». Він побачив на злітній смузі німецький літак — першу безпомилкову ознаку війни. Цей літак, пофарбований у чорний колір від носа до хвоста, за винятком білої свастики, різав око своєю присутністю на залитих сонцем просторах, неначе почорнілий зуб на білосніжній усмішці.

* * *

У Німеччині Герман Герінг скористався хорошою погодою і влаштував нову кампанію проти Британських островів: масоване бомбардування від півдня Англії до Глазго. У середу, 12 березня, 340 німецьких бомбардувальників із бризантними і запальними бомбами на борту атакували Ліверпуль і його околиці; загинуло понад п'ятсот осіб. За наступні дві ночі Люфтваффе бомбардували регіон Клайдсайд, до якого належить Глазго; тоді загинуло 1085 людей. Ці рейди стали черговим свідченням примх смерті, що приходить із повітря. Одна парашутна міна, яка безцільно летіла за вітром, знищила багатоквартирний прибутковий будинок і спричинилася до загибелі 83 мирних мешканців. Ще 80 загинули від однієї бомби, яка влучила у бомбосховище на корабельні.

У суботу, 15 березня, Йозеф Геббельс зловтішався у своєму щоденнику: «Наші пілоти звітують про два нові Ковентрі. Побачимо, скільки ще протримається Англія»⁸¹². Він, як і Герінг, вважав поразку Англії ймовірною як ніколи, попри нещодавню підтримку Америки. «Ми повільно душимо Англію, — написав Геббельс. — Настане день, коли вона лежатиме на землі, хапаючи ротом повітря».

Але це не відволікало командувача Люфтваффе Герінга від гонитви за мистецтвом. У суботу, 15 березня, він проконтролював доставляння величезної партії творів мистецтва, захоплених у Парижі й завантажених у двадцять п'ять багажних вагонів; там їхали чотири тисячі окремих предметів — від картин до гобеленів і меблів.

* * *

Гарріман прибув до Англії в суботу по обіді, через п'ять днів після вильоту з «Ла-Гуардії». Його літак KLM сів на аеродром неподалік Бристоля о пів на четверту; погода стояла безхмарна й сонячна, а над прилеглим містом дрейфували загороджувальні аеростати. Він з'ясував, що Черчилль підготував для нього сюрприз. Гарріман мав летіти до Лондона британським пасажирським літаком, але натомість Черчилль доручив зустріти його своєму ад'ютантові флоту, командувачу Чарльзу Ральфу Томпсону на прізвисько Томмі, який посадив Гаррімана у «Фламінго», улюблений літак Черчилля. У супроводі двох винищувачів «Гаррікейн» вони летіли у присмерку над провінційною Англією, зігрітою першими весняними пуп'янками і квітами, аж до аеродрому неподалік Чекерсу; саме встигли на вечерю.

Черчилль із Клементиною тепло зустріли Гаррімана, немов давнього знайомого. Він подарував Клементині куплені в Лісабоні мандарини. «Мене здивувала вдячність місіс Черчилль, — згодом написав він. — Її непідробна втіха відкрила мені очі на обмеження одноманітної дієти у воєнній Британії»⁸¹³.

* * *

Після вечері Черчилль із Гарріманом уперше докладно поговорили про те, як Британія дає відсіч Німеччині. Гарріман сказав прем'єр-міністру, що зможе лобювати його інтереси лише за тієї умови, якщо

розумітиме реальне становище Британії, найбільші потреби Черчилля і його плани розпоряджатися допомогою.

«Ви про все знатимете, — відповів Черчилль. — Ми приймаємо вас як друга і нічого від вас не приховуватимемо»⁸¹⁴.

Далі Черчилль оцінив ризик наступу, зазначивши, що Німеччина сконцентрувала флотилію барж у французьких, бельгійських і данських портах. Але найбільше його тривожила підводна кампанія Німеччини проти британських вантажних кораблів, яку він назвав «битвою в Атлантиці». Він сказав Гарріману, що тільки в лютому субмарини, літаки і міни знищили 400 тисяч тонн вантажів, причому відсоток втрат продовжував зростати. Частка втрат у караванах сягала 10 %; темп затоплення кораблів утричі перевищував можливості побудови нових.

То була невтішна ситуація, але Черчилль видавався незворушним. Гаррімана вразила його рішучість продовжувати війну на самоті, якщо буде потрібно, а також щире зізнання в тому, що без участі Америки Англія не може сподіватися на остаточну перемогу.

Вихідні були сповнені передчуття великих доленосних змін, і Мері Черчилль відчула благоговіння, діставши нагоду бути свідком такої серйозної розмови. «Неймовірно захопливі вихідні, — написала вона в щоденнику. — Ми були в епіцентрі всесвіту. Можливо, мільярди доль залежатимуть від цієї осі — англо-американської, американо-англійської дружби»⁸¹⁵.

* * *

Діставшись, урешті, власне Лондона, Гарріман побачив місто контрастів. В одному кварталі — цілі будівлі й чисті тротуари; в іншому — гори уламків і прямовисні ікла дерева й заліза, напівзруйновані будинки, з фасадів яких визирали особисті речі, немов бойові прапори загиблого полку. Скрізь лежав світло-сірий пил, повітря просякнуте запахом горілої смоли і дерева. Але небо було блакитне, дерева починали зеленіти, а над травною в Гайд-парку і водою ставка Серпентин клубочилися тумани. Зі станцій метро і двоповерхових автобусів струменіли потоки пасажирів, які тримали в руках не лише портфелі, газети і коробки з обідом, а й протигази і каски.

Фонове відчуття загрози читалося у щоденних виборах і рішеннях — наприклад, у необхідності виходити з роботи до настання темряви і знаходити найближче бомбосховище, а також у тому, що Гарріман зупинив вибір на готелі «Дорчестер». Там йому спершу запропонували великий номер люкс на шостому поверсі, кімнати 607–609, але він вирішив, що цей номер занадто близько до даху (над ним було лише два поверхи), занадто великий і дорогий, тому попросив переселити його до меншого номера на третьому поверсі. Він відрядив свого секретаря Мейклджона торгуватися за нижчу ціну. Мейклджон тим часом швидко збагнув, що навіть «найдешевша кімната» у «Клериджі» йому не по кишені. «Доведеться звідси виїхати [...] чи померти з голоду», — написав він у щоденнику після першої ночі в цьому готелі⁸¹⁶.

Із «Клериджу» він переїхав до квартири, що, як йому здавалося, мала витримати напад. У листі американському колезі він написав, що задоволений своїм помешканням. Він оселився в чотирикімнатній квартирі на восьмому поверсі сучасної будівлі зі сталі та цегли; згори її захищали ще два поверхи. «У мене навіть є краєвид, — написав він. — Думки розділилися: чи безпечніше сидіти в підвалі, щоб будинок упав на тебе, чи жити нагорі й упасти на будинок. Принаймні згори видно, що в тебе влучило, якщо від цього легше».

Він вважав, що його лякатиме і пригнічуватиме щонічне затемнення, та виявилось інакше. Затемнення спрощувало життя кишеньковим крадіям, які вчащали на вокзали, і мародерам, ласим до цінних речей із пошкоджених осель і крамниць, та загалом, якщо не брати до уваги бомб, на вулицях було безпечно. Мейклджону подобалося гуляти в темряві. «Найбільше вражає тиша, — писав він. — Майже всі ходять, немов сновиди»⁸¹⁷.

* * *

Гарріман швидко облаштував собі робоче місце. Хоча в новинах його змальовували самотнім лицарем, який торує собі шлях крізь хаос, насправді так звана «місія Гаррімана» виросла незабаром у невеличку імперію: Гарріман, Мейклджон, ще семеро службовців високої ланки і цілий батальйон персоналу, зокрема чотирнадцять стенографісток, десять кур'єрів, шість канцелярських службовців, двоє телефоністів,

четверо «поденниць» і водій. Один меценат позичив Гарріману автомобіль «Бентлі»; казали, що він коштує 2 тисячі фунтів, тобто 128 тисяч доларів за сучасним курсом. Гарріман зазначив, що деякі стенографістки та канцелярські службовці повинні мати громадянство Америки, щоби працювати з «конфіденційними питаннями».

Спочатку його місія розташувалась у посольстві США на Гросвенорській площі, 1, але швидко переїхала до сусіднього житлового будинку; між цими двома спорудами побудували коридор. Змальовуючи кабінет Гаррімана своєму другові, Мейклджон писав: «Містер Гарріман дещо нагадує Муссоліні, хоча йому це зовсім не до душі. Свій кабінет він облаштував у дуже великій кімнаті, яка колись була вітальнею доволі елегантної квартири»⁸¹⁸. Особливо Мейклджона тішило те, що його кабінет розташувався в колишній їдальні цієї квартири, прилеглій до кухні з холодильником, близькість якого допомагала йому постійно постачати своєму шефові їжу в разі періодичних загострень виразки шлунку, яка мучила його вже давно.

Та й сам кабінет трохи нагадував холодильник. У листі до коменданта будинку Гарріман поскаржився, що у нього в кабінеті 18 градусів тепла, а в сусідньому посольстві — 22.

Про його білизну досі не було ні слуху, ні духу.

* * *

Гаррімана тепло зустрів не лише Черчилль, а й увесь Лондон: до його кабінету надходили запрошення на обіди, вечері та вихідні в заміських будинках. У його настільному календарі з'явилося чимало записів про зустрічі — насамперед із Черчиллем, а також Профом, Бівербруком та Ісмеєм. Його графік швидко став дуже насиченим, і вже невдовзі в календарі почав повторюватися географічний ритм — «Клеридж», «Савой», «Дорчестер», Даунінг-стріт, — водночас на те, що Люфтваффе може стерти всіх з лиця землі, не вказувала жодна письмова ремарка, крім щомісячних виїздів до Дітчлі, які залежали від фази місяця.

Щойно Гарріман дістався Лондона, як отримав запрошення від Девіда Нівена, який у тридцять один рік уже був успішним актором із численними ролями в кіно — від не вказаного в титрах раба у фільмі «Клеопатра» 1934 року до однойменної зірки у фільмі «Раффлз» 1939 року. Коли почалася війна, Нівен вирішив поставити акторську

кар'єру на паузу і повернутися до Британської армії, де він служив з 1929 по 1932 роки. Його включили до загону командос. Черчилль відверто похвалив його за цей вчинок, коли вони познайомилися на чийсь званій вечері; тоді Черчилль іще був першим лордом Адміралтейства. «Юначе, — сказав Черчилль, потиснувши йому руку, — ви благородно вчинили, відмовившись від перспективної кар'єри заради захисту своєї країни». Після паузи він — за словами Нівена, — з веселим блиском в очах додав: «Але завважте, було б нищо, якби ви так не вчинили!»⁸¹⁹.

Нівен познайомився з Гарріманом на курорті «Сан-Валлі», а тепер написав йому, адже невдовзі мав приїхати до Лондона у відпустку і хотів запитати, чи буде в Гаррімана час «пообідати й посміятися»⁸²⁰. Крім того, Нівен запропонував Гарріманові тимчасове членство у своєму клубі «Будлс», але з одним застереженням: усі члени «Будлсу» на невизначений термін переїхали до клубу «Консерватів», оскільки Люфтваффе залишили в «Будлсі» свою «візитівку».

Нівен написав, що «Будлс» «дуже старий і статечний, його членом був іще Багрянний Первоцвіт»⁸²¹, та попри це там можна скуштувати найкращу вечерю з найкращим обслуговуванням у Лондоні».

Гарріман улаштував першу пресконференцію у вівторок, 18 березня, на другий день перебування в Лондоні, перед 54 кореспондентами і фотографами. Серед них були 27 кореспондентів із Британії і Європи та 17 американців, зокрема Едвард Марроу із Сі-Бі-Ес, а ще десятеро фотографів, озброєних камерами і спалахами, з повними кишнями одноразових лампочок. Як і Черчилль, Гарріман зважав на думку громадськості й розумів, яку важливу роль вона відіграватиме під час його перебування в Лондоні; він навіть попросив редакторів двох Бівербрукових газет поцікавитися відвертою думкою про нього їхніх кореспондентів — але так, щоб вони не знали, хто це запитує. Наступного дня редактор «Дейлі експрес» Артур Крістіансен надав на прохання Гаррімана «холодний» звіт.

«Містер Гарріман тримався надміру обачливо, — процитував Крістіансен кореспондента видання “Експрес”, який готував репортаж про конференцію»⁸²². — Він щедрий на усмішки і дуже ввічливий, тому справив на кореспондентів враження приємної і симпатичної особи, однак було очевидно, що він не скаже нічого такого, за що йому може

бути соромно вдома. [...] Відповідав він трохи повільно, що тільки наголошувало на його обережності».

Гарріман попросив про такий звіт і Френка Оуена з Бівербрукового видання «Івнінг' стендарт», який надав йому коментарі шістьох кореспондентів, що їх зібрав того-таки ранку випусковий редактор цієї газети. «Безперечно, — написав Оуен, — вони не знали, навіщо їх про це питають. Тому пліткували доволі відверто»⁸²³.

Деякі зауваження:

«Занадто формальний і сухий».

«Більше схожий на успішного англійського адвоката, ніж на американця».

«Занадто педантичний: дуже довго добирає слова, щоб сформулювати думку. Це нудно».

Привабливим його вважали всі. Згодом, після іншої пресконференції, одна журналістка сказала Кеті, доньці Гаррімана: «На Бога, наступного разу, коли мені доведеться робити репортаж про конференцію твого батька, скажи йому, нехай надіне протигаз, щоб я змогла зосередитися на його словах»⁸²⁴.

* * *

У середу, 19 березня, о пів на дев'яту Гарріман вечеряв у Черчилля на Даунінг-стріт, 10 в укріпленій їдальні на підвальному поверсі. Він майже відразу побачив на власні очі два явища, про які раніше тільки чув: потужний повітряний рейд і непідробну сміливість прем'єр-міністра.

Чоловіки

У своєму режимі харчування Черчилль не йшов на поступки бомбардувальникам. Вечеряв він завжди пізно; так було й тієї середи, коли вони з Клементиною приймали Гаррімана в їдальні на підвальному поверсі Даунінг-стріт, 10 разом з іншими двома гостями — послом Ентоні Біддлом і його дружиною Маргарет, які також летіли з Нью-Йорка у Лісабон на «Атлантик кліпері».

Ніч була безхмарна й тепла, світив півмісяць. Під час обіду завили сирени повітряної тривоги, перестрибуючи з октави на октаву, і над доками в лондонському Іст-Енді з'явився перший із п'ятисот, як виявилось згодом, бомбардувальників, що принесли із собою фугасні та парашутні бомби і понад сто тисяч каністр запальної суміші. Одна бомба знищила укриття; сорок чотири лондонці миттєво загинули. Вітер відніс великі парашутні міни у Степні, Поплар і Вест-Гем, де вони знищили кілька житлових кварталів. Спалахнуло двісті пожеж.

Вечеря тривала, ніби ніякого рейду й не було. Після частування Біддл сказав Черчиллю, що хотів би побачити на власні очі «успіхи Лондона в запобіганні повітряних рейдів»⁸²⁵. Тож Черчилль запросив його з Гарріманом на дах. Рейд тривав. Дорогою вони наділи сталеві каски і зайшли по Джона Колвілла з Еріком Сілом, щоб ті, за словами Колвілла, теж «розважилися».

Дістатися даху було нелегко. «Фантастичне сходження, — написав Сіл у листі до дружини, — драбинами, довгими гвинтовими сходами, а потім — у крихітний люк на верхівці вежі»⁸²⁶.

Неподалік розривалися зенітні гармати. Нічні небеса пронизували списи світла: прожектори полювали на бомбардувальники. Час від

часу на тлі місяця і зоряного неба виринав силует літака. На великій висоті безперервно ревіли двигуни.

Черчилль і його вбрані у каски супутники пробули на даху дві години. «Йому постійно, — написав Біддл у листі президентові Рузвельту, — з різними проміжками надходили звіти про влучання бомб у різні райони міста. Мені було страшенно цікаво».

Біддла вразила очевидна сміливість Черчилля, а також його енергія. Під далекі постріли гармат і вибухи бомб Черчилль процитував Теннісона, фрагмент монологу «Локслі Гол» 1842 року, в якому поет немов зазирнув у майбутнє:

Чув, як криками жаскими
Сповнилися небеса.
Від повітряних флотилій
Випала лиха роса.

Там, на даху, всі вижили, але під час шестигодинного рейду п'ятсот лондонців розпрощалися із життям. Тільки в районі Вест-Гем загинули 204 особи; їх усіх доправили в морг, облаштований у міських лазнях на Ромфорд-роуд. Один інспектор Скотланд-Ярду зазначив у звіті, що «працівники моргу, забувши про час і їжу, попри сморід плоті та крові, систематизували й описували скалічені рештки людей, фрагменти тіл і кінцівок», і їм вдалося ідентифікувати всі жертви, крім трьох⁸²⁷.

Згодом посол Біддл надіслав Черчиллю записку, в якій подякував за цей досвід і похвалив його за лідерську роботу та сміливість. «Нагода побути поряд із вами — справжня розкіш».

Фонову атмосферу сміливості в Лондоні 1941 року ілюструє й те, що Гарріман вирішив запросити до себе в Англію доньку Кеті, двадцятитрирічну журналістку і нещодавню випускницю Беннінгтонського коледжу.

* * *

Десь узяла гору сміливість; десь узяв гору розпач. У п'ятницю, 28 березня, письменниця Вірджинія Вулф, депресія якої поглибилася через війну і втрату будинку в Блумсбері, а також наступної оселі, написала своєму чоловікові Леонарду записку, яку залишила в їхньому замиському будинку в Східному Сассексі.

«Коханий, — написала вона, — я певна, що знову божеволію. Мені здається, ми не зможемо знову пережити ці страшні часи. І цього разу я не одужаю. Я почала чути голоси й не можу зосередитися. Тож я вчиню так, як вважаю за найкраще»⁸²⁸.

Її капелюх і тростину знайшли неподалік, на березі річки Оуз.

* * *

Минулої зими під'їзні дороги до Чекерсу засипали дереном, щоб їх не було видно з повітря. Але тепер, у березні, виникла нова проблема.

Пролітаючи над Чекерсом, двоє пілотів підрозділу повітряної розвідки Королівських ВПС зробили дивовижне відкриття⁸²⁹. Хтось переорав U-подібну ділянку, від якої під'їзні дороги тягнуться дугою до фасадної й задньої частин будинку. Внаслідок цього там залишився широкий півмісяць світлої землі. До того ж орач працював «украй своєрідно»: складалося враження, ніби він умисне намагався зобразити вершину тризуба, націлену на будинок. Світла сира земля звела нанівець маскувальний ефект дерну, «тож нас відкинуло в початкову точку, якщо не далі», — пише офіцер управління з маскування й цивільної оборони Міністерства внутрішньої безпеки.

Спочатку цей вчинок видавався таким умисним, що інспектор Томпсон, охоронець Черчилля, запідозрив брудну гру. Вранці 23 березня він зробив кілька «запитів» і відшукав винного — фермера-орендаря на ім'я Девід Роджерс, який пояснив, що зорав цю ділянку задля ефективного використання всієї землі. Він просто намагався виростити якнайбільше харчів для потреб війни, дослухавшись до закликів «Вирощуйте більше їжі!». За даними звіту про цю ситуацію, Томпсон вирішив, що цей чоловік не з п'ятої колони, а візерунок вийшов у нього випадково.

У понеділок, 24 березня, цю проблему залагодили робітники на потужних тракторах: вони переорали прилеглу територію, тож із повітря вона нагадувала звичайне прямокутне поле. «Безперечно, кілька днів земля буде виразно білою, — було зазначено у звіті, — однак вказівник напрямку зникне, а поле скоро засіють швидкостиглими культурами».

Залишалася ще одна проблема: коли Черчилль був у будинку, навколо нього завжди стояло багато автомобілів. Філіп Джеймс з

управління маскуванню пише, що ця обставина часто зводила маскувальні заходи нанівець. «Скупчення автомобілів під Чекерсом не лише вказує на те, що тут може бути прем'єр-міністр: воно може привертати увагу ворожих пілотів, які в іншому разі пролетіли би повз будинок, навіть його не зауваживши».

Він закликав накривати автівки чи паркувати їх під деревами.

Факт залишався фактом: Чекерс був чіткою й очевидною ціллю, цілком досяжною для німецьких бомбардувальників і винищувачів. Зважаючи на неабияку здібність Люфтваффе бомбардувати на низькій висоті, те, що Чекерс досі стояв, було справжнім дивом.

* * *

Для Черчилля було очевидним і те, що повітряна війна триватиме до наступного року, й те, що безперервне бомбардування — це політична небезпека. Лондонці довели свою здатність «не занепадати духом», та скільки ще вони витримають? Він надав реформі бомбосховищ високого пріоритету і почав вимагати від міністра охорони здоров'я Малколма Макдональда цілої низки покращень до наступної зими. Черчилль хотів зосередити увагу передусім на долівці та каналізації й закликав установити в укриттях радіо та грамофони.

На тих вихідних Черчилль надіслав іще один меморандум — тепер уже і Макдональду, і міністрові внутрішньої безпеки Моррісону, — в якому наголосив на необхідності інспекції особистих бомбосховищ Андерсона, які лондонці встановлювали у себе в садах. Він сказав міністрам, що «затоплені укриття необхідно або прибрати, або ж слід допомогти їхнім власникам облаштувати належний фундамент».

Черчиллева зацікавленість вилилася, зокрема, у брошуру з порадами щодо користування бомбосховищами Андерсона. Там було сказано: «Вам буде тепло, якщо у спальний мішок покласти грілку чи гарячу цеглину», а ще там була порада під час повітряних рейдів брати із собою банку печива, «якщо діти прокинуться вночі голодними»⁸³⁰. Ця брошура застерігала про небезпеку каганців, «адже вони можуть перекинутися від вибухової хвилі або випадково». Крім того, у ній була порада для власників собак: «Надіньте собаці намордник, перш ніж забрати його в бомбосховище. Собаки схильні до істерики, коли поряд розриваються бомби».

Згодом Черчилль сказав: «Якщо безпека недосяжна, нехай нам принаймні буде зручно»⁸³¹.

* * *

На вихідних Мері Черчилль зі своїм другом Чарльзом Річі сіли на потяг до Стенстед-парку, оселі лорда Бессборо, де Джон Колвілл із Мойрою, донькою Бессборо, минулого літа роздивлялися збитий бомбардувальник. Мері, Чарльз та інша молодь з їхнього оточення зїхалися до того маєтку на вихідні відвідати великий бал на базі Королівських ВПС у Тангмері — одному з найважливіших аеродромів Англії, який найбільше постраждав від бомбардувань; його можна було дістатися автівкою приблизно за пів години. Мабуть, Королівські ВПС зробили ставку на те, що у фазу молодого місяця, коли він зовсім темний, імовірність нападу німців під час балу буде низькою.

Мері з Чарльзом сіли на потяг на станції Ватерлоо; вони їхали першим класом, затишно влаштувавшись під покривалами. «Ми цілком монополізували» купе, написала Мері в щоденнику; «підібгали ноги і вкрилися пледами». На одній станції до їхнього купе зазирнула якась жінка й окинула їх змовницьким поглядом. «Ой, я вас не потурбую», — сказала вона і кудись втекла.

«Що тут вдієш!» — написала Мері.

Коли вони приїхали до Стенстед-парку, там саме збиралися пити чай. Мері познайомилася з Мойрою, яка її приємно вразила. «Я чула про неї дуже неоднозначні речі, але вона виявилася чудовою приятелькою. Стриманою, та веселою».

Ще вона познайомилася з Мойриним братом, лордом Данкеннаном, — Еріком. Він був офіцером Королівського полку артилерії, на дев'ять років старший за неї, і брав участь в евакуації з Дюнкерка. Вона оглянула його з голови до ніг, а потім написала в щоденнику, що у нього «дуже лірична врода — прегарні очі, сірі й широко посаджені, мелодійний голос. Він харизматичний і розкутий»⁸³². Джон Колвілл знав Еріка і був про нього іншої думки. Ерік, писав Колвілл, «не може втриматися від таких поверхових самозакоханих висловів, які навіть Мойру змушують червоніти. Він просто неймовірно створіння».

Після чаю Мері, Мойра, Ерік та інші молоді гості — «*La jeunesse*», як називала їх Мері, — підготувалися до балу і зібралися на першому

поверсі. Вони вже стояли у дверях, аж залунали постріли розташованих неподалік зенітних гармат. Коли гармати замовкли, молоді люди вирушили на авіабазу. Непроглядний морок безмісячної ночі ледь-ледь пронизували вузькі щілини автомобільних фар.

На вечірці Мері познайомилася з одним із найвідоміших асів Королівських ВПС, тридцятидворічним майором авіації Дугласом Бадером. Десять років тому він утратив обидві ноги в авіакатастрофі, однак після початку війни, з огляду на брак пілотів, йому дозволили брати участь у бойових діях, де його послужний список почав швидко поповнюватися. Він ходив на протезах і ніколи не користувався милицями чи ціпком. «Він неймовірний, — писала Мері⁸³³. — Я з ним танцювала, він надзвичайно вправний. Взірець перемоги життя, розуму і характеру над матерією».

Але її увагу було прикуто насамперед до Еріка. Вона танцювала з ним увесь вечір, про що згадала в щоденнику, а потім процитувала коротенький вірш Гілера Беллока 1910 року «Лукаве серце»:

Питаю Серце:

«Як у тебе справи?».

Відповідає:

«Все чудово!».

Ох, лукаве.

Мері додала: «Без коментарів».

Наприкінці вечірки вимкнулося світло, і на танцмайданчику стало темно — «хоча, мені здається, багатьох це зовсім не засмутило». Вона написала, що було надзвичайно весело, але «дуже схоже на оргію і якимось безглуздо».

Вони поверталися до Стенстеда під темним небом, поцяткованим планетами й зірками.

* * *

У Лондоні ж той суботній вечір був такий чорний, що коли секретар Гаррімана Мейклджон пішов зустрічати нового члена їхньої дипломатичної місії на станції «Паддінгтон», на затемненій платформі, не підсвіченій місяцем, було неможливо побачити, хто виходить із потяга. Секретар узяв із собою ліхтарика і вбрався в пальто з

хутряним коміром, за яким його й мав знайти новий колега⁸³⁴. Після безплідних пошуків Мейклджонові спало на думку стати на видному місці й посвітити ліхтариком на свій комір. Колега його знайшов.

Того вечора Гарріман виїхав з міста в Чекерс, і цього разу з ним був новий посол Америки Джон Вайнант, якого Рузвельт призначив замість Джозефа Кеннеді: той подав у відставку наприкінці минулого року, коли ставлення до нього почало стрімко погіршуватися. Вайнант із Гарріманом приїхали з ночівлею. За вечерею Гарріман сидів навпроти Памели, Черчиллевої невістки. Згодом вона описала цю мить так: «Я ще ніколи не бачила такого вродливого чоловіка»⁸³⁵.

Памела розуміла, що він значно старший за неї. Але вона вже давно помітила за собою прихильність до старших чоловіків. «Мене не цікавили і не приваблювали однолітки, — казала вона. — Я тягнулася до значно старших чоловіків, поряд з якими почувалася дуже невимушено». Памелу не зовсім влаштовували люди її покоління. «На щастя для мене, почалася війна, тож це, можна сказати, втратило актуальність. Я одразу почала збувати час зі значно старшими людьми і з'ясувала, що мені дуже приємно підтримувати розмову з будь-ким із них».

Їй було байдуже, що Гарріман одружений. Йому також. Коли він приїхав у Лондон, його шлюб уже вийшов на плато взаємоповаги та відсутності сексуального інтересу. Його дружина, Марі Нортон Вітні, була молодшою на дванадцять років і тримала у Нью-Йорку художню галерею. Вони познайомилися 1928-го, коли вона була одружена із заможним нью-йоркським гульвісою Корнеліусом Вандербільтом Вітні. Вони з Гарріманом одружилися в лютому 1930 року, коли Гарріман розлучився з першою дружиною. Однак тепер вони почали заводити романи. Багато хто вважав, що місіс Гарріман спить з Едді Дачіном, вродливим та елегантним диригентом оркестру. Дачін теж був одружений.

Шлюб Памели так само стрімко занепадав, і це дарувало їй відчуття свободи. Їй здавалося, що попереду на неї чекає цікавіше життя. Вона була молода і гарна, ще й оберталася в самому центрі кола спілкування Черчилля. Памела писала: «Війна була страшною, але для людей потрібного віку, які опинилися у потрібному місці в потрібний час, вона була прекрасною».

Зважаючи на незмінну присутність Гаррімана в колі спілкування Черчилля, вони з Памелою, поза всяким сумнівом, зустрічатимуться знову, ще й часто — на превелику втіху Макса Бівербрука, міністра авіапромисловості й колекціонера таємниць, якого дехто називав «міністром ночі»⁸³⁶.

* * *

Тих вихідних у Чекерсі було весело і через інші причини. За останні дні британські війська захопили важливу територію в Еритреї та Ефіопії, а в Югославії стався антинімецький державний переворот, після чого новий уряд цієї країни розірвав пакт із Гітлером. У п'ятницю, 28 березня, Черчилль надіслав радісну телеграму Гаррі Гопкінсу у Вашингтон. Він писав: «Учора був грандіозний день» і додав, що «підтримує з Гарріманом дуже тісний зв'язок»⁸³⁷. Джон Колвілл написав у щоденнику, що Черчилль «провів чималу частину вихідних, походжаючи — а радше шкутильгаючи — великою залогою під звуки грамофона (військові марші, вальси і зовсім простецькі пісеньки духових оркестрів); увесь цей час він зосереджено про щось думав»⁸³⁸.

Неділя принесла нові добрі новини: у битві біля грецького мису Матапан Королівські ВМС за допомогою розвідданих з Блечлі-парку атакували і фактично розбили італійський флот, надломлений поразкою минулої осені.

Мері Черчилль досі перебувала у Стенстед-парку, смакуючи насолоду вчорашнього балу; вона також була у захваті від цієї звістки. «Ми торжествували весь день», — написала вона у щоденнику⁸³⁹. По обіді вони з Еріком Данкеннаном вийшли на тривалу прогулянку запашиним весняним лісопарком на території маєтку. «Мені здається, він чарівний», — написала вона.

Того-таки дня, перш ніж повернутися до своєї військової частини, Ерік промовив доленосні слова: «Можна тобі зателефонувати?».

* * *

Дві зустрічі, два заміські будинки, одні прекрасні березневі вихідні, коли несподівано здалося, що перемога стала на крок ближчою: з таких митей проростають великі родинні потрясіння.

Частина шоста

Кохання у вогні

Квітень-травень

Сумні новини

У вівторок, 1 квітня, у «в'язниці» — кімнаті Мері в Чекерсі — було навдивовижу холодно. Після проблиску весни зима відвоювала своє, про що Мері написала в щоденнику: «Сніг, сльота, холод — ми так *не* домовлялися»⁸⁴⁰. Вона пішла на роботу до Жіночої добровольчої служби, а потім пообідала зі своєю сестрою Сарою, яка переповіла їй плітки про Еріка Данкеннона та іншу жінку. «Дуже цікаво», — написала Мері.

Два дні по тому, в четвер, 3 квітня, вона отримала листа від Еріка. «І, між іншим, дуже приємного, — написала вона. Дівчина дала собі раду: — Мері, моя хороша, опануй себе».

Невдовзі після цього вона отримала від нього ще одного листа — тепер із запрошенням на вечерю наступного тижня.

«Боже правий», — написала вона.

Наступного дня, морозної неділі, Ерік зателефонував, і будинок аж затремтів від інтриги — а пожилеців у ньому, як завжди, було чимало: Гарріман, Памела, Мопс Ісмей, маршал авіації Шолто Дуглас та інші. Мері з Еріком проговорили двадцять хвилин. «Він дуже харизматичний, і мені здається, що в нього дуже гарний голос, — написала Мері у щоденнику. — Господи, невже я закохалася?»

Спілкування з Еріком дарувало Мері хвилиanne полегшення від гнітючої атмосфери, що переповнювала дім: від Англії несподівано відвернулася удача на Близькому Сході, а з Балкан надходили погані новини. Лише тиждень тому в Чекерсі панували настрої впевненості й оптимізму, а тепер — суцільний морок. Після раптового наступу Німеччини британцям довелося покинути Бенгазі; знову евакуація. А на світанку в неділю, 6 квітня, перед дзвінком Еріка, німецькі війська

розгорнули повномасштабний наступ на Югославію: ця операція під кодовою назвою «Відплата» була покаранням за опір Гітлеру. До того ж вони напали на Грецію.

Розхвилювавшись через ці події і їхній можливий вплив на батька, Мері вирішила кинути виклик морозу й відвідати вранішню службу в сусідньому Елсборо. «Сходила до церкви, заспокоїлася і збадьорилась, — написала вона в щоденнику. — Палко молилася за тата». Наступного ранку, перш ніж вирушити на роботу, вона зайшла попрощатися із Черчиллем до нього в кабінет і побачила, що він читає документи. «Мені подумалося, що в нього втомлений вигляд, похмурий, згорьований». Він сказав, що очікує від цього тижня дуже поганих новин, і закликав її кріпитися. «Рідний... — написала вона у щоденнику. — Я постараюся. Можливо, хоча б цим допоможу».

Однак їй здавалося, що це дуже дрібний внесок. «Нестерпно, коли так палко переймаєшся нашою Справою, але геть нічого не можеш удіяти. І коли ти така слабка: адже я справді дуже щаслива, маю всі зручності, веселих друзів і вдачу метелика, майже не маю турбот — однак дозволяю собі відчай і смуток».

Смуток, але не безпросвітний. Вона доволі багато мріяла про Еріка Данкеннона, який встиг полонити її уяву, хоча вони познайомилися лише дев'ять днів тому. «Якби ж знати, чи я закохалася в Еріка, чи просто захопилася».

* * *

Той тиждень приніс погані новини, як і пророкував Черчилль. У Лівії танки Ервіна Роммеля відвойовували території у військ Британії, що змусило вповноваженого британського генерала Арчибальда Вейвелла надіслати 7 квітня телеграму про «кардинальне погіршення» ситуації. Черчилль закликав Вейвелла боронити портове місто Тобрук за будь-яку ціну, додавши, що «за це місце потрібно стояти не на життя, а на смерть, а про відступ навіть не думати»⁸⁴¹.

Черчилль так цього прагнув і так бажав самотійно зорієнтуватися на полі бою, що доручив Мопсу Ісмею надати йому плани й макет Тобрука, додавши: «Я хочу отримати найкращі фотографії з повітря і землі»⁸⁴². Також з'явилися новини про кількість жертв операції Гітлера «Відплата» проти Югославії. Щоб подати сигнал кожній васальній

державі, яка намагатиметься чинити опір, а ще, можливо, показати лондонцям, що саме чекає на них попереду, той повітряний напад, який розпочався на Вербну неділю, зрівняв із землею столицю Югославії, Белград, і забрав життя 17 тисяч мирних мешканців. В Англії болісно сприйняли цю звістку, адже, за нещасливим збігом обставин, того-таки тижня представники британської влади назвали сукупну кількість жертв німецьких рейдів серед мирного населення — 29 856 осіб, і це тільки кількість втрачених життів. Кількість травмованих — зокрема тих, що зазнали катастрофічних ушкоджень і каліцтв, — незрівнянно перевищувала число загиблих.

До цього додалося повернення страху перед наступом Гітлера на Англію. І хоча він явно зосередився на Радянському Союзі, про що свідчили перехоплені розвідувальні дані, це ще не давало гарантій, що небезпека минулась. У вівторок, 8 квітня, Черчилль написав записку Едварду Бріджесу, секретарю Кабінету воєнного часу, із наказом узгодити відпустки всіх міністрів на період прийдешніх великодніх свят. В усіх ключових відомствах мали залишитися працівники, а до міністрів мав бути телефонний доступ. «Мені сказали, — пише Черчилль, — що Великдень — вдалий момент для наступу»⁸⁴³. На великодні вихідні мала бути повня.

Наступного дня у похмурій промові про «ситуацію на війні», в якій Черчилль спочатку збирався привітати війська Британії з перемогами, він згадав про нещодавні невдачі та поширення війни Грецією й Балканами⁸⁴⁴. Він наголосив на важливій ролі допомоги Америки, особливо на «гігантському» збільшенні темпу побудови торговельних суден. Торкнувся він і фантому наступу. «Цієї прикrostі нам не уникнути», — сказав він Палаті, але додав, що в Німеччині, вочевидь, з'явилися плани на Радянський Союз, зокрема Україну і поклади нафти на Кавказі. Завершив він на оптимістичній ноті: твердженням, що після того, як Британія подолає підводну загрозу і почне отримувати американське продовольство в межах лендлізу, Гітлер може бути певен: «ми переслідуватимемо його, озброївшись мечем справедливої відплати».

Однак цей маленький проблиск оптимізму не врівноважив нестерпно поганих новин. «У Палаті сумно й похмуро», — написав у щоденнику Гарольд Ніколсон⁸⁴⁵. Він прекрасно розумів, що Черчилль

покладає на Рузвельта величезні надії і вважає, що від нього залежить майбутнє Британії. Ніколсон звернув увагу на те, що прем'єр-міністр декілька разів згадав Америку, і побачив у цьому невтішний знак: «Зважаючи на його просторікування, без допомоги Америки нам кінець».

* * *

Гарріман дивився виступ Черчилля з місця для почесних гостей. Потім він написав Рузвельту довгого листа, в якому чудувався з того, що «тут люди дуже пов'язують віру та сподівання на власне майбутнє з Америкою і з вами особисто»⁸⁴⁶.

Він зауважив, що наступні вихідні будуть його п'ятими в Англії й четвертими у товаристві Черчилля. «Таке враження, ніби наша присутність додає йому впевненості, — писав Гарріман. — Мабуть, йому здається, що ми уособлюємо вас і ту допомогу, яку надаватиме Америка». Черчилль дуже серйозно ставився до Рузвельтових гарантій, зазначив Гарріман: «Ви його єдиний сильний друг, на якого він може покластися».

Цей лист завершувався коротким абзацом — здавалося, Гарріман дописав його вже згодом: «Англія втрачає сили. Я вважаю, що застосувати флот, поки наш партнер зовсім не ослаб, — це в наших інтересах».

* * *

Мері глибоко вразили новини з Балкан. Масштаб горя, якого Гітлер завдав Югославії, був практично неосяжним. «Гадаю, якби ми справді могли повсякчас уповні уявляти ці страшні страждання, життя було б нестерпним, — писала вона. — Миті усвідомлення й без того жахливі»⁸⁴⁷.

У четвер, 10 квітня, Мері написала, що «засумувала» після цієї звістки, але водночас вона з радістю чекала вечірньої зустрічі з Еріком. Він приніс їй праці Джона Донна.

Однак іще дужче Мері чекала вечора, коли вони з батьками мали вирушити на огляд збитків: спочатку до валлійського міста Свонсі, яке дуже постраждало від бомбардувань, а потім у Брістоль, де її батько,

який був почесним ректором однойменного університету, мав присудити низку почесних звань.

Той день приніс їхній родині ще одну болісну звістку: Дункан Сандс, чоловік її сестри Діани, потрапив у аварію на автівці й серйозно травмувався. «Бідна Діана, — пише Мері. — Хоча, на щастя, все не так страшно, як видавалося спочатку». Черчилль написав про цю аварію своєму синові Рендольфу, який був у Каїрі. «А знаєш, Дункан потрапив у страшну аварію. Він їхав у автомобілі з Лондона до Аберпорта, лежав і спав, скинувши із себе черевики. У нього було двоє водіїв, але вони одночасно заснули. Авто в'їхало в кам'яний міст у точці, де дорога раптово звужувалася; йому розстрощило ступні й зачепило хребет»⁸⁴⁸. Черчилль написав, що незрозуміло, чи зможе Сандс повернутися на службу полковником Командування ППО, «але, можливо, він іще виконуватиме свої обов'язки, накульгуючи». Якщо ж ні, уїдливо пожартував Черчилль, «завжди лишається Палата громад».

Увечері Мері з батьками — «татком і мамусею» — сіла на потяг спеціального призначення, де до них долучилися інші гості: Гарріман, посол Вайнант, прем'єр-міністр Австралії Мензіс, Мопс Ісмей і декілька військових посадовців високого рангу. Проф теж мав поїхати з ними, але його підкосила застуда. Вони дісталися Свонсі наступного дня, Страсної п'ятниці, о восьмій ранку, і вирушили оглянути місто в автомобільному кортежі; Черчилль сидів у «форді» без даху, затиснувши між зубів сигару. Вони їхали повз справжні руїни. «Деякі частини міста геть спустошені, аж моторошно», — написала Мері в щоденнику⁸⁴⁹. Тепер дівчина побачила на власні очі, що містяни дуже потребували приїзду її батька, що вони його безмежно обожають. «Я ще ніколи не бачила такої сміливості, любові, оптимізму і впевненості, що їх сьогодні показали ці люди. Хоч би куди пішов тато, вони юрмилися навколо нього, хапали за руки, плескали по спині, вигукували його ім'я». Це її і розчулило, і спантеличило. «Їхня залежність від нього навіть лякає», — написала вона.

Далі потяг відвіз їх на станцію випробування експериментального озброєння на валлійському узбережжі, де Черчилль і його супутники мали побачити випробування різних повітряних мін і пускових установок. Спочатку Черчилль зрадів — його внутрішня дитина була у захваті, — але випробування виявилось невдалим. «Із запуском ракет

не склалося, — пише Джон Колвілл⁸⁵⁰. — На першому показі ракета ніяк не могла влучити в найпростішу ціль; однак багатоствольні установки видалися мені багатообіцяльними, як і парашутні повітряні міни».

Наступного дня, в неділю, 12 квітня, їхній потяг прибув до Бристоля; ось тоді подорож стала геть сюрреалістичною.

* * *

На ніч потяг зупинився на запасній колії за міською смугою — цілком слушний захід з огляду на нещодавнє посилення німецьких повітряних рейдів, безхмарне небо і повний місяць. Так і сталося: після десятої вечора 150 німецьких бомбардувальників, які орієнтувалися на місцевості і за допомогою радіонавігації, й за місячним світлом, почали атакувати місто. Спочатку вони скидали запальні бомби, потім — фугасні; той рейд виявився одним із найпотужніших, яких випало зазнати Бристолу. Цей авіаудар — згодом його назвали «Рейдом Страсної п'ятниці» — тривав шість годин, упродовж яких бомбардувальники скинули близько 200 тонн бризантних і 37 тисяч запальних бомб; 180 мирних мешканців загинули, ще 382 дістали поранення. Одна бомба забрала життя десятиох рятувальників; трьох жертв відкинуло на прилеглу асфальтовану дорогу, розплавлена поверхня якої частково засмоктала їхні тіла. Водієві швидкої, який їх знайшов, дуже не пощастило: довелося діставати їх звідти.

Із потяга Черчилль і його супутники чули далекі постріли й вибухи. Мопс Ісмей писав: «У Бристолі, вочевидь, було гаряче». Наступного ранку, в суботу, коли їхній потяг під'їхав до бристольського вокзалу, де-не-де ще жевріли пожежі, а над зруйнованими будинками курився дим. Щонайменше сотня бомб так і не розірвалася — чи то випадково, чи за задумом. Вони заважали працювати бригадам рятувальників і пожежників та ускладнювали Черчиллю вибір маршруту.

За спогадами Мері, ранок був сірий і холодний; усе засипано уламками. Вона побачила чоловіків і жінок, що, як завше, прямували на роботу, хай і з помітними слідами втоми від нічного рейду. «Такі напружені бліді обличчя, змучені, мовчазні», — написала вона⁸⁵¹.

Спочатку Черчилль із супутниками попрямував до готелю «Гранд». Останній рейд не зачепив цієї споруди, однак минулі напади сильно її

пошкодили. «Здавалося, неначе він похилився і просить підтримки, щоб не впасти», — написав інспектор Томпсон.

Черчилль попросив для себе ванну.

«Так, сер!» — бадьорим голосом відповів адміністратор готелю, ніби це елементарна річ, хоча насправді після попередніх рейдів готель залишився без гарячої води⁸⁵². «Але за лічені хвилини, — розповідав Томпсон, — із якогось таємничого далекого куточка показалася усміхнена процесія гостей, адміністраторів, кухарів, прибиральниць, солдатів і ходячих поранених із гарячою водою в різноманітних посудинах, зокрема у садовій лійці, якою наповнили ванну в номері прем'єр-міністра».

Черчилль та інші зібралися на сніданок. Гарріман зауважив, що працівники готелю не спали всю ніч. «Офіціант, який подавав нам сніданок, працював на даху готелю й загасив кілька запальних бомб», — написав він у листі Рузвельту. Після сніданку товариство вирушило оглядати місто. Черчилль сидів на складеному полотняному даху відкритого автомобіля (британці називають його «верх»). Колвілл написав, що такого спустошення «навіть уявити собі не міг».

Про приїзд Черчилля не оголошували. Він проїжджав вулицями, а люди дивилися. Мері побачила, що спочатку було впізнавання, відтак подив і радість. Мері їхала в одній автівці з Гарріманом. Він їй подобався. «Він розуміє саму суть речей, — написала вона. — Він дуже нам співчуває і працює в наших інтересах»⁸⁵³.

Кортеж рухався повз містян, які стояли перед щойно зруйнованими домівками, оглядали румовище і забирали своє майно. Побачивши Черчилля, вони підбігали до його автомобіля. «Неймовірно зворушливе видовище», — написала Мері.

Ділянки, які постраждали найбільше, Черчилль оглядав пішки. У нього була рвучка хода. Не зигзагоподібне накульгування, яке можна було б уявити в шістдесятишестирічного чоловіка із зайвою вагою, який коли не спить, то багато п'є і курить. Кінохроніка показує, що він біжить попереду своїх супутників, усміхається, супить брови, час від часу скидає капелюха-казанка, а інколи навіть реагує на зауваження глядачів стрімкими піруетами. Його кругле тіло в довгому пальті нагадувало верхню половину дуже великої бомби. Клементина з Мері, радісні та веселі на вигляд, ішли на декілька кроків позаду; Мопс Ісмей

і Гарріман теж прямували за ним; інспектор Томпсон тримався поруч, не виймаючи руки із кишені з пістолетом. Коли Черчилля з усіх боків обступили чоловіки й жінки, він скинув капелюха і надів його на тростину, а потім високо підняв, щоб не лише ті, хто стояв найближче, побачили його і зрозуміли, де він є. Гарріман почув, як він каже: «Люди, відступіть! Дайте іншим подивитися».

Гарріман зауважив, що Черчилль, коли ходить у натовпі, послуговується одним «трюком»: дивиться певним людям просто у вічі. Вирішивши, що Черчилль його не чує, Гарріман сказав Мопсу Ісмею: «Здається, прем'єр-міністр — улюбленець жінок середнього віку».

Черчилль почув цю ремарку. Він блискавично повернувся до Гаррімана. «Як ви сказали? Не лише середнього віку — молодих також»⁸⁵⁴.

* * *

Кортеж рушив до Бристольського університету на церемонію присудження звань. «Враження неймовірної сили», — написав Гарріман.

Сусідній з університетом будинок досі горів. Черчилль, одягнений в академічне вбрання, сидів на помості поряд із працівниками університету в аналогічному одязі; багато хто з них усю ніч гасив пожежі. Попри рейд і спустошення зала наповнювалася людьми. «Дивовижно, — написала Мері⁸⁵⁵. — Люди спізнювалися, але приходили зі слідами сажі на обличчях, накинувши урочисті мантиї на мокрий одяг, у якому вони гасили пожежі».

Черчилль присудив учені звання послу Вайнантові, прем'єр-міністрові Австралії Мензісу, а ще — заочно — президентові Гарварду Джеймсу Конанту, який повернувся до Америки. Перед церемонією він вколов Гаррімана: «Я присудив би звання й вам, але ж вас такі речі не цікавлять».

Згодом Черчилль підвівся й виголосив імпровізовану промову. «Багато хто з присутніх у цій залі всю ніч виконував свій обов'язок, — сказав він⁸⁵⁶. — Усі потрапили під вогонь потужного і тривалого ворожого бомбардування. Те, що ви зібралися тут за таких умов, свідчить про силу і холонокровність, хоробрість і незалежність від

матеріального, гідну всіх наших уявлень про Стародавній Рим чи сучасну Грецію». Він сказав глядачам, що якомога частіше намагається вириватися зі «штаб-квартири» й навідуватися до розбомблених районів, «і я бачу збитки, завдані ворожими атаками, але поряд зі спустошенням та руїнами я бачу спокійні, впевнені, світлі, усміхнені очі, в яких читається усвідомлення зв'язку зі справою, значно вищою за будь-яку людську чи особисту проблему. Я бачу дух незламного народу».

Опісля, коли Черчилль із Клементиною та іншими вийшли на сходи університету, до них із радісними вигуками кинувся великий натовп. І цієї хвилини, цієї неповторної миті синхронізації з погодою, з-за хмар визирнуло сонце.

* * *

Автівки поїхали на вокзал, а натовп побіг за ними. Люди сміялися й весело гукали, ніби на міському святі за мирної пори. Чоловіки, жінки і діти з утіхою на обличчях крокували біля Черчиллевого автомобіля. «І це не якісь зрадливі друзі, — написала Мері в щоденнику. — Тато завжди служив їм усім серцем та розумом — і в мирні часи, і в часи війни, — а вони віддавали йому любов та впевненість — і коли йому було добре, і коли йому було зле». Її вразила батькова незрозуміла здатність випромінювати хоробрість і силу за найнестерпніших обставин. «Боже, молю тебе, — написала вона, — збережи його для нас, приведи нас до перемоги і миру».

Коли вони рушили, Черчилль махав людям рукою, аж поки потяг зник із поля зору. Потім він узяв газету і розгорнув її, щоби приховати сльози. «Вони так мені вірять, — сказав він. — Це колосальна відповідальність»⁸⁵⁷.

* * *

До Чекерсу встигли повернутися на вечерю, під час якої до них долучилися нові гості, зокрема міністр закордонних справ Ентоні Іден із дружиною й генерал Ділл, начальник Імперського генерального штабу.

Спочатку в Чекерсі було невесело: Черчилля, Ділла та Ідена не відпускали новини з Близького Сходу і Середземного моря. У Греції

німецькі війська швидко просувалися до Афін, погрожуючи зламати оборону грецьких і британських військ; вимальовувалася перспектива чергової евакуації. Танки Роммеля в Лівії громили британські війська, змусивши їх відступити до Єгипту і зосередитися в Тобруку. Того вечора Черчилль надіслав телеграму генералові Вейвеллу, командувачу військ Британії на Близькому Сході; Черчилль сказав, що вони з Діллом та Іденом «цілковито йому довіряють», і наголосив, як важливо, щоб Вейвелл опирався наступу Німеччини. «Цей бій, — написав Черчилль, — один з найзначущіших в історії Британської армії».

Крім того, він «наполегливо попросив» Вейвелла писати Тобрук через «к», а не «Тубруг» чи «Тобрух».

Морок розвіявся після телеграми від Рузвельта. Президент сповістив Черчилля про рішення розширити зону безпеки ВМС Америки в Північній Атлантиці (тепер вона має охоплювати всі води від берегів США до 25-го меридіана західної довготи, тобто близько двох третин Атлантичного океану) і вжити інших заходів, «які сприятливо вплинуть на вашу проблему з доставлянням вантажів»⁸⁵⁸. Він планував ужити цих заходів негайно. «З міркувань внутрішньої політики США, які ви, безперечно, зрозумієте, для нас важливо піти на цей крок одноосібно, без попередніх дипломатичних перемовин».

Відтепер ці води патрулюватимуть американські кораблі та літаки. «Ми хотіли б у цілком таємному режимі отримувати дані про пересування караванів, щоб наші патрульні підрозділи мали змогу ідентифікувати кораблі, літаки чи країни-агресори на захід від нової межі зони безпеки», — написав Рузвельт. У такому разі Сполучені Штати повідомлятимуть Королівський ВМФ про дислокацію виявлених ворожих суден.

Черчилль нетямився від захвату. На Великдень, 13 квітня, він подякував президентові з Чекерсу. «Я глибоко вдячний за вашу доленосну телеграму», — написав він; цей жест Черчилль назвав «великим кроком до спасіння»⁸⁵⁹.

Колвілл запитав Гаррімана, чи означає це, що Америка вступає у війну з Німеччиною.

Гарріман відповів: «Сподіваюся на це»⁸⁶⁰.

* * *

Гаррімана так розчулило побачене в Бристолі, що він переборов свою ощадливість і зробив містові анонімну пожертву — 100 фунтів, тобто близько 6400 доларів за сучасним курсом. Щоб не афішувати своєї участі, попросив Клементину передати ці гроші мерові.

У вівторок, 15 квітня, вона особисто написала йому листа подяки, в якому сказала: «Хай би що сталося, ми більше не відчуваємося самотніми»⁸⁶¹.

* * *

Того-таки дня Гарріман довідався, що Держдепартамент, не без допомоги Гаррі Гопкінса, дозволив, нарешті, його доньці Кеті виїхати в Лондон.

«Дуже радий, — він одразу надіслав їй телеграму. — Коли тебе чекати? Привези для тутешніх подружок стільки нейлонових панчіх, скільки зможеш, а ще з десяток пачок “Стимуденту” іншій подрузі»⁸⁶².

Він мав на увазі Stim-U-Dent, продукт у формі палички для чищення міжзубних проміжків і стимуляції кровообігу в яснах; колись він був таким популярним, що Смітсонівський інститут придбав один екземпляр для постійної колекції. В іншій телеграмі Гарріман нагадав їй: «Не забудь “Стимудент”». Він попросив Кеті привезти своєї улюбленої помади, а на додачу ще кілька тюбиків «герлену» «із зеленою покриткою».

Наполегливі нагадування про Stim-U-Dent спантеличили його дружину Марі. «Ми всі помираємо від цікавості: хто ж ота леді із зіпсованими зубами, яка жити не може без зубочисток?» — написала вона⁸⁶³.

Марі додала: «Після твоєї третьої телеграми ми вирішили, що ситуація, мабуть, критична».

* * *

На нарадах Воєнного кабінету панували похмурі настрої⁸⁶⁴. Усі журилися насамперед через втрату Бенгазі й крах Тобрука, що здавався неминучим. Англію охопив смуток, який лиш увиразнював різкий контраст між обнадійливими перемогами минулої зими і спадом на тлі нещодавніх невдач; до того ж Німеччина посилювала

повітряні рейди. Деякі з них були навіть смертоносніші й спустошливіші, ніж минулої осені. Німецькі бомбардувальники знову налетіли на Ковентрі, а наступної ночі — на Бірмінгем. У темряві Королівські ВПС досі були зв'язані по руках і ногах.

У Палаті громад глибоко невдоволення. Принаймні в одного видатного члена парламенту, Ллойда Джорджа, почали наростати сумніви щодо того, чи зуміє Черчилль здобути перемогу в цій війні.

Глум

На ранковій нараді у вівторок, 15 квітня, Йозеф Геббельс наказав діячам пропаганди зосередитися на висміюванні Британії через неминучий відступ із Греції. «Черчилля потрібно затаврувати як картяра, якому місце за столом у Монте-Карло, а не в кріслі прем'єр-міністра Британії. У нього картярська натура — цинічний, безжальний, жорстокий, готовий ризикувати життям інших народів заради порятунку британців. Йому геть байдуже на долю народів малих держав»⁸⁶⁵.

У пресі мало раз у раз повторюватися «безжально глумливе» гасло: «Замість масла — Бенгазі; замість Бенгазі — Греція; замість Греції — нічого».

Він додав: «На цьому кінець».

* * *

Герман Герінг, безперечно, сподівався на те, що Британія все-таки капітулює, й намагався влаштувати все так, щоб лаври дісталися його любій авіації. Але Королівські ВПС додавали йому клопоту.

За тиждень до того британські бомбардувальники завдали удару в саме серце Берліна: вони розгромили Унтер-ден-Лінден, найкрасивіший проспект цього міста, і знищили Державну оперу напередодні довгоочікуваної гостьової вистави оперної трупи з Італії. «Гітлер лютував, — пише Ніколаус фон Белов, його посередник у Люфтваффе, — а потім у них із Герінгом сталася страшна суперечка»⁸⁶⁶.

Цілком імовірно, що люті Гітлера та образа Герінга відіграли певну роль у тому, якими несамовитими стали наступні напади на Лондон; перший стався в середу, 16 квітня.

* * *

Черчилль дратувався.

Близько двох тижнів тому він надіслав Сталіну зашифроване попередження з натяком на план нападу Гітлера — зашифроване, адже йому не хотілося виказувати, що докладну інформацію про операцію «Барбаросса» він отримав із Блечлі-парку. Він надіслав це повідомлення своєму послу в Радянському Союзі, серу Стаффорду Кріппсу, і наказав передати його особисто.

Тепер, за тиждень після Великодня, Черчилль довідався, що Кріппс цього не зробив. Розлючений такою відвертою непокорою, Черчилль написав начальникові посла, міністру закордонних справ Ентоні Ідену: «Мені дуже важливо, щоб моє особисте повідомлення передали Сталіну. Не бачу причин опиратися. Посол не розуміє значущості цих фактів у військовій площині. Наполегливо прошу виконати»⁸⁶⁷.

Кожен, хто працював із Черчиллем, уже встиг зрозуміти, що прохання, яке починається словами «наполегливо прошу», — це прямий наказ, який не обговорюється.

Зрештою Кріппс передав-таки Черчиллеве попередження. Сталін не відповів.

Вечір у готелі «Дорчестер»

У середу, 16 квітня, Аверелл Гарріман раніше вийшов із роботи, щоб підстригтися. Перукарні зачинялися о пів на сьому. Ввечері він мав відвідати урочистий прийом у готелі «Дорчестер» на честь Адель, сестри Фреда Астера. Для дипломатичної місії Гаррімана цей день виявився вдалим: у Вашингтоні Рузвельт затвердив відправлення харчів у межах закону про лендліз — 11 тисяч тонн сиру, 11 тисяч тонн яєць, 100 тисяч упаковок сухого молока⁸⁶⁸.

Гарріман рано завершив робочий день, тож його секретар Роберт Мейклджон зміг, нарешті, рано повечеряти. Стояв гарний безхмарний вечір.

* * *

О дев'ятій, за годину після заходу сонця, в усьому Лондоні залунали сирени повітряної тривоги. Спочатку мало хто звернув на них увагу. Звук сирен уже встиг стати звичним явищем. Цей рейд відрізнявся від попередніх тільки моментом початку: на годину раніше, ніж зазвичай.

На Блумсбері почали падати освітлювальні бомби, заливаючи вулиці сліпучим сяйвом. Письменник Грем Грін, роман «Сила і слава» якого вийшов минулого року, доїдав вечерю зі своєю коханкою, письменницею Дороті Гловер. Вони збиралися на чергування: він — уповноваженим з ППО, вона — пожежною спостерігачкою. Він провів Дороті до її пункту спостереження. «Ми стояли на даху гаража і дивилися, як освітлювальні бомби повільно знижуються, розбризкуючи вогонь, — написав Грін у щоденнику. — Вони дрейфують, неначе велетенські жовті півонії»⁸⁶⁹.

На небі в місячній заграві показалися силуети сотень літаків. Тепер почали падати бомби всіх розмірів, зокрема й гігантські парашутні

міни, велетенські пародії на повітряні міни Профа. Вони посіяли безлад — пил, вогонь, бите скло. Міна влучила у клуб «Вікторія» на Малет-стріт, де спали 350 канадських солдатів. Коли Грін прибув, то побачив там хаос: «Солдати ще виходили в сірих закривавлених піжамах. Декотрі з них були босі, а на тротуарах лежали гори скла». Там, де колись стояв будинок, залишилося зубчасте шестиметрове урвище, яке, здавалося, проникає глибоко під фундамент. Над головою без упину гуділи бомбардувальники. «Мені справді здалося, що це кінець, — написав Грін, — але не можу сказати, що було страшно: я втратив віру в те, що доживу до ранку».

Кількість інцидентів зростала. Бомба зруйнувала клуб єврейських дівчат, забравши десять життів. Парашутна міна знищила зенітну позицію в Гайд-парку. У зруйнованому пабі священник заповз під більярдний стіл, щоб висповідати власника цього закладу і його рідних, які були завалені уламками.

Попри те, що рейд тривав, Джон Колвілл вийшов із Даунінг-стріт, 10 і сів у броньований автомобіль Черчилля, який провіз його щойно розбомбленими, охопленими полум'ям вулицями до посольства Америки на Гросвенорській площі. Він зустрівся з послом США Вайнантом, щоб обговорити телеграму, яку Черчилль збирався надіслати Рузвельту. О 01:45 він вийшов із посольства і попрямував до Даунінг-стріт — цього разу пішки. Бомби падали навколо нього, «неначе градини», пише він.

Колвілл стримано додав: «Дуже неприємна прогулянка»⁸⁷⁰.

* * *

Після вечері секретар Гаррімана Роберт Мейклджон вийшов на дах посольства Америки разом з іншими працівниками. Він виліз на найвищу точку, з якої відкривався панорамний краєвид міста. Уперше за час перебування в Лондоні він почув свист бомб, що падають.

Йому не сподобалося.

«Страшніший, ніж самі вибухи, — написав Мейклджон у щоденнику⁸⁷¹. І додав: — Тікаючи від бомб, що падали на сусідні квартали, я кілька разів валився додолу в товаристві багатьох інших людей».

Він бачив великі вибухи — найімовірніше, парашутних мін, — від яких здригалася земля. «Складалося враження, ніби цілі будинки підносяться в повітря», — написав він. На дах виходили і посол Вайнант із дружиною, але не затрималися. Вони забрали матраци зі своєї квартири на п'ятому поверсі посольства і віднесли їх на перший.

Мейклджон побачив, як удалині бомба влучила в електростанцію Баттерсі. Великий резервуар для зберігання газу спалахнув і «вибухнув стовпом вогню, здавалося, кількакілометрової висоти».

Він повернувся до себе і спробував заснути, але через годину здався. Бомби вибухали зовсім поряд, будівля здригалася, у вікна тарабанила шрапнель. Він виліз на дах й «узрів таке дивовижне видовище, якого не бачив ще ніколи в житті. Увесь центральний район на північ від фінансового кварталу охопило полум'я, що підносилося в повітря на десятки метрів. Ніч була безхмарною, але половину неба затягнуло димом, багряним від пожеж на землі». Подеколи бомби влучали в конструкції, які вже горіли, утворюючи «справжні полум'яні гейзери».

На свій превеликий подив, у поведінці людей, які його оточували, Мейклджон побачив тільки спокій і зацікавлення. «Вони трималися так, — пише він, — неначе це не бомбардування, а гроза».

У сусідньому готелі «Клеридж» військовий аташе США генерал Лі, який уже повернувся до Лондона, увійшов до кімнати американського дипломата Гершела Джонсона, розташованої на першому поверсі. Розривалися бомби, палахкотіли пожежі, а вони обговорювали літературу: насамперед праці Томаса Вулфа і роман Віктора Гюґо «Знедолені». Потім вони заговорили про китайське мистецтво: Гершел приніс колекцію витончених порцелянових виробів.

«Мене не відпускало, — пише Лі, — млосне відчуття, що зовсім поряд сотні людей помирають нелюдською смертю, а зарадити цьому неможливо»⁸⁷².

* * *

За дев'ять кварталів звідти, у готелі «Дорчестер», Гарріман та інші гості Фреда Астера споглядали рейд із восьмого поверху⁸⁷³. Там була й Памела Черчилль, якій місяць тому виповнився двадцять один рік.

Ідучи коридором на звану вечерю, вона міркувала про новонабуте відчуття свободи і впевненості. Згодом вона згадала, про що тоді

думала: «Між іншим, я справді відповідаю за себе сама, і тепер моє життя докорінно зміниться».

Із Гарріманом вона познайомилася в Чекерсі, а тепер сиділа поруч із ним. Вони довго говорили — здебільшого про Макса Бівербрука. Гарріман вважав Бівербрука другою після Черчилля людиною, з якою він мусить заприятелювати. Памела намагалася змалювати йому Бівербрукову вдачу. Потім Гарріман їй сказав: «А може, підемо до мене? Там нам буде зручніше говорити, і ви зможете розповісти мені про цих людей щось іще»⁸⁷⁴.

Вони спустилися в його помешкання. Коли почався рейд, Памела почала ділитися різними спостереженнями про Бівербрука.

Освітлювальні бомби заливали місто таким яскравим сяйвом, що згодом, у листі до своєї дружини Марі, Гарріман змалював це видовище як «перехрестя Бродвею із 42-ю вулицею». Літаки скидали бомби; вони скинули одяг. Одна Памелина подруга сказала Саллі Беделл Сміт, її біографіні: «Потужний рейд — вдала нагода затягнути когось у ліжку»⁸⁷⁵.

* * *

Цей рейд забрав багато життів і знищив багато будинків. Досі ця атака була найстрашнішою: 1180 людей загинули, незрівнянно більше дістали поранення. Бомби понівечили Піккаділлі, Челсі, Пелл-Мелл, Оксфорд-стріт, Ламбет і Вайтголл. Після вибуху в Адміралтействі залишилася велика вибоїна. Аукціонний будинок «Крістіз» згорів. Бомба стерла з лиця землі Остіна Томпсона, вікарія церкви Святого Петра на Ітонській площі, який стояв на сходах і закликав людей ховатися в церкві.

Наступного ранку, у вівторок, 17 квітня, Джон Колвілл та Ерік Сіл поснідали на Даунінг-стріт, 10 і пішли оглядати пошкодження на Горс-Гардс-Перейд. «Лондон якийсь осоловілий і скалічений», — написав Колвілл у щоденнику⁸⁷⁶.

Він зауважив, що «Памела Черчилль з Авереллом Гарріманом теж оглядали збитки». Він ніяк це не прокоментував.

* * *

Гарріман написав дружині про цей рейд: «Годі й говорити, що я спав уривками. Без упину стріляли гармати, а в небі літали літаки»⁸⁷⁷.

Білі скелі

На нараді Кабінету міністрів, що відбулася у четвер об одинадцятій ранку, Черчилль, який основну частину рейду провів на робочому місці, слушно зауважив, що після пошкодження Адміралтейства йому стало краще видно колону Нельсона на Трафальгарській площі.

Бентежило те, що Королівські ВПС знову фактично не перешкоджали нальотам бомбардувальників. Темрява досі була найкращим захистом Люфтваффе.

Мабуть, Проф вирішив підбадьорити Черчилля й надіслав йому звіт про останні випробування протиповітряних мін. Нову варіацію цих мін — крихітні бомбочки, прив'язані до маленьких парашутів, — скидали з літаків. «Яйцеклади» Королівських ВПС здійснили двадцять один виліт і спромоглися створити шість мінних завіс⁸⁷⁸. За словами Профа, у результаті було знищено принаймні один німецький бомбардувальник, а можливо, навіть п'ять.

Тут Проф утнув дещо нетипове для нього: видав бажане за дійсне. Єдиним доказом знищення тих бомбардувальників було зникнення їхніх радіолокаційних сигналів. Усе відбувалося над морем. Свідки не давали візуальних підтверджень. Уламків не знайшли. Проф погоджувався з тим, що «за таких умов було неможливо отримати докази, яких ми вимагаємо на суходолі».

Проте він не побачив у цьому достатньої причини не вважати збитими всі п'ять бомбардувальників.

* * *

У четвер, 24 квітня, Мері примчала до Чекерсу після добровольчої роботи в Ейлсбері на чаювання з подругою, Фіоною Форбс. Після

цього вони з Фіоною побігли на вечірній потяг до Лондона із цілою горою багажу.

Мері хотілося спочатку розслабитися у ванні в прибудові до Даунінг-стріт, 10, а вже потім вбратися до виходу в люди, але їй завадили телеграми і дзвінки друзів. Вона зайшла поговорити з «татком». О сьомій сорок Мері, нарешті, пішла у ванну, але їй довелося поквипитися. Вони з Фіоною збиралися на вечірку, яка починалася о восьмій п'ятнадцять, але спочатку за планом у них була вечеря в готелі «Дорчестер» з Еріком Данкеннаном та іншими друзями, а також із сестрою Мері Сарою та її чоловіком.

Мері дуже захопилася своїм кавалером. Вона написала в щоденнику: «O, tais-toi mon soeur». («Серце, мовчи».)

Потім вони пішли на вечірку до клубу й танцювали до четвертої ранку, аж поки ансамбль припинив грати. Мері з Фіоною повернулися до прибудови на світанку. Мері розповіла щоденнику: «Вечірка була цілком бездоганною».

Наступний день, суботу, вона провела в замиському будинку подружки в Дорсеті: без поспіху ніжилася в ліжку — «відлежувалася» чимало і з насолодою — й читала довгий вірш Еліс Д'юер Міллер «Білі скелі» про американку, яка закохалася в англійця, що загинув у Франції під час Першої світової війни. У цьому вірші жінка дуже влучно змальовує хроніку своїх любовних стосунків і сварить Америку за те, що та не відразу вступила у війну. Цей вірш завершується рядками:

Я виросла в Америці;
за щось її ненавиджу, за інше щиро пробачаю.
Але на світі, де немає Англії,
свого життя я вже не уявляю.

Мері заплакала.

* * *

Тієї п'ятниці в Лондоні у Джона Колвілла був медичний огляд у Королівських ВПС. Його оглядали понад дві години; він пройшов за всіма категоріями, крім зору — цей параметр охарактеризували як «на межі норми». Однак Колвіллу сказали, що, можливо, йому дозволять

літати, якщо він носитиме контактні лінзи⁸⁷⁹. За них йому доведеться заплатити самотійно, і навіть це не гарантуватиме успіху.

Як на Колвілла, недоречно було й надалі працювати на Даунінг-стріт. Що більше він міркував про вступ до Королівських ВПС, то дужчало його роздратування і бажання втекти. Тепер він гнався за цією метою, як колись за Геею Марджессон, поєднавши безплідне жадання з відчаєм. «Уперше від початку війни я відчуваю невдоволення й неспокій, мені нудно з більшістю нових знайомих, у мене зникли ідеї, — зірився він щоденнику⁸⁸⁰. — Я вже зачекався змін і вважаю, що мою проблему розв'яже активне й корисне життя в Королівських ВПС. Мені аж ніяк не кортить принести себе в жертву Марсу, однак я вийшов на етап, коли все видається позбавленим сенсу».

Берлін

Загалом Йозефа Геббельса влаштовував перебіг війни. Йому здавалося, що англійці почали занепадати духом. Геббельсу повідомили, що великий повітряний рейд на Плімут породив відверту паніку. «Наслідки спустошливі, — написав Геббельс у щоденнику⁸⁸¹. — Таємні дані з Лондона свідчать про занепад морального духу, основною причиною якого є наші повітряні рейди». Він додав, що «англійці поспіхом відступають» із Греції.

І це ще не найкраще: здавалося, сам Черчилль дедалі більше проймається песимізмом. «Кажуть, що він надзвичайно пригнічений, п'є і курить з ранку до ночі, — писав Геббельс. — Саме такий ворог нам і потрібен»⁸⁸².

Його щоденник іскрився захватом від війни і життя. «Який чудовий весняний день! — написав він. — Яким прекрасним може бути світ! А ми не вміємо йому радіти. Люди дурні. Життя таке коротке, а вони самі собі його ускладнюють»⁸⁸³.

Паділ смутку

Сімнадцять тисяч британських військових покинули Грецію 24 і 25 квітня. Наступного вечора евакуювали ще 19 тисяч. У Єгипті танки Роммеля просувалися вперед. В Англії посилювалися побоювання, що Британії не вдасться перейти в наступ і втримати відвойовану територію. То була вже третя евакуація, відколи Черчилль став прем'єр-міністром — спочатку з Норвегії, потім із Дюнкерка, а тепер із Греції. «Тільки на це ми й здатні!» — іронізує в щоденнику Александер Кадоган⁸⁸⁴.

Черчилль відчув, що останні військові невдачі могли розбурхати суспільство і Сполучені Штати, тож увечері суботи, 27 квітня, виступив зі зверненням у прямому ефірі з Чекерсу. Він подав нещодавні поїздки до розбомблених міст як цілеспрямоване намагання оцінити народні настрої. «Повернувся я не лише з новими надіями, а й з новими силами», — заявив він⁸⁸⁵. У суспільстві, за словами Черчилля, панував високий моральний дух. Він сказав: «Я відчув у людях душевне піднесення, яке здійняло їх над матеріальними чинниками до того радісного супокою, що, як на мене, належить до ліпшого світу, ніж наш».

Тут він, можливо, перегнув палицю. «Сприйняти його заяву про те, буцімто в місцях, які найбільше постраждали від бомбардувань, панують найкращі моральні настрої, було нелегко», — написав із лікарняного ліжка один щоденникар «Масс обсервейшн»⁸⁸⁶. Він почув слова іншого пацієнта: «Брехня!».

Черчилль сказав слухачам, що відчуває неабияку відповідальність за те, щоб вивести їх цілими та неушкодженими «із цього довгого й жорстокого падолу смутку», а потім дав їм підстави для оптимізму.

«Тих злісних гунів неповних сімдесят мільйонів. Деяких іще можна вилікувати, інших — тільки убити», — сказав він. Потім зазначив, що «Британська імперія і Сполучені Штати налічують близько двохсот мільйонів мешканців — і це тільки в рідних країнах і домініонах Британії. Вони мають більший капітал, більше технічних ресурсів і виробляють більше сталі, ніж решта країн світу разом узяті». Він закликав слухачів не забувати про «почуття міри, не втрачати самовладання й не тривожитися».

* * *

Черчилль був задоволений своєю промовою, але розумів, що не може дозволити собі нових невдач, а особливо на Близькому Сході, де успіх колись видавався зовсім близьким. У понеділок, 28 квітня, він передав Кабінетові воєнного часу розпорядження під грифом «цілком таємно» з вимогою до військових усіх рангів урахувати, «що життя і честь Великої Британії залежить від успішної оборони Єгипту»⁸⁸⁷. Усі запобіжні плани евакуації з Єгипту чи затоплення Суецького каналу необхідно було негайно вилучити з обігу і тримати під замком, суворо обмеживши доступ до них. «Про ці плани не можна прохопитися ані словом, — написав він. — Офіцерам і солдатам заборонено здаватися, якщо їхнє військове формування чи підрозділ не зазнало щонайменше 50 % утрат». Кожен генерал чи штабний офіцер, опинившись під загрозою невідворотного полону, має застрелити ворога. «Поранений може не боятися за свою честь, — написав він. — Той, хто вбив гуна чи навіть італійця, виконав свій обов'язок».

Як завжди, Черчилль переймався насамперед реакцією Рузвельта на майбутні фіаско. «Поразка у битві за Єгипет стане для Великої Британії катастрофою першої величини, — написав Черчилль у середу, 30 квітня, Мопсу Ісмею, лорду Бівербруку і високопоставленим службовцям Адміралтейства⁸⁸⁸. — Вона цілком може сформувати рішення Туреччини, Іспанії та Віші. Вона може скерувати Сполучені Штати в хибному напрямку: їм може видатися, нібито ми нічого не варті».

Проте Америка була не єдиною проблемою Черчилля. Його промова мало допомогла заспокоїти невдоволення опонентів на чолі з Ллойдом Джорджем, якому вже невдовзі випаде нагода висловити свою думку.

У вівторок, 29 квітня, Гастінгс Ліс-Сміт, виконувач обов'язків голови парламентської фракції Лейбористської партії, скористався положенням закону про «особисте сповіщення», яке дає змогу безпосередньо поставити Черчиллю запитання про те, «коли відбудуться дебати про ситуацію на війні».

Черчилль відповів, що не лише призначить дебати, а й запропонує Палаті громад проголосувати за таку резолюцію: «Ця Палата схвалює програму Уряду Його величності з надання Греції допомоги і висловлює впевненість у тому, що Уряд докладатиме максимальних зусиль до здійснення операцій на Близькому Сході та інших воєнних театрах».

Звісно, це передбачатиме й голосування за самого Черчилля. Дехто побачив певний символізм, щоб не сказати зловісний знак, у тому, в який момент сталися ці події: дебати мали відбутися рівно за рік після голосування, за результатами якого колишній прем'єр-міністр Чемберлен втратив посаду, а Черчилль прийшов до влади.

* * *

У Берліні Йозеф Геббельс аналізував мотиви промови Черчилля і її ймовірний ефект. Він пильно спостерігав за розвитком американо-британських відносин, міркуючи про те, у який спосіб німецькі пропагандисти могли б вплинути на наслідки звернення Черчилля. «У США точиться запекла битва за рішення про вступ у війну», — написав він у щоденнику в понеділок, 28 квітня, наступного дня після радіотрансляції⁸⁸⁹. Передбачити її вплив було непросто. «Ми робимо все, що тільки можемо, але нам важко пробитися крізь оглушливий єврейський хор. Лондон покладає останні надії на США. Якщо найближчим часом чогось не станеться, Лондону загрожуватиме знищення». Геббельс відчув, що тривога наростає. «Найбільше вони бояться “нокауту” в наступні тижні й місяці. Нам слід докласти всіх зусиль, щоб їхні побоювання справдилися»⁸⁹⁰.

Геббельс пояснив підлеглим, як дискредитувати Черчилля за допомогою його ж промови. Вони мали висміяти слова про те, що після відвідання розбомблених місць він повернувся в Лондон «не лише з новими надіями, а й з новими силами». Вони мали зачепитися за те, як Черчилль охарактеризував війська, які він перекинув з Єгипту

до Греції для протидії наступу Німеччини. Черчилль сказав: «Склалося так, що готовими до виконання цього завдання й найкраще для нього кваліфікованими були дивізії з Нової Зеландії та Австралії, й лише половина військових, які взяли участь у цій небезпечній операції, були вихідцями з метрополії». Геббельс радісно схопився за це формулювання. «Так склалося — краще й не скажеш! Чомусь повсякчас “складається” так, що британці опиняються в тилу; завжди складається так, що вони дають задній хід. Так склалося, що британці не зазнали втрат. Так склалося, що під час наступу на захід найбільші жертви принесли французи, бельгійці та голландці. Так склалося, що норвежцям довелося прикривати британців, які тікали з Норвегії».

Геббельс наказав пропагандистам наголосити на тому, що, обравши державну трансляцію, Черчилль ухилився від запитань Палати громад. «Після промови там йому, можливо, довелося б зіткнутись із сумнівами і незручними запитаннями». Геббельс написав у щоденнику: «Він боїться парламенту».

* * *

Попри політичний і військовий тиск Черчилль знайшов час написати листа співчуття Юберу П'єрло, прем'єр-міністрові Бельгії в екзилі.

Навіть під час війни стаються трагедії, які не мають нічого спільного з кулями і бомбами, і зазвичай про них забувають у щоденному сум'ятті похмурих подій. За два дні до того, приблизно о пів на четверту дня, машиніст швидкого потяга, що прямував із вокзалу Кінгс-Кросс до Ньюкасла, помітив незначне просідання тягової потужності двигуна, а отже, десь у потягу спрацювали аварійні гальма. Він рушив далі, вирішивши зупинитися біля найближчого сигнального поста, якщо раптом йому знадобиться телефон. Коли хтось зірвав стоп-кран удруге, він зупинив потяг; зважаючи на швидкість його руху і затяжний спуск, до повної зупинки минуло близько трьох хвилин.

В останніх трьох з одинадцяти вагонів потяга їхали сто хлопчиків, що поверталися до коледжу Амплфорта, католицької школи-інтернату, розташованої у мальовничій долині в Йоркширі. Потяг подолав близько половини відстані до Амплфорта і рухався на швидкості 80 кілометрів за годину, коли частина хлопчиків — мабуть, від нудьги — почала жбурляти один в одного підпаленими сірниками. Один сірник

упав між сидінням і стіною. Купе були такими собі дерев'яними загородками, з'єднаними зі сталеву рамою: сидіння виготовлено з фанери, подушки набито кінським волосом. Між сидінням і стіною виникло займання, якого спершу ніхто не зауважив. Потім пожежа посилилася і вже невдовзі перекинулася на стіну: цьому посприяв вітер із відчинених вентиляційних кватирок. Купе дуже швидко охопив вогонь і заповнив густий дим.

У цій пожежі загинули шестеро хлопчиків, ще семеро дістали поранення. Двоє загиблих були синами прем'єр-міністра Бельгії.

«Мій любий, високошановний друже, — написав Черчилль у середу, 30 квітня. — На ваших плечах лежить важкий тягар офіційних повноважень. Я хочу висловити глибоке співчуття через цей новий гніт особистої втрати і горя»⁸⁹¹.

* * *

Того самого дня на аеродромі заводу «Мессершмітт» під Мюнхеном Рудольф Гесс готувався до нової спроби. Він уже сидів у літаку з увімкненим двигуном і чекав дозволу злітати, аж прибіг його ад'ютант Пінч. Пінч переказав Гессові повідомлення від Гітлера, доручення підмінити його наступного дня, 1 травня — у День праці, — на заводі «Мессершмітт», де той мав присудити декільком людям, зокрема й самому Віллі Мессершмітту, почесне звання «Піонерів праці».

Гесс, безперечно, погодився на вимогу Гітлера. Фюрер був для нього всім. Пізніше у листі до Гітлера Гесс написав, що «за останні два десятиріччя ви стали сенсом мого життя». Він вважав Гітлера спасителем Німеччини. «Після фіаско 1918 року життя знову набуло цінності — завдяки вам, — написав він. — Заради вас і заради Німеччини я віродився й зміг почати все спочатку. Нагода служити такій людині й іти за її надзвичайно успішними задумами є величезним привілеєм для мене та інших ваших підлеглих»⁸⁹².

Він вийшов із кабіни літака, повернувся до Мюнхена і сів готуватися до виступу.

Пригніченість

У середу лорд Бівербрук знову подав у відставку. «Я вирішив піти з уряду, — написав він Черчиллю. — Пояснення дам лише одне: слабке здоров'я»⁸⁹³.

Він урівноважив сказане подякою за довгу дружбу із Черчиллем: «Я складаю свої формальні обов'язки з почуттям відданості й симпатії. — І додав: — Не відмовляйте мені в особистих стосунках».

Зрештою Черчилль погодився. Бівербрук перевершив усі сподівання як міністр авіапромисловості, але водночас безповоротно зіпсував відносини між міністерствами авіапромисловості та авіації. Бівербруку справді настав час звільнити цю посаду, але Черчилль поки що не хотів відпускати свого друга назовсім, та й сам Бівербрук цього не хотів, як і безліч минулих разів.

У четвер, 1 травня, Черчилль призначив його на посаду «державного міністра», а Бівербрук погодився на неї, хай і не без заперечень: «Відпустіть уже мене нарешті». А втім, він розумів, що ця посада така ж розпливчата, як і її повноваження: контроль над комітетами, відповідальними за всі міністерства постачання у Британії. «Міністром церкви я теж готовий стати», — дошкульно жартував він.

І хоча багато хто у Вайтголлі відверто злякався, довідавшись про це призначення, в суспільстві, за словами авторки видання «Нью-Йоркер» Моллі Пантер-Даунс, на нього відреагували схвально. Вона написала, що люди, які «не можуть дочекатися перемоги у війні, сподіваються на те, що новоявлений державний міністр матиме достатньо повноважень безжально нищити неефективність і відомчу тяганину. Люди зраділи цьому призначенню»⁸⁹⁴.

Після вечері Черчилль із Клементиною сіли на нічний потяг до чергового спустошеного міста — цього разу Плімута, важливого військово-морського порту на південному заході Англії, який щойно пережив останній із п'яťох потужних нічних рейдів за дев'ять днів. Служба внутрішньої розвідки сказала прямо: «Плімута як ділового і торговельного центру успішного провінційного регіону більше не існує».

Ця поїздка вразила Черчилля глибше, ніж відвідання інших розбомблених міст, і страшенно його потрясла. Він ніколи досі такого не бачив: усе затьмарили спустошливі наслідки бомбардування, яке тривало п'ять ночей. Цілі житлові райони зникли з лиця землі. У районі Портленд-скверу сімдесят шість людей миттєво загинули від прямого влучання бомби в укриття. Черчилль побував на базі ВМФ, де багато моряків загинули чи дістали поранення. Сорок поранених лежали на вузьких ліжках у спортзалі, а в протилежному його кінці, за низькою перегородкою, солдати забивали цвяхи у труни зі своїми братами, яким поталанило менше. «Напевно, пораненим було важко витримати грюкання молотка, — написав Джон Колвілл, який супроводжував Черчилля, — але все лежало в руїнах, тож іншого місця для цього просто не знайшлося»⁸⁹⁵.

Проїжджаючи на автомобілі повз знімальну групу британської кінохроніки «Пазе», Черчилль подивився в камеру — на його обличчі читався подив навпіл зі скорботою.

* * *

Він повернувся до Чекерсу опівночі, виснажений і засмучений, але там його зустрів цілий шквал свіжих невтішних новин. Один дорогоцінний есмінець Королівського ВМФ затонув на Мальті й перекрив вхід до Великої гавані; корабель, який транспортував танки на Близький Схід, заглух через несправність двигуна; наступальна операція Британії в Іраку зіткнулася з несподівано потужним спротивом іракської армії. Найбільшої прикрості йому завдала довга неохвальна телеграма від Рузвельта; здавалося, ніби президент не вважає оборону Близького Сходу важливою. «Особисто мене не засмучує те, що Німеччина захоплює нові території, — написав він. — У всіх них, разом узятих, замало сировини — недостатньо для того,

щоб утримувати величезні окупаційні війська чи вважати їхню присутність виправданою»⁸⁹⁶.

Рузвельт додав непереконливу відмовку: «Ви молодці, так тримати».

Черчилля спантеличила безсердечна відповідь Рузвельта. Він добре зрозумів її підтекст: Рузвельта цікавила лише та допомога, яка безпосередньо захищатиме Сполучені Штати від нападу Німеччини, а капітуляція Близького Сходу мало його турбувала. Черчилль написав Ентоні Ідену: «Мені здається, по той бік Атлантики ступили великий крок назад і, не усвідомлюючи того, покинули нас напризволяще»⁸⁹⁷.

Колвілл зауважив, що «ще ніколи не бачив Черчилля таким пригніченим», як після того огрому поганих новин.

Черчилль надиктував відповідь Рузвельту, в якій спробував зарахувати Близький Схід до перспективних інтересів самих Сполучених Штатів. «Не варто переконувати себе в тому, що втрата Єгипту і Близького Сходу не матиме серйозних наслідків, — сказав він Рузвельту⁸⁹⁸. — У такому разі кількість ризиків у Атлантичному і Тихому океанах значно зростає — як і тривалість війни та пов'язаних із нею страждань і небезпек».

Черчиллю почало набридати небажання Рузвельта вводити Америку у війни. Він сподівався, що на цьому етапі Сполучені Штати вже воюватимуть пліч-о-пліч із Британією, однак Рузвельтові вчинки, як завжди, не задовольняли потреб і сподівань Черчилля. Есмінці справді були важливим символічним подарунком, а програма лендлізу та ефективна праця Гаррімана — подарунком долі. Та все-таки Черчилль зрозумів, що цього було недостатньо, адже тільки вступ Америки у війну стане гарантією перемоги у прийнятний термін⁸⁹⁹. Тривале «залицяння» Черчилля до Рузвельта дало один результат: принаймні тепер прем'єр-міністр мав змогу висловлювати побоювання й побажання відверто і прямо, без страху остаточно відлякати Америку.

«Вельмишановний президенте, — написав Черчилль, — ви, безсумнівно, мене зрозумієте, якщо відверто поділюся з вами своєю думкою. Як на мене, той песимізм, що наростає в Туреччині, на Близькому Сході та в Іспанії, може врівноважити один вирішальний чинник: невідкладний вступ Сполучених Штатів у війну»⁹⁰⁰.

Перед сном Черчилль зібрав Гаррімана, Мопса Ісмея і Колвілла на опівнічну бесіду біля вогнища — такі собі страшні історії про

геополітику. Колвілл пригадує, що він змалював «світ, у якому Гітлер панує в усій Європі, Азії та Африці, а США і нам не залишається іншого вибору, ніж погодитися на мир проти власної волі». Черчилль сказав, що у разі втрати Суецького каналу «ми втратимо Близький Схід, а у бездушного нового порядку Гітлера з'явиться таке джерело натхнення, з яким він може й ожити»⁹⁰¹.

Черчилль сказав, що війна сягнула переломного моменту: від нього залежатиме не остаточна перемога, а радше те, чи ця війна буде короткою, чи дуже довгою. Якщо Гітлер захопить контроль над іракською нафтою й українською пшеницею, «навіть самовладання “наших братів із Плімута” не допоможе скоротити це тяжке випробування».

Основною причиною пригніченого стану Черчилля Колвілл вважав насамперед пережите у Плімуті. Черчилль увесь вечір періодично повторював: «Такого я ще не бачив».

Ерік

Суботній ранок приніс сліпуче сонце і лютий холод. Перший тиждень травня був надзвичайно холодний, позначений ранковими заморозками. «Неймовірний холод, — пише Гарольд Ніколсон у щоденнику⁹⁰². — Як у лютому». Мейклджон, секретар Гаррімана, взяв за звичку набирати гарячу ванну так, щоб пара заходила до вітальні. «Вона має приємний психологічний вплив, — зазначив він. — Бодай щось»⁹⁰³. (У Німеччині теж було зимно. «За містом скрізь лежить глибокий сніг, — скаржився Йозеф Геббельс. — А вже має бути майже літо!») На численних деревах у Чекерсі щойно почали з'являтися перші напівпрозорі листочки, краєвид нагадував картину в стилі пуантилізму, подібну на витвір Поля Сіньяка. Найближчі пагорби, Кумб і Бікон, укрилися ніжною зеленню. «Усе дуже затримується, — писав Джон Колвілл, — але хоча б нарешті почали розпускатися дерева»⁹⁰⁴.

Черчилль був надзвичайно дратівливий. «ПМ не виспався і весь ранок не в гуморі», — пише Колвілл. Ближче до обіду він «надувся». Безпосередня на те причина ніяк не була пов'язана з війною чи Рузвельтом: він дізнався, що Клементина пустила дорогоцінний мед, який йому надіслали з австралійського Квінсленду, на таку дріб'язкову затію, як підсолоджування ревеню.

По обіді приїхав залицяльник Мері Черчилль Ерік Данкеннон зі своєю сестрою Мойрою Понсонбі — дівчиною, з якою Колвілл роздивлявся збитий німецький бомбардувальник у Стенстед-парку. Поява Данкеннона стала несподіванкою для всіх, включно з Мері, й до того ж не зовсім приємною. Запрошували його на обід у неділю,

наступного дня, але він удав, начебто йому запропонували залишитися на всі вихідні.

Його присутність, безперечно, додала напруги. Ерік явно залицявся до Мері й цілком міг освідчитися їй цих вихідних. Мері цього хотіла, але її засмучувало, що рідні не в захваті. Її мати була проти, а сестра Сара відверто висміювала цей задум. Мері була ще зовсім юною.

По обіді Черчилль сів у саду працювати над різноманітними записками і протоколами. Він не міг не думати про знищення Плімута. Йому страшенно дошкуляло, що німці бомбили це місто п'ять ночей із дев'яти — за мінімального перешкоджання Королівських ВПС. Він досі покладав великі сподівання на повітряні міни Профа, хоча всі інші, здавалося, тільки сміялися з них. Черчилль, не приховуючи розчарування, надиктував записку головному маршалу авіації Чарльзу Порталу і Джону Муру-Брабазону, новому міністрові авіапромисловості. Він запитав, чому ескадрилью Королівських ВПС, відповідальну за застосування повітряних мін, досі не укомплектовано всіма вісімнадцятьма літаками.

«Як пояснити готовність лише семи літаків, зважаючи на те, що вони надзвичайно рідко піднімаються в повітря? Чому в такому місті, як Плімут, п'ять ночей поспіль — чи майже поспіль — відбуваються рейди, а цим пристроєм ніхто не користується?»⁹⁰⁵ Чому, питав він, повітряні міни не скидають на німецькі навігаційні промені, які скеровують бомбардувальники до цілі? «Мені здається, цей пристрій і досі пожинає наслідки тривалих років саботажу, що заважав його вдосконалювати, — написав Черчилль. — На жаль, нещодавні заходи [Королівських] ВПС проти літаків, які брали участь у нічних нальотах, були невдалими, тож ви не можете дозволити собі нехтувати методом, що виявився надзвичайно результативним у розрахунку на кількість випадків застосування».

Незрозуміло, що саме він мав на увазі. Міни ще не застосовували на регулярній основі. Науковці Міністерства авіації працювали насамперед над удосконаленням бортового радіолокаційного обладнання проти повітряних цілей. До того ж під керівництвом доктора Реджанальда Джонса вони відшліфовували обладнання для пошуку німецьких навігаційних променів і здійснення з ними махінацій. У цьому вони мали успіх: за даними звітів про допити,

німецькі пілоти почали втрачати довіру до радіонавігації. Королівські ВПС навчилися успішно відхиляти промені та застосовувати «морські зірки» (фальшиві пожежі), щоб дезорієнтувати німецьких пілотів. Рішення про те, чи допоможуть ці заходи уникнути такого нападу, як на Плімут, і досі непропорційно залежали від щасливого збігу обставин, але прогрес був очевидний.

Проте повітряні міни створювали лише проблеми, а їхньої цінності не бачив ніхто, крім Черчилля і Профа. Тільки завдяки завзяттю Черчилля — його «реле потужності» — тривав їхній подальший розвиток.

Увечері Черчилль повеселішав. У Тобруку велися запеклі бої: ніщо так не захоплювало прем'єр-міністра, як завзята битва і можливість військової слави. Він не лягав спати до пів на четверту ранку, був у доброму гуморі, «сміявся, жартував і працював у перервах між спілкуванням», — пише Колвілл. Його офіційні гості, зокрема й Ентоні Іден, не витримували й по черзі йшли спати. Черчилль, однак, ораторствував далі. Зі слухачів залишилися тільки Колвілл і потенційний залицяльник Мері Ерік Данкеннон.

Мері повернулася до «в'язниці». Вона розуміла, що завтра її життя може змінитися назавжди.

* * *

Тим часом у Берліні Гітлер із міністром пропаганди Йозефом Геббельсом посміювалися зі щойно виданої в Англії біографії Черчилля, з якої можна було довідатися про чимало його особливостей. Зокрема, про звичку носити спідню білизну з рожевого шовку, працювати у ванні та випивати весь день. «Він диктує повідомлення або у ванні, або в трусах — дивовижна картинка, яка дуже веселить фюрера, — написав Геббельс у щоденнику в суботу⁹⁰⁶. — Він вважає, що Англійська імперія потроху розпадається. Врятувати вдасться не так уже й багато».

* * *

Недільного ранку в Чекерс, на землі Кромвелла, закралася якась тривожність. Здавалося, саме сьогодні Ерік Данкеннон освідчиться Мері, однак ніхто, крім неї, цьому не радів. Та вона й сама

хвилювалася. Мері було вісімнадцять, вона ніколи не мала любовних стосунків, а про серйозних залицяльників годі й казати. Перспектива заручин тримала її в емоційній напрузі й водночас додавала ситуації пікантності.

Приїхали нові гості: Сара Черчилль, Проф і двадцятирічна племінниця Черчилля Клариса Спенсер-Черчилль — «дуже вродлива», як зауважив Колвілл. З нею був капітан Алан Гіллґарт, безтурботний красень, письменник і самопроголошений шукач пригод, який служив військово-морським аташе в Мадриді, де здійснював розвідувальні операції. З деякими операціями Гіллґарту допомагав лейтенант із його штабу, Ян Флемінґ. Він згодом зазначив, що Гіллґарт був одним із прототипів Джеймса Бонда.

«Впадало в око, — писав Колвілл, — що всі чекають, коли ж Ерік освідчиться Мері. Вона дивилася на це з хвилюванням і втіхою, Мойра — схвально, місіс К. — з осудом, а Клариса — із цікавістю»⁹⁰⁷. Черчилля це мало обходило.

Після обіду Мері з гостями гуляла в розарії, а Колвілл показував Черчиллю телеграми про ситуацію в Іраку. День був сонячний і теплий — приємний контраст після нещодавніх холодів. Невдовзі, на превеликий подив Колвілла, Ерік із Кларисою вирушили на довгу прогулянку територією маєтку. Самі, без Мері. «Він так учинив, — пише Колвілл, — з огляду або на чари Клариси, яких та не намагалася стримувати, або ж припустивши, що змусити Мері ревнувати — це розумний крок». Після прогулянки та від'їзду Клариси і капітана Гіллґарта Ерік ліг перепочити з очевидним (на переконання Колвілла) наміром — зробити «ефектний жест» у Довгій галереї, де мала зібратися на чаювання вся родина з гостями, зокрема Іденом і Гарріманом. Колвілл написав: «Як на мене, вся ця метушня задовольняє театральний потяг Еріка і розбурхує юнацькі почуття Мері, але серйозних наслідків вона не матиме».

По обіді Черчилль сів працювати в саду. Він хотів насолодитися теплим днем, переглядаючи цілком таємні документи із жовтої скриньки. Колвілл сидів поруч.

Подеколи Черчилль кидав на нього підозріливі погляди: «йому здавалося, начебто я намагаюся прочитати вміст його спеціальних жовто-брунатних скриньок».

* * *

Ерік відвів Мері вбік у Білій вітальні.

«Сьогодні ввечері Ерік мені освідчився, — написала Мері в щоденнику. — Я в заціпенінні — здається, сказала “так”, — але ж, Господи, яка у мене плутанина в голові».

* * *

Черчилль працював до пізньої ночі. Колвілл із Профом — блідим, тихим, загрозливим — увійшли до його кімнати. Черчилль сів на ліжку й почав переглядати звіти і протоколи, що назбиралися за день. Проф сидів поряд, а Колвілл стояв у ногах ліжка і збирав матеріали, з якими Черчилль уже ознайомився. Це тривало до другої години ночі.

Колвілл повернувся в Лондон наступного дня, у понеділок, 5 травня, «цілковито виснаженим».

Le Coeur Dit

Мері, понеділок, 5 травня:

Увесь день не знаходила собі місця.

Матуся повернулася, приїхала бабуня.

Мушу зберігати спокій. Довго гуляла в саду.

Зрештою розплакалася, але щаслива.

Танки і фіалки

Великі парламентські дебати про підходи Черчилля до ведення війни розпочались у вівторок, 6 травня, з невиразного виступу міністра закордонних справ Ентоні Ідена, який сказав: «Мені хотілося б розповісти багато такого, про що я поки що змушений мовчати»²⁰⁸. Далі він говорив мало й погано. «Він сів на місце у повній тиші, — пише Чіпс Ченнон, парламентський приватний секретар Ідена²⁰⁹. — Я ще ніколи не чув важливої промови в такому невдалому виконанні». Потім залунали короткі виступи парламентарів із різних куточків країни. Їхнім лейтмотивом було розчарування через те, що Черчилль улаштував вотум довіри, хоча Палата просила лише про дебати на тему війни. «Навіщо мій вельмишановний друг прем'єр-міністр спантеличив нас цим жестом? — запитав один із членів парламенту. — Невже він вважає критику недоречною?»

Джон Макґаверн, член Соціалістичної партії з Глазго, виступив із найрозгромнішою критикою: він осудив навіть Черчиллів звичай відвідувати розбомблені міста. Він сказав: «Якщо ми дожилися до того, що прем'єр-міністрові доводиться виставляти себе напоказ у кожній постраждалій від бомбардувань місцині, якщо йому доводиться їхати на задньому сидінні вагонетки, розмахуючи насадженим на тростину капелюхом, немов цирковому блазню, — то, мабуть, справи в нас кепські. Бо представники уряду не знають, про що думає населення країни». Макґаверн відверто заявив про те, що не вірить в успіх війни та уряду, й додав: «Попри величезне захоплення ораторським хистом прем'єр-міністра, який уміє переконувати людей мало не в тім, що чорне — це біле, я не вірю, що його досягнення принесуть людству користь на довгі роки».

Проте здебільшого доповідачі намагалися розбавляти критику прем'єр-міністра похвалою, часом неприємно-солодковою. «За все своє життя, — сказав один, — я не пригадую міністра, який випромінював би таку впевненість і завзяття, як наш теперішній прем'єр». Інший парламентар, майор Моріс Петерік, зізнався, що хоче від уряду одного — «щоб він був трохи сильнішим і потужнішим»; цьому доповідачеві належить і більш пам'ятний вислів: «Ми хочемо бачити в уряді танки, а не фіалки».

Під час дебатів, які тривали два дні, найбільше критикували позірну неспроможність уряду ефективно вести війну. «Гріш ціна ударній силі, якщо не можеш утримати завойованого», — сказав Леслі Гор-Беліша, голова Воєнного міністерства Чемберлена. Розкритикував він і поглиблення залежності Черчилля від Америки. «Ми сподіваємося перемогти в цій війні власними силами, — запитав він, — чи відкладаємо всі справи у довгу шухляду, розраховуючи на те, що Сполучені Штати усунуть всі наші проблеми? Якщо так, то ми помиляємося. Ми маємо щодня дякувати Богові за президента Рузвельта, але завищувати надії несправедливо — і до нього, й до його країни».

І хоча Черчилль попросив про вотум довіри, йому було дуже прикро вислуховувати незліченні виступи з критикою гаданих невдач уряду. Він був товстошкірим, але тільки до певної межі. Це помітила навіть донька Гаррімана Кеті, яка згодом залишилася на вихідні в Чекерсі. «Він ненавидить критику, — написала вона²¹⁰. — Від неї йому боляче, немов дитині, яку несправедливо ляснула мати». Якось він сказав своїй близькій подрузі Вайолет Бонем-Картер: «Коли люди на мене нападають, я починаю сердитись і кусатись»²¹¹.

Але час найболючішого виступу ще не настав.

Мері, вівторок, 6 травня:

Сьогодні мені вже спокійніше; не можу описати всіх своїх думок і почуттів.

Знаю одне: я максимально серйозно і глибоко обмірковую кожен аспект.

На жаль, орієнтирів у мене дуже мало.

Але я кохаю Еріка — у цьому я впевнена.

Моя родина чудова. Стільки підтримки й розуміння.

Мені хотілося б детально описати всі ці події, але чомусь вони видаються такими нереальними й дивними. Такими важливими й потаємними, що про них неможливо писати спокійно.

На Черчилля накиннулися на другий день дебатів, у середу, 7 травня, — і не абихто, а Девід Ллойд Джордж. Рік тому саме він допоміг Черчиллю стати прем'єр-міністром. Тепер, за його словами, розпочався «надзвичайно складний і невтішний етап війни». Він зауважив, що в цьому немає нічого дивного: невдач неможливо уникнути. «Але ми зазнали третьої, а потім і четвертої великої поразки й відступу. Тепер у нас виникли проблеми в Іраку та Лівії. Німеччина захопила острови — Нормандські острови, найбільшими з яких є Гернсі та Джерсі. Морем вантажі зараз доставляють цілком хаотично — і я кажу не лише про втрати, а й про ушкодження, яким не дістається належної уваги». Він закликав «покласти край кричущим помилкам, які нас дискредитували й ослабили».

Він звернув окрему увагу на, як йому видалося, неспроможність уряду надавати належну інформацію про події. «Ми не інфантильна держава, — сказав він, — і не потрібно приховувати від нас неприємні факти, щоб не налякати». Крім того, він обвинуватив Черчилля в неспроможності скликати ефективний Кабінет воєнного часу. «У винятковості прем'єр-міністра сумніватися не випадає, — сказав Ллойд Джордж, — і саме з огляду на це, якщо він дозволить мені таке зауваження, йому не завадило б оточити себе звичайними людьми». Виступ Ллойда-Джорджа тривав годину — за словами Чіпса Ченнона, він говорив то «слабко», то «лукаво й хитро, зі злопам'ятними закидами на адресу уряду». Ченнон написав, що Черчилль «відверто розхвилювався: він тремтів, смикався й не міг угамувати рук».

Але тепер, по четвертій годині, настала його черга говорити. Він випромінював енергію і впевненість, а також задиркуваті веселощі. Гарольд Ніколсон написав у щоденнику, що Черчилль «одразу прикував до себе увагу» Палати: «дуже кумедний [...] дуже відвертий»⁹¹².

І нещадний. Перший залп він випустив у Ллойда Джорджа. «Від чиїх слів я не в захваті, — сказав він, — то це від виступу мого

вельмишановного друга, члена парламенту від виборчого округу Карнарвон». Черчилль назвав його критику недоцільною в такий, за словами самого Ллойда Джорджа, невтішний і прикрий час. «Не такої промови я чекав від великого воєначальника минулих днів, який звик відмахуватися від розпачу і страху та невпинно прямувати до остаточної мети, — сказав Черчилль. — Як на мене, такою промовою славний превелебний маршал Петен міг урізноманітнити останні дні Кабінету міністрів Рейно»⁹¹³.

На захист свого рішення про вотум довіри він сказав, що «після невдач і розчарувань на полі бою уряд Його Величності має право знати, як до нього ставиться Палата громад і як до Палати громад ставиться країна». Вочевидь посилаючись на Америку, він сказав: «Іноземним державам теж дуже важливо про це знати — насамперед тим державам, які зараз зважують свій політичний курс; ці держави не повинні мати сумнівів у стабільності й інших чеснотах цього рішучого і впертого уряду воєнного часу».

Наближаючись до завершення, Черчилль повторив сказане торік під час свого першого звернення до Палати на посаді прем'єр-міністра. «Прошу засвідчити, пане речнику, що я не обіцяв і не пропонував нічого, крім крові, сліз, важкої праці й поту, до яких додалося чимало помилок, недоліків і розчарувань. До того ж це може тривати ще дуже довго, але я твердо вірю — завважте: це не обіцянка і не гарантія, а тільки вияв віри, — що зрештою ми здобудемо повну, абсолютну й остаточну перемогу».

Зазначивши, що від його призначення прем'єр-міністром минув «майже цілий рік», він запропонував слухачам замислитися про все, що сталося за цей час. «Озираючись на небезпеки, які ми подолали, на величезні гірські хвилі, з яких вплив наш хоробрий корабель, пригадуючи всі невдачі та успіхи, я переконаний, що бурі боятися не варто. Нехай вона реве, нехай лютує. Ми її здолаємо».

Коли Черчилль спускався зі сцени, Палата вибухнула схвальними вигуками, які лунали й поза її межами, у вестибюлі парламенту.

Потім почалося голосування.

* * *

Того дня Гарріман написав листа Рузвельту, щоб поділитися з ним деякими враженнями про Черчилля і здатність Британії вистояти у війні. Гарріман не тішив себе ілюзіями про те, навіщо Черчилль тримає його поруч і так часто запрошує оглядати розбомблені міста. «Він вважає присутність американця корисною для моральних настроїв населення, — сказав Гарріман Рузвельту. Проте Гарріман розумів, що це другорядний мотив. — Крім того, він хоче, щоб я періодично звітував вам»²¹⁴.

Тепер Гарріман розумів не гірше за Черчилля: без прямого втручання Сполучених Штатів Британія у війні не переможе. Він розумів, що його роль — бути призмою, крізь яку Рузвельт зможе побачити саму суть воєнної стратегії Британії без цензури і пропаганди. Він знав про точну кількість літаків, темпи виготовлення, запаси харчів і дислокацію бойових кораблів. До того ж у численних поїздках до розбомблених міст він дізнався, як пахне кордит і тіло, що розкладається. І, що теж надзвичайно важливо, він розумів, як між собою взаємодіють люди із Черчиллевого оточення.

Приміром, він знав, що Макс Бівербрук, щойно призначений державний міністр Черчилля, має зробити для танків те, що зробив для винищувачів на посаді міністра авіапромисловості. Британія нехтувала танками, а тепер платить за це на Близькому Сході. «Обидва напрямки лівійської кампанії стали для багатьох неабияким шоком; тепер і в Англії, і в Америці виникла нагальна потреба нарощувати обсяг виробництва», — пише Гарріман. Крім того, щоби збройні сили метрополії витримали нашість бронетанкових частин Гітлера, для захисту від наступу Англії знадобиться більше кращих танків. «За словами службовців, відповідальних за танки, у тому, що тепер їм допомагатиме Бівербрук, є певна іронія, адже саме він був найбільшим крадієм необхідних їм речей» — тобто матеріалів та інструментів. «До Бівербрука особисто немає симпатії, але люди розуміють, що тільки він зможе владнати всі формальності, тому це бажаний союзник».

Але тепер доводилося зважати на Бівербрукове здоров'я. «Зараз він не в найкращій формі: його мучить астма і хворі очі», — сказав Гарріман Рузвельту. Проте Гарріман сподівався, що Бівербрук залишиться на посаді й досягне успіху. «Із бесід з прем'єр-міністром і

Бівербруком я дійшов висновку, що головним відповідальним за розв'язання конфліктів буде саме він».

Для Гаррімана було очевидним, що Черчилль покладає величезні надії на вступ Америки у війну, але ані він, ані інші члени уряду не хотіли тиснути. «Звісно, вони сподіваються на статус сторони конфлікту, — сказав він Рузвельту, — але мене дивує те, як добре вони розуміють психологічний підтекст нашої ситуації».

Мері, середа, 7 травня:

Я вже вирішила.

Ввечері телефонував Ерік.

Не відмовляючись від задуму втекти з Даунінг-стріт, 10, Джон Колвілл спробував покращити свої шанси і знову попросив Брендана Брекена, посередника Черчилля, замовити за себе слівце, однак у Брекена вкотре нічого не вийшло. Черчилль не хотів його відпускати, та й по всьому.

Здавалося, ніхто не бажав його підтримати. Міністерство закордонних справ почало опиратися ще сильніше, коли Еріка Сіла, старшого приватного секретаря Черчилля, відрядили до Америки з особливим завданням. Після цього в секретаріаті залишилося порожнє місце, яке треба було заповнити. Колвілла не підтримали навіть старші брати Девід і Філіп, обидва військовослужбовці. Девід, військовий моряк, особливо опирався цій думці. «Він категорично проти мого вступу до Королівських ВПС, — написав Колвілл у щоденнику⁹¹⁵. — Його міркування здебільшого образливі (наприклад про мою практичну нездатність, у якій вони з Філіпом твердо, але хибно переконані), та мені байдуже, адже я розумію, що насправді ними керує лише любов і страх, що я загину».

Рішучість Колвілла тільки міцнішала. У нього з'явилася мета: стати пілотом винищувача, «якщо мені це взагалі до снаги». Найперше він почав виснажливу справу виготовлення контактних лінз. Лінзи були пластикові, та однак «склеральні»: вони покривали майже все око і були відверто незручні. Уся ця авантюра — припасування, нескінченне формування й переформування, повільний процес звикання до

незручності та подразнення — вимагала витривалості. Колвілл вважав, що вона того варта.

Удавшись до конкретних кроків, спрямованих на вступ до Королівських ВПС, Колвілл так пройнявся романтикою військової служби, ніби його вже на неї зарахували. Він звірився щоденнику: «У мене в голові повно планів на нове життя в Королівських ВПС і, звісно, малоймовірних мрій на цю тему»⁹¹⁶.

Від першого припасування до моменту, коли він, нарешті, зміг вставити готові лінзи, минуло два місяці.

* * *

Члени Палати громад вишикувалися у вестибюлі. Рахівники голосів сіли на свої місця. Лише троє членів парламенту проголосували проти; навіть Ллойд Джордж підтримав пропозиції Черчилля. Остаточним результатом стали 774 голоси проти 3.

«Непогано», — пожартував Гарольд Ніколсон⁹¹⁷.

За словами Колвілла, того вечора Черчилль лягав спати «в ейфорії».

Le Coeur Encore

Четвер, 8 травня:

Поспіхом з'їздила в Лондон.

Повечеряла з Еріком — дуже щаслива.

Матуся дуже хоче відтермінувати весілля на пів року — вочевидь, вона не в захваті від Еріка.

Лягала спати спантеличеною, сповненою сумнівів, млявою.

П'ятниця, 9 травня:

Почувалася жалюгідно, невпевнено.

Сходила підстригтися.

Приходив Ерік, ми гуляли в парку Святого Якова — чудовий день. «Закохані обожають весну!» Коли я з ним, усі страхи й сумніви кудись зникають. Повернулася на обід щасливою, впевненою, без сумнівів.

Обідала з лордом і леді Бессборо.

Родини порадилися.

Про заручини оголосимо наступної середи. Радість.

Схід місяця

У Берліні Йозеф Геббельс зневажливо затаврував промову Черчилля в Палаті громад як таку, що сповнена «виправдань» і позбавлена інформації. «Але жодної ознаки слабкості, — визнав він у щоденнику 9 травня, у п'ятницю, і додав: — Англія досі не втратила готовності опиратися. А отже, ми мусимо продовжувати напади, поступово підточуючи її міць»⁹¹⁸.

Геббельс звівся щоденнику, що пройнявся повагою до Черчилля. «У цьому чоловікові героїзм химерно поєднується з підступністю, — написав він. — Якби він прийшов до влади 1933 року, ми не домоглися б того, що маємо зараз. І, гадаю, він іще влаштує нам кілька неприємностей. Однак ми з ними впораємося. І все-таки до нього не слід ставитися так несерйозно, як ми звикли».

Геббельсу випав довгий виснажливий тиждень, про який він тепер рефлексував у щоденнику. Він зіткнувся з кадровими проблемами. Один із найважливіших його підлеглих хотів звільнитися й піти на військову службу. «Всі хочуть на фронт, — написав Геббельс, — а хто працюватиме тут?»

Боротьба проти британського вантажного судноплавства просувалась успішно, як і кампанія Роммеля у Північній Африці, та й Радянський Союз, здавалося, й гадки не мав про неминучий наступ Німеччини. Але позаминулої ночі Королівські ВПС здійснили низку потужних рейдів на Гамбург, Бремен та інші міста. Тільки в Гамбурзі загинули сто осіб. «Тут на нас чекає багато роботи», — написав Геббельс. Він розраховував на те, що Люфтваффе завдадуть карального удару у відповідь.

Також він зауважив, що британські газети «різко» критикують Черчилля, але сумнівався, що це справді на чомусь позначиться. Усе вказувало на те, що Черчилль міцно тримається за владу.

«Як добре, що сьогодні кінець важкого тижня, — написав Геббельс. — Я змучився і втомився від бойових дій.

І нікуди не втечеш від їхнього шуму.

Зате, як на диво, розпогодилося.

Повня!

Ідеальні умови для рейдів»⁹¹⁹.

* * *

У Лондоні ж у п'ятницю, 9 травня, Джон Колвілл написав у щоденнику, що Ерік Данкеннон із батьками, лордом і леді Бессборо, приїхали на Даунінг-стріт пообідати з Мері та Черчиллями. Потім Мері повідомила Колвілла про свої заручини.

«Яке полегшення, що я зміг просто побажати їй щастя, — написав він⁹²⁰. — Я боявся, що вона почне цікавитися моєю думкою про нього».

* * *

Увечері Мері з Еріком сіли на потяг до селища Лезергед, розташованого за тридцять кілометрів на південний захід від Лондона, щоб відвідати штаб-квартиру генерала Ендрю Макнотона, командувача військ Канади у Британії. Ерік був його штабним офіцером. З ними була й Мойра, подруга Мері та сестра Еріка; Мері радісно виклала в щоденнику, що Мойра, як їй здалося, зраділа їхнім заручинам.

Мері набралася впевненості.

* * *

Наближалася повня, тож Черчилль вирушив у Дітчлі; ці вихідні стануть племенистим і фантасмагоричним завершенням його першого року на посаді прем'єр-міністра.

Частина сьома

Рівно рік по тому

10 травня 1941 року

Промінь на ім'я Антон

Пізнього вечора п'ятниці, 9 травня, перші особи нацистської партії та дрібніші світила з найближчого оточення Гітлера зібралися в резиденції Берггоф у Баварських Альпах⁹²¹. Гітлер не міг заснути. Його мучило безсоння. А коли він не міг заснути, не спав ніхто. Прислужники Гітлера — члени СС, тобто Schutzstaffel, елітного захисного загону, — подавали чай і каву; тютюн і алкоголь були заборонені. У каміні ревів вогонь. Блонді, Гітлерова собака ельзаської породи, яку згодом почали називати німецькою вівчаркою, ніжилася в теплі та увазі Гітлера.

Він, як завжди, виголошував монологи на різноманітні теми — від вегетаріанства до найкращих підходів до тренування собак. Час минав повільно. Гості — зокрема Єва Браун — покійно його слухали, як і завжди; вони розімліли від тепла й мерехтіння вогню, поки повз них проносився бурхливий потік слів, крізь які вони мусили продиратися. Цікаво, що найближчих поплічників Гітлера — Рудольфа Гесса, Генріха Гімmlера, Герінґа і Геббельса — не було. А Мартін Борманн, амбітний особистий секретар Гітлера, був; він упивався тим, що *фюрер* виявляє до нього чимраз більшу довіру, і розумів, що цей вечір може подарувати йому нову нагоду стати заступником Гітлера замість Гесса. Наступний день принесе Борманну чудову звістку з цього фронту, хоча Гітлерові та всім його підлеглим вона видасться кошмарною.

Близько другої години ночі Борманн нагадав товариству про нещодавні напади Королівських ВПС на Німеччину. Він наголошував на тому, що Герінґові дорогоцінні Люфтваффе не змогли стримати наступ, тож ці рейди залишилися без відповіді. Він сказав, що Німеччина має дати потужну відповідь. Йому вторував інший гість,

Ганс Баур, особистий пілот Гітлера. Гітлер опирався: він хотів кинути всі ресурси на майбутній наступ на Радянський Союз. Однак Борманн із Бауром знали свого шефа і стверджували, що масований рейд на Лондон необхідний, що він дасть Німеччині змогу зберегти лице. До того ж такий рейд допоможе замаскувати наступ на Радянський Союз: він свідчитиме про те, що Німеччина не відмовляється від намагань завоювати Англію. На світанку Гітлер лютував. У суботу о восьмій ранку він зателефонував Гансу Єшоннеку, начальникові штабу Люфтваффе, і наказав здійснити каральний рейд на Лондон за участі кожного доступного літака.

* * *

Клементина справді засмутилася через заручини Мері з Еріком Данкеннаном. У суботу в Дітчлі вона написала Максові Бівербруку листа, в якому зізналася у своїх сумнівах. Те, що вона взагалі йому написала, а надто на таку особисту тему, свідчило про глибину її неспокою, адже до Бівербрука вона ставилася з великою антипатією й недовірою.

«Усе сталося навдивовижу швидко, — написала Клементина. — Ми маємо оголосити про заручини в середу, та спочатку я вирішила написати вам, адже ви добре ставитеся до Мері...»⁹²²

«Я переконала Вінстона не йти на поступки і сказати, щоб вони зачекали пів року...»

«Їй тільки 18, вона дуже юна як на свій вік і не знає людей. Я думаю, захоплення просто збило її з ніг. Вони зовсім одне одного не знають».

На завершення вона написала: «Прошу не розголошувати моїх сумнівів і страхів».

Того дня Мері випадково зустріла Бівербрука, який їхав верхи сільською дорогою. Від його маєтку Черклі до штаб-квартири канадських збройних сил генерала Макнотона було два з половиною кілометри. «Мені здалося, що він не дуже задоволений», — написала Мері у щоденнику. Проте згодом він їй зателефонував і був «дуже люб'язний»; мало хто називав Бівербрука таким словом.

Потім до неї зайшла Памела, яка приїхала на вихідні в Черклі зі своїм маленьким сином; вона принесла гостинець — дві брошки і пораду.

«У неї був дуже серйозний вигляд», — зауважила Мері.

Мері поради не просила, але Памела все одно її дала: «Заміж потрібно виходити не тоді, коли *хтось* хоче одружитися з *тобою*, а тоді, коли цього хочеш ти».

Мері пропустила її повз вуха. «Тоді я не звернула особливої уваги на ці слова, — написала вона у щоденнику, — і все-таки вони мені запам'ятались і я поверталася до них подумки».

По обіді генерал Макнотон із дружиною влаштували невелику вечірку на честь Мері та Еріка; гості піднімали келихи за їхнє здоров'я. У Мері склалося враження, що вибір моменту заручин, цієї вечірки і тостів має додатковий підтекст, адже гості хотіли відзначити першу річницю її батька на посаді прем'єр-міністра і піднімали келихи за його здоров'я на довгі роки. «Рік тому він став прем'єр-міністром — що за рік: він здається таким довгим», — написала вона в щоденнику. «І тут, в оточенні людей, я згадала, як рік тому була в Чартвеллі й почула голос Чемберлена, який сповістив світ про те, що тато став прем'єр-міністром. Я пригадала садок у Чартвеллі, квітучі дерева й нарциси, які мерехтіли в тихих сутінках, і як я мовчки плакала й молилася».

Вони з Еріком довго розмовляли віч-на-віч; під кінець дня її впевненість похитнулася.

* * *

По обіді 80-те крило Королівських ВПС, яке відстежувало застосування Німеччиною навігаційних променів і вживало заходів протидії, з'ясувало, що Німеччина ввімкнула радіопередавачі, а отже, вночі міг відбутися рейд. Оператори проклали вектори, а потім повідомили місцевий «пункт опрацювання даних» ВПС, який аналізував відомості про наближення літаків, визначав їхню пріоритетність і скеровував у Винищувальне командування чи інші підрозділи, яким ця інформація могла стати у пригоді. Королівські ВПС оголосили «ніч винищувачів»: це означає, що небо над Лондоном мали патрулювати одномоторні винищувачі, водночас стріляти із зенітних гармат забороняли, щоб не збити власних літаків. Таке призначення вимагало яскравого місяця й чистого неба. Хай як парадоксально, але в такі ночі Королівські ВПС наказували двомоторним нічним винищувачам триматися щонайменше за

п'ятнадцять кілометрів від зони патрулювання, зважаючи на їхню схожість із німецькими бомбардувальниками⁹²³.

О п'ятій п'ятнадцять офіцер з пункту опрацювання даних зателефонував до штаб-квартири лондонської пожежної служби.

«Добрий день, сер, — сказав офіцер заступнику директора пожежної служби. — Промінь вказує на Лондон»⁹²⁴.

Станція передавання цього променя була в Шербурі, на французькому узбережжі, й мала кодову назву «Антон».

Через дві хвилини заступник директора попросив Міністерство внутрішніх справ про дозвіл на зосередження в Лондоні тисячі пожежних машин.

Непроханий гість⁹²⁵

Погода в суботу, 10 травня, здавалася ідеальною. Над Північним морем на висоті 500 метрів висіли хмари, але над Глазго було чисте небо. Тієї ночі мав бути майже повний місяць; схід місяця — о восьмій сорок п'ять; захід сонця — о десятій. Місяць освітлюватиме всі орієнтири, які він запам'ятав на карті Шотландії.

Та не лише через погоду він вирішив, що обрав вдалий момент. У січні один підлеглий Гесса, який часто складав для нього гороскопи, спрогнозував на 10 травня «велике зближення» планет і повню. До того ж, він підготував гороскоп, у якому було сказано, що початок травня — ідеальний час для особистих цілей Гесса. Цей політ він побачив уві сні. Гесс вважав, що ним керують «надприродні сили», а потім цю думку підтвердив і його наставник Карл Гаусгофер: він переповів Гессу свій сон, у якому той безтурботно походить залами якогось англійського замку⁹²⁶.

Гесс зібрався в дорогу. Знаний іпохондрик, який обожнював усілякі гомеопатичні зілля й вішав магніти над ліжком, він зібрав усі свої улюблені ліки, які називав «медичною допомогою»⁹²⁷. Там були:

- бляшаний чохол із вісьмома ампулами препаратів для зняття спазмів кишечника і полегшення тривожності під назвами «Спазмалгон» та «Пантопон» відповідно;
- металева коробка з підшкірним шприцом і чотирма голками;
- дванадцять квадратних таблеток декстрози, назва продукту — «Декстро енерген»;
- дві бляшані коробки з тридцятьма п'ятьма таблетками різних розмірів і кольорів (від білого до коричневого в горошок) із кофеїном, магнезією та іншими складниками;

- слоїк із написом Bayer і білим порошком бікарбонату натрію, фосфату натрію, сульфату натрію і лимонної кислоти, котрий вживали як проносний засіб;
- тубик із десятима таблетками атропіну в низькій концентрації, помічними від кольок і захитування;
- сім слоїків ароматної коричневої рідини з піпеткою;
- флакончик зі спиртовим розчином хлориду натрію;
- двадцять вісім таблеток «Первітину», амфетаміну для бадьорості (його видавали всім німецьким солдатам);
- дві пляшки антисептика;
- пляшка із шістдесятьма білими кульками, у яких містилися різні гомеопатичні речовини;
- чотири коробочки по двадцять таблеток із назвами «Дигіталіс», «Колоцинтіс» та «Антимон.круд»;
- десять таблеток гомеопатичних засобів (сім білих, три коричневі);
- коробка з написом «Аспірин», у якій насправді були опіати, ліки від захитування і снодійне;
- пакунок із написом «Цукерки».

Крім того, він узяв із собою ліхтарика, безпечну бритву і матеріал для виготовлення вушних затичок.

Попрощавшись із дружиною та сином, він поїхав на аеродром під Аугсбургом зі своїм ад'ютантом Пінчем. У кабінку поклав наплічник із ліками та зіллями і фотоапарат «Ляйка». Працівникам летовища він сказав, що збирається до Норвегії; насправді ж він прямував у Шотландію, на злітно-посадкову смугу за 33 кілометри від Глазго і 1300 кілометрів від Аугсбурга. Він знову дав своєму ад'ютанту Пінчу заклеєний конверт і знову заборонив розкривати його, доки не мине чотири години. Згодом Пінч довідався, що цього разу там було чотири листи: для Ільзе, дружини Гесса; для іншого пілота, в якого він позичив бортову аптечку; для Віллі Мессершмітта і для самого Адольфа Гітлера.

Близько шостої вечора за німецьким часом Гесс піднявся в повітря з аеродрому на заводі «Мессершмітт» під Аугсбургом, зробив великий розворот, щоб упевнитися, що в літаку немає несправностей, а тоді рушив на північний захід, у напрямку міста Бонн. Потім знайшов

важливий залізничний вузол, який вказував на те, що він на правильному шляху; після цього праворуч він побачив Дармштадт, а далі — точку перетину річок Рейн і Майн біля Вісбадена. Він трохи змінив курс літака. На південь від Бонна вималювалися Зібенгебірге — Семигір'я. На іншому березі Рейну лежав Бад-Годесберг, який подарував Гессу приємні спогади про дитинство і час, проведений там із Гітлером: «востаннє це було перед самою капітуляцією Франції».

* * *

Герман Герінг якимсь чином довідався про від'їзд Гесса і злякався найгіршого. Можливо, у нього виникли підозри, коли близько дев'ятої вечора Пінч, ад'ютант Гесса, зателефонував до берлінської штаб-квартири Люфтваффе і попросив прокласти навігаційний промінь від Аугсбурга до Дангавел-Гауза, що на південь від Глазго. Пінчу відповіли, що промінь буде в його розпорядженні тільки до десятої вечора, адже вночі всі промені знадобляться для масштабного рейду на Лондон.

Увечері асу-винищувачу Адольфу Галланду, який тепер очолював усе винищувальне авіакрило, зателефонував сам Герінг. Райхсмаршал відверто нервувався. Він наказав Галланду негайно підняти у повітря все винищувальне крило, Geschwader. «Гешвадер у повному складі, зрозуміло?» — повторив Герінг⁹²⁸.

Це спантеличило Галланда. «По-перше, вже почало сутеніти, — згодом написав він. — До того ж жодної інформації про приліт ворожих повітряних суден не надходило». Він так і сказав Герінгу.

«Приліт? — перепитав Герінг. — Який приліт? Вам потрібно зупинити виліт! Заступник фюрера збожеволів і летить до Англії на Me-110. Його потрібно збити. І, Галланде, зателефонуйте мені, коли повернетесь».

Галланд хотів дізнатися подробиці: коли вилетів Гесс? За яким курсом він, найімовірніше, рухатиметься? Галланд опинився у складному становищі. За десять хвилин уже стемніє, і знайти інший літак, який виривався далеко вперед, буде практично неможливо. До того ж цілком імовірно, що в повітрі було багато Me-110. Галланд пригадує, як він запитував сам себе: «І як ми маємо зрозуміти, в якому з них летить Рудольф Гесс?».

Він вирішив виконати наказ Герінга, але тільки частково. «Суто для годиться я наказав літакам піднятися в повітря. Один-два літаки з кожної ескадрильї. Я не сказав навіщо. Мабуть, вони подумали, що я здурів».

Галланд поглянув на мапу. Британія дуже далеко від Аугсбурга; навіть якщо в Гесса є запас палива, він навряд чи дістанеться мети. І це ще не все: значна частина його шляху пролягатиме в радіусі дії британської винищувальної авіації. «Навіть якщо Гесс долетить з Аугсбурга до Британських островів, — подумав Галланд, — рано чи пізно його перехоплять “спітфайри”».

Витримавши достатню паузу, Галланд зателефонував Герінгу і сказав, що його винищувачі не знайшли Гесса. Він запевнив Герінга, що заступник фюрера навряд чи залишиться живим після цього польоту.

* * *

Наближаючись до південно-східних берегів Англії, Рудольф Гесс скинув запасні паливні баки; вони вже були порожні та створювали зайвий аеродинамічний опір. Баки впали в море неподалік острова Ліндісфарн.

* * *

О 22:10 у суботу британська мережа радарів «Чейн-Гоум» виявила над Північним морем окремих літак, який рухався з високою швидкістю до берегів англійського Нортубмерленду на висоті 3600 метрів²²⁹. Йому призначили ідентифікатор «Рейд 42». Невдовзі член Королівської служби спостерігачів за повітрям у Даремі почув літак і вирахував за звуком, що він приблизно за десять кілометрів на північний схід від англійського прибережного містечка Алнвік неподалік шотландського кордону. Літак почав швидко знижуватися. Через кілька секунд спостерігач у селищі Чаттон, розташованому за 20 кілометрів на північ, побачив повітряне судно, яке з гуркотом пролетіло лише за п'ятнадцять метрів над землею. Спостерігач чітко побачив його абрис в місячному світлі, впізнав модель Me-110 і повідомив про це.

Черговий диспетчер у Даремі відповів, що це «вкрай мало ймовірно». Літаків цього типу ніколи не бачили так далеко на півночі: їм забракло б палива, щоб повернутися до Німеччини.

Однак спостерігач наполягав на тому, що впізнав його правильно.

Потім цей літак помітили спостерігачі на ще двох заставах, у Джедбурзі та Ешкірку; за їхніми даними, він летів на висоті 1500 метрів⁹³⁰. Вони теж упізнали Me-110, про що й повідомили керівникам. Їхні звіти передали 13-му загону Винищувального командування, де їх назвали абсурдними. Офіцери цього загону припустили, що спостерігачі помилилися; напевно, вони побачили бомбардувальник «Дорньє», який також мав два двигуни і два хвостові стабілізатори, а ще міг долати такі великі відстані.

Але потім спостерігачі з Глазго вирахували швидкість літака і з'ясували, що він рухався зі швидкістю понад 480 кілометрів за годину, яка значно перевищує максимальні можливості бомбардувальника «Дорньє». І це ще не все: двомісний «Дефаєнт», нічний винищувач Королівських ВПС, який відрядили перехопити порушника, не встигав за ним. Майор Грем Дональд, командувач групи у службі спостерігачів, наказав повідомити Винищувальне командування про те, що цей літак не може бути «Дорньє». Це, поза всяким сумнівом, Me-110. Офіцери Королівських ВПС відреагували на це повідомлення «глумливими вигуками»⁹³¹.

Тим часом літак пролетів над Шотландією і покинув її береги над затокою Ферт-оф-Клайд. Потім розвернувся і пролетів над основною територією цієї країни, де спостерігач із прибережного селища Вест-Кілбрайд чітко побачив літак, який промчав повз нього на висоті сім метрів, практично торкаючись верхівок дерев.

Королівські ВПС досі не погоджувалися з ідентифікацією цього літака. Двоє «спітфайрів» почали полювати на порушника разом із «дефаєнтом». Тим часом диспетчери радіолокаційних станцій, розташованих у південному напрямку, побачили значно зловісніше видовище. Скидалося на те, що над берегами Франції зосередилися сотні літаків.

Найжорстокіший рейд

Перші бомбардувальники з'явились у небі над Англією незадовго до одинадцятої вечора. У першому вильоті взяли участь двадцять бомбардувальників у супроводі елітного підрозділу KGr-100, який працював із запальними бомбами, хоча тієї ночі сигнальні пожежі були цілком зайвими, зважаючи на яскравий місяць і безхмарне небо. Потім налетіли сотні бомбардувальників. Формальною ціллю цього рейду, як і попередніх, були об'єкти військового значення, зокрема доки Вікторія та Вест-Індія, а також велика електростанція Баттерсі. Утім, кожен пілот розумів: з такими цілями бомби неодмінно падатимуть на всі житлові райони Лондона. Невідомо, чи це було зумисне, але характер збитків від цього рейду вказує на те, що Люфтваффе намагалися знищити якнайбільше історичних скарбів Лондона і вбити Черчилля та його уряд.

Упродовж наступних шести годин у небі над Лондоном кишіли 505 бомбардувальників, які принесли із собою 7 тисяч запальних бомб і 718 тонн фугасних бомб різного калібру. Тисячі бомб вгризалися в кожен куточок міста, та найбільших збитків зазнали Вайтголл і Вестмінстер. Бомби влучили у Вестмінстерське абатство, лондонський Тауер і Королівський судовий двір. Одна бомба провалилася крізь вежу Біг-Бена. На загальне полегшення, велетенський дзвін цього годинника спрацював через дві хвилини, о другій годині ночі. Пожежа з'їла чималу частину знаменитого даху Вестмінстерської зали, яку збудував в XI столітті король Вільгельм Руфус (Вільгельм II). У Блумсбері пожежа охопила Британський музей, знищила близько 250 тисяч книжок і проковтнула зали римського періоду, бронзової скульптури Давньої Греції та доісторичної культури. На щастя, музей

вжив запобіжних заходів і заховав експонати в безпечному місці. Бомба влучила в кондитерську фабрику «Пік Фрін» (де тепер виробляли й запчастини для танків). Дві парашутні міни вибухнули на цвинтарі; давні кістки й частини пам'ятників розлетілися навсідч, а кришка труни прилетіла у спальню сусіднього будинку. Розлючений домовласник, який саме був у постелі зі своєю дружиною, виніс ту кришку групі рятувальників. «Ми з жінкою лежимо в ліжку, аж тут прилітає оця приبلуда, — сказав він. — Що мені з нею робити?»⁹³²

Дев'яносто дев'ять членів Групи пожертви і служіння, англійського відгалуження каліфорнійського культу, зібралися відправляти обряд повного місяця на вулиці Йорк-Террас, 43 неподалік Ріджентс-парку в, як їм видавалося, покинутому будинку⁹³³. Дах у нього був скляний. У центральній залі влаштували справжній фуршет. О першій годині сорок п'ять хвилин туди влучила бомба, яка забрала життя багатьох вірян. Рятувальники знайшли жертв, убраних у білі мантиї, схожі на ряси священників. На білому тлі кров видавалася чорною. Берта Ортон, архієпископиня цієї групи і послідовниця окультизму, загинула. У неї на шиї висів хрест із діамантами.

* * *

Була майже одинадцята вечора. У Me-110 Рудольфа Гесса майже не залишилося пального. Він мав дуже приблизне уявлення про те, де перебуває. Гесс облетів західне узбережжя Шотландії, розвернувся і знову опустився на мінімальну висоту, щоб краще роздивитися околиці. Пілоти називають цей прийом «поземним летом». Він літав зигзагами в пошуках якогось орієнтиру; пальне тануло на очах. Уже стемніло, хоча пейзаж за бортом літака заливало місячне світло.

Гесс зрозумів, що не знайде злітно-посадкової смуги біля Дангавел-Гаузу, і вирішив викинутися з парашутом. Він набрав висоту. На достатній для безпечного стрибка висоті вимкнув двигуни і відчинив кабінку. Його притиснуло до сидіння силою вітру.

Гесс пригадав пораду одного німецького командира винищувача: щоб швидко забратися з літака, пілот має його перевернути, тоді йому допоможе сила тяжіння⁹³⁴. Хтозна, чи Гесс удався до цього прийому. Літак вийшов на крутий підйом, а Гесс знепритомнів. Він прийшов до

тями, випав із кабіни, вдарив ногою хвостовий стабілізатор літака і полетів униз під сяйвом місяця.

* * *

Секретар Гаррімана Роберт Мейклджон суботу провів на роботі. Він вийшов звідти о пів на другу й повернувся в «Дорчестер» — «єдине місце, де можна хоча б щось зробити», написав він у щоденнику. Із неабияким невдоволенням і роздратуванням Мейклджон пообідав за робочим столом, а потім працював до п'ятої вечора. Після цього він пішов у театр Принца Вельського на «пікантну виставу» «Дев'ятнадцятирічна бешкетниця». Мейклджон сподівався на щось вульгарне й сороміцьке, а натомість отримав банальний водевіль, який тривав із шостої тридцять по дев'яту, після чого він повернувся на роботу, щоб перевірити, чи надійшла відповідь на телеграму, яку Гарріман надіслав уранці до Сполучених Штатів. Мейклджон повертався додому близько одинадцятої, коли завили сирени. Він почув зенітні гармати, та поза тим ніч була спокійною; місто яскраво освітлював місяць. Мейклджон дістався свого помешкання живим і неушкодженим.

«Зненацька близько опівночі [я] почув, як на дах і стіни дощем повалили якісь предмети, і побачив блакитні спалахи крізь запнуті штори, — написав він у щоденнику⁹³⁵. — Визирнув на вулицю й побачив, як десятки запальних бомб засипали вулицю й маленький парк під готелем, немов синюваті електричні бризки; я вперше зіткнувся впритул із запальними бомбами». Роздивляючись їх, він почув у коридорі гамір і з'ясував, що сусіди прямують до бомбосховища в підвалі. Один пожилець, член льотної екіпажу, попередив їх, що після запальних бомб неодмінно падають звичайні.

«Я зрозумів натяк», — пише Мейклджон. Він убрався у свою дорогоцінну шубу — «не хотів, щоб вона загинула під бомбами» — і попрямував униз; то була його перша ніч в укритті.

Невдовзі почали падати фугасні бомби. О першій годині ночі одна приземлилася за рогом їхнього будинку і підпалила газогін, який залив ніч таким яскравим світлом, що Мейклджону здалося, ніби під ним можна читати газету. «Ті, хто розумів, що це означає, дуже

заметушилися, — написав він, — адже бомбардувальники практично гарантовано полетять на пожежу і зосередяться на нас».

Запальні бомби продовжували падати. «Певний час бомби падали швидше — “пачками” по три чи шість, які за звуком нагадували гарматні залпи». Верхні поверхи сусіднього будинку зайнялися. Будинок здригався від вибухів. Кілька разів упродовж тимчасового затишшя Мейклджон і троє офіцерів сухопутних військ США виходили на вулицю, щоб оцінити сукупні збитки; вони не відходили далі, ніж на квартал.

* * *

Близько одинадцятої вечора спостерігач із шотландського Іглсгема, що за сорок кілометрів від західного узбережжя країни, повідомив про літак, який упав і загорівся⁹³⁶. Крім того, він сказав, що його пілот викинувся з парашутом і, як йому здалося, успішно дістався землі. Було дев'ять хвилин по одинадцятій. На півдні над англійськими берегами показалися сотні німецьких бомбардувальників.

Загадковий пілот опустився на землю поблизу ферми Флорс-Фарм у місцевості Боннітон-Мур, де його знайшов фермер і забрав у свій дім. Фермер запропонував йому чаю.

Пілот відмовився. Для чаю було вже пізно. Натомість попросив води.

Приїхала поліція й забрала чоловіка у відділок у містечку Гіффнок за вісім кілометрів від центру Глазго. Його замкнули в камері; той образився. Він очікував до себе ліпшого ставлення — такого, на яке можуть розраховувати в Німеччині британські в'язні високого рангу.

* * *

Почувши про те, як близько до міста впав цей літак, майор Дональд, помічник командира групи у Глазго, сів у авто марки «Воксголл» і вирушив на пошуки уламків. Він попросив своє керівництво переказати Королівським ВПС: «Якщо “Дефаєнт” не може спіймати Ме-110, я поїду збирати його залишки на “воксголлі”»⁹³⁷.

Він з'ясував, що фрагменти літака розлетілися на 6000 м². Літак практично не горів, отже, у ньому майже не залишилося пального. То справді був Ме-110, і складалося враження, що він зовсім новий і позбавлений зайвої ваги. «Без кулемета, бомботримачів і, хоч як це

дивно (на той час), без вбудованої камери для аерофоторозвідки», — відзвітував майор Дональд⁹³⁸. Він знайшов уламок крила винищувача з чорним хрестом і завантажив його в авто.

Дональд попрямував до поліційного відділка в Гіффноку, де знайшов німецького пілота в оточенні офіцерів поліції, учасників територіальної оборони та перекладача. «Мені здалося, що вони просунулися недалеко», — написав він.

Пілот назвався гауптманом Альфредом Горном; німецьке слово Hauptmann означає «капітан». «Він просто стверджував, що його не збили, з ним не сталося нічого лихого, він умисне вистрибнув із парашутом і мав *українське таємне повідомлення для герцога Гамільтона*», — відзвітував майор Дональд, наголосивши на цих словах⁹³⁹.

Майор, який трохи говорив німецькою, почав ставити бранцеві запитання. «Капітанові Горну» було сорок два роки, був родом із Мюнхена — міста, в якому Дональд колись бував. Він сказав, що сподівався приземлитися біля оселі герцога Гамільтона, і дістав карту з чіткою позначкою на місці Дангавел-Гаузу. Пілот опинився навдивовижу близько до Дангавелу: лише за шістнадцять кілометрів.

Майор Дональд зазначив капітанові Горну, що навіть із двома запасними баками пального його літак не зміг би повернутися до Німеччини. Бранець відповів, що не збирався повертатися, і повторив, що виконує особливе завдання. Майор Дональд написав у звіті, що німець приємний у спілкуванні, й додав: «Його навіть можна назвати джентльменом, якщо нацист заслуговує на таке слово».

Під час бесіди Дональд пильно придивлявся до бранця. Його обличчя когось йому нагадувало. За кілька секунд Дональд зрозумів, хто це, хоча перевірити було дуже важко. «Я не сподіваюся, що мені відразу повірять, але наш бранець — людина № 3 в ієрархії нацистів, — написав майор Дональд. — Можливо, це котрийсь із його «професійних двійників». Як на мене, то ні. Можливо, його звуть *Альфредом Горном*, але обличчя в нього — *Рудольфа Гесса*».

Майор Дональд порадив поліції «добре пильнувати» цього бранця, а тоді повернувся до Глазго, де зателефонував у штаб-квартиру сектору Королівських ВПС під командуванням герцога Гамільтона і сказав черговому диспетчеру, що їхній арештант — Рудольф Гесс. «Можна

зрозуміти, що це повідомлення викликало недовіру, — зазначено в подальшому звіті Королівських ВПС, — але майор Дональд переконливо довів диспетчеру, що говорить цілком серйозно і про це необхідно якнайшвидше повідомити герцога».

Герцог зустрівся з бранцем близько десятої ранку наступного дня у палаті військового шпиталю, куди його перевели.

«Не знаю, чи ви мене впізнали, — сказав німець герцогу, — але я Рудольф Гесс»⁹⁴⁰.

* * *

Великий рейд на Лондон тривав усю ніч, аж поки почало здаватися, що місто палає від горизонту до горизонту. «Близько п'ятої ранку я востаннє озирнувся, — пише секретар Гаррімана Мейклджон, — і побачив червоне світло повного місяця крізь хмари диму, в яких відбивалося полум'я пожеж на землі; неабияке видовище»⁹⁴¹.

Того ранку він голився під світлом пожежі на газогоні за вікном. Його квартира була на восьмому поверсі.

Остання бомба впала о 05:37.

Несподіванка для Гітлера

Недільного ранку, лежачи в постелі, Колвілл без особливої причини згадав про один фантастичний роман, який оповідає про несподіваний візит до Англії самого Гітлера — парашутом. Його автором був Пітер Флемінг, старший брат Яна Флемінга. Колвілл описав цю мить у щоденнику: «Прокинувся з незбагненною думкою про книжку Пітера Флемінга “Залітний гість” і замріявся про те, що б сталося, якби ми схопили Герінга, поки той буцімто пролітає над Лондоном»⁹⁴². Ходили чутки, що Герінг пролітав над містом під час одного рейду — а може, й не одного.

О восьмій Колвілл вийшов з Даунінг-стріт, 10 і попрямував до Вестмінстерського абатства, де збирався відвідати ранкове богослужіння. Він побачив прегарний весняний день, яскраве сонце і лазурові небеса, але невдовзі зіткнувся з величезною пеленою диму. «Горілий папір із якоїсь зруйнованої паперової фабрики падав, немов листя на осінньому вітрі», — написав він.

У Вайтголлі зібрався цілий натовп: багато людей просто прийшли подивитися на збитки, а закіптявілі обличчя інших вказували на те, що вони всю ніч гасили пожежі та рятували поранених. Хлопчик-підліток, який просто прийшов подивитися, показав пальцем на Вестмінстерський палац і спитав: «Це сонце?». Але то був вогонь численних пожеж, які досі жевріли на південь від Темзи.

Діставшись абатства, Колвілл побачив, що дорогу перекрили офіцери поліції та пожежні автомобілі. Він підійшов до входу, але біля дверей його зупинив поліціант. «Сьогодні в абатстві не буде служби, сер», — сказав офіцер. Колвілла глибоко вразила буденність його інтонації — «ніби воно зачинилося на весняне прибирання».

На даху Вестмінстерської зали досі було видно язика полум'я, а десь позаду підносилися клуби диму. Колвілл поговорив із пожежником, який вдоволено показав на Біг-Бен і розповів Колвіллу про бомбу, яка пролетіла крізь його вежу. Попри помітні ушкодження, Біг-Бен справді відбивав подвійний літній час, хоча згодом з'ясувалося, що ця бомба коштувала Британській імперії пів секунди.

Колвілл зайшов на Вестмінстерський міст, який перетинає Темзу просто навпроти вежі. Неподалік у південно-східному напрямку горів шпиталь Святого Томаса. Вздовж усієї набережної палали пожежі. Було очевидно, що цей рейд завдав місту глибоких і довготривалих, небачених досі збитків. «Після жодного іншого рейду Лондон не мав такого зраненого вигляду», — написав Колвілл.

Повернувшись на Даунінг-стріт, він поснідав, а потім зателефонував у Дітчлі, щоб розповісти Черчиллю про пошкодження. «Він глибоко засмутився, — зазначив Колвілл, — через втрату даху Вільгельма Руфуса у Вестмінстерській залі».

Колвілл пішов до Міністерства закордонних справ, щоб поговорити з другом, приватним секретарем Ентоні Ідена; щойно він увійшов до міністерства, як його друг сказав у телефон: «Зачекайте. Здається, це той, хто вам потрібен»²⁴³.

* * *

Недільного ранку Мері з Еріком вирушили до Дітчлі, де збиралися провести день із Клементиною, Вінстоном та іншими. Після нічного бомбардування вокзали зачинилися, тож парі довелося їхати околяса з несподіваними пересадками. Відносно швидка поїздка стала виснажливою й нудною; під час неї сумніви Мері увиразнилися. «Я помітила за собою, — написала вона, — *дуже чіткі побоювання*»²⁴⁴.

Вона не могла викинути з голови пораду Памели: «Не виходь заміж через те, що хтось хоче з тобою одружитися».

Вона поділилася своїми переживаннями з Еріком. Він поставився до неї з розумінням і ніжністю та, як умів, розрадив дівчину. Діставшись Дітчлі, вони побачили багато гостей, зокрема Аверелла Гаррімана. Клементина відразу відвела Мері до спальні.

* * *

У лондонському Міністерстві закордонних справ приватний секретар Ентоні Ідена затулив слухавку рукою і сказав, що додзвонювач назвався герцогом Гамільтоном і стверджує, буцімто у нього є новина, яку він може повідомити тільки особисто Черчиллю. Герцог — якщо то справді був він — зібрався прилетіти в Норголт, авіабазу Королівських ВПС на околиці Лондона, і хотів, щоб там його зустрів котрийсь із підлеглих Черчилля — себто Колвілл, — який сьогодні чергує на Даунінг-стріт. Крім того, герцог хотів, щоб із ним приїхав заступник Ідена Александер Кадоган.

Колвілл узяв слухавку. Герцог відмовився повідомляти подробиці, але сказав, що ця звістка дуже нагадує фантастичний роман про німецький літак, який упав на Шотландію.

«Тоді, — написав Колвілл, — я виразно пригадав свої ранкові думки про книжку Пітера Флемінга і був певен, що до нас прилетів або Гітлер, або Герінг»⁹⁴⁵.

Колвілл знову зателефонував Черчиллю.

— Ну, і *хто* ж це приїхав? — роздратовано спитав Черчилль.

— Не знаю, він не хоче казати.

— Не може бути, щоб це був Гітлер?

— Гадаю, ні, — відповів Колвілл.

— Тоді припиняйте гадати і привезіть герцога — якщо це герцог — з Норголта прямо сюди.

Черчилль наказав Колвіллу спочатку пересвідчитися, що це справді герцог Гамільтон⁹⁴⁶.

* * *

Недільного ранку, 11 травня, архітектор Гітлера Альберт Шпеєр приїхав у Берггоф, щоб показати йому кілька архітектурних ескізів. У приймальні перед кабінетом Гітлера він побачив двох схвилованих чоловіків, Карла-Гайнца Пінча та Альфреда Ляйтгена; обидва були ад'ютантами Рудольфа Гесса. Вони попросили Шпеєра увійти до Гітлера першими, і той погодився.

Вони передали Гітлерові листа від Рудольфа Гесса, якого той одразу прочитав⁹⁴⁷. Він починався зі слів: «Мій фюрере, коли ви отримаєте цього листа, я буду в Англії. Самі розумієте, це рішення далось мені нелегко: у сорокарічного чоловіка інакші життєві обов'язки, ніж у

двадцятирічного»⁹⁴⁸. Він пояснив свій мотив: спроба домогтися мирної угоди з Англією. «А якщо, шановний фюрере, цей задум — а я розумію, що його шанси на успіх дуже низькі — завершиться провалом і доля повернеться до мене спиною, це не зашкодить ані вам, ані Німеччині: ви завжди можете відмовитися від усієї відповідальності. Просто скажіть, що я збожеволів».

Шпеер пише, що, гортаючи свої малюнки, «зненацька почув нерозбірливий, майже звірячий зойк»⁹⁴⁹.

У Гітлера стався черговий спалах гніву, Wutausbrüche, яких так боялися його підлеглі. За спогадами одного помічника, «у Берггоф ніби влучила бомба».

«Борманн, сюди! — заволав Гітлер. — Де Борманн?»

Гітлер наказав Борманну викликати Герінга, Ріббентропа, Геббельса і Гімmlера. Він запитав ад'ютанта Пінча, чи він знав, про що саме той лист. Почувши ствердну відповідь Пінча, Гітлер наказав заарештувати його разом з іншим ад'ютантом, Ляйтґеном, і вислати їх обох у концтабір. Альбрехта Гаусгофера також заарештували й відправили на допит до берлінської в'язниці ґестапо. Згодом його відпустили.

Прибули інші впливові особи. Герінг привіз свого старшого техника, який запевнив Гітлера, що Гесс навряд чи дістався точки призначення. Найбільшою проблемою Гесса мала стати навігація: сильний вітер майже напевно збив його з курсу. Можливо, Гесс узагалі не знайшов Британських островів.

Така ймовірність дала Гітлерові надію. «Якби ж він потонув у Північному морі! — сказав Гітлер (за словами Альберта Шпеєра). — Тоді він просто здимів би, а ми б могли без поспіху вигадати якесь невинне пояснення». Найдужче Гітлера лякало те, що робитиме Черчилль зі звісткою про зникнення Гесса.

* * *

У спальні Клементини в Дітчлі Мері вперше осягнула глибину материних побоювань щодо її заручин з Еріком. Клементина сказала Мері, що в неї з Вінстоном виникли великі сумніви і вона шкодує про те, що дозволила їхньому роману розвиватися так довго, не поділившись ваганнями і страхами.

Правдою це було тільки почасти: Черчилль тоді переймався війною, тож сумнівів щодо заручин у нього було небагато й він невимовно радів змозі доручити Клементині пошук виходу із цієї ситуації. Тих вихідних його найбільше цікавив учорашній рейд — чи не найжахливіший за всю війну — та операція «Тигр», перевезення великої кількості танків на Близький Схід.

Клементина вимагала, щоб Мері відтермінувала заручини на пів року.

«трім серед ясного неба», — написала Мері в щоденнику⁹⁵⁰.

Мері плакала. Але вона розуміла, що мама має рацію, із чим погодилася в щоденнику: «...крізь сльози я надзвичайно виразно побачила її мудрість, а також усі сумніви, побоювання і страхи, які відчула за останні кілька днів».

Клементина запитала Мері, чи певна вона в бажанні одружитися з Еріком. «Відверто кажучи, — написала Мері, — я не могла цього сказати». Достукатися до чоловіка Клементина не змогла, тож попросила Гаррімана поговорити з Мері, а сама пішла повідомити Еріка про своє рішення відтермінувати заручини.

* * *

Гарріман відвів Мері до барокового саду на території Дітчлі, яким вони удвох описували нескінченні кола; Мері — «пригнічена, нещасна і в сльозах», а Гарріман намагався її розрадити й показати цю ситуацію під іншим кутом.

«Він сказав усе, що я мала би сказати собі сама», — написала Мері.

«У тебе все життя попереду».

«Не потрібно погоджуватися на першого-ліпшого».

«Ти ще не знаєш людей».

«Дурний життєвий вибір — це злочин».

Що довше вони гуляли й розмовляли, то виразніше вона розуміла правоту своєї матері, та водночас «мені дедалі більше впадало в око те, як нерозумно я вчинила. Яка слабкість, яке моральне боягузтво».

Крім того, вона відчула полегшення. «Що сталося б, якби мамуся не втрутилася? [...] Я вдячна Богові за мамин здоровий глузд, розважливість і любов». Ерік поставився до Мері з добротою і розумінням, але він страшенно гнівався на Клементину. Полетіли

телеграми, які повідомили Ерікових батьків і всіх інших про відтермінування заручин.

Мері випила шипучого сидру, і їй трохи полегшало. Вона писала листи до пізньої ночі. «Лягала спати пригніченою, приниженою, але доволі спокійною». Та перед тим усі подивилися фільм у домашньому кінотеатрі в Дітчлі. Мері сиділа біля Гаррімана. Той фільм мав дуже влучну назву: «Світ у вогні».

Кров, піт і сльози

У неділю, коли Мері лягала спати в мирному Дітчлі, в Лондоні бригади пожежників докладали нелюдських зусиль, щоби приборкати останні пожежі, а команди рятувальників продиралися крізь уламки, шукаючи живих людей і виймаючи понівечені тіла. Невідомо, чи був у цьому зумисний задум, але багато бомб не розірвалося, тому пожежники й рятувальники не могли взятися до роботи, поки техніки їх не знешкодять.

Цей рейд знищив найбільше скарбів, завдав найбільших збитків і забрав найбільше життів за всю війну. 1436 лондонців загинули — рекордна кількість за одну ніч, — а ще 1792 людини зазнали важких ушкоджень. Близько 12 тисяч осіб утратили домівки, зокрема письменниця Роза Маколей, яка недільного ранку повернулася до своєї квартири і побачила, що та згоріла. Згоріло все, що вона надбала за життя: листи від невиліковно хворого коханця, незавершений роман, увесь одяг, усі книжки. Найдужче вона горювала через втрату книжок.

«Мені болить кожна згадка про речі, які я любила, — написала вона подрузі. — Якби ж я могла виїхати жити за кордон — там я не так сумувала б за своїм майном; але це неможливо. Я так любила свої книжки й ніколи не знайду їм заміни». Вона втратила колекцію примірників XVII століття — «мій Обрі, мій Пліній, мій Топселл, Сильвестер, Дрейтон, усі поети, а ще багато чудернацьких невідомих письменників». Утратила вона й колекцію рідкісних путівників Бедекера («з подорожами в будь-якому разі покінчено, як і з книжками та рештою цивілізованого світу»). Але найбільшим горем для неї стала втрата Оксфордського словника англійської мови. Оглядаючи руїни

своєї оселі, вона знайшла обвуглену сторінку слів на літеру Н. Відкопала вона і сторінку відомого щоденника Семюела Піпса XVII століття. Вона уклала перелік усіх книжок — принаймні тих, які змогла пригадати. Згодом вона написала в есеї: «невимовно сумний перелік; мабуть, такого краще не робити». Періодично їй спадав на думку забутий заголовок, немов знайомий жест померлої близької людини. «Ти знову і знову пригадуєш якусь випадкову книжечку, яка в тебе колись була; усіх перелічити неможливо, і ліпше вже про них забути, коли вони перетворилися на попіл»⁹⁵¹.

Найбільш символічною й обурливою жертвою рейду 10 травня стало знищення прямим влучанням бомби сесійної зали Палати громад, де якихось чотири дні тому Черчилль отримав вотум довіри. «Нашу стареньку Палату громад розстрожили вщент, — написав Черчилль Рендольфу. — Ти такого ще не бачив. Від неї каменя на камені не лишилося, тільки двійко зовнішніх стін. Гуни люб'язно обрали такий час, коли там нікого не було»⁹⁵².

А ще неділя принесла незвичний довгоочікуваний спокій, за словами двадцятивосьмирічної щоденникарки «Масс обсервейшн», заможної вдови з двома дітьми, яка жила в Мейда-Вейлі, на захід від Ріджентс-парку, і не бачила пожеж, які досі горіли у Вестмінстері, за п'ять кілометрів на південний схід. «Коли я відгорнула штори, мене зустрів прекрасний сонячний день і цілковитий спокій, — написала вона⁹⁵³. — Яблуні в саду — немов рожеві цяточки на тлі пишних пахоців грушевого цвіту; небо було теплого блакитного відтінку, в деревах цвірінькали птахи, все оповивала ніжна тиша недільного ранку. Неможливо повірити, що вчора уночі з цього-таки вікна все видавалося несамовито-червоним від жару пожеж і диму, а від пекельного шуму можна було оглухнути».

У неділю місто приготувалося до чергового нічного нападу — мала бути повня, — але бомбардувальники не прилетіли. Як і наступної ночі, й наступної після неї. Ця тиша спантеличувала. «Можливо, вони зосередилися на східному фронті, щоб залякати Радянський Союз, — написав Гарольд Ніколсон у щоденнику 17 червня. — Можливо, всю авіацію кинуть у масовану атаку на наш фронт у Єгипті. Можливо, вони обладнують свої машини яким-небудь новим пристроєм на зразок ножа для дротів» — для розрізання тросів, на яких тримаються

загороджувальні аеростати. «Хай там як, — завершив він, — а нічого доброго це не віщує»⁹⁵⁴.

Ця зміна відразу позначилася на щомісячних підрахунках загиблих, які укладало Міністерство внутрішньої безпеки⁹⁵⁵. За травень в усьому Об'єднаному Королівстві німецькі повітряні рейди забрали життя 5612 мирних мешканців (зокрема 791 дітини). У липні загальна кількість загиблих знизилася до 410, майже на 93 %; у серпні — до 162; у грудні — до 37.

Хоч як це дивно, незвичний спокій збігся з моментом, коли Винищувальне командування вирішило, що опанувало нічну оборону. Загін радіоелектронної протидії, 80-те крило, навчився заглушувати й відхиляти німецькі промені, а прагнення Винищувального командування опанувати нічний бій почало, нарешті, приносити плоди. Багато двомоторних нічних винищувачів обладнали бортовими радіолокаційними станціями для виявлення повітряних цілей. Пілоти одномоторних винищувачів, які здійснювали нічні вильоти, теж почали досягати успіхів. У ніч проти неділі під яскравим світлом місяця об'єднаний загін із вісімдесяти «гаррікейнів» і «дефаєнтів» під прикриттям зенітних батарей, розташованих за межами міста, збив щонайменше сім бомбардувальників і серйозно пошкодив літак наведення KGr-100 — досі найкращий результат. Із січня по травень показники перехоплення німецьких літаків одномоторними винищувачами Королівських ВПС зросли в чотири рази.

Настрої на землі теж змінилися — в унісон із загальним відчуттям, що Англія, безперечно, довела спроможність витримувати натиск Гітлера; тепер настав час відплати. Щоденникар «Масс обсервейшн», який працював комівояжером, написав: «Здається, народні настрої змінюються із пасивних на активні; люди хочуть не щулитись у бомбосховищах, а діяти. Мені здається, люди ставляться до запальних бомб як до феєрверків, а гасіння пожежі на горищі переносним насосом — для них звичайна вечірня справа. Мені розповів один керівник, що його основна проблема — убезпечити людей від ризиків. Усі хочуть “запопасти бомбу”»⁹⁵⁶.

* * *

А тут іще й Гесс.

У вівторок, 13 травня, Йозеф Геббельс порушив це питання на ранковій пропагандистській нараді. «Історія знає безліч подібних прикладів, коли в останній момент люди втрачали самовладання й, із найбагатороднішими намірами, робили шкідливі для своєї країни вчинки», — сказав він⁹⁵⁷. Геббельс запевнив діячів пропаганди, що зрештою в історичному контексті цей інцидент залишиться тільки епізодом довгої переможної історії Третього Райху, «хоча зараз нам, безперечно, прикро. Але в нас немає жодних підстав опускати руки чи думати, що ми із цим не впораємося».

І все-таки цей епізод відверто спантеличив Геббельса. «Перемога була майже в наших руках, і тут ось має статися таке, — сказав він під час наради в четвер, 15 травня. — Це останнє складне випробування нашого характеру й витривалості, і ми готові прийняти виклик, уготований для нас долею». Він наказав своїм заступникам відродити пропагандистську лінію, якою вони послуговувалися до війни, — міф про Гітлера як містичну істоту. «Ми віримо у пророчі здібності фюрера. Ми знаємо: усе, що зараз видається несприятливим, зрештою виявиться для нас великою удачею».

Безперечно, Геббельс розумів, що слід очікувати великого сплеску уваги громадськості. «Поки що ми залишимо цю ситуацію без уваги, — сказав він. — До того ж на військовій ниві скоро станеться одна подія, яка дасть нам змогу перемкнути увагу зі справи Гесса на щось інше». Він мав на увазі невідворотний наступ Гітлера на Росію.

В офіційній заяві Німеччина змалювала Гесса хворим чоловіком, що потрапив під вплив «гіпнотизерів та астрологів». У наступному коментарі Гесса назвали «невиправним ідеалістом і нездоровою людиною». Його астролога заарештували й вислали до концентраційного табору.

Герінг викликав до себе Віллі Мессершмітта і насварив за допомогу Гессу. Керівник Люфтваффе спитав Мессершмітта, як він міг надати літак відверто божевільній людині. На що Мессершмітт лукаво відказав:

«Звідки мені було знати, що психопат може обіймати у Третьому Райху таку високу посаду?»⁹⁵⁸.

Герінг розреготався: «Ви безнадійний, Мессершмітте!».

* * *

У Лондоні Черчилль наказав ставитися до Гесса з повагою, але не забувати, що «цей чоловік, як і інші високопоставлені нацисти, може виявитися воєнним злочинцем, а по завершенні війни його союзників разом із ним можуть оголосити поза законом». Черчилль погодився з пропозицією Воєнного міністерства тимчасово оселити Гесса в лондонському Тауері до визначення постійного місця перебування.

Рузвельт був у відвертому захваті від цього епізоду. «Можу вас запевнити, — написав він Черчиллю в телеграмі 14 травня, — що тут, у далекій Америці, люди перебувають під глибоким враженням від польоту Гесса, тож ця історія має не сходити з вуст ще багато днів чи, якщо можливо, навіть тижнів»⁹⁵⁹. Через два дні Черчилль переповів йому все, що знав про цей епізод, зокрема й заяви Гесса про те, що Гітлер бажає миру, але перемовин із Черчиллем не вестиме. Черчилль написав, що Гесс не виявляє «звичайних ознак божевілья». Він попередив Рузвельта, що вміст цього листа не можна розголошувати.

«У цій ситуації ми вважаємо за найкраще розв'язати пресі руки, а німці нехай ламають голову».

Із цим уряд Черчилля впорався. Питання лилися рікою. Одна газета уїдливо пожартувала: «Хто тут кому Гесс?»⁹⁶⁰. Хтось припускав, що насправді Гесс — це зовсім не Гесс, а його розумний двійник; хтось боявся, що він може бути вбивцею, справжня місія якого — наблизитися до Черчилля і вколоти його каблучкою з отрутою. Лондонські кіноглядачі вибухнули громоподібним реготом, коли диктор кінохроніки сказав, що тепер Англію не здивує навіть поява самого Германа Герінґа.

У це все неможливо було повірити. «Який ефектний епізод видовищної чортівні!!» — написав у щоденнику американський спостерігач, генерал Реймонд Лі⁹⁶¹. Він з'ясував, що у клубі «Вайтс» говорили тільки про появу Гесса, а постійне повторення його імені створило дивний ефект: бар, фое і ресторан заповнили «сибілянти» — нескінченне сичання звуку «с».

«За звуком, — сказав Лі, — це нагадувало кошик зі зміями».

* * *

На такий ноті добіг кінця перший рік під керівництвом Черчилля: родинні драми, травма для мирного населення й падіння з небес Гітлерового заступника. І попри все Британія міцно трималася на ногах, а в її мешканців хоробрість узяла гору над боягузством. Черчиллю якось вдалося навчити їх мистецтва безстрашності.

«Можливо, люди витримали б цей удар незалежно від того, хто їх очолював, але це спекуляції, — написав Ян Джейкоб, помічник начальника секретаріату Кабінету воєнного часу Черчилля, а згодом — генерал-лейтенант⁹⁶². — Зате нам відомо, що прем'єр-міністр керував людьми на блискучому рівні, тож вони відчували замалим не насолоду від цієї небезпечної ситуації й пишалися тим, що опираються ворогу самотужки». Секретар Кабінету воєнного часу Едвард Бріджес пише: «Тільки йому було до снаги переконати народ у тому, що він може перемогти»⁹⁶³. Мабуть, мешканка Лондона на ім'я Неллі Карвер, адміністраторка Центрального телеграфу, сформулювала цю думку найкраще: «Від промов Вінстона моїми жилами струмують усілякі гострі відчуття; я почуваю в собі силу впоратися хоч і з найбільшим гуном!»⁹⁶⁴.

Якось у період повні Черчилль виїхав на вихідні в Дітчлі, де Діана Купер, дружина міністра інформації Даффа Купера, сказала йому, що найцінніший його вчинок — це подарувати людям сміливість.

Він не погодився. «Я не дарував їм сміливості, — сказав Черчилль. — Мені вдалося скерувати їхню сміливість у потрібне рiчище»⁹⁶⁵.

* * *

Зрештою Лондон вистояв, хай і з важкими травмами. У період між 7 вересня 1940 року, коли стався перший масштабний напад на центр Лондона, і ранком неділі, 11 травня 1941 року, коли завершився лондонський бліц, близько 29 тисяч лондонців загинули, а ще 28 556 дістали серйозні травми.

Жодне інше британське місто не зазнало таких втрат, але за 1940 і 1941 роки кількість жертв серед мирного населення в усьому Об'єднаному Королівстві — включно з Лондоном — сягнула 44 652 осіб; ще 52 370 зазнали поранень.

Серед загиблих було 5626 дітей.

Вихідні в Чекерсі

Одного недільного вечора у грудні 1941 року, за два тижні до Різдва, ціле сонмище знайомих облич прямувало в Чекерс на вечерю з ночівлею чи просто на вечерю. Серед гостей були Гарріман із Памелою, а також нове обличчя — Гарріманова донька Кеті, якій того дня виповнилося двадцять чотири роки. Після вечері камердинер Черчилля Соєрс приніс радіо, щоб усі послухали регулярний випуск новин на «Бі-Бі-Сі». Настрій у будинку панував невеселий. Черчилль видавався пригніченим, хоча тоді війна рухалася в доволі вигідному напрямку. Клементина захворіла на застуду і була у себе в кімнаті на другому поверсі.

То був недорогий портативний радіоприймач, подарунок Черчиллю від Гаррі Гопкінса. Черчилль підняв кришку й увімкнув радіо. Трансляція вже розчалася. Диктор щось сказав про Гаваї, а тоді перейшов до Тобрука і радянського фронту. У червні Гітлер пішов у наступ — такий потужний, що більшість спостерігачів пророкувала загибель Радянської армії за лічені місяці, якщо не тижні. Але радянські війська виявилися несподівано ефективними й витривалими, тож тепер, у грудні, окупанти зіткнулися з традиційною зброєю Радянського Союзу: велетенським розміром і зимовою погодою.

Й однак усі вважали, що перемога буде за Гітлером, тож Черчилль розумів, що після завоювання цієї країни той знову зосередить увагу на Англії. Під час однієї промови минулого літа Черчилль спрогнозував, що радянська кампанія — це «не що інше, як прелюдія до спроби окупувати Британські острови».

Диктор «Бі-Бі-Сі» перемінився на голосі. Він сказав: «Щойно ми отримали звістку про рейд японських літаків на Перл-Гарбор, базу ВМС Сполучених Штатів на Гаваях. Про цей напад повідомив президент Рузвельт у короткому зверненні. Японія атакувала військово-морські та військові цілі на головному гавайському острові Оаху. Інші подробиці поки що відсутні»⁹⁶⁶.

Спочатку всі розгубилися.

«У повному спантеличенні, — сказав Гарріман, — я повторював слова: “Японці напали на Перл-Гарбор”».

«Ні, ні, — заперечив асистент Черчилля Томмі Томпсон. — Він сказав “Перл-Ривер”».

Серед гостей був і посол США Джон Вайнант, який кинув погляд на Черчилля. «Ми недовіжливо презирнулися», — пише Вайнант⁹⁶⁷.

Зненацька пригніченість Черчилля немов рукою зняло; він захряснув кришку радіо і підхопився на ноги.

До кімнати ввійшов черговий приватний секретар Джон Мартін і повідомив, що Черчиллю телефонують з Адміралтейства. Прямуючи до дверей, Черчилль сказав: «Ми оголосимо Японії війну».

Схвильований Вайнант пішов за ним. «Господи! — сказав він. — Хто оголошує війну після повідомлення на радіо?» (Згодом Вайнант написав: «Черчилль нічого не робить спустивши рукави — принаймні тоді, коли він чимось захоплений».)

Черчилль зупинився. Стишивши голос, він сказав: «Що мені робити?».

Вайнант пішов телефонувати Рузвельту, щоб дізнатися подробиці.

«Я теж хочу з ним поговорити».

Коли Рузвельт був на зв'язку, Вайнант сказав, що з ним хоче поговорити один його друг. «Ви зрозумієте, хто це, коли почуєте його голос».

Черчилль узяв слухавку. «Містере президенте, — сказав він, — що там з Японією?»

«Щира правда, — сказав Рузвельт. — Японія напала на Перл-Гарбор. Тепер ми всі в одному човні»⁹⁶⁸.

Рузвельт сказав Черчиллю, що завтра оголосить Японії війну; Черчилль пообіцяв зробити те саме відразу після нього.

Пізно вночі, о першій тридцять п'ять, Гарріман із Черчиллем надіслали «термінову» телеграму Гаррі Гопкінсу. «Ми багато про вас згадуємо цієї історичної миті — Вінстон, Аверелл»⁹⁶⁹.

Усі розуміли, що це означає. «Нарешті настало неминуче, — сказав Гарріман⁹⁷⁰. — Ми всі розуміли, яке похмуре майбутнє на нас чекає, але принаймні тепер у нас було майбутнє». Ентоні Іден, який готувався їхати до Москви, дізнався про напад у телефонній розмові з Черчиллем. «Я не міг приховати полегшення й навіть не намагався, — написав він. — У мене було таке відчуття: хай би що тепер сталося, це лише питання часу»⁹⁷¹.

Пізно вночі Черчилль нарешті пішов до себе. «Просякнутий, пронизаний емоціями й почуттями, — написав він, — я ліг і заснував сном порятованої вдячної людини»⁹⁷².

Черчилль недовго хвилювався, що Рузвельт обмежиться лише Японією, але 11 грудня Гітлер оголосив Америці війну, а Рузвельт відповів йому взаємністю.

Тепер Черчилль і Рузвельт справді були в одному човні. «Він може потрапити в сильний шторм, — написав Мопс Ісмей, — але не перекинеться. Ніхто не сумнівався в тому, яким буде кінець»⁹⁷³.

* * *

Недовзі після цього Черчилль, лорд Бівербрук і Гарріман вирушили у Вашингтон на борту новісінького лінкора «Дюк оф Йорк» — цілком таємно, з величезним ризиком, — щоб зустрітися з Рузвельтом та узгодити стратегію війни. З ними поїхав лікар Черчилля, сер Чарльз Вілсон, і ще п'ятдесят осіб — від камердинерів до британських військових найвищої ланки: фельдмаршал Ділл, перший морський лорд Паунд і головний маршал авіації Портал. Тільки лорд Бівербрук узяв із собою трьох секретарів, камердинера і швейцара. Рузвельт переймався через такий ризик і намагався відрадити Черчилля, адже, якби той корабель потонув, уряд Британії залишився б без владної верхівки, але Черчилль відкинув побоювання президента.

Чарльз Вілсон чудувався з того, як змінився Черчилль. «Після вступу Америки у війну він став зовсім іншою людиною, — написав лікар⁹⁷⁴. — Мене лякав лондонський Вінстон [...] я бачив, що він несе на собі нестерпно важкий тягар, і думав, скільки ще він зможе так жити і як

цьому можна зарадити. А тепер — таке враження, що за одну ніч — він помолодшав». Вілсон побачив, що в Черчилля відновився інтерес: «Тепер зненацька ми, можна сказати, перемогли в цій війні, Англія у безпеці, а про те, щоб бути прем'єр-міністром Англії у світовій війні, щоб мати змогу керувати Кабінетом, сухопутними військами, флотом, авіацією, Палатою громад, самою Англією, він не міг навіть мріяти. Йому в радість кожна хвилина».

У перші дні їхньої подорожі море було надзвичайно штормовим навіть за мірками Північної Атлантики, тож їхній корабель вимушено рухався дуже повільно, на швидкості шість вузлів. Це звело нанівець ту бажану з міркувань безпеки перевагу, що її дає подорож на кораблі, здатному рухатися майже упр'ятеро швидше. Усім пасажирам заборонили виходити на палубу, адже низький корпус корабля омивали хвилі. Бівербрук жартував, що «ще ніколи не плавав на такій великій субмарині»⁹⁷⁵. Черчилль написав Клементині: «Бути на кораблі за такої погоди — це ніби бути у в'язниці, ще й з додатковою ймовірністю втопитися»⁹⁷⁶. Він пив «Мазерсіл» проти морської хвороби і давав його секретарям — попри заперечення Вілсона, який дуже обережно призначав будь-які ліки.

«ПМ дуже бадьорий і веселий, — пише Гарріман⁹⁷⁷. — Під час їжі розмовляє без упину». За словами Гаррімана, якось Черчилль так довго ораторствував про морську хворобу — «відра на містках есмінців тощо», — «що Ділл, який іще не зовсім одужав, позеленів і мало не встав з-за стола».

Лінкор пришвартувався в Чесапікській затоці біля берегів Меріленду. Черчилль із делегацією вилетів у Вашингтон. «Була ніч, — пише інспектор Томпсон. — Пасажири літака завмерли від захвату, побачивши в ілюмінатори чудесне видовище цілого міста у вогнях. Вашингтон уособлював колосальну цінність. Свободу, надію, силу. Ми вже два роки не бачили освітленого міста. Мені стало радісно на душі»⁹⁷⁸.

Черчилль, його секретар Мартін і ще декілька людей оселилися в Білому домі, тож їм випала нагода впритул роздивитися таємне оточення Рузвельта. Рузвельту, своєю чергою, випало впритул роздивитися Черчилля. Першого вечора, котрий Черчилль із делегацією провели в Білому домі, інспектор Томпсон, який теж там

оселився, вишукував небезпечні місця в Черчиллевій кімнаті, аж раптом у двері постукали. За наказом Черчилля Томпсон відчинив і побачив у коридорі тільки президента в колісному кріслі. Томпсон ширше відчинив двері й побачив, що президент зазирнув повз нього в кімнату з якимось дивним виразом обличчя. «Я розвернувся, — написав Томпсон. — Вінстон Черчилль стояв геть голий, в одній руці келих, в іншій — сигара»⁹⁷⁹.

Президент зібрався виїхати з кімнати.

«Заходьте, Франкліне, — сказав Черчилль. — Ми тут на самоті».

Тоді президент, за словами Томпсона, «якось дивно стелував плечима» і заїхав до кімнати. «Бачите, містере президенте, — сказав Черчилль, — ховати мені нема чого».

Потім Черчилль перекинув рушника через плече і ще годину розмовляв із Рузвельтом — голий, міряючи кімнату кроками, цмулячи свій напій і час від часу підливаючи президентові. «Він нагадував римлянина, який відпочиває в купальнях після успішних дебатів у Сенаті, — написав інспектор Томпсон. — Гадаю, містер Черчилль і оком не змигнув би, якби зайшла місіс Рузвельт».

* * *

На Святвечір Черчилль із Рузвельтом, який стояв поряд із ним в ортезах для ніг, звернулися з Південного портика Білого дому до тридцятитисячного натовпу, який прийшов подивитися, як запалюють Національну ялинку — ялину східну, пересаджену на Південну галявину. У приримерку, коли пролунала молитва й виступи скаутів, Рузвельт натиснув на кнопку — і на ялинці загорілися вогні. Він виголосив коротку промову, а потім поступився місцем Черчиллю, який сказав, що чувається у Вашингтоні як удома. Він сказав про це «дивне Різдво» і про те, як важливо його зберегти, неначе острів посеред бурі. «Нехай для дітей цей вечір буде сповнений сміху й веселощів, — сказав Черчилль. — Нехай вони весело бавляться з подарунками Санта-Клауса. Нехай ми, дорослі, також уповні відчуємо їхню безмежну втіху... — Потім тембр його голосу раптом знизився до глибокого грізного гарчання: — Перш ніж повернутися до своїх жорстоких обов'язків і страшного року, який чекає попереду. Хай буде

так! Ціною наших жертв і відваги в цих дітей не вкрадуть їхній спадок, їм не відмовлять у праві жити у вільному й порядному світі»⁹⁸⁰.

На завершення він додав: «Отже, — здійняв руку в небо, — отже, нехай Господь нас помилує і щасливого всім Різдва».

Натовп заспівав три колядки, починаючи з «Прийдіте, всі вірні» й завершуючи трьома куплетами «Тихої ночі» — врочистий тисячоголосий хор американців напередодні нової війни.

* * *

Наступного дня інспектор Томпсон глибоко розчулився: він збирався на різдвяну вечерю з головою загону Служби охорони Рузвельта, коли покоївка передала йому різдвяний подарунок від місіс Рузвельт. Розгорнувши його, він побачив краватку і невеликий білий конверт із різдвяною листівкою. «Інспектору Волтеру Генрі Томпсону — Різдво 1941 року — з побажаннями веселого Різдва від президента і місіс Рузвельт».

Покоївка захоплено спостерігала за глибоким подивом Томпсона. Він написав: «Мені не вірилося, що президент держави, громадяни якої готуються до найбільшої війни у своїй історії, згадав про те, щоб на Різдво подарувати офіцеру поліції краватку»⁹⁸¹.

* * *

Звісно, попереду чекали ще чотири роки війни, і певний час темрява здавалася непроглядною. Сингапур, бастіон Британії на Далекому Сході, пав, погрожуючи забрати із собою уряд Черчилля. Німці витіснили війська Британії з Криту і захопили Тобрук. «Ми справді крокуємо Долиною приниження», — написала Клементина в листі Гаррі Гопкінсу⁹⁸². Союзники зазнавали невдачі за невдачею, але наприкінці 1942 року події війни повернули на користь Союзників. Британські війська розбили Роммеля в боях у пустелі (їх знають під загальною назвою «Битва за Ель-Аламейн»). Флот Сполучених Штатів виборов перевагу над Японією на острові Мідвей. А наступ Гітлера на Радянський Союз загруз у багні, льоду та крові. 1944 року, після наступу Союзників на Італію і Францію, результат війни вже видавався визначеним. Новий короткий спалах повітряної війни стався 1944 року після появи крилатої ракети V-1 і балістичної ракети

V-2 — «Зброї відплати» Гітлера, разом з якою до Лондона повернувся страх. І все-таки то був останній наступ Німеччини з єдиною метою: посіяти смерть і руїну перед неминучою поразкою.

В останній день 1941 року Черчилль із делегацією — і, певна річ, інспектором Томпсоном — їхав у потягу з Канади до Вашингтона. Черчилль запросив усіх до свого вагона-ресторану. Подали напої, а опівночі він виголосив тост: «За рік важкої праці, рік труднощів і небезпеки, за великий крок до Перемоги!»⁹⁸³. Потім усі взялися за руки — Черчилль тримав сержанта Королівських ВПС і головного маршала авіації Чарльза Портала — і заспівали пісню «За молоді літа», поки їхній потяг мчав крізь темряву до міста вогнів.

Епілог

Час не стоїть на місці

Мері

Польова мишка Мері стала зенітницею, яку призначили на службу в зенітній батареї у Гайд-парку. Її мати страшенно хвилювалася, особливо після загибелі вісімнадцятирічного члена Саутгемптонської батареї під час повітряного рейду 17 квітня 1942 року, першого такого випадку за всю війну. «Перша нестерпна думка: на його місці могла бути Мері», — сказала їй Клементина в листі⁹⁸⁴. А ще вона зізналася у «внутрішній гордості за те, що ти, моя найдорожча, обрала цю важку, монотонну, небезпечну і вкрай необхідну роботу; я так часто про тебе згадую, дорога Мишко». Джон Колвілл пригадує, що якось увечері, коли ввімкнулися сирени, «ПМ сів у автівку і помчав до Гайд-парку, щоб побачити батарею Мері в роботі»⁹⁸⁵.

Мері отримувала підвищення, а 1944 року, передостаннього року війни, стала командувачкою 230 волонтерок. «Непогано у 21 рік!» — гордо написав її батько Рендольфу⁹⁸⁶.

Вінстона-молодшого це вражало ще більше. Він розумів, що його дідусь — важлива особа, але тітку Мері він боготворив. «Трирічці важко зрозуміти, що його дідусь — прем'єр-міністр, який керує війною від “А” до “Я”, — пише він у мемуарах. — ...А коли у твоєї тітки є аж чотири велетенські зенітні гармати — це ого!»⁹⁸⁷

* * *

Ерік Данкеннон важко переживав безуспішні залицяння до Мері, що стало очевидним у суботу, 6 вересня 1941 року, коли вони із Джоном Колвіллом та іншими друзями виїхали у Стенстед-парк на полювання.

Колвілл пише: «Ерік, цілком відвертий і дуже харизматичний, сказав мені, що досі може думати лише про Мері Черчилль»⁹⁸⁸.

Колвілл

Урешті Черчилль поступився. У вівторок, 8 липня 1941 року, в тридцятиградусну спеку, Джон Колвілл зайшов до Черчилля, коли той збирався лягти перепочити.

«Я чув, що ви надумали мене покинути, — сказав Черчилль. — Ви ж розумієте, що я можу вас зупинити. Я не можу змусити вас працювати зі мною проти волі, але я можу влаштувати вас деінде»⁹⁸⁹.

Колвілл відповів, що розуміє, але висловив надію на те, що Черчилль цього не робитиме. Він показав йому заготовки своїх контактних лінз.

Черчилль відпустив Колвілла.

Коли Джон Колвілл нарешті зміг надіти свої лінзи, він прийшов до Королівських ВПС на черговий медогляд; цього разу він — «яка радість!» — його пройшов. Невдовзі він склав присягу і вступив до Добровольчого резерву Королівських ВПС — перший крок до кінцевої мети: стати пілотом. Однак Королівські ВПС наполягли на тому, щоб спочатку йому заплombували два зуби, хоча раніше стоматолог казав через це не перейматися. Із цим він упорався за годину.

Зрештою Колвіллу довелося покинути Даунінг-стріт, 10, щоб навчитися пілотувати винищувач. Контактні лінзи він міг носити близько двох годин, що, на щастя, робило його непридатним до служби в екіпажі бомбардувальника. Черчилль «погодився, що короткий жорстокий бій пілота винищувача значно кращий за довге чекання екіпажу бомбардувальника, доки він дістанеться цілі». Черчилль обурився, довідавшись, що Колвілл навчатиметься в рангу не офіцера, а відповідника рядового за ієрархією Королівських ВПС, льотчика другого класу. «Не погоджуйтеся, — сказав йому Черчилль. — Ви не зможете взяти прислужника». Колвілл пише: «Йому не спало на думку, що в молодшого приватного секретаря із зарплатнею 350 фунтів на рік може не бути камердинера»⁹⁹⁰.

30 вересня Колвілл зібрав речі й попрощався з прем'єр-міністром віч-на-віч у нього в кабінеті. Черчилль тримався доброзичливо й люб'язно. «Він сказав, що говорить мені “au revoir”, і сподівається, що я

часто до нього навідуватимуся». Черчилль сказав Колвіллу, що не мав би його відпускати, та й Ентоні Іден був дуже невдоволений. І все-таки він зізнався, що Колвілл робить «дуже відважний вчинок».

Наприкінці їхньої зустрічі Черчилль сказав: «Я дуже вам симпатизую — та й, зрештою, ми всі, особливо я з Клеммі. До побачення, і нехай вас Бог береже».

Колвілл ішов з великим смутком. «Я вийшов із кімнати з таким клубком у горлі, якого не пам'ятаю вже багато років»⁹⁹¹.

* * *

Колвілл *не* загинув у розжарених уламках літака, якого розстріляв Me-109. Після льотної підготовки його призначили до ескадрильї повітряної розвідки, яка літала на американських винищувачах «Мустанг»; вони базувалися у прилеглому до Стенстед-парку Фантінгтоні, де він підхопив лишай. Леді Бессборо, мати Еріка Данкеннона, запросила Колвілла одужувати у Стенстед-парк. Через кілька тижнів його викликав Черчилль.

— Пора повертатися, — сказав Черчилль.

— Але я здійснив лише один бойовий виліт.

— Нехай буде шість. А тоді повертайтеся до роботи⁹⁹².

Після шести вильотів він повернувся на Даунінг-стріт, де продовжив працювати приватним секретарем. Із наближенням «Дня Д» Колвілла викликали до його ескадрильї, хоча Проф застерігав, що якщо його візьмуть у полон і впізнають, він стане неоціненним ресурсом для німецької розвідки. Черчилль неохоче його відпустив. «Здається, ви вважаєте, що ця війна ведеться заради вашої розваги, — сказав він. — Але у вашому віці я й сам так вважав би, тож відпускаю вас на два місяці для участі в бойових діях. Та більше відпустки до кінця року ви не отримаєте»⁹⁹³.

Відпусткою це було важко назвати. Колвілл здійснив сорок розвідувальних вильотів над узбережжям Франції. «Мені перехопило дух, коли ми перетнули Ла-Манш і побачили під собою море, яке кишіло різноманітними кораблями, що прямували до ділянок висадки, — написав він у щоденнику. — Мені перехопило дух від належності до колосальної повітряної армади винищувачів і бомбардувальників, які летять на південь, — щільної, немов шпаки на ночівлі»⁹⁹⁴. Тричі його

замалим не збивали. У довгому листі Черчиллю він описав один випадок, коли снаряд зенітної гармати пробив велику діру в крилі його літака. Черчилль був у захваті.

Колвілл знову повернувся на Даунінг-стріт, 10. До служби в Королівських ВПС йому симпатизували на Даунінг-стріт, але не любили, за словами Памели Черчилль. Але тепер, після повернення з бойової служби, його престиж зріс. «Джок нікому особливо не подобався, крім Клеммі, — сказала Памела багато років по тому. — ...А потім він пішов служити в авіації, і це, як на мене, було дуже мудрим вчинком, адже, коли він повернувся, всі були дуже раді його бачити»⁹⁹⁵. Він уже не був «млявим», як його охрестила Мері влітку 1940 року. «Це дуже далеко від правди», — згодом зізналася вона.

1947 року Колвілл став приватним секретарем принцеси Єлизавети, майбутньої королеви. Він не сподівався на таку пропозицію. «Погодитися на неї — ваш обов'язок», — сказав Черчилль. За два роки на цій посаді Колвілл зустрів і закохався у фрейліну принцеси Маргарет Егертон; вони одружилися 20 жовтня 1948 року в церкві Святої Маргарити неподалік Вестмінстерського абатства.

Колвілл прославився значно більше за інших приватних секретарів, коли 1985 року вийшов друком його відредагований щоденник під заголовком «На периферії влади». Він став точкою відліку для кожного дослідника, який цікавиться внутрішньою кухнею Даунінг-стріт, 10 періоду Черчилля. Колвілл вилучив багато особистих матеріалів — «банальних і загалом нецікавих дописів», як він сказав у передмові, — хоча будь-який читач його рукописного щоденника, що зберігається в Архіві Черчилля в Кембриджі, Англія, побачить, що ці банальні дописи були надзвичайно важливими для самого Колвілла.

Свою книжку він присвятив Мері Черчилль: «з любов'ю й каяттям за недобрі згадки про неї на початку щоденника».

Бівербрук

Загалом Бівербрук подавав у відставку чотирнадцять разів, востаннє — у лютому 1942 року, коли був міністром постачання⁹⁹⁶. Він не зголосився на нову посаду міністра військового виробництва. Цього

разу Черчилль не заперечував; Клементина, поза всяким сумнівом, нетямила себе від радощів.

Через два тижні Бівербрук пішов. «Своєю репутацією я зобов'язаний вам, — сказав він Черчиллю в листі від 26 лютого, свого останнього робочого дня. — Ви — джерело впевненості суспільства. Моя хоробрість тримається на вас»⁹⁹⁷. Він назвав Черчилля «спасителем нашого народу і символом спротиву у вільному світі».

Черчилль відповів у тому ж дусі: «Ми з вами пліч-о-пліч жили й боролися у страшні дні, і я переконаний, що наше братерство і громадська діяльність на цьому не зупиняться. Зараз мені хочеться, щоб ви віднайшли в собі сили й рівновагу та змогли прийти мені на допомогу, коли я вас дуже потребуватиму»⁹⁹⁸. Він зазначив, що успіх Бівербрука восени 1940 року відіграв «вирішальну роль для нашого порятунку». На завершення він додав: «Ви — один із небагатьох геніальних Бійців».

Урешті Бівербрук пішов. «Я гостро відчував його втрату», — написав Черчилль. І все-таки Бівербрук домогся успіху там, де це було потрібно: за перші три місяці на посаді міністра авіапромисловості він збільшив виготовлення винищувачів удвічі та, що теж дуже важливо, завжди був поряд із Черчиллем і підтримував його порадою чи жартом. Найціннішим для Черчилля було товариство Бівербрука, який розважав прем'єр-міністра своєю присутністю. «Мені було приємно мати змогу покладатися на нього час від часу», — пише Черчилль⁹⁹⁹.

У березні 1942 року Бівербруку захотілося пояснити Черчиллю, навіщо він стільки разів погрожував йому відставкою. Він зізнався, що ці погрози допомагали йому впоратися із затримками і незгодними — словом, домогтися свого, — і вважав, що Черчилль це розуміє. «Мені завжди здавалося, — написав він, — що своєю підтримкою моїх методів ви показуєте, що хочете, аби я залишався на посаді, бушував, погрожував відставкою, а потім відмовлявся від цього рішення»¹⁰⁰⁰.

Вони залишилися друзями, то віддаляючись один від одного, то знову зближуючись. У вересні 1943 року Черчилль зробив його лордом-хранителем печатки; здавалося, він пішов на цей крок насамперед задля того, щоб його друг і радник завжди був поряд. Бівербрук знову подав у відставку, але на той момент і сам Черчилль ішов із посади. В одному з томів своєї особистої історії Другої світової

війни Черчилль удостоїв Бівербрука високої похвали. «Він не зрадив сподівань, — написав Черчилль. — То була його година».

Проф

Виявилося, що Проф мав рацію.

Зрештою суддя Сінглтон відчув, що може знайти рішення на підставі різних статистичних даних про потужність авіації Німеччини і Британії. «Я дійшов висновку, — написав він в остаточному звіті в серпні 1941 року, — що на 30 листопада 1940 року потужність ВПС Німеччини відносно Королівських ВПС становила приблизно 4 до 3»¹⁰⁰¹.

А отже, Королівські ВПС увесь час боролися з ворогом, якого вважали значно сильнішим, хоча насправді потужність ВПС Німеччини і Британії була приблизно однаковою. Єдина відмінність — це кількість бомбардувальників далекої дії. Звісно, ця приємна новина виявилася дещо несвоечасною, але цілком можливо, що Королівські ВПС, вважаючи себе в чотири рази слабшими за суперника, боролися краще й запекліше, ніж могли б, якби в їхніх лавах панувала така самовпевненість, як у Люфтваффе, що вірили у свою непомірну вищість. Цей звіт доводить, що Проф не схибив у своїх оцінках.

Його захоплення повітряними мінами не увінчалось таким животворним результатом. У 1940 і 1941 роках вони із Черчиллем тиснули і благали службовців Міністерства авіації та Бівербрука виробляти й використовувати ці міни і включити їх до арсеналу стандартної оборонної зброї Британії. Проф домігся нечисленних успіхів, зазнав численних провалів, а зрештою його мінам почали опиратися дедалі більше і відмовилися від них.

Черчилль з Ліндеманном залишилися друзями до кінця війни, і Ліндеманн часто навідувався на частування (вегетаріанськими стравами) на Даунінг-стріт, 10, у Чекерсі й Дітчлі.

Памела та Аверелл

Певний час роман Памели Черчилль із Авереллом Гарріманом квітнув пишним цвітом. Кеті, донька Гаррімана, все зрозуміла про їхні

стосунки невдовзі після прибуття до Лондона, але не заперечувала. Здавалося, її не бентежить те, що вона сама на кілька років старша від батькової коханки. Кеті не була у близьких стосунках зі своєю мачухою Марі, тому зради в цьому не бачила.

Те, що Кеті так швидко збагнула, що до чого, нікого не здивувало. Пара не надто намагалася приховувати свій роман. Близько пів року вони утрюх навіть жили в одній чотирикімнатній квартирі на Гросвенорській площі, 3, неподалік посольства Америки. Памела вважала, що Черчилль знав про їхній роман, але не виказував невдоволення. Навіть навпаки: такий тісний зв'язок між членом родини Черчиллів і особистим посланцем Рузвельта може тільки піти на користь. Клементина цього не схвалювала, але й не втручалася. Згодом Рендольф поскаржився Джону Колвіллу, що його батьки «мирилися з подружньою невірністю у своїй оселі»¹⁰⁰². Бівербрук був у курсі, тішився своєю обізнаністю й запрошував Гаррімана з Памелою на довгі вихідні до свого заміського будинку Черклі, де досі жив Вінстон-молодший під наглядом няні. Про їхній роман знали Гаррі Гопкінс і навіть Рузвельт. Президент був у захваті.

У червні 1941 року Черчилль відрядив Гаррімана в Каїр, щоб той з'ясував, яку користь може принести американська допомога військам Британії в Єгипті, й попросив свого сина Рендольфа подбати про нього. Рендольфа підвищили до рангу майора і доручили опікуватися зв'язками з пресою у британській штаб-квартирі в Каїрі. У нього також зав'язався роман з відомою світською дамою Момо Маріотт, дружиною британського генерала. Під час вечері на човні дау, який плив Нілом — Рендольф замовив його спеціально для американського гостя, — він похвалився Гарріману своїм романом¹⁰⁰³. Рендольф і гадки не мав, що Гарріман спить із його дружиною, хоча про це пліткували в колі його знайомих і в лондонському клубі «Вайтс».

Необізнаність Рендольфа явно читалася в листі, якого він написав Памелі в червні 1941 року і доручив Гарріману передати їй по поверненні з Каїра. У цьому листі він хвалить Гаррімана. «Він мене цілковито причарував, — написав Рендольф, — і я з радістю почув стільки нового про тебе і всіх друзів. Він говорив про тебе з таким захватом, що в мене, здається, з'явився серйозний суперник!»¹⁰⁰⁴

Довідався ж Рендольф про їхній роман на початку 1942 року, коли приїхав у відпустку. Гуляще життя почало відбиватися на його зовнішності. Їхній шлюб, травмований марнотратством і пияцтвом Рендольфа та байдужістю Памели, стрімко перетворився на огидні скандали і приниження. У квартирі-прибудові точилися запеклі бої, під час яких Рендольф сварився із Черчиллем. Клементина боялася, що із Черчиллем станеться апоплектичний удар, і знову вигнала Рендольфа з дому — тепер до кінця війни. Влітку, коли Рендольф повернувся в Лондон одужувати від травм, які він отримав у автомобільній аварії в Каїрі, всім стало зрозуміло, що цей шлюб уже не поладити. Івлін Во, член клубу «Вайтс», до якого належав і Рендольф, написав про Памелу: «Вона так його ненавидить, що не може бути з ним в одному приміщенні»¹⁰⁰⁵. У листопаді 1942 року Рендольф її покинув.

Гарріман винайняв для неї окрему квартиру і платив їй 3 тисячі фунтів на рік (168 тисяч доларів за сучасним курсом). Щоб приховати свою роль, він звернувся до посередника — Макса Бівербрука. Незмінний обожнювач людських трагедій, той з радістю зголосився й вигадав цілу схему для приховування того, що гроші надходять від Гаррімана.

Та й це було не зовсім таємницею. «На відміну від Парижа, де процвітав чорний ринок, тут усі пишалися дотриманням правил нормування, — сказав Джон Колвілл¹⁰⁰⁶. — Але в Памели на вечерю подавали п'ять-шість страв із нестандартних продуктів для вісьмох-десятьох гостей. Гадаю, всі присутні за столом усміхалися й говорили, що Гарріман добре дбає про свою дівчину».

У жовтні 1943 року Рузвельт призначив Гаррімана послом у Москві, після чого роман невідворотно почав затухати. Відстань звільнила їх обох. Гарріман спав з іншими жінками, Памела — з іншими чоловіками, зокрема з радіоведучим Едвардом Марроу. «У юності ти справді дивишся на все геть інакше», — згодом сказала Памела під час одного інтерв'ю¹⁰⁰⁷.

Із наближенням кінця війни Памелу охопила тривога за майбутнє. 1 квітня 1945 року вона написала Гарріману в Москву: «Уявімо, що за чотири-п'ять тижнів війна скінчиться. Мені трохи страшно про це думати. Ми так довго чекали на цю подію, що, коли вона станеться, я

неодмінно перелякаюся. Ти взагалі розумієш, що я хочу сказати? Усе моє доросле життя минуло на тлі війни, і я знаю, як давати їй раду. А що робити із життям у мирний час — цього я, мабуть, і не знаю. Воно страшенно мене лякає. Хіба не безглуздо?»¹⁰⁰⁸.

Минали роки. Гарріман став міністром торгівлі у президента Трумена, а потім його обрали губернатором Нью-Йорка; він обіймав високі консультативні посади в адміністраціях Кеннеді та Джонсона. У нього були амбітніші сподівання — стати державним секретарем чи, можливо, навіть президентом, — однак їм не судилося справдитись. Попри численні романи він залишався у шлюбі з Марі, причому з роками він тільки міцнішав. Після смерті Марі у вересні 1970 року він був убитий горем, за словами Ненсі, доньки Марі. «Він сидів у її кімнаті й плакав»¹⁰⁰⁹.

1960 року Памела вийшла заміж за Ліланда Гейворда, продюсера та акторського агента, який брав участь у продюсуванні оригінальної вистави «Звуки музики» на Бродвеї. Вони були одружені до смерті Гейворда в березні 1971 року.

Памела з Гарріманом підтримували далекий зв'язок. У серпні 1971 року їх обох запросили у Вашингтон, на звану вечерю у їхньої спільної подруги Кетрін Ґрем, власниці видання «Вашингтон пост». Гарріману було сімдесят дев'ять років; Памелі — п'ятдесят один. Вони проговорили весь вечір. «Це було так дивно, — каже Памела, — адже щойно ми почали розмовляти, у нас виникло стільки спогадів, які роками не зринали в пам'яті»¹⁰¹⁰.

Через вісім тижнів вони одружилися в церкві на мангеттенському Верхньому Іст-Сайді у вузькому колі: там було лише троє гостей. Вони нікому не розповідали про церемонію — поки що.

Того-таки дня 150 друзів зібралися неподалік, у будинку Гаррімана, на — як їм сказали — коктейль. Увійшовши в дім, Памела крикнула подрузі: «Ми це зробили! Ми це зробили!»¹⁰¹¹. Для цього їм знадобилося лише тридцять років. «Знаєш, Пем, — написала інша подруга невдовзі опісля, — життя таке дивне!!»¹⁰¹² Їхній шлюб тривав іще 15 років, до смерті Гаррімана в липні 1986-го.

Німці

Під час Нюрнберзького процесу Германа Герінґа визнали винним у цілій низці порушень, зокрема у воєнних злочинах і злочинах проти людяності. Його засудили до страти через повішення 16 жовтня 1946 року.

У своїх показах він стверджував, що хотів здійснити наступ на Англію відразу після Дюнкерка, але Гітлер вирішив інакше. Герінґ сказав американському допитувачеві, генералу ВПС США Карлу Спаацу, що він завжди був проти нападу на Радянський Союз. Він хотів продовжувати бомбардувати Англію і змусити Черчилля капітулювати. Герінґ сказав Спаацу, що для радянської кампанії обрали вкрай невдалий момент. «Англію врятувала тільки переорієнтація Люфтваффе на радянський фронт»¹⁰¹³.

Герінґ до останнього не бажав ні в чому каятися. Він сказав у Нюрнберзькому суді: «Звісно, ми переозброїлися. Мені шкода, що так мало. Звісно, я ставився до угод як до туалетного паперу. Звісно, я бажав Німеччині величі»¹⁰¹⁴.

Крім того, Герінґ намагався виправдати систематичне розкрадання художніх колекцій з усієї Європи. В очікуванні суду він сказав американському психіатру: «Можливо, моя слабкість у тім, що я люблю, коли мене оточує розкіш. Маю таку артистичну натуру, що шедеври вдихають у мене життя і внутрішнє світло»¹⁰¹⁵. Він стверджував, що після смерті, однак, збирався заповісти свої колекції державному музею. «Якщо поглянути на все під таким кутом, то я не бачу етичного конфлікту. Я ж не для того збирав скарби, щоб продати їх і збагатитися. Я люблю мистецтво заради мистецтва, і, як уже казав, моя натура мусить жити в оточенні найкращих його світових зразків».

Допитувачі створили каталог виробів, які він збирав від початку війни, й нарахували «1375 картин, 250 скульптур, 108 гобеленів, 200 одиниць старовинних меблів, 60 персидських і французьких килимів, 75 вітражів і 175 інших предметів»¹⁰¹⁶.

Уночі перед стратою він отруївся ціанідом.

* * *

Йозеф Геббельс із дружиною Магдою отруїли шістьох молодших дітей — Гельгу, Гільдегарду, Гельмута, Гольдіне, Гедвігу і Гайдруну — 1 травня

1945 року, коли Радянська армія була вже близько. Спочатку медикові, який їм у цьому допомагав, доручили вколоти кожній дитині морфін¹⁰¹⁷. Потім особистий лікар Гітлера дав їм пероральну дозу ціаніду. Потім Геббельс із Магдою самі отруїлися ціанідом. За їхнім наказом офіцер СС застрелив їх для певності.

Гітлер наклав на себе руки напередодні.

* * *

Рудольфа Гесса допитували в Нюрнбергу, де він присягався в незмінній відданості Гітлеру. «Я ні про що не шкодую», — сказав він¹⁰¹⁸. Його засудили до довічного ув'язнення за участь у розпалюванні війни й посадили до в'язниці Шпандау разом із десятком інших німецьких чиновників.

Інших в'язнів, зокрема Альберта Шпеєра, по черзі випускали на волю, і врешті 30 вересня 1966 року Гесс залишився сам. Він наклав на себе руки 17 серпня 1987 року, коли йому було дев'яносто три: повісився на подовжувачі.

* * *

Хоч як дивовижно, але Адольф Галланд пережив війну попри низку смертельно небезпечних випадків. Якось його літак підбили двічі за один день. Останні цілі Галланд знищив 25 квітня 1945 року: він летів у найсучаснішому винищувачі Люфтваффе, реактивному літаку, і збив два американські бомбардувальники, після чого його рахунок зріс до 104¹⁰¹⁹.

Після знищення другого літака його перехопив американський винищувач-бомбардувальник Р-47. Попри поранення і сильно пошкоджений літак йому вдалося повернутися на аеродром, саме коли на нього почався напад; Галланд здійснив аварійну посадку у вирі бомб і куль. Він вижив і дістав лише травму ноги. Через десять днів його заарештували американські війська. Йому було тридцять три роки. Він домогся високих результатів, але деякі колеги його перевершили. Двоє пілотів знищили по 300 цілей, а ще дев'яносто два дорівняли до результатів Галланда чи перевершили їх.

Спочатку Галланда допитали в Німеччині, а 14 травня 1945 року його вивезли літаком до Англії, де він знову давав покази. Він уперше

побував там на суходолі. У липні тюремники відвезли його на велику авіаційну базу в Тангмері, неподалік Стенстед-Гауза, де він зустрівся з безногим асом Дугласом Бадером, з яким колись танцювала Мері Черчилль. Галланд із Бадером уже зустрічалися на війні, коли Бадера збили і взяли в полон; Галланд наполіг на шанобливому ставленні до нього.

Тепер Бадер давав йому сигари.

Черчилль і війна

У дорослому чоловікові назавжди залишився хлопчак.

Одного літнього ранку 1944 року, коли війна ще була в розпалі, Клементина, яка лежала в постелі у квартирі-прибудові, покликала до себе юного солдата Річарда Гілла, сина особистої секретарки Черчилля місіс Гілл. Прибула іграшкова залізниця для Вінстона-молодшого, Памелиного сина, і Клементина хотіла впевнитися, що всі деталі на місці й вона працює, тож попросила Гілла зібрати й запустити її.

У пакунку були рейки, вагони і два механічні локомотиви¹⁰²⁰. Гілл, стоячи навколішках, почав розкладати рейки, аж раптом побачив, що перед ним на підлозі з'явилися капці з монограмою «В. С. Ч.» Хлопець звів погляд і побачив над собою Черчилля у блакитному комбінезоні для повітряної тривоги; він курих сигару і пильно стежив за його успіхами. Гілл хотів підвестися, але прем'єр-міністр його зупинив.

— Продовжуйте, — сказав він.

Гілл зібрав макет.

Черчилль не відводив погляду.

— Поставте один локомотив на рейки, — попросив.

Гілл так і вчинив. Локомотив їздив по колу, поки працював його завідний механізм.

— Я бачу, у вас тут два локомотиви, — сказав Черчилль. — Той теж поставте на рейки.

Гілл знову послухався. Тепер рейками їздили два локомотиви, один за одним.

Черчилль із сигарою в зубах опустився на долоні й коліна. Зі щирою насолодою він сказав:

— А тепер влаштуймо їм зіткнення!

* * *

Війна у Європі завершилася 8 травня 1945 року. Протягом дня, поки ця звістка ширилася Лондоном, площі міста запруджували люди. Задиркуваті американські солдати пробивалися крізь натовп, розмахуючи прапорами Америки й час від часу заводячи пісню *Over There*. Німеччина офіційно капітулювала. О третій годині на Даунінг-стріт Черчилль мав виступити з публічною промовою, яка лунатиме у трансляції «Бі-Бі-Сі» та в гучномовці; після цього він вирушить до Палати громад.

Коли Біг-Бен пробив третю годину, натовп зовсім замовк. Черчилль сказав, що війну з Німеччиною завершено. Він узагальнив її перебіг і пояснив, що врешті «майже весь світ об'єднався проти цих лиходіїв, які тепер лежать перед нами долілиць». Цю звістку врівноважив тверезою думкою про те, що Японія досі не капітулювала. «Тепер ми мусимо кинути всі сили і здібності на виконання своєї місії — і вдома, і за кордоном. Уперед, Британіє! Хай живе свобода! Боже, бережи Короля!»

Персонал Даунінг-стріт вишикувався перед ним у саду на задньому подвір'ї й аплодував, поки він крокував до автівки. Черчилль розчулився. «Дуже вам дякую, — казав він, — дуже вам дякую»¹⁰²¹.

* * *

Коли король з королевою вийшли на балкон Букінгемського палацу, величезний натовп на Меллі вибухнув одноголосим радісним криком. Люди плескали в долоні, вигукували й розмахували прапорами. Королівське подружжя нарешті зайшло всередину. Але натовп залишився й почав скандувати: «Нехай вийде король, нехай вийде король». Згодом король із королевою знову вийшли й розступилися, звільнивши місце для ще однієї людини. На балконі показався Вінстон Черчилль з усмішкою на все обличчя. Натовп несамовито заревів.

Уночі, хоча офіційно й досі діяли правила затемнення, в усьому місті палали багаття, знайомі жовтогарячі відблиски яких здіймалися в небо, — тільки тепер той вогонь був святковим. Прожектори гуляли колоною Нельсона на Трафальгарській площі, а потім їхні оператори утнули чи не назворушливіший жест: вони скерували промені в точку

над хрестом собору Святого Павла, де утворився блискучий світловий хрест¹⁰²².

* * *

А вже за два місяці сталася подія, від іронії якої перехоплює дух: британці не переобрали Консервативну партію, тому Черчиллю довелося скласти повноваження. Він справляв на людей враження ідеального полководця, але не провідника до повоєнного відновлення Британії. Наступником Черчилля став Клемент Еттли, лідер Лейбористської партії, яка отримала 393 місця в парламенті; консерватори здобули лише 213.

Остаточні результати виборів повідомили в четвер, 26 липня. За кілька днів Черчиллі з друзями зібралися в Чекерсі на останні вихідні. У будинку, як завжди, яблуку ніде було впасти. Приїхали Колвілл, посол Вайнант, Брендан Брекен, Рендольф, Мері, Сара і Діана з чоловіком, Дунканом Сандсом; Проф прибув на обід.

Парафіяльний священник церкви в Елсборо, яку так рідко відвідував Черчилль, зайшов попрощатися.

У суботу після вечері та перегляду кінохроніки й документального фільму «Справжня слава» про перемогу Союзників у Європі родина зійшла на перший поверх. Зненацька Черчилль занепав духом. Він сказав Мері: «Про мене в цих новинах нічого немає. Без роботи, без діла»¹⁰²³.

Вона вилила сум за батька у щоденник: «Було нестерпно дивитися, як цей велет поміж людей, обдарований душевними та інтелектуальними талантами найвищого ґатунку, сумно описує кола, не маючи змоги застосувати свою безмежну енергію й потенціал, ховаючи в серці скорботу і розчарування, про які я можу лише здогадуватися».

То була «найсумніша мить», написала Мері. Рідні ставили йому платівки, щоб підбадьорити: спочатку Гілберта і Саллівана, які вперше майже не справили на нього враження, потім американські та французькі військові марші, які трохи допомогли. Далі — «Фермер кролика стріляє» й, на прохання Черчилля, пісню з «Чарівника країни Оз», які нарешті подіяли. «Аж о другій ночі він трохи заспокоївся, втомився й захотів до себе в постіль, — пише Мері. — Ми провели його на другий поверх».

Вона додала: «Дорогий тату, я так тебе люблю, й мені нестерпно, що я нічим не можу зарадити. Я лягала спати дуже втомленою й геть пригніченою».

Наступного дня після обіду Мері з Джоном Колвіллом востаннє зійшли на Бікон-Гілл. День був красивий і сонячний. Усі вийшли на газон; Клементина грала у крокет із Дунканом, який уже майже одужав після автомобільної аварії. Усі залишили підписи у книзі почесних гостей Чекерсу. «У тій пам'ятній книзі почесних гостей, — зауважила Мері, — де за іменами можна простежити інтриги й хитрощі війни». У листі подяки власникам маєтку, родині Лі, Клементина написала: «Наші останні вихідні в Чекерсі були невеселими. А втім, поки ми вписували свої імена у Книгу гостей, я міркувала про ту прекрасну роль, яку відіграв цей старовинний будинок у війні. Яких поважних людей він прийняв, які епохальні зустрічі бачив, які доленосні рішення ухвалювали під його дахом»¹⁰²⁴.

Черчилль підписався останнім.

Під своїм ім'ям він написав одне слово: Finis¹⁰²⁵.

Подяки

Хоча найбільшим поштовхом до створення цієї книжки став мій переїзд до Нью-Йорка, а потім — прозріння 11 вересня, важливу роль відіграв іще один чинник: у мене є діти. Мої три доньки запевняють вас у тому, що я — король батьківської тривожності, але я тривожуся через такі буденні життєві прикrostі своїх дітей, як роботи, бойфренди і димові сповіщувачі у квартирі, а не фугасні й запальні бомби, що падають з неба. Серйозно, як із цим упоралися Черчиллі та їхнє оточення?

Переймаючись цим питанням, я вирушив у тривалу мандрівку неозорим заплутаним лісом стипендії Черчилля — королівством товстезних фоліантів, перекручених фактів і безглузвих теорій змови: там я намагався відшукати свого Черчилля. Під час роботи над попередніми книжками я з'ясував, що коли дивишся на минуле незамиленими очима, світ неодмінно постає інакшим, а нові матеріали й думки зринають навіть на протоптаних стежках.

Писати про Черчилля небезпечно, адже вас одразу зіб'є з ніг і, можливо, заважатиме продовжувати роботу величезний обсяг праць, які вже є у відкритому доступі. Щоб уберегтися від цього, я вирішив спочатку прочитати небагато — тільки «Захисника королівства» Вільяма Манчестера і Пола Ріда, «Черчилля» Роя Дженкінса і «Зоряний час» Мартіна Гілберта, — а вже потім пірнути в архіви й відчувати себе у світі Черчилля, споглядаючи його широко розплющеними очима. Зважаючи на характер моєї розвідки, деякі документи значно більше згодилися мені, ніж традиційним біографам Черчилля. Наприклад, перелік побутових витрат Чекерсу, будинку для відпочинку прем'єр-міністрів, чи листи про те, як розквартирувати солдатів на території маєтку, не перевантаживши каналізації. Тоді ці питання були

надзвичайно важливими, але для майбутніх істориків вони не надто значущі.

Під час пошуків я відвідав численні архівні сховища, зокрема три моїх улюблених місця в усьому світі: Національний архів Сполученого Королівства у К'ю на околицях Лондона, Центр архівів Черчилля в Коледжі Черчилля, що в Кембриджі, та відділ рукописів Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні. Коли в мене назбиралися стоси документів, я почав окреслювати план своєї оповіді за так званою кривою Воннегута — виразним прийомом, який сформулював Курт Воннегут у своїй магістерській роботі в Чиказькому університеті. За словами Воннегута, його кафедра відхилила цей винахід, адже він занадто простий і цікавий. Це схема для аналізу будь-якої історії — художньої чи нехудожньої, — незалежно від часу написання. Вертикальна вісь — це послідовність від вдалих обставин до невдалих: невдалі розташовані внизу, а вдалі — вгорі. Горизонтальна вісь — це плин часу. Воннегут виокремлює оповідь типу «Людина в ямі», де герою дуже щастить, потім глибоко не щастить, а зрештою він вилазить з ями і домагається ще більшого успіху. Я завважив, що це доволі точно відображає перший рік Черчилля на посаді прем'єр-міністра.

Озброївшись цією кривою, я вирушив на пошуки історій, які часто не включають до великих біографій Черчилля — чи то за браком часу, чи через їхню позірну легковажність. Але нерідко Черчилль розкривається саме в такій легковажності, у тих незначних моментах, за які прем'єр-міністра й полюбили його працівники, хоча він висував до всіх надвисокі вимоги. Крім того, я намагався вивести на перший план героїв, до яких у великих історіях часто ставляться як до другорядних. Кожен дослідник Черчилля посилається на щоденники Джона Колвілла, але, як на мене, сам Колвілл теж хотів би бути окремим персонажем, тому я постарався віддати йому належне. Не знаю іншої праці, у якій згадувалися б його гірко-солодкі стосунки з Ієєю Марджессон. Я згадую про них зокрема через те, що вони перегукуються з одним надзвичайно жалюгідним етапом на початку мого дорослого життя. Ви не знайдете цієї історії у друкованому щоденнику Колвілла, «На периферії влади», та якщо порівняєте його з рукописним щоденником у Центрі архівів Черчилля, як-от вчинив я,

то побачите кожен романтичний епізод. Ці та інші вилучені фрагменти він зневажливо назвав «банальними й загалом нецікавими дописами». А втім, коли він усе те писав, події відбувалися аж ніяк не банальні. У його жаданні Геї мене зацікавило те, що це все відбувалося, коли Лондон горів, щодня падали бомби, і все-таки їм обом вдавалося викроювати миті, коли «більшої втіхи», за його словами, було «не потрібно».

Мері Черчилль також виходить на перший план. Вона дуже любила батька, а ще полюбляла як слід натанцюватися з пілотиами і захоплювалася «поземним летом», коли пілоти пролітали над нею та її подружками на рівні крон дерев. Маю окремо подякувати Еммі Соумс, доньці Мері, яка дозволила мені прочитати мамин щоденник.

Також я у великому боргу перед Алленом Паквудом, директором Центру архівів Черчилля, який прочитав перший рукопис і врятував мене від численних огріхів. Його остання книжка «Як воював Черчилль» — безцінна збірка найактуальніших думок про Черчилля. Маю подякувати і двом колишнім директорам Міжнародної спілки Черчилля, Лі Поллоку й Майклу Бішопу, які також прочитали рукопис і запропонували масу виправлень та уточнень, зокрема й дуже тонких. Вони відразу порадили мені ознайомитися з різноманітними джерелами, зокрема зі стосом аркушів настільного календаря з Даунінг-стріт, 10, який зберігається у вашингтонській штаб-квартирі цієї спілки. Мене дуже вразило, що на аркуші за вересень 1939 року, коли почалася війна, залишилася велика чорна пляма — напевно, хтось перекинув чорнильницю.

Як завжди, нескінченна дяка і запас шардоне «Ромбауер» моїй дружині Кріс — саме так, за те, що вона мене терпить, а особливо за уважне перше прочитання мого рукопису, який вона повернула зі своїми коронними зауваженнями на берегах: веселими смайликами, сумними смайликами і попередженнями «зараз засну», яких що далі, то ставало менше. Величезна дяка моїй редакторці Аманді Кук, яка лишила на берегах безжальні й вимогливі, але незмінно розумні й повчальні зауваження. Її асистент Захарі Філліпс спритно й завзято вивів цю книжку на фінішну пряму, хоча, боюся, мало не втратив зір, вдивляючись у мої закарлючки. Мій агент Девід Блек — незмінно шляхетна людина, епізодично злий пес — захолював мене впродовж

цієї тривалої пригоди, час від часу пригощаючи червоним вином і смачною їжею. Джулі Тейт, блискуча професійна фактчекерка, прочитала рукопис ніби під збільшувальним склом і усунула одруки, неправильні дати, недотриману хронологію й некоректні цитати, після чого я став незрівнянно краще спати. Дякую своїй подрузі Пенні Саймон, першокласній фахівчині з видавництва «Кровн», яка прочитала першу чернетку, прекрасно розуміючи, що я ніколи не зможу віддячити їй за цей благородний вчинок, про що вона мені нагадує за кожної нагоди. Моя давня подруга і колишня колега Керрі Долан, редакторка першої смуги «Волл-стріт джорнел», також прочитала чернетку — частково за своїм улюбленим заняттям: у польоті над морем. Насправді вона ненавидить літати ще дужче від мене, але каже, що книжка їй сподобалася.

Команди винахідливих, творчих, енергійних працівників видавництв «Рендом-Гауз» та «Кровн» вдихнули в цю книжку життя й дали їй путівку у світ: Джина Сентрелло, власниця й голова «Рендом-Гауз», Девід Дрейк, власник «Кровн», Джилліана Блейк, головна редакторка, Аннслі Роснер, заступниця голови видавництва, Діана Мессіна, директорка рекламного напрямку, Джулія Сеплер, маркетингова директорка. Окрема подяка Рейчел Елдріч, яка майстерно знається на сучасних медійних технологіях і нових способах боротися за увагу читачів, які постійно відволікаються на щось інше. Бонні Томпсон уважно відредагувала книжку перед друком, Інґріда Стернер упорядкувала примітки, Люк Епплін за рекордний час перетворив мої жахливі закарлючки на верстку, Марк Біркі все це контролював і створив книжку. Кріс Бренд намалював шикарний дизайн суперобкладинки, а Барбара Бахман навела красу на внутрішніх сторінках.

Хочу окремо подякувати своїм трьом донькам, які допомагали мені зберігати зв'язок із дійсністю попри рутинні випробування щоденного життя, які блякнуть на тлі тих жахів, із якими щодня стикався Черчилль та його оточення.

* * *

Хочу окремо згадати одне джерело оригінальних документів — «Воєнні документи Черчилля», які упорядкував та видав покійний

маестро з історії Черчилля Мартін Гілберт, що перетворив їх на величезний додаток до багатотомної біографії прем'єр-міністра. Я активно користувався другим і третім томами. Телеграми, листи, промови й особисті записки налічують 3032 сторінки. Ще одне неоціненне джерело — і не лише у площині любовних історій — це «На периферії влади» Колвілла, насамперед перший том, який допомагає уявити життя на Даунінг-стріт, 10 під час війни. Я натрапив на чудові другорядні праці. Ось деякі з моїх улюблених: «Святий лис» Ендрю Робертса, біографія лорда Галіфакса, «П'ять днів у Лондоні, травень 1940» Джона Лукача, «Проблемні юнаки» Лінн Олсон, «Ревіння лева» Річарда Тое, «Приворотні чари бомб» Лари Фейгел, «Залишаємося без шампанського» Девіда Лоу — фінансова біографія Черчилля та одна з найсамобутніших праць, виданих за останні десять років у рамках стипендії Черчилля.

У примітках я згадую насамперед матеріали, цитовані з оригінальних документів чи другорядних джерел. До того ж посилаюся на джерела, які можуть видатися читачам новими чи суперечливими. Утім, я не посилаюся на все. Вирішив не коментувати відомих та докладно задокументованих деінде епізодів і матеріалів, джерело яких є очевидним — такі як записи в щоденнику із чіткими датами, — щоб не роздувати приміток. Водночас я розбавив примітки короткими історіями, які не потрапили до основного тексту, та все ж варті згадки з огляду на ту чи ту причину.

Джерела

Архіви і збірки документів

- Beaverbrook, Lord (Max Aitken). Papers. Parliamentary Archives, London.
- Burgis, Lawrence. Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Churchill, Clementine (Baroness Spencer-Churchill). Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Churchill, Mary (Mary Churchill Soames). Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Churchill, Randolph. Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Churchill, Winston. Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Colville, John R. Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Eade, Charles. Papers. Churchill Archives Center, Churchill College, Cambridge, U.K.
- Gallup Polls. ibiblio.org. University of North Carolina, Chapel Hill.
- Gilbert, Martin. *The Churchill War Papers*. Vol. 2, *Never Surrender, May 1940–December 1940*. New York: Norton, 1995.
- _____. *The Churchill War Papers*. Vol. 3, *The Ever-Widening War, 1941*. New York: Norton, 2000.
- Hansard*. Proceedings in the House of Commons. London.
- Harriman, Pamela Digby. Papers. Library of Congress, Manuscript Division, Washington, D.C.
- Harriman, W. Averell. Library of Congress, Manuscript Division, Washington, D.C. Ismay, General Hastings Lionel. Liddell Hart Center for Military Archives, King's College London.
- Lindemann, Frederick A. (Viscount Cherwell). Papers. Nuffield College, Oxford. Meiklejohn, Robert P. Papers. Library of Congress, Manuscript Division, Washington, D.C.
- National Archives of the United Kingdom, Kew, England (UKARCH).
- National Meteorological Library and Archive, Exeter, U.K. Digital archive: www.metoffice.gov.uk/research/library-and-archive/archive-hidden-treasures/monthly-weather-reports.
- Roosevelt, Franklin D. Papers as President: Map Room Papers, 1941–1945 (FDR/Map).
- Roosevelt, Franklin D. Papers as President: The President's Secretary's File, 1933–1945. Franklin D. Roosevelt Presidential Library & Museum. Digital collection: www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/?p=collections/findingaid&id=502.
- _____. Confidential File (FDR/Conf).
- _____. Diplomatic File (FDR/Diplo).
- _____. Safe File (FDR/Safe).
- _____. Subject File (FDR/Subject).
- Spaatz, Carl. Papers. Library of Congress, Manuscript Division, Washington, D.C.

Книжки і періодика

- Addison, Paul. *Churchill on the Home Front, 1900–1955*. London: Pimlico, 1993.
- Addison, Paul, and Jeremy A. Crang, eds. *Listening to Britain: Home Intelligence Reports on Britain's Finest Hour, May to September 1940*. London: Vintage, 2011.
- Adey, Peter, David J. Cox, and Barry Godfrey. *Crime, Regulation, and Control During the Blitz: Protecting the Population of Bombed Cities*. London: Bloomsbury, 2016.
- Alanbrooke, Lord. *War Diaries, 1939–1945*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2001.
- Allingham, Margery. *The Oaken Heart: The Story of an English Village at War*. 1941. Pleshey, U.K.: Golden Duck, 2011.
- "The Animals in the Zoo Don't Mind the Raids." *War Illustrated*, Nov. 15, 1940.
- Awcock, Hannah. "On This Day: Occupation of the Savoy, 14th September 1940." *Turbulent London*. turbulentlondon.com/2017/09/14/on-this-day-occupation-of-the-savoy-14th-september-1940/.
- Baker, David. *Adolf Galland: The Authorized Biography*. London: Windrow & Greene, 1996.
- Baumbach, Werner. *The Life and Death of the Luftwaffe*. New York: Ballantine, 1949. Beaton, Cecil. *History Under Fire: 52 Photographs of Air Raid Damage to London Buildings, 1940–41*. London: Batsford, 1941.
- Bekker, Cajus. *The Luftwaffe Diaries*. London: Macdonald, 1964.
- Bell, Amy. "Landscapes of Fear: Wartime London, 1939–1945." *Journal of British Studies* 48, no. 1 (Jan. 2009).
- Below, Nicolaus von. *At Hitler's Side: The Memoirs of Hitler's Luftwaffe Adjutant, 1937–1945*. London: Greenhill, 2001.
- Berlin, Isaiah. *Personal Impressions*. 1949. New York: Viking, 1980.
- Berrington, Hugh. "When Does Personality Make a Difference? Lord Cherwell and the Area Bombing of Germany." *International Political Science Review* 10, no. 1 (Jan. 1989).
- Bessborough, Lord. *Enchanted Forest: The Story of Stansted in Sussex*. With Clive Aslet. London: Weidenfeld & Nicolson, 1984.
- Birkenhead, Earl of. *The Prof in Two Worlds: The Official Life of Professor F.A. Lindemann, Viscount Cherwell*. London: Collins, 1961.
- Boelcke, Willi A., ed. *The Secret Conferences of Dr. Goebbels: The Nazi Propaganda War, 1939–43*. New York: Dutton, 1970.
- Booth, Nicholas. *Lucifer Rising: British Intelligence and the Occult in the Second World War*. Cheltenham, U.K.: History Press, 2016.
- Borden, Mary. *Journey down a Blind Alley*. New York: Harper, 1946.
- Bullock, Alan. *Hitler: A Study in Tyranny*. New York: Harper, 1971.
- Cadogan, Alexander. *The Diaries of Alexander Cadogan, O.M., 1938–1945*. Edited by David Dilks. New York: Putnam, 1972.
- Carter, Violet Bonham. *Winston Churchill: An Intimate Portrait*. New York: Harcourt, 1965.
- Channon, Henry. "Chips": *The Diaries of Sir Henry Channon*. Edited by Robert Rhodes James. London: Phoenix, 1996.
- Charmley, John. "Churchill and the American Alliance." *Transactions of the Royal Historical Society* 11 (2001).
- Chisholm, Anne. *Nancy Cunard*. London: Sidgwick & Jackson, 1979.
- Chisholm, Anne, and Michael Davie. *Beaverbrook: A Life*. London: Pimlico, 1993.
- Churchill, Sarah. *Keep on Dancing: An Autobiography*. Edited by Paul Medlicott. London: Weidenfeld & Nicolson, 1981.
- Churchill, Winston. *The Grand Alliance*. Boston: Houghton Mifflin, 1951.
- _____. *Great Contemporaries*. London: Odhams Press, 1947.
- _____. *Their Finest Hour*. Boston: Houghton Mifflin, 1949.

- Churchill, Winston S. *Memories and Adventures*. New York: Weidenfeld & Nicolson, 1989.
- Clapson, Mark. *The Blitz Companion*. London: University of Westminster Press, 2019.
- Cockett, Olivia. *Love and War in London: The Mass Observation Wartime Diary of Olivia Cockett*. Edited by Robert Malcolmson. Stroud, U.K.: History Press, 2009.
- Collier, Basil. *The Battle of Britain*. London: Collins, 1962.
- _____. *The Defense of the United Kingdom*. London: Imperial War Museum; Nashville: Battery Press, 1995.
- Collier, Richard. *The City That Would Not Die: The Bombing of London, May 10–11, 1941*. New York: Dutton, 1960.
- Colville, John. *Footprints in Time: Memories*. London: Collins, 1976.
- _____. *The Fringes of Power: Downing Street Diaries, 1939–1955*. Vol. 1, *September 1939–September 1941*. London: Hodder & Stoughton, 1985.
- _____. *The Fringes of Power: Downing Street Diaries, 1939–1955*. Vol. 2, *October 1941–1955*. London: Hodder & Stoughton, 1987.
- _____. *Winston Churchill and His Inner Circle*. New York: Wyndham, 1981. Originally published in Britain, under the title *The Churchillians*.
- Conant, James B. *My Several Lives: Memoirs of a Social Inventor*. New York: Harper & Row, 1970.
- Cooper, Diana. *Trumpets from the Steep*. London: Century, 1984.
- Costigliola, Frank. “Pamela Churchill, Wartime London, and the Making of the Special Relationship.” *Diplomatic History* 36, no. 4 (Sept. 2012).
- Cowles, Virginia. *Looking for Trouble*. 1941. London: Faber and Faber, 2010.
- _____. *Winston Churchill: The Era and the Man*. New York: Harper & Brothers, 1953.
- Dalton, Hugh. *The Fateful Years: Memoirs, 1931–1945*. London: Frederick Muller, 1957.
- Danchev, Alex. “‘Dilly-Dally,’ or Having the Last Word: Field Marshal Sir John Dill and Prime Minister Winston Churchill.” *Journal of Contemporary History* 22, no. 1 (Jan. 1987).
- Davis, Jeffrey. “Atfero: The Atlantic Ferry Organization.” *Journal of Contemporary History* 20, no. 1 (Jan. 1985).
- Dockter, Warren, and Richard Toye. “Who Commanded History? Sir John Colville, Churchillian Networks, and the ‘Castlerosse Affair.’” *Journal of Contemporary History* 54, no. 2 (2019).
- Donnelly, Peter, ed. *Mrs. Milburn’s Diaries: An Englishwoman’s Day-to-Day Reflections, 1939–1945*. London: Abacus, 1995.
- Douglas-Hamilton, James. *Motive for a Mission: The Story Behind Hess’s Flight to Britain*. London: Macmillan, 1971.
- Ebert, Hans J., Johann B. Kaiser, and Klaus Peters. *Willy Messerschmitt: Pioneer of Aviation Design*. Atglen, Pa.: Schiffer, 1999.
- Eden, Anthony. *The Reckoning: The Memoirs of Anthony Eden, Earl of Avon*. Boston: Houghton Mifflin, 1965.
- Eden, Clarissa. *Clarissa Eden: A Memoir, from Churchill to Eden*. Edited by Cate Haste. London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.
- Elletson, D.H. *Chequers and the Prime Ministers*. London: Robert Hale, 1970.
- Farrer, David. *G — for God Almighty: A Personal Memoir of Lord Beaverbrook*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1969.
- _____. *The Sky’s the Limit: The Story of Beaverbrook at M.A.P*. London: Hutchinson, 1943.
- Feigel, Lara. *The Love-Charm of Bombs: Restless Lives in the Second World War*. New York: Bloomsbury, 2013.
- Field, Geoffrey. “Nights Underground in Darkest London: The Blitz, 1940–41.” *International Labor and Working-Class History*, no. 62 (Fall 2002).
- Fort, Adrian. *Prof: The Life of Frederick Lindemann*. London: Pimlico, 2003.

- Fox, Jo. "Propaganda and the Flight of Rudolf Hess, 1941–45." *Journal of Modern History* 83, no. 1 (March 2011).
- Fry, Plantagenet Somerset. *Chequers: The Country Home of Britain's Prime Ministers*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1977.
- Galland, Adolf. *The First and the Last: The Rise and Fall of the German Fighter Forces, 1938–1945*. New York: Ballantine, 1954.
- Gilbert, Martin. *Finest Hour: Winston S. Churchill, 1939–41*. London: Heinemann, 1989.
- Goldensohn, Leon. *The Nuremberg Interviews: An American Psychiatrist's Conversations with the Defendants and Witnesses*. Edited by Robert Gellately. New York: Knopf, 2004.
- Goodhart, Philip. *Fifty Ships That Saved the World: The Foundation of the Anglo-American Alliance*. London: Heinemann, 1965.
- Goodwin, Doris Kearns. *No Ordinary Time: Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home Front in World War II*. New York: Simon & Schuster, 1994.
- Graves, Charles. *Champagne and Chandeliers: The Story of the Café de Paris*. London: Odhams Press, 1958.
- Greene, Graham. *Ways of Escape*. New York: Simon & Schuster, 1980.
- Gullan, Harold I. "Expectations of Infamy: Roosevelt and Marshall Prepare for War, 1938–41." *Presidential Studies Quarterly* 28, no. 3 (Summer 1998).
- Halder, Franz. *The Halder War Diary, 1939–1942*. Edited by Charles Burdick and Hans-Adolf Jacobsen. London: Greenhill Books, 1988.
- Halle, Kay. *The Irrepressible Churchill: Stories, Sayings, and Impressions of Sir Winston Churchill*. London: Facts on File, 1966.
- _____. *Randolph Churchill: The Young Unpretender*. London: Heinemann, 1971.
- Harriman, W. Averell. *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*. New York: Random House, 1975.
- Harrison, Tom. *Living Through the Blitz*. New York: Schocken Books, 1976.
- Harrod, Roy. *The Prof: A Personal Memoir of Lord Cherwell*. London: Macmillan, 1959.
- Hastings, Max. *Winston's War: Churchill, 1940–45*. New York: Knopf, 2010.
- Hickman, Tom. *Churchill's Bodyguard*. London: Headline, 2005.
- Hindley, Meredith. "Christmas at the White House with Winston Churchill." *Humanities* 37, no. 4 (Fall 2016).
- Hinton, James. *The Mass Observers: A History, 1937–1949*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Hitler, Adolf. *Hitler's Table Talk, 1941–1944*. Translated by Norman Cameron and R.H. Stevens. London: Weidenfeld & Nicholson, 1953.
- Hylton, Stuart. *Their Darkest Hour: The Hidden History of the Home Front, 1939–1945*. Stroud, U.K.: Sutton, 2001.
- Ismay, Lord. *The Memoirs of General the Lord Ismay*. London: Heinemann, 1960.
- Jenkins, J. Gilbert. *Chequers: A History of the Prime Minister's Buckinghamshire Home*. London: Pergamon, 1967.
- Jenkins, Roy. *Churchill*. London: Macmillan, 2002.
- Jones, R.V. *Most Secret War: British Scientific Intelligence, 1939–1945*. London: Hodder & Stoughton, 1978.
- Kendall, David, and Kenneth Post. "The British 3-Inch Anti-aircraft Rocket. Part One: Dive-Bombers." *Notes and Records of the Royal Society of London* 50, no. 2 (July 1996).
- Kennedy, David M. *The American People in World War II: Freedom from Fear*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Kershaw, Ian. *Hitler, 1936–1945: Nemesis*. New York: Norton, 2000.
- Kesselring, Albert. *The Memoirs of Field-Marshal Kesselring*. Novato, Calif.: Presidio Press, 1989.

- Kimball, Warren F. *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*. Vol. 1. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2015.
- Klingaman, William K. *1941: Our Lives in a World on the Edge*. New York: Harper & Row, 1988.
- Koch, H. W. "Hitler's 'Programme' and the Genesis of Operation 'Barbarossa.'" *Historical Journal* 26, no. 4 (Dec. 1983).
- . "The Strategic Air Offensive Against Germany: The Early Phase, May–September 1940." *Historical Journal* 34, no. 1 (March 1991).
- Landemare, Georgina. *Recipes from No. 10*. London: Collins, 1958.
- Lee, Raymond E. *The London Observer: The Journal of General Raymond E. Lee, 1940–41*. Edited by James Leutze. London: Hutchinson, 1971.
- Leslie, Anita. *Cousin Randolph: The Life of Randolph Churchill*. London: Hutchinson, 1985.
- Leutze, James. "The Secret of the Churchill-Roosevelt Correspondence: September 1939–May 1940." *Journal of Contemporary History* 10, no. 3 (July 1975).
- Lewin, Ronald. *Churchill as Warlord*. New York: Stein and Day, 1973.
- Longmate, Norman. *Air Raid: The Bombing of Coventry, 1940*. New York: David McKay, 1978.
- Lough, David. *No More Champagne*. New York: Picador, 2015.
- Lukacs, John. *Five Days in London, May 1940*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1999.
- Mackay, Robert. *The Test of War: Inside Britain, 1939–1945*. London: University College of London Press, 1999.
- Maier, Thomas. *When Lions Roar: The Churchills and the Kennedys*. New York: Crown, 2014.
- Major, Norma. *Chequers: The Prime Minister's Country House and Its History*. London: HarperCollins, 1996.
- Manchester, William, and Paul Reid. *Defender of the Realm, 1940–1965*. Vol. 3 of *The Last Lion: Winston Spencer Churchill*. New York: Bantam, 2013.
- Martin, John. *Downing Street: The War Years*. London: Bloomsbury, 1991.
- Matless, David. *Landscape and Englishness*. London: Reaktion Books, 1998.
- Miller, Edith Starr. *Occult Theocracy*. Abbeville, France: F. Paillart, 1933.
- Moran, Lord. *Churchill, Taken from the Diaries of Lord Moran: The Struggle for Survival, 1940–1965*. Boston: Houghton Mifflin, 1966.
- Murray, Williamson. *Strategy for Defeat: The Luftwaffe, 1933–1945*. Royston, U.K.: Quantum, 2000.
- Nel, Elizabeth. *Mr. Churchill's Secretary*. London: Hodder & Stoughton, 1958.
- Nicolson, Harold. *The War Years, 1939–1945: Diaries and Letters*. Edited by Nigel Nicolson. Vol. 2. New York: Atheneum, 1967.
- Niven, David. *The Moon's a Balloon*. New York: Dell, 1972.
- Nixon, Barbara. *Raiders Overhead: A Diary of the London Blitz*. London: Scholar Press, 1980.
- Ogden, Christopher. *Life of the Party: The Biography of Pamela Digby Churchill Hayward Harriman*. London: Little, Brown, 1994.
- Olson, Lynne. *Troublesome Young Men*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2007.
- Overy, Richard. *The Battle of Britain: The Myth and the Reality*. New York: Norton, 2001.
- . *The Bombing War: Europe, 1939–1945*. London: Penguin, 2014.
- . *Goering: Hitler's Iron Knight*. London: I.B. Tauris, 1984.
- Packwood, Allen. *How Churchill Waged War: The Most Challenging Decisions of the Second World War*. Yorkshire, U.K.: Frontline Books, 2018.
- Panter-Downes, Mollie. *London War Notes, 1939–1945*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1971.
- Pawle, Gerald. *The War and Colonel Warden*. New York: Knopf, 1963.
- Phillips, Paul C. "Decision and Dissension — Birth of the RAF." *Aerospace Historian* 18, no. 1 (Spring 1971).

- Pottle, Mark, ed. *Champion Redoubtable: The Diaries and Letters of Violet Bonham Carter, 1914–1945*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1998.
- Purnell, Sonia. *Clementine: The Life of Mrs. Winston Churchill*. New York: Penguin, 2015.
- Roberts, Andrew. “The Holy Fox”: *The Life of Lord Halifax*. London: Orion, 1997.
- _____. *Masters and Commanders: How Four Titans Won the War in the West, 1941–1945*. New York: Harper, 2009.
- Roberts, Brian. *Randolph: A Study of Churchill’s Son*. London: Hamish Hamilton, 1984.
- Ryan, Alan. *Bertrand Russell: A Political Life*. New York: Hill & Wang, 1988.
- Sherwood, Robert E. *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*. New York: Harper, 1948.
- _____. *The White House Papers of Harry L. Hopkins*. Vol. 1. London: Eyre & Spottiswoode, 1949.
- Shirer, William L. *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*. 1941. New York: Tess Press, 2004.
- Showell, Jak Mallman, ed. *Führer Conferences on Naval Affairs, 1939–1945*. Stroud, U.K.: History Press, 2015.
- Smith, Sally Bedell. *Reflected Glory: The Life of Pamela Churchill Harriman*. New York: Simon & Schuster, 1996.
- Soames, Mary. *Clementine Churchill: The Biography of a Marriage*. Boston: Houghton Mifflin, 1979.
- _____. *A Daughter’s Tale: The Memoir of Winston and Clementine Churchill’s Youngest Child*. London: Transworld, 2011.
- _____, ed. *Speaking for Themselves: The Personal Letters of Winston and Clementine Churchill*. Toronto: Stoddart, 1998.
- Spears, Edward. *The Fall of France, June 1940*. Vol. 2 of *Assignment to Catastrophe*. New York: A.A. Wyn, 1955.
- Speer, Albert. *Inside the Third Reich*. New York: Macmillan, 1970.
- Stafford, David, ed. *Flight from Reality: Rudolf Hess and His Mission to Scotland, 1941*. London: Pimlico, 2002.
- Stansky, Peter. *The First Day of the Blitz: September 7, 1940*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 2007.
- Stelzer, Cita. *Dinner with Churchill: Policy-Making at the Dinner Table*. New York: Pegasus, 2012.
- _____. *Working with Churchill*. London: Head of Zeus, 2019.
- Strobl, Gerwin. *The Germanic Isle: Nazi Perceptions of Britain*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.
- Süss, Dietmar. *Death from the Skies: How the British and Germans Survived Bombing in World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Taylor, A.J.P. *Beaverbrook*. New York: Simon & Schuster, 1972.
- Taylor, Fred, ed. and trans. *The Goebbels Diaries, 1939–1941*. New York: Putnam, 1983.
- Thomas, Martin. “After Mers-el-Kébir: The Armed Neutrality of the Vichy French Navy, 1940–43.” *English Historical Review* 112, no. 447 (June 1997).
- Thomas, Ronan. “10 Downing Street.” *West End at War*. www.westendatwar.org.uk/page/10_downing_street.
- Thompson, Walter. *Assignment: Churchill*. New York: Farrar, Straus and Young, 1955.
- Toliver, Raymond F., and Trevor J. Constable. *Fighter General: The Life of Adolf Galland*. Zephyr Cove, Nev.: AmPress, 1990.
- Toye, Richard. *The Roar of the Lion: The Untold Story of Churchill’s World War II Speeches*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Treasure, Tom, and Carol Tan. “Miss, Mister, Doctor: How We Are Titled Is of Little Consequence.” *Journal of the Royal Society of Medicine* 99, no. 4 (April 2006).

- Trevor Roper, H. R., ed. *Blitzkrieg to Defeat: Hitler's War Directives, 1939–1945*. New York: Holt, Rinehart, 1965.
- Tute, Warren. *The Deadly Stroke*. New York: Coward, McCann & Geoghegan, 1973.
- Wakefield, Ken. *Pfadfinder: Luftwaffe Pathfinder Operations over Britain, 1940–44*. Charleston, S.C.: Tempus, 1999.
- Wakelam, Randall T. "The Roaring Lions of the Air: Air Substitution and the Royal Air Force's Struggle for Independence After the First World War." *Air Power History* 43, no. 3 (Fall 1996).
- Waugh, Evelyn. *The Diaries of Evelyn Waugh*. Edited by Michael Davie. London: Phoenix, 1976.
- Wheeler-Bennett, John, ed. *Action This Day: Working with Churchill*. London: Macmillan, 1968.
- _____. *King George VI: His Life and Reign*. London: Macmillan, 1958.
- Wilson, Thomas. *Churchill and the Prof*. London: Cassell, 1995.
- Winant, John G. *A Letter from Grosvenor Square: An Account of a Stewardship*. London: Hodder & Stoughton, 1948.
- Wrigley, Chris. *Winston Churchill: A Biographical Companion*. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2002.
- Wyndham, Joan. *Love Lessons: A Wartime Diary*. Boston: Little, Brown, 1985.
- Young, Kenneth. *Churchill and Beaverbrook: A Study in Friendship and Politics*. London: Eyre & Spottiswoode, 1966.
- Ziegler, Philip. *London at War, 1939–1945*. London: Sinclair-Stevenson, 1995.

Примітки

- 1 Overy, *Bombing War*, 20.
- 2 “Examples of Large German Bombs,” Dec. 7, 1940, HO 199/327, UKARCH. Крім того, “Types of German Bombs and Mines,” Jan. 3, 1941, HO 199/327, UKARCH. Точна вага бомби «Сатана» без округлення — 3970 фунтів (1800 кг).
- 3 Fort, *Prof*, 130; Overy, *Bombing War*, 14–15.
- 4 Süß, *Death from the Skies*, 407.
- 5 Colville, *Fringes of Power*, 1:20; Harrisson, *Living Through the Blitz*, 24, 39.
- 6 Ryan, *Bertrand Russell*, 146; Field, “Nights Underground in Darkest London,” 13.
- 7 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 24.
- 8 “Mortuary Services,” Department of Health, Scotland, March 1940, HO 186/993, UKARCH.
- 9 Там само; Süß, *Death from the Skies*, 409.
- 10 “Civilian Deaths due to War Operations,” Department of Health, Scotland, Feb. 28, 1939, HO 186/1225, UKARCH.
- 11 Stansky, *First Day of the Blitz*, 101, 102.
- 12 “World War II Diary,” 49, Meiklejohn Papers; Bell, “Landscapes of Fear,” 157.
- 13 Basil Collier, *Defense of the United Kingdom*, 69; Longmate, *Air Raid*, 78.
- 14 Ziegler, *London at War*, 73; Ogden, *Life of the Party*, 77.
- 15 “World War II Diary,” 15, Meiklejohn Papers.
- 16 Longmate, *Air Raid*, 74; Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 104.
- 17 Система французьких укріплень на кордоні з Німеччиною. — Прим. ред.
- 18 Nicolson, *War Years*, 77, 84, 91.
- 19 Thompson, *Assignment*, 164.
- 20 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 444n. Про те, якої думки був король про Черчилля, можна прочитати у цьому ж джерелі на с. 445–446.
- 21 Olson, *Troublesome Young Men*, 294; Andrew Roberts, “Holy Fox,” 196. (В Олсона тут стоїть три знаки оклику, а в Робертса — тільки один наприкінці речення. Проте складається враження, що ситуація була гучною.)
- 22 Olson, *Troublesome Young Men*, 306.
- 23 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 209.
- 24 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 443–44. Вілер-Беннетт вніс маленьку зміну у висловлення короля. Насправді цей запис у щоденнику завершувався словом «несправедливо».
- 25 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 208.
- 26 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 444.
- 27 Thompson, *Assignment*, 164–65.
- 28 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 15.
- 29 Pawle, *War and Colonel Warden*, 39.
- 30 Thompson, *Assignment*, 183.
- 31 Hickman, *Churchill’s Bodyguard*, 116–17.

- 32 Soames, *Clementine Churchill*, 264.
- 33 “World War II Diary,” 342, Meiklejohn Papers.
- 34 3 листа Кетлін Гарріман до Мері Гарріман Фіск, 7 липня 1941 р. Correspondence, W. Averell Harriman Papers.
- 35 Purnell, *Clementine*, 152.
- 36 *Daily Mail*, Sept. 4, 2019.
- 37 З того самого джерела. У *Daily Mail* можна побачити формулювання «настільки важко» (“this bad”), але низка інших друкованих джерел подає варіант «так важко» (“so bad”).
- 38 Soames, *Daughter's Tale*, 143.
- 39 Те саме джерело, сс. 145–46.
- 40 Те саме джерело, с. 153. Кількадесят років по тому в родинному маєтку майора Говарда, замку Говардів у Йоркширі, зняли популярну екранізацію «Повернення до Брайдсхеду» Івліна Во для державного телебачення.
- 41 Diary, May 9, 1940, Mary Churchill Papers.
- 42 Те саме джерело, 10 травня 1940 року.
- 43 Те саме джерело.
- 44 Soames, *Daughter's Tale*, 111–12.
- 45 Те саме джерело, с. 153.
- 46 Colville, *Fringes of Power*, 1:140.
- 47 Найвище звання адвоката в Британії. — Прим. ред.
- 48 Про подробиці виховання Колвілла можна прочитати в його книжці *Footprints in Time*.
- 49 Colville, *Fringes of Power*, 1:129.
- 50 Рукопис щоденника, 11 травня 1940 року, особисті документи Колвілла. Оригінальний запис у щоденнику Колвілла дуже відрізняється від варіанта, опублікованого в книжці *Fringes of Power*, сс. 143–44. Це зауваження там відсутнє.
- 51 Dockter and Toye, “Who Commanded History?,” 416.
- 52 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 446.
- 53 Lukacs, *Five Days in London*, 67.
- 54 Те саме джерело.
- 55 Olson, *Troublesome Young Men*, 328.
- 56 Lukacs, *Five Days in London*, 81.
- 57 Gilbert, *War Papers*, 2:2–3.
- 58 Те саме джерело.
- 59 Gilbert, *War Papers*, 2:70–71.
- 60 Lukacs, *Five Days in London*, 72n.
- 61 Sumner Welles, Memorandum, March 12, 1940, FDR/Safe. Безумовно, з «півметровою сигарою» Веллес перебільшив. Я принаймні на це сподіваюся.
- 62 Maier, *When Lions Roar*, 213. Чемберлен сформулював цю думку інакше: «Його судження ніколи не бувають слухними».
- 63 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 268.
- 64 Gilbert, *War Papers*, 2:13.
- 65 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 220.
- 66 Те саме джерело, с. 50.
- 67 Nel, *Mr. Churchill's Secretary*, 37.
- 68 Те саме джерело, с. 29.
- 69 Ismay, *Memoirs*, 169. За словами Ісмея, Черчилль особливо уважно ставився до кодових назв таємних операцій. Ці назви не могли бути кучерявими чи легкокованими. Ісмей пише: «Що

почувала б мати, довідавшись, що її син загинув під час операції “Пристрасні обійми”?». Те саме джерело, с. 187.

70 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 24–25.

71 Те саме джерело, с. 22.

72 Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, 161.

73 Ismay, *Memoirs*, 116.

74 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 198.

75 Overy, *Bombing War*, 239.

76 Gilbert, *War Papers*, 2:22.

77 Colville, *Fringes of Power*, 150.

78 Gilbert, *War Papers*, 2:30–31.

79 Shirer, *Berlin Diary*, 274.

80 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 42.

81 Телеграма Черчилля Рузвельту, 15 травня 1940 року. FDR/Subject.

82 Gilbert, *War Papers*, 2:69.

83 Kennedy, *American People in World War II*, 21.

84 Gilbert, *War Papers*, 2:54.

85 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 50. Gilbert, *War Papers*, 2:62.

86 Colville, *Fringes of Power*, 1:154.

87 Wrigley, *Winston Churchill*, 113.

88 Carter, *Winston Churchill*, 171.

89 Purnell, *Clementine*, 48.

90 Carter, *Winston Churchill*, 173.

91 Soames, *Daughter's Tale*, 156.

92 Purnell, *Clementine*, 177.

93 Soames, *Daughter's Tale*, 156.

94 Colville, *Fringes of Power*, 1:157.

95 Те саме джерело.

96 Gilbert, *War Papers*, 2:83–89. Також див.: Toye, *Roar of the Lion*, 45–47. Ця книжка дає уявлення про контекст — часто несподіваний — найвпливовіших промов Черчилля.

97 Toye, *Roar of the Lion*, 47.

98 Щоденник, 22 травня 1940 р. Mary Churchill Papers.

99 Moran, *Churchill*, 5.

100 Colville, *Fringes of Power*, 1:162.

101 Purnell, *Clementine*, 162.

102 Colville, *Fringes of Power*, 2:216.

103 Thompson, *Assignment*, 173.

104 Andrew Roberts, “*Holy Fox*,” 211.

105 “British Strategy in a Certain Eventuality,” May 25, 1940, War Cabinet Papers, CAB/66/7, UKARCH.

106 Clapson, *Blitz Companion*, 27.

107 Dalton, *Fateful Years*, 329.

108 Memorandum, May 6, 1943, Writings File, Memoirs, W. Averell Harriman Papers.

109 Cowles, *Looking for Trouble*, 112.

110 Lee, *London Observer*, 79. Крім того, на с. 54 Лі пише, що Бівербрук був «приземкуватий і колючий». Після знайомства з Бівербруком навесні 1941 року Кетлін Гарріман порівняла його з карикатурою із сатиричного журналу «Панч»: «Низенький, лисуватий, з великим черевом, нижче якого все поступово витончується аж до начищених жовтих черевиків. У

його уявленні спорт — це оточити себе розумними чоловіками, а потім підбурювати їх до суперечок і сварок». З листа Кетлін Гарріман до Мері Гарріман Фіск, 30 травня 1941 р.

111 Andrew Roberts, “*Holy Fox*,” 265.

112 Я зустрічав це прізвисько в багатьох джерелах, наприклад: Chisholm, Davie, *Beaverbrook*, 339, 356, 357, 371; Colville, *Fringes of Power*, 2:83.

113 Smith, *Reflected Glory*, 66.

114 Moran, *Churchill*, 7.

115 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 411.

116 Purnell, *Clementine*, 194.

117 Maier, *When Lions Roar*, 211.

118 Farrer, *Sky's the Limit*, 11.

119 Те саме джерело, с. 33.

120 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 424.

121 Farrer, *G — for God Almighty*, 53.

122 Записка Черчилля Бівербруку [дату практично неможливо прочитати, але, здається, 8 липня 1940 р.], Prime Minister Files, BBK/D, Beaverbrook Papers.

123 Thompson, *Assignment*, 129. Мабуть, варто згадати про те, що 1943 року Томпсон випадково вистрелив собі в ногу, коли його пістолет зачепився за оббивку. Коли він одужав, Черчилль знову прийняв його на роботу. «Я анітрохи у вас не сумніваюся, Томпсоне, — сказав Черчилль, за словами Томпсона. — Ви неймовірно пильний. Продовжуйте в тому ж дусі». Те саме джерело, сс. 214–15.

124 Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 124.

125 Nicolson, *War Years*, 88.

126 Ziegler, *London at War*, 82.

127 Hinton, *Mass Observers*, 191.

128 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 59.

129 Kesselring, *Memoirs*, 60. Див. також скептичний запис у щоденнику головнокомандувача сухопутних військ генерала Франца Гальдера, який доходить висновку: «Покінчити з ворожими військами, взятими в облогу, має авіація!». Halder, *War Diary*, 165.

130 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 27–29.

131 Speer, *Inside the Third Reich*, 211.

132 Щотижневе зведення розвідувальних даних Міністерства авіації, № 51, 23 серпня 1940 р. AIR 22/72, UKARCH.

133 “The GÖring Collection,” Confidential Interrogation Report No. 2, Sept. 15, 1945, Office of Strategic Services and Looting Investigative Unit, T 209/29, UKARCH. Це прецікавий детальний звіт про мародерство особисто Герінга. Від його масштабів і глибини зловживань перехоплює дух. Матеріал, на який ми посилаємось у цьому абзаці, можна знайти на сс. 7, 14, 15, 16, 18, 19, 25, 28, 35.

134 Speer, *Inside the Third Reich*, 214.

135 Те саме джерело, с. 385.

136 Dietrich von Choltitz Interrogation, Aug. 25, 1944, WO 208/4463, UKARCH.

137 “Hermann GÖring,” Interrogation Report, Military Intelligence Service, U.S. Ninth Air Force, June 1, 1945, Spaatz Papers.

138 Shirer, *Berlin Diary*, 468.

139 Baumbach, *Life and Death of the Luftwaffe*, 55.

140 “The Birth, Life, and Death of the German Day Fighter Arm (Related by Adolf Galland),” Interrogation Report, 28, Spaatz Papers.

141 Те саме джерело.

- 142 Стенограма бесіди Галланда з фельдмаршалом Ергардом Мільхом, 6 червня 1945 року. Spaatz Papers.
- 143 Записи Джона Колвілла про Гею Марджессон — нерідко розпачливі — можна знайти в рукописі його щоденника, що зберігається в документах Колвілла в Центрі архівів Черчилля, однак цю епопею, за винятком кількох побіжних згадок, вилучено з друкованої версії, видання *The Fringes of Power*.
- 144 Рукопис щоденника, 22 травня 1940 року, Colville Papers.
- 145 Те саме джерело, 26 травня 1940 року.
- 146 Lukacs, *Five Days in London*, 140.
- 147 Directive to Ministers, May 29, 1940, Prime Minister Files, BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 148 Dalton, *Fateful Years*, 335–36. Дещо інший, не такий натуралістичний варіант можна прочитати у джерелі: Andrew Roberts, “*Holy Fox*,” 225.
- 149 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 154, 156.
- 150 “Private Life of a Prime Minister,” МЕРО 2/9851, UKARCH.
- 151 Colville, *Fringes of Power*, 1:171.
- 152 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 144.
- 153 Gilbert, *War Papers*, 2:243.
- 154 Halle, *Irrepressible Churchill*, 137; Maier, *When Lions Roar*, 256. У версії Маєра сказано: «А якщо вони все-таки прийдуть, ми битимемо їх по голові пивними пляшками, адже нам більше не буде чим з ними битися!».
- 155 Soames, *Daughter's Tale*, 157.
- 156 Toye, *Roar of the Lion*, 70.
- 157 Nicolson, *War Years*, 94.
- 158 У перекладі Юрія Андруховича. — Прим. пер.
- 159 Те саме джерело, с. 80–90.
- 160 Pottle, *Champion Redoubtable*, 224–25.
- 161 Toye, *Roar of the Lion*, 53.
- 162 Те саме джерело, с. 54–55.
- 163 Те саме джерело, с. 55.
- 164 Lukacs, *Five Days in London*, 192–93n.
- 165 Colville, *Fringes of Power*, 1:177.
- 166 Те саме джерело.
- 167 Thompson, *Assignment*, 217.
- 168 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 657.
- 169 Cadogan, *Diaries*, 296.
- 170 Cockett, *Love and War in London*, 93, 95.
- 171 Spears, *Fall of France*, 150. У листі від 30 травня 1940 року посол Америки у Франції Вільям Буллїт сказав президенту Рузвельту: «Якщо мене висадять у повітря і ми більше не побачимося, я хочу сказати, що працювати на вас було чудово і я щиро вдячний за дружбу з вами». Goodwin, *No Ordinary Time*, 62.
- 172 Spears, *Fall of France*, 161.
- 173 Телеграма Кеннеді до Галла, 12 червня 1940 року. FDR/Safe.
- 174 Fort, *Prof*, 232.
- 175 Те саме джерело.
- 176 Birkenhead, *Prof in Two Worlds*, 68.
- 177 Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, 48.
- 178 Fort, *Prof*, 12.
- 179 Birkenhead, *Prof in Two Worlds*, 16.

- 180 Fort, *Prof*, 208.
- 181 Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, 46.
- 182 Jones, *Most Secret War*, 135. На сторінках 135–150 Джонс захопливо розповідає про свою детективну роботу.
- 183 Королевою Анна була аж пів року, а потім їхній шлюб скасували через невиконання шлюбного обов'язку. «Як тобі відомо, вона мені й раніше не подобалася, — зізнався Генріх Томасу Кромвеллу, — а тепер подобається ще менше». Цей романтичний епізод описує Роберт Гатчінсон. Див.: Robert Hutchinson *Thomas Cromwell* (New York: St. Martin's Press, 2007), 253.
- 184 Harrod, *Prof*, 2.
- 185 Щоденник, 13 червня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 186 Spears, *Fall of France*, 199. На сторінках 198–200 можна прочитати насичену подробицями оповідь Спірса про ту доленосну зустріч у французькому Турсі.
- 187 У сад! (*фр.*)
- 188 Jones, *Most Secret War*, 135–50.
- 189 Те саме джерело, с. 137.
- 190 Ismay, *Memoirs*, 173.
- 191 Fort, *Prof*, 216.
- 192 Записка Ліндеманна Черчиллю, 13 червня 1940 р. F107/17, Lindemann Papers.
- 193 Jones, *Most Secret War*, 137.
- 194 Pottle, *Champion Redoubtable*, 224.
- 195 “No. 10 Downing Street: Expenditure, 1935–1936,” Ministry of Works Report, WORK 12/245, UKARCH.
- 196 Щоденник, 15 червня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 197 Те саме джерело, 18 червня 1940 року.
- 198 Colville, *Fringes of Power*, 1:337.
- 199 Gilbert, *War Papers*, 2:337–38.
- 200 Colville, *Fringes of Power*, 1:183.
- 201 Nel, *Mr. Churchill's Secretary*, 60–61.
- 202 Thompson, *Assignment*, 3.
- 203 Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 49–50.
- 204 J. Gilbert Jenkins, *Chequers*, 7.
- 205 Те саме джерело.
- 206 Коли Лі купив цю картину, вважалося, що її написав сам Рембрандт. Подальші дослідження показали, що її написав його учень, Гербранд ван ден Екгоут. Major, *Chequers*, 128.
- 207 Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 25–26.
- 208 Те саме джерело.
- 209 Soames, *Clementine Churchill*, 256.
- 210 Fort, *Prof*, 164–65.
- 211 Те саме джерело, с. 165.
- 212 Colville, *Fringes of Power*, 1:184.
- 213 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 186.
- 214 J. Gilbert Jenkins, *Chequers*, 122.
- 215 Colville, *Fringes of Power*, 1:184.
- 216 Те саме джерело.
- 217 Те саме джерело.

218 Незрозуміло, скільки сигар викурював Черчилль на день і скільки з них він докурював до кінця. «Він підпалював сигару відразу після сніданку, — зауважив інспектор Томпсон, — але до обіду від неї залишалася половина. Він безліч разів підпалював її наново і приблизно стільки ж разів одразу про неї забував. Він жує сигари, а не курить». У процесі повторного підпалювання було багато вогню й диму. «У мене в уяві постійно постає картина того, як містер Черчилль повторно підпалює сигару», — пише його секретарка Елізабет Лейтон (потім — місіс Нел). Вона описує послідовність дій: «Пауза в будь-якому його занятті: вогник дуже великого сірника стрибає то вгору, то вниз, а з рота вилітають хмари синього диму; потім він рвучко трусить сірником, щоб загасити його, і повертається до роботи». Викурені сигари — а ще ті, які Черчилль вважав неякісними, — летіли в найближче вогнище. Майже безперервне затухання Черчиллевих сигар спонукало генерала Єна Джейкоба, другого секретаря Кабінету воєнного часу, зауважити: «Насправді він узагалі не курив». Див.: Thompson, *Assignment*, 251; Nel, *Mr. Churchill's Secretary*, 45; Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 182.

219 Colville, *Fringes of Power*, I:184–85.

220 Те саме джерело.

221 Colville, *Fringes of Power*, 1:185.

222 Gilbert, *War Papers*, 2:346.

223 Jones, *Most Secret War*, 138.

224 Те саме джерело.

225 Те саме джерело, с. 139.

226 Fort, *Prof*, 261.

227 Те саме джерело, с. 262.

228 Colville, *Fringes of Power*, 1:189.

229 Gilbert, *War Papers*, 2:359.

230 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 123.

231 Cockett, *Love and War in London*, 100.

232 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 460.

233 Cadogan, *Diaries*, 299.

234 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 194.

235 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 271.

236 Ismay, *Memoirs*, 180.

237 Beaverbrook to Churchill, June 16, 1940, BBK/D, Beaverbrook Papers.

238 Gilbert, *War Papers*, 2:360–68.

239 Toye, *Roar of the Lion*, 59.

240 Те саме джерело.

241 “Urgent Measures to Meet Attack,” Report by the Chiefs of Staff, June 19, 1940, CAB 66/8, UKARCH.

242 Jones, *Most Secret War*, 144.

243 Nel, *Mr. Churchill's Secretary*, 30.

244 Fort, *Prof*, 227; Ismay, *Memoirs*, 172; Gilbert, *War Papers*, 2:402.

245 Fort, *Prof*, 227.

246 Те саме джерело, 242.

247 Те саме джерело.

248 Jones, *Most Secret War*, 145.

249 Те саме джерело.

250 Jones, *Most Secret War*, 153.

251 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 385.

- 252 Jones, *Most Secret War*, 153.
- 253 Те саме джерело, с. 146.
- 254 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 386–87.
- 255 Jones, *Most Secret War*, 148.
- 256 Lough, *No More Champagne*, 288–89. У цій книжці чудово описані фінансові труднощі, які допікали Черчиллю під час великої частини кар’єри.
- 257 Jones, *Most Secret War*, 148–49.
- 258 Щоденник Мері Черчилль, 23 червня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 259 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 60.
- 260 Те саме джерело.
- 261 Cadogan, *Diaries*, 306.
- 262 “Battle Summary No. 1: Operations Against the French Fleet at Mers-el-Kebir (Oran), July 3–6, 1940,” Appendix A, ADM 234/317, UKARCH.
- 263 Те саме джерело.
- 264 Gilbert, *War Papers*, 2:415.
- 265 Cockett, *Love and War in London*, 109.
- 266 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 154.
- 267 Gilbert, *War Papers*, 2:433n3.
- 268 Те саме джерело, 452–53; записка Ліндемманна Черчиллю, 30 червня 1940 р. 1940, F108/21, Lindemann Papers.
- 269 Gilbert, *War Papers*, 2:444–45.
- 270 “Home Defense,” June 28, 1940, War Cabinet Papers, CAB 66/9, UKARCH.
- 271 Лист Клементини до Вінстона, 27 червня 1940 р., CSCT 1/24, Clementine Churchill Papers.
- 272 Gilbert, *War Papers*, 3:555.
- 273 Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 108–9.
- 274 Colville, *Fringes of Power*, 1:207.
- 275 Smith, *Reflected Glory*, 57.
- 276 Colville, *Fringes of Power*, 1:207.
- 277 Ogden, *Life of the Party*, 69.
- 278 Лист Кетлін Гарріман до Мері Гарріман Фіск, 30 травня 1941 р., Correspondence, W. Averell Harriman Papers.
- 279 Ogden, *Life of the Party*, 123.
- 280 Те саме джерело, с. 86.
- 281 Те саме джерело, с. 85.
- 282 Sarah Churchill, *Keep on Dancing*, 18.
- 283 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 264.
- 284 Purnell, *Clementine*, 139.
- 285 Про ці три випадки можна прочитати в тому самому джерелі на сс. 88 і 115.
- 286 Те саме джерело, с. 182.
- 287 Лист Вінстона Черчилля до Рендольфа Черчилля, 29 грудня 1929 р., RDCH 1/3/3, Randolph Churchill Papers.
- 288 Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, 36.
- 289 Soames, *Clementine Churchill*, 315.
- 290 Gilbert, *War Papers*, 2:231.
- 291 Ogden, *Life of the Party*, 69.
- 292 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 6.
- 293 Colville, *Fringes of Power*, 1:208–9.
- 294 Те саме джерело, сс. 209–210.

- 295 Лист Бівербрука до Черчилля, 30 червня 1940 р., BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 296 Colville, *Fringes of Power*, 1:214.
- 297 Gilbert, *War Papers*, 2:454.
- 298 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 150.
- 299 Усі згадки про епізод у Мерс-ель-Кебірі взято з цього джерела: “Battle Summary No. 1: Operations Against the French Fleet at Mers-el-Kebir (Oran), July 3–6, 1940,” ADM 234/317, UKARCH. У цій грамотній неупередженій оповіді, від якої кров застигає в жилах, наведено багато цитат з оригінальних документів. Чомусь — можливо, з міркувань зручності — у більшості вторинних джерел у згадках про цей інцидент фігурує назва Оран, хоча насправді все відбувалося в Мерс-ель-Кебірі.
- 300 Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 107; Martin, *Downing Street*, 14. Мартін опускає слова «і болісним».
- 301 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 153.
- 302 Koch, “Hitler’s ‘Programme’ and the Genesis of Operation ‘Barbarossa,’” 896.
- 303 Halder, *War Diary*, 230.
- 304 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 33.
- 305 Ismay, *Memoirs*, 149.
- 306 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 233–34.
- 307 Colville, *Fringes of Power*, 1:215.
- 308 Щоденник Мері Черчилль, 3 липня 1940 р., Mary Churchill Papers.
- 309 Gilbert, *War Papers*, 2:474.
- 310 Nicolson, *War Years*, 100.
- 311 Colville, *Fringes of Power*, 1:216.
- 312 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 189.
- 313 Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 110.
- 314 Ismay, *Memoirs*, 150.
- 315 “My Memory of the Lunch in the Downstairs Flat. . .,” n. d., Churchill Family and Mary Soames File, Pamela Harriman Papers.
- 316 Інспектор Томпсон боявся цього погляду і дуже добре його знав. Він розумів, що його постійна присутність могла бути набридливою і «радіше обтяжливою й надокучливою, ніж запорукою захисту, — принаймні для неї»; він із повагою ставився до того, що вона не виказує невдоволення. «Однак, коли її терпіння наближалось до межі, вона дивилася таким крижаним поглядом, що в ці миті мені завжди хотілося зникнути, поки вона охолоне». Thompson, *Assignment*, 15.
- 317 Stafford, *Flight from Reality*, 14, 156–57.
- 318 Те саме джерело, с. 14.
- 319 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 63.
- 320 Те саме джерело, с. 65.
- 321 “Evacuation of Civil Population from East, South-East, and South Coast Towns,” July 3, 1940, War Cabinet Memoranda, CAB 66/8, UKARCH.
- 322 “Imminence of a German Invasion of Great Britain,” Report by the Joint Intelligence Subcommittee, July 4, 1940, Appendix A, War Cabinet Memoranda, CAB 66/9, UKARCH.
- 323 Colville, *Fringes of Power*, 1:218.
- 324 Те саме джерело, с. 216.
- 325 Рукопис щоденника, 10 липня 1940 року, документи Колвілла. Такі дописи Колвілл називав «банальними»; вони не увійшли до друкованої версії його щоденника.
- 326 Panter-Downes, *London War Notes*, 62.
- 327 Nicolson, *War Years*, 100.

- 328 Panter-Downes, *London War Notes*, 71.
- 329 Безліч таких телеграм можна знайти в документах Рузвельта в архіві секретаря президента, FDR/Diplo. Наприклад, від 13 і 14 липня 1940 року.
- 330 Soames, *Daughter's Tale*, 169.
- 331 Щоденник, 5 серпня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 332 Cockett, *Love and War in London*, 124.
- 333 Те саме джерело, с. 119.
- 334 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 229.
- 335 Те саме джерело, с. 231.
- 336 Panter-Downes, *London War Notes*, 79.
- 337 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 231.
- 338 Gilbert, *War Papers*, 2:533.
- 339 Farrer, *Sky's the Limit*, 78.
- 340 Те саме джерело, с. 79.
- 341 Записка Бівербрука Черчиллю, 31 січня 1941 року. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 342 Farrer, *Sky's the Limit*, 81.
- 343 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 34.
- 344 Ogden, *Life of the Party*, 100; Smith, *Reflected Glory*, 71.
- 345 Shirer, *Berlin Diary*, 363. Ширер називає помешкання Герінга «Карін-Галл»; з міркувань системності я змінив цю назву на «Карінгалл».
- 346 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 67.
- 347 Shirer, *Berlin Diary*, 362.
- 348 Транскрипція цієї промови: *Vital Speeches of the Day*, 6:617–25, www.ibiblio.org/pha/policy/1940/1940-07-19b.html.
- 349 Shirer, *Berlin Diary*, 363–64.
- 350 Galland, *The First and the Last*, 8.
- 351 З подробицями дорослішання і кар'єри Галланда можна ознайомитися в його автобіографії (*The First and the Last*), а також у матеріалах, пов'язаних із повоєнними допитами, здійсненими офіцерами ВПС США. Зверніть увагу на матеріали від 18 травня 1945 року, розшифровку одного допиту і розширений звіт: “The Birth, Life, and Death of the German Day Fighter Arm (Related by Adolf Galland),” Spaatz Papers.
- 352 Нерідко цей винищувач називають «Bf-109» за аналогією з його першим виробником, компанією Bayerische Flugzeugwerke. Overy, *Battle of Britain*, 56.
- 353 Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 129–30.
- 354 Shirer, *Berlin Diary*, 362.
- 355 Colville, *Fringes of Power*, 1:234.
- 356 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 250.
- 357 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 70.
- 358 Те саме джерело, с. 74.
- 359 Gilbert, *War Papers*, 2:580.
- 360 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 406.
- 361 Gilbert, *War Papers*, 2:667.
- 362 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 398.
- 363 Goodwin, *No Ordinary Time*, 49.
- 364 Те саме джерело, с. 52.
- 365 Телеграма Черчилля до Рузвельта, 31 липня 1940 р., FDR/Map.
- 366 Goodwin, *No Ordinary Time*, 142.
- 367 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 446.

- 368 З детальним описом цього епізоду можна ознайомитися в розшифровці інтерв'ю; липень 1991 року. Biographies File, Pamela Harriman Papers. Also, Ogden, *Life of the Party*, 95–97.
- 369 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 37–38.
- 370 Otto Bechtle, “German Air Force Operations Against Great Britain, Tactics and Lessons Learnt, 1940–1941” (lecture, Feb. 2, 1944), AIR 40/2444, UKARCH.
- 371 Наприкінці 1942 року полонений офіцер Люфтваффе сказав допитувачам, що якби німецькі розвіддані були правильні, у ВПС Британії і Союзників було б «мінус 500 літаків». Див.: “Intelligence from Interrogation: Intelligence from Prisoners of War,” 42, AIR 40/1177, UKARCH.
- 372 “The Birth, Life, and Death of the German Day Fighter Arm (Related by Adolf Galland),” Interrogation Report, 15, Spaatz Papers.
- 373 Gilbert, *War Papers*, 2:636.
- 374 Colville, *Fringes of Power*, 1:251.
- 375 Те саме джерело, с. 252.
- 376 Те саме джерело, с. 253–254.
- 377 Те саме джерело, с. 254.
- 378 Shirer, *Berlin Diary*, 373.
- 379 Baker, *Adolf Galland*, 109–11; Basil Collier, *Battle of Britain*, 70–71; Basil Collier, *Defense of the United Kingdom*, 184–88; Bekker, *Luftwaffe Diaries*, 151; Overy, *Battle of Britain*, 62–63.
- 380 Galland, *The First and the Last*, 18.
- 381 Те саме джерело, с. 24.
- 382 Colville, *Fringes of Power*, 1:261.
- 383 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 409–10.
- 384 Те саме джерело, с. 404.
- 385 Baker, *Adolf Galland*, 110.
- 386 Baker, *Adolf Galland*, 157.
- 387 “War Diary of Kampfgruppe 210,” Appendix to Interrogation Report 273/1940, AIR 40/2398, UKARCH.
- 388 Ismay, *Memoirs*, 180.
- 389 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 331.
- 390 Cadogan, *Diaries*, 321.
- 391 Gilbert, *War Papers*, 2:679.
- 392 Air Ministry Weekly Intelligence Summary, No. 51, Aug. 23, 1940, AIR 22/72, UKARCH.
- 393 Cowles, *Looking for Trouble*, 423–24.
- 394 Basil Collier, *Battle of Britain*, 88–89.
- 395 Nicolson, *War Years*, 111. Вільям Ширер описав у щоденнику звук шрапнелі з розірваних зенітних снарядів: «Неначе стукіт граду об бляшаний дах. Було чутно, як вона падає поміж дерев, б'ється об дахи сараїв» (389).
- 396 Cockett, *Love and War in London*, 148.
- 397 Те саме джерело, с. 143.
- 398 Colville, *Fringes of Power*, 1:264–65.
- 399 Air Interrogation Reports, 237/1940 and 243/1940, AIR 40/2398, UKARCH. У звіті № 237 вказано розпізнавальні знаки того бомбардувальника: «Синій щит із білою морською зіркою в центрі, жовта пляма посередині морської зірки. Верхня частина крила темно-зелена, нижня частина крила сіра».
- 400 Bessborough, *Enchanted Forest*, 118. Клайв Аслет, син і співавтор лорда Бессборо, написав захопливу оповідь про Стенстед-Гауз і життя у провінційній Англії під заголовком «Зачарований ліс. Історія Стенстеду в Сассексі». З неї можна довідатися безліч фактів,

зокрема те, що на вітражному світильнику у східних вікнах цього будинку зображено Ковчег Заповіту — вишукана деталь, якщо він узагалі колись існував (80). Крім того, читач може дізнатися про те, як колись готували «пиріг із залишків», котрий створював ілюзію, що господар приготував більше страв, ніж насправді: «проста страва з різномірних складників, призначена виключно для роздмухування кількості частувань на столі, а більше ні для чого» (73).

401 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 78–79. Геббельс вигадав надзвичайно підступний спосіб нагнітання тривоги в Англії: роздмухування і без того поширеного страху, що п'ята колона готує ґрунт для наступу. Він наказав керівникові напрямку міжнародного мовлення транслювати у звичайних програмах «загадкові, але ретельно продумані фрази», сформульовані відповідно до уявлень про таємну комунікацію шпигунів; «вони підживлюватимуть підозри в тому, що ми спілкуємося із членами британської п'ятої колони». Уявімо собі британську родину, яка слухає таку програму недільного вечора: «Ну й дивина — чому диктор новин уже вшосте сказав “каша”?». З того самого джерела, с. 79.

402 Colville, *Fringes of Power*, 1:266

403 Апворд — Черчиллю, 20 серпня 1940 р. Бівербрук — Джону Мартіну, 26 серпня 1940 р. Листування. BBK/D, Beaverbrook Papers.

404 Бівербрук — Черчиллю, 27 серпня 1940 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.

405 Gilbert, *War Papers*, 2:697.

406 Colville, *Fringes of Power*, 1:267.

407 Miller, *Occult Theocracy*, 8. Крім того, Міллер написала щось на зразок кулінарної книжки, яка вийшла друком 1918 року під заголовком «Здоровий глузд на кухні», з найкращими рекомендаціями щодо скорочення харчових відходів удома. Її поради було призначено для «домогосподарств, у яких 12 слуг і 3 господарі». Див.: Edith Starr Miller, *Common Sense in the Kitchen: Normal Rations in Normal Times* (New York: Brentano's, 1918), 3.

408 Colville, *Fringes of Power*, 1:99n.

409 Overy, *Battle of Britain*, 87.

410 Basil Collier, *Battle of Britain*, 95.

411 Fort, *Prof*, 233; Birkenhead, *Prof in Two Worlds*, 167, 272–73; Note, “Mrs. Beard: An old woman...,” June 4, 1959, A113/F1, Lindemann Papers. Решту довгої історії про колишню медсестру і зростання її бюджетних потреб ви знайдете в документах F2–F15. Інші приклади благодіянь Профа див.: A114–18.

412 Пізні згадки про чай див.: Overy, *Battle of Britain*, 45–46; Stansky, *First Day of the Blitz*, 138; Harrison, *Living Through the Blitz*, 78; Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 182–83.

413 Fort, *Prof*, 217.

414 Bekker, *Luftwaffe Diaries*, 172; Basil Collier, *Battle of Britain*, 95; Colville, *Fringes of Power*, 1:270.

415 Трансляцію Марроу я знайшов за посиланням: www.poynter.org/reporting-editing/2014/today-in-media-history-edward-r-murrow-describes-the-bombing-of-london-in-1940/. Я виокремив ці уривки для того, щоб показати, як їх почув я, хоча розшифровки, доступні на інших ресурсах, можуть відрізнятися.

416 Bekker, *Luftwaffe Diaries*, 172.

417 Cockett, *Love and War in London*, 159.

418 Shirer, *Berlin Diary*, 388.

419 Те саме джерело, с. 397.

420 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 82.

421 Colville, *Fringes of Power*, 1:270.

422 Те саме джерело.

- 423 “Home Opinion as Shewn in the Mails to U.S.A. and Eire,” Sept. 5, 1940, War Cabinet Papers, CAB 66, UKARCH.
- 424 Молодосте, молодосте (*фр.*).
- 425 Щоденник Мері, 26 серпня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 426 Soames, *Daughter's Tale*, 167.
- 427 Те саме джерело, с. 171.
- 428 Те саме джерело, с. 172.
- 429 Щоденник Мері, 28 серпня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 430 Andrew Roberts, “*Holy Fox*,” 268; Maier, *When Lions Roar*, 251.
- 431 Andrew Roberts, “*Holy Fox*,” 268.
- 432 Листування Бівербрука з Черчиллем, 2 вересня 1940 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 433 Stafford, *Flight from Reality*, 82.
- 434 Те саме джерело.
- 435 Goodwin, *No Ordinary Time*, 149.
- 436 Goodhart, *Fifty Ships That Saved the World*, 194.
- 437 Manchester and Reid, *Defender of the Realm*, 152.
- 438 Shirer, *Berlin Diary*, 396.
- 439 Відтворено в цьому джерелі: Richard Townshend Bickers, *The Battle of Britain: The Greatest Battle in the History of Air Warfare* (London: Batsford, 2015). Також див. онлайн-документ: “Plan of Attack,” doc. 43, Battle of Britain Historical Society, www.battleofbritain1940.net/document-43.html.
- 440 Overy, *Bombing War*, 88.
- 441 Wakefield, *Pfadtfinder*, 7–12.
- 442 Wakefield, *Pfadtfinder*, 45.
- 443 Alanbrooke, *War Diaries*, 105.
- 444 “The GÖring Collection,” Confidential Interrogation Report No. 2, Sept. 15, 1945, 3, 4, 9. Також див. додатки: “Objects Acquired by Goering,” Office of Strategic Services and Looting Investigative Unit, T 209/29, UKARCH.
- 445 Bekker, *Luftwaffe Diaries*, 172; Feigel, *Love-Charm of Bombs*, 13. Зауваження взято з цього джерела: Garry Campion, *The Battle of Britain, 1945–1965: The Air Ministry and the Few* (Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan, 2019). Зручне джерело — Історична спільнота Битви за Британію, www.battleofbritain1940.net/0036.html.
- 446 Переклад Дмитра Паламарчука. — *Прим. пер.*
- 447 Щоденник Мері, 7 вересня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 448 Cowles, *Looking for Trouble*, 434–35.
- 449 Stansky, *First Day of the Blitz*, 31–32.
- 450 Ziegler, *London at War*, 113.
- 451 Stansky, *First Day of the Blitz*, 33–34.
- 452 Nicolson, *War Years*, 121.
- 453 Stansky, *First Day of the Blitz*, 53.
- 454 Feigel, *Love-Charm of Bombs*, 129.
- 455 Cowles, *Looking for Trouble*, 435.
- 456 “More About Big Bombs,” Interrogation Report 592/1940, Sept. 22, 1940, AIR 40/2400, UKARCH.
- 457 Overy, *Bombing War*, 87.
- 458 Cockett, *Love and War in London*, 165.
- 459 Cowles, *Looking for Trouble*, 439.
- 460 Feigel, *Love-Charm of Bombs*, 53.

- 461 Wyndham, *Love Lessons*, 113–16.
- 462 Stansky, *First Day of the Blitz*, 72.
- 463 Adolf Galland Interrogation, May 18, 1945, Spaatz Papers.
- 464 Kesselring, *Memoirs*, 76.
- 465 Farrer, G — *for God Almighty*, 62.
- 466 Ismay, *Memoirs*, 183.
- 467 Gilbert, *War Papers*, 2:788–89.
- 468 Ismay, *Memoirs*, 184.
- 469 “Diary of Brigadier General Carl Spaatz on Tour of Duty in England,” Sept. 8, 1940, Spaatz Papers.
- 470 Ismay, *Memoirs*, 184.
- 471 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 152.
- 472 Farrer, *Sky’s the Limit*, 61.
- 473 Stafford, *Flight from Reality*, 83.
- 474 Stafford, *Flight from Reality*, 141.
- 475 Щоденник Мері, 8 вересня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 476 Soames, *Daughter’s Tale*, 173.
- 477 Щоденник Мері, 11 вересня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 478 Gilbert, *War Papers*, 2:801–3.
- 479 “Air Defence of Great Britain,” vol. 3, “Night Air Defence, June 1940–December 1941,” 56, 66, AIR 41/17, UKARCH.
- 480 Feigel, *Love-Charms of Bombs*, 15.
- 481 Martin, *Downing Street*, 25.
- 482 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 414.
- 483 Shirer, *Berlin Diary*, 401.
- 484 Gilbert, *War Papers*, 2:834.
- 485 Addison and Crang, *Listening to Britain*, 418.
- 486 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 102.
- 487 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 105.
- 488 Cowles, *Looking for Trouble*, 440.
- 489 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 112. Field, “Nights Underground in Darkest London,” 44n17. Відповідно до цього джерела, в листопаді 1940 року лише 4 % лондонців переховувалися в метро та «укриттях подібного розміру». У жовтні 1940 року Служба внутрішньої розвідки послалася на дослідження «Масс обсервейшн», яке з’ясувало, що громадськими укриттями користується близько 4 % лондонців. Основна причина небажання переховуватися на станціях метрополітену — це «страх загинути під завалами». Home Intelligence Weekly Report for Sept. 30–Oct. 9, 1940, INF 1/292, UKARCH.
- 490 Overy, *Bombing War*, 147.
- 491 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 112. Прогнозована величина 71 %, узятa з дослідження «Масс обсервейшн», фігурує в тижневому звіті Служби внутрішньої розвідки за 30 вересня — 9 жовтня 1940 року. INF 1/292, UKARCH.
- 492 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 468.
- 493 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 469.
- 494 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 470.
- 495 Alanbrooke, *War Diaries*, 107.
- 496 Gilbert, *War Papers*, 2:810.
- 497 J. Gilbert Jenkins, *Chequers*, 26–30, 120–21; Soames, *Daughter’s Tale*, 176–77.
- 498 J. Gilbert Jenkins, *Chequers*, 28.
- 499 Щоденник Мері, 15 вересня 1940 року. Mary Churchill Papers.

- 500 Те саме джерело, 14 вересня 1940 року.
- 501 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 332.
- 502 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 333–37.
- 503 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 336.
- 504 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, 336–37.
- 505 Щоденник Мері, 15 вересня 1940 року. Mary Churchill Papers.
- 506 Розшифровка допиту генерала А. Д. Мільха. 23 травня 1945 року. Spaatz Papers.
- 507 Air Ministry Weekly Intelligence Summary, No. 51, Aug. 23, 1940, 7, AIR 22/72, UKARCH.
- 508 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 91.
- 509 Щоденник Мері, 21 вересня 1940 року. Mary Churchill Papers.

- 510 Gilbert, *War Papers*, 2:862.
- 511 Interview Transcripts, July 1991, Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 512 Colville, *Fringes of Power*, 1:292–93.
- 513 Stafford, *Flight from Reality*, 21, 88–89, 160–63. Копію листа наведено у джерелі: “The Capture of Rudolf Hess: Reports and Minutes,” WO 199/328, UKARCH.
- 514 Gilbert, *War Papers*, 2:839.
- 515 Лист Кетлін Гарріман до Мері Гарріман Фіск, червень 1941 року. W. Averell Harriman Papers.
- 516 Panter-Downes, *London War Notes*, 26. Згадка про фокус із апельсинами див.: Fort, *Prof*, 49.
- 517 Cockett, *Love and War in London*, 188.
- 518 Harrison, *Living Through the Blitz*, 81.
- 519 Cockett, *Love and War in London*, 195.
- 520 Cockett, *Love and War in London*, 175.
- 521 Wyndham, *Love Lessons*, 121.
- 522 Деякі епізоди цієї саги можна знайти в Центрі архівів Черчилля. CHAR 1/357, Winston Churchill Papers.
- 523 Про перевищення бюджету можна дізнатися із джерел: “Chequers Household Account,” June–Dec. 1940; C.F. Penruddock to Kathleen Hill, March 25, 1941; Hill to Penruddock, March 22, 1941, CHAR 1/365, Winston Churchill Papers. У цьому документі наведено й іншу звітність за інші періоди. Цифру 20 288 доларів я отримав за допомогою формул еквівалентності та перерахунку з книжки Девіда Лоу (David Lough, *No More Champagne*). У період з 1939 по 1941 роки один фунт дорівнював чотирьом доларам, а якщо помножити цю суму на 16, отримаємо приблизну цифру за нинішнім курсом. 1940 року Черчилль перевищив бюджет на 317 фунтів (1268 доларів). Якщо помножити цю суму на 16, отримаємо 20 288 доларів. Інформацію про водіїв див.: Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 107.
- 524 Див листування: “Wines Installed in Cellar at Chequers, 23rd October, 1941,” CHAR 1/365, Winston Churchill Papers.
- 525 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 292.
- 526 Süß, *Death from the Skies*, 314; *Swiss Cottager*, Bulletin Nos. 1–3, digital collection, University of Warwick, mrc-catalogue.warwick.ac.uk/records/ABT/6/2/6.
- 527 Cooper, *Trumpets from the Steep*, 44.
- 528 Ziegler, *London at War*, 135.
- 529 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 248.
- 530 Andrew Roberts, “Holy Fox,” 247.
- 531 Cooper, *Trumpets from the Steep*, 68.
- 532 Cowles, *Looking for Trouble*, 441.
- 533 Cowles, *Looking for Trouble*, 442.
- 534 Field, “Nights Underground in Darkest London,” 17; Overy, *Bombing War*, 146; “On This Day: Occupation of the Savoy, 14th September 1940,” Turbulent London, turbulentlondon.com/2017/09/14/on-this-day-occupation-of-the-savoy-14th-september-1940/.
- 535 Ziegler, *London at War*, 122–23.
- 536 Nicolson, *War Years*, 120; “Animals in the Zoo Don’t Mind the Raids,” *The War Illustrated* 3, No. 4 (Nov. 15, 1940). Див. також: “London Zoo During World War Two,” Zoological Society of London, Sept. 1, 2013, www.zsl.org/blogs/artefact-of-the-month/zsl-london-zoo-during-world-war-two.
- 537 Harrison, *Living Through the Blitz*, 82.
- 538 Cowles, *Looking for Trouble*, 441.
- 539 Лист Кетлін Гарріман до Мері Гарріман Фіск, червень 1941 р. W. Averell Harriman Papers.
- 540 Stansky, *First Day of the Blitz*, 170–71.

- 541 Ogden, *Life of the Party*, 122.
- 542 Cockett, *Love and War in London*, 186.
- 543 Ziegler, *London at War*, 91.
- 544 Fort, *Prof*, 161–63.
- 545 Fort, *Prof*, 163.
- 546 Overy, *Bombing War*, 97.
- 547 Galland, *The First and the Last*, 37.
- 548 Shirer, *Berlin Diary*, 411–13. Британська розвідка взяла за мету показувати Лондон готовим до співпраці полоненим — навіть водити в театр, — щоб ті побачили, що залишилося від міста після бомбардувань.
- «Полонені бачили на власні очі, що Лондон не лежить у руїнах, як їм навіювали», — зазначено у відповідному розвідувальному звіті. Побачене підважувало їхню віру в слова вищого керівництва і нерідко спонукало до співпраці. “Intelligence from Interrogation: Intelligence from Prisoners of War,” 10, AIR 40/1177, UKARCH.
- В іншому розвідувальному звіті наведено уривок розмови між двома полоненими, записаної британськими допитувачами, що підслуховували за допомогою мікрофонів. Один полонений каже: «Однак не можу повірити, що Лондон досі стоїть!». — «Так, — каже інший, — я не можу цього зрозуміти. Мені показали спальні райони, але... Я думав, вони постраждали більше!» Special Extract No. 57, WO 208/3506, UKARCH. (Цікаво, що цей документ був таємним до 1992 року.)
- 549 Shirer, *Berlin Diary*, 448.
- 550 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 97.
- 551 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 98.
- 552 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 118.
- 553 Gilbert, *War Papers*, 2:818–19.
- 554 Pottle, *Champion Redoubtable*, 228.
- 555 Лист Лі до Невілла Чемберлена, 4 квітня 1940 р. PREM 14/19, UKARCH.
- 556 Ogden, *Life of the Party*, 95; Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 10; Pamela C. Harriman, “Churchill’s Dream,” *American Heritage*, Oct./Nov. 1983.
- 557 Лист Ісмея до П. Аллена, 29 серпня 1940 р. PREM 14/33, UKARCH.
- 558 Лист Ісмея до генерала Волтера Веннінга, 8 серпня 1940 р. “Protection of Chequers,” pt. 3, WO 199/303, UKARCH.
- 559 J.B. Watney to GHQ Home Forces, Sept. 22, 1940; “Note for War Diary,” Sept. 14, 1940, “Protection of Chequers,” pt. 3, UKARCH.
- 560 “Report on Cigars Presented to the Prime Minister by the National Tobacco Commission of Cuba,” Oct. 14, 1941, CHAR 2/434.
- 561 Gilbert, *War Papers*, 3:1238.
- 562 Те саме джерело, 1238n.
- 563 Лист Колвілла до Черчилля, 18 червня 1941 р. CHAR 2/434, Winston Churchill Papers.
- 564 Farrer, *Sky’s the Limit*, 63.
- 565 Лист Бівербрука до Черчилля, 26 червня 1940 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 566 Farrer, *Sky’s the Limit*, 65.
- 567 Те саме джерело, с. 63
- 568 Записка Ліндеманна Черчиллю, 14 серпня 1940 р. F113/19, Lindemann Papers.
- 569 Ліндеманн — Черчиллю, 20 серпня 1940 р. F114/12, Lindemann Papers.
- 570 Home Intelligence Weekly Report for Sept. 30–Oct. 9, 1940, INF 1/292, UKARCH.
- 571 Щоденник Мері, 26 і 27 вересня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 572 Те саме джерело, 27 вересня 1940 р.

- 573 Gilbert, *War Papers*, 2:902.
- 574 Щоденник Мері Черчилль, 8 жовтня 1940 р. Mary Churchill Papers; Soames, *Daughter's Tale*, 179–80.
- 575 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 576 Щоденник Мері, 10 жовтня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 577 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers; Ogden, *Life of the Party*, 100; Smith, *Reflected Glory*, 72.
- 578 Colville, *Fringes of Power*, 1:307.
- 579 Colville, *Fringes of Power*, 1:309.
- 580 Colville, *Fringes of Power*, 1:309.
- 581 Nicolson, *War Years*, 128–29.
- 582 Roy Jenkins, *Churchill*, 640.
- 583 Chisholm and Davie, *Beaverbrook*, 445.
- 584 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 585 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers; Ogden, *Life of the Party*, 92.
- 586 Вінстон Черчилль до Рендольфа Черчилля, 18 жовтня 1931 р. RDCH 1/3/3, Randolph Churchill Papers.
- 587 Вінстон Черчилль до Рендольфа Черчилля, 14 лютого 1938 р. RDCH 1/3/3, Randolph Churchill Papers.
- 588 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 589 Ogden, *Life of the Party*, 102–3.
- 590 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 14.
- 591 Памела Черчилль до Рендольфа Черчилля, 17 і 18 вересня 1940 р. RDCH 1/3/5 File no. 1, Randolph Churchill Papers.
- 592 Памела Черчилль до Рендольфа Черчилля, 9 вересня 1940 р. RDCH 1/3/5 File no. 1, Randolph Churchill Papers.
- 593 Памела Черчилль до Рендольфа Черчилля [дата невідома, але, найімовірніше, жовтень 1940 р.], RDCH 1/3/5 File no. 2, Randolph Churchill Papers.
- 594 Pottle, *Champion Redoubtable*, 230.
- 595 Nicolson, *War Years*, 121.
- 596 J. Gilbert Jenkins, *Chequers*, 146.
- 597 Colville, *Fringes of Power*, 1:318.
- 598 Ismay, *Memoirs*, 175; Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 110.
- 599 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 198.
- 600 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 191.
- 601 Kershaw, *Nemesis*, 336.
- 602 Overy, *Battle of Britain*, 98.
- 603 “Air Defense of Great Britain,” vol. 3, “Night Air Defense, June 1940–December 1941,” 82, AIR 41/17, UKARCH. В оригіналі цього звіту замість слова «proportions» вжито слово «propositions»; поза сумнівом, це неумисна помилка.
- 604 Gilbert, *War Papers*, 2:979.
- 605 Toye, *Roar of the Lion*, 80.
- 606 Toye, *Roar of the Lion*, 80.
- 607 Gilbert, *War Papers*, 2:980–82.
- 608 Щоденник Мері, 21 жовтня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 609 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 108.
- 610 “Intelligence from Interrogation: Intelligence from Prisoners of War,” 42, AIR 40/1177, UKARCH.

- 611 Goodwin, *No Ordinary Time*, 189.
- 612 Nicolson, *War Years*, 126.
- 613 Щоденник Мері, 6 листопада 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 614 Gilbert, *War Papers*, 2:1053–54.
- 615 Gilbert, *War Papers*, 2:1147.
- 616 Ліндемманн — Черчиллю, 1 листопада 1940 р., F121/1, Lindemann Papers.
- 617 Портал — Черчиллю, 5 листопада 1940 р. PREM 3/22/4b, UKARCH.
- 618 Wakefield, *Pfadfinder*, 67.
- 619 Ліндемманн — Черчиллю, 13 листопада 1940 р. PREM 3/22/4b, UKARCH.
- 620 Черчилль — Ісмей, 18 листопада 1940 р. PREM 3/22/4b, UKARCH.
- 621 Ісмей — Черчиллю, 21 листопада 1940 р. PREM 3/22/4b, UKARCH.
- 622 Детальний опис жахливої ночі, яку пережив Ганс Леманн: Wakefield, *Pfadfinder*, 64–67.
- 623 Цей та наступний розділи я написав за матеріалами офіційних розвідувальних звітів і меморандумів, які зберігаються в Національному архіві Великої Британії (див.: “German Operations ‘Moonlight Sonata’ (Bombing of Coventry) and Counter-plan ‘Cold Water,’” AIR 2/5238). Після цієї атаки прихильники теорій змови намагалися довести, що Черчилль знав про неї, але нічого не вдіяв, щоб не розкрити таємниці Блечлі-парку. Але документальні свідчення, розсекречені 1971 року, чітко вказують на те, що того вечора Черчилль і гадки не мав, що ціллю буде Ковентрі.
- 624 Colville, *Winston Churchill*, 85.
- 625 За словами інспектора Томпсона, «він не міг стояти осторонь під час рейду, як і не міг спокійно сидіти під час дебатов у парламенті». Thompson, *Assignment*, 126.
- 626 Longmate, *Air Raid*, 73.
- 627 Longmate, *Air Raid*, 79.
- 628 Longmate, *Air Raid*, 102.
- 629 Longmate, *Air Raid*, 109.
- 630 Longmate, *Air Raid*, 105.
- 631 Longmate, *Air Raid*, 106.
- 632 Longmate, *Air Raid*, 95.
- 633 Donnelly, *Mrs. Milburn’s Diaries*, 66.
- 634 Süß, *Death from the Skies*, 412; Longmate, *Air Raid*, 156.
- 635 Longmate, *Air Raid*, 223.
- 636 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 454.
- 637 Longmate, *Air Raid*, 196.
- 638 “Note on German Operation ‘Moonlight Sonata,’ and Counter-plan ‘Cold Water,’ ” 2, AIR 2/5238, UKARCH.
- 639 Longmate, *Air Raid*, 202.
- 640 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 135.
- 641 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 134.
- 642 Longmate, *Air Raid*, 212.
- 643 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 109.
- 644 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 177.
- 645 Kesselring, *Memoirs*, 81.
- 646 Bekker, *Luftwaffe Diaries*, 180.
- 647 Щоденник, 17 листопада 1940 р. Colville Papers.
- 648 Памела Черчилль — Рендольфу Черчиллю, 19 листопада 1940 р. RDCH 1/3/5 File no. 2, Randolph Churchill Papers.
- 649 Colville, *Fringes of Power*, 1:379.

- 650 Gilbert, *War Papers*, 2:1002.
- 651 Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 107.
- 652 Cowles, *Winston Churchill*, 327.
- 653 Бівербрук — Вінстону Черчиллю, 2 грудня 1940 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 654 Черчилль — Бівербруку, 3 грудня 1940 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 655 Gilbert, *War Papers*, 2:1169.
- 656 Черчилль — Сінклеру та іншим, 9 грудня 1940 р. G 26/1, Lindemann Papers.
- 657 Черчилль — Сінклеру та іншим, 12 січня 1941 р. G 35/30, Lindemann Papers.
- 658 Gilbert, *War Papers*, 2:1204.
- 659 Черчилль — Рузвельту, 7 грудня 1940 р. FDR/Diplo. Also in FDR/Map.
- 660 Andrew Roberts, "Holy Fox," 272.
- 661 Cooper, *Trumpets from the Steep*, 69.
- 662 Щоденник, 12 грудня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 663 Gilbert, *War Papers*, 2:1217.
- 664 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 224.
- 665 Cockett, *Love and War in London*, 181–82.
- 666 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 225.
- 667 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 229.
- 668 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 58.
- 669 Andrew Roberts, "Holy Fox," 275.
- 670 Hylton, *Their Darkest Hour*, 107.
- 671 James R. Wilkinson to Walter H. McKinney, Dec. 27, 1940, FDR/Diplo.
- 672 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 313.
- 673 Cockett, *Love and War in London*, 149.
- 674 Cockett, *Love and War in London*, 140.
- 675 Клементина Черчилль — Вінстону Черчиллю, 3 січня 1941 р. "The 3-Tier Bunk," "Sanitation in Shelter," "Shelters Visited in Bermondsey on Thursday December 19th 1940," PREM 3/27, UKARCH.
- А ось ще приємна історія до сніданку. Восени журналіст Кінгслі Мартін відвідав величезне укриття Тілбері в Іст-Енді — склад маргарину, де щоночі збиралося до 14 тисяч осіб. Після цього він змалював свій досвід у промовистому нарисі під заголовком «Війна у Східному Лондоні». Він пише, що мешканці цього укриття — «білі, євреї та неєвреї, китайці, індійці та негри» — мало зважали на санітарні умови. «Вони випорожнюються в кожному куточку цієї будівлі. Цьому процесу сприяє наявність маргарину в картонних коробках, із яких можна побудувати курган, заховатися за ним і спокійно спати та випорожнитися». Він не знав, чи постачають цей маргарин до міських крамниць, але написав, що «небезпека сну тисяч людей на лондонському маргарині цілком очевидна».
- Кому підсмаженого хліба? PREM 3/27, UKARCH.
- 676 Черчилль — міністру внутрішніх справ та іншим, 29 березня 1941 р. PREM 3/27, UKARCH.
- 677 Cadogan, *Diaries*, 342.
- 678 Cadogan, *Diaries*, 343.
- 679 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 520.
- 680 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 179–80.
- 681 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 110.
- 682 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 49.
- 683 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 112.
- 684 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 110.
- 685 Див.: Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 201, 204, 215, 217, 209.

- 686 Stafford, *Flight from Reality*, 126, 127.
- 687 Із цими та багатьма іншими чутками можна ознайомитися в тижневих звітах Служби внутрішньої розвідки: 30.09–09.10.1940; 7.10–14.10.1940; 15.01–22.01.1941; 12.02–19.02.1941; INF 1/292, UKARCH. Чутки про Вімблдон див.: “Extract from Minute by Mr. Chappell to Mr. Parker, Sept. 23, 1940,” HO 199/462, UKARCH.
- 688 Colville, *Fringes of Power*, 1:383.
- 689 Lee, *London Observer*, 187.
- 690 Martin, *Downing Street*, 37.
- 691 Colville, *Fringes of Power*, 1:383.
- 692 Diary, Dec. 24, 1940, Colville Papers.
- 693 Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle*, 110.
- 694 Soames, *Daughter's Tale*, 185.
- 695 Martin, *Downing Street*, 37.
- 696 Щоденник, 25 грудня 1940 р. Mary Churchill Papers.
- 697 Nicolson, *War Years*, 131.
- 698 Wyndham, *Love Lessons*, 166.
- 699 Basil Collier, *Defense of the United Kingdom*, 274.
- 700 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 228.
- 701 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 222.
- 702 Cadogan, *Diaries*, 344.
- 703 Gilbert, *War Papers*, 2:1309.
- 704 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 223.
- 705 Martin, *Downing Street*, 37; Colville, *Fringes of Power*, 1:386.
- 706 Lee, *London Observer*, 208.
- 707 Черчилль — Бівербруку, 2 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 708 Бівербрук — Черчиллю, 3 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 709 Черчилль — Бівербруку, 3 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 710 Gilbert, *War Papers*, 3:2–3.
- 711 Gilbert, *War Papers*, 3:4–6.
- 712 Colville, *Fringes of Power*, 1:387.
- 713 Colville, *Fringes of Power*, 1:387.
- 714 Сінгльтон — Черчиллю, 3 січня 1941 р. F125/12, Lindemann Papers.
- 715 Бівербрук — Черчиллю, 6 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 716 Gilbert, *War Papers*, 3:35.
- 717 Черчилль — Бівербруку, 7 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 718 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 465.
- 719 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 234.
- 720 Colville, *Fringes of Power*, 1:393.
- 721 Colville, *Fringes of Power*, 1:392.
- 722 Памела Черчилль — Рендольфу Черчиллю, 1 січня 1941 р. RDCH 1/3/5 File no. 3, Randolph Churchill Papers.
- 723 Ismay, *Memoirs*, 213–14.
- 724 Gilbert, *War Papers*, 3:58.
- 725 Gilbert, *War Papers*, 3:59.
- 726 Щоденник, 10 січня 1941 р. Colville Papers.
- 727 Donnelly, *Mrs. Milburn's Diaries*, 72.
- 728 Щоденник, 11 січня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 729 Soames, *Clementine Churchill*, 385–86.

- 730 Colville, *Fringes of Power*, 1:395.
- 731 Gilbert, *War Papers*, 3:68–69; Colville, *Fringes of Power*, 1:396.
- 732 Gilbert, *War Papers*, 3:69.
- 733 Colville, *Fringes of Power*, 1:397.
- 734 Англ. roast — печеня. — Прим. пер.
- 735 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 243.
- 736 Moran, *Churchill*, 6.
- 737 Nel, *Mr. Churchill's Secretary*, 78.
- 738 Andrew Roberts, "Holy Fox," 280.
- 739 Lee, *London Observer*, 224.
- 740 Ismay, *Memoirs*, 214.
- 741 Lee, *London Observer*, 225.
- 742 Gilbert, *War Papers*, 3:86.
- 743 Gilbert, *War Papers*, 3: 86–87.
- 744 Martin, *Downing Street*, 42.
- 745 Lee, *London Observer*, 226.
- 746 Ismay, *Memoirs*, 214.
- 747 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 246.
- 748 Lee, *London Observer*, 227.
- 749 Martin, *Downing Street*, 40; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 250.
- 750 Ismay, *Memoirs*, 215.
- 751 Ismay, *Memoirs*, 216.
- 752 Ismay, *Memoirs*, 216; Moran, *Churchill*, 6.
- 753 Старий Заповіт у перекладі Івана Хоменка. — Прим. пер.
- 754 Moran, *Churchill*, 6.
- 755 Щоденник, 18 січня 1941 р. Colville Papers.
- 756 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 255.
- 757 Gilbert, *War Papers*, 3:165.
- 758 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 56–58.
- 759 "Hermann Göring," Interrogation Report, Military Intelligence Service, U.S. Ninth Air Force, June 1, 1945, Spaatz Papers.
- 760 Interrogation Report, Generals Attig, Schimpf, et al., May 20, 1945, Spaatz Papers.
- 761 Kesselring, *Memoirs*, 85.
- 762 Gilbert, *War Papers*, 3:191.
- 763 Щотижневий звіт Служби внутрішньої розвідки, 5–12 лютого 1941 р. INF 1/292, UKARCH.
- 764 Gilbert, *War Papers*, 3:192–200.
- 765 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 229.
- 766 Wheeler-Bennett, *King George VI*, 447, 849.
- 767 Gilbert, *War Papers*, 3:224.
- 768 Gilbert, *War Papers*, 3:225.
- 769 Телеграми, 21 і 23 січня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 770 Wyndham, *Love Lessons*, 171.
- 771 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 772 Conant, *My Several Lives*, 253–55.
- 773 "Memorandum for the Chief of Staff," War Department, March 3, 1941, Spaatz Papers.
- 774 Trevor-Roper, *Blitzkrieg to Defeat*, 58–59.
- 775 Wyndham, *Love Lessons*, 160.
- 776 Graves, *Champagne and Chandeliers*, 112.

- 777 Graves, *Champagne and Chandeliers*, 115.
- 778 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 260.
- 779 Goodwin, *No Ordinary Time*, 213.
- 780 Averell Harriman, Memorandum to self, March 11, 1941, "Harriman Mission," Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 781 Те саме джерело.
- 782 Те саме джерело.
- 783 Smith, *Reflected Glory*, 259.
- 784 Gilbert, *War Papers*, 3:320–24.
- 785 У праці Чарльза Грейвса «Шампанське і канделябри», біографії цього закладу, можна знайти яскраву й детальну оповідь про бомбардування (с. 112–125). У Національному архіві Сполученого Королівства зберігається створена слідчими карта, на якій зображено планування клубу і розташування поранених гостей та трупів, з приміткою: «Шістьох людей знайшли мертвими за столом. Поверхневих ушкоджень у них виявлено не було». НО 193/68, UKARCH.
- 786 Щоденник, 8 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 787 Graves, *Champagne and Chandeliers*, 116.
- 788 Ziegler, *London at War*, 148.
- 789 Graves, *Champagne and Chandeliers*, 121.
- 790 Щоденник, 8 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 791 Graves, *Champagne and Chandeliers*, 118–19.
- 792 Щоденник, 8 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 793 Soames, *Daughter's Tale*, 191.
- 794 Gilbert, *War Papers*, 3:331.
- 795 Gilbert, *War Papers*, 3:331.
- 796 Щоденник, 9 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 797 Alanbrooke, *War Diaries*, 145.
- 798 Colville, *Fringes of Power*, 1:433.
- 799 Alanbrooke, *War Diaries*, 144–45.
- 800 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 262.
- 801 Waugh, *Diaries*, 493.
- 802 Smith, *Reflected Glory*, 75.
- 803 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 804 Те саме джерело.
- 805 Те саме джерело.
- 806 Clarissa Eden, *Clarissa Eden*, 58.
- 807 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 808 "Atlantic Clipper Passenger List," New York–Lisbon, March 10–12, 1941, "Harriman Mission," Chronological File, W. Averell Harriman Papers; Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 19.
- 809 "World War II Diary," 2, Meiklejohn Papers.
- 810 Мейклдзон — Семюелу Г. Вайлі, 16 квітня 1941 р. "Family Papers," W. Averell Harriman Papers.
- 811 Martin, *Downing Street*, 42.
- 812 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 268.
- 813 Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 21.
- 814 Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 22.
- 815 Щоденник, «Понеділок і вівторок», 17–18 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.

- 816 “World War II Diary,” 10, Meiklejohn Papers.
- 817 “World War II Diary,” 12, Meiklejohn Papers.
- 818 Мейклджен — Найту Вуллі, 21 травня 1941 р. Public Service, Chronological File, W. Averell Harriman Papers. Гарріман також потерпав від диспепсії: цей хитромудрий термін позначає печію або нетравлення.
- 819 Niven, *Moon's a Balloon*, 242.
- 820 Нівен — Гарріману, 16 березня 1941 р. “Harriman Mission,” Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 821 Багрянний Первоцвіт, або ж Скарлет Пімпернел — персонаж роману Емми Орці, вперше виданого 1905 року. — *Прим. пер.*
- 822 Крістіансен — Гарріману, 19 березня 1941 р. “Harriman Mission,” Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 823 Оуен — Гарріману, 19 березня 1941 р. “Harriman Mission,” Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 824 Кетлін Гарріман — Марі Гарріман, 19 березня (без дати, але, найімовірніше, 1942 р.). Correspondence, W. Averell Harriman Papers.
- 825 Ентоні Біддл — Франкліну Рузвельту, 26 квітня 1941 р. FDR/Diplo.
- 826 Gilbert, *War Papers*, 3:369.
- 827 “Air Raid Casualties,” April 3, 1941, Metropolitan Police Report, MEPO 2/6580.
- 828 ‘Dearest, I Feel Certain I Am Going Mad Again’: The Suicide Note of Virginia Woolf,” *Advances in Psychiatric Treatment* 16, no. 4 (July 2020), www.cambridge.org/core/journals/advances-in-psychiatric-treatment/article/dearest-i-feel-certain-i-am-going-mad-again-the-suicide-note-of-virginia-woolf/8E400FB1AB0EEA2C2A61946475CB7FA3.
- 829 C.R. Thompson to Hastings Ismay, March 26, 1941, Protection of Chequers, pt. 3, WO 199/303, UKARCH.
- 830 “Your Anderson Shelter This Winter,” PREM 3/27, UKARCH.
- 831 Memorandum, “Yesterday evening. . .,” May 1, 1941, PREM 3/27, UKARCH.
- 832 Щоденник, 28 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 833 Те саме джерело.
- 834 “World War II Diary,” 15, Meiklejohn Papers.
- 835 Розшифровка інтерв’ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 836 Channon, “*Chips*,” 385.
- 837 Gilbert, *Finest Hour*, 1048.
- 838 Colville, *Fringes of Power*, 1:440.
- 839 Щоденник, 30 березня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 840 Ці та інші дописи можна знайти у щоденнику Мері під зазначеними датами. Mary Churchill Papers.
- 841 Gilbert, *Finest Hour*, 1055.
- 842 Gilbert, *War Papers*, 3:460.
- 843 Gilbert, *War Papers*, 3:460.
- 844 Gilbert, *War Papers*, 3:470. Текст промови див. на с. 461–470.
- 845 Nicolson, *War Years*, 162.
- 846 Гарріман — Рузвельту, 10 квітня 1940 р. “Harriman Mission,” Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 847 Щоденник, 9 квітня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 848 Вінстон Черчилль — Рендольфу Черчиллю, 8 червня 1941 р. CHAR 1/362, Winston Churchill Papers.
- 849 Щоденник, 11 квітня 1941 р. Mary Churchill Papers.

- 850 Colville, *Fringes of Power*, 1:443.
- 851 Щоденник, 12 квітня 1941 р. Mary Churchill Papers; Soames, *Daughter's Tale*, 193.
- 852 Thompson, *Assignment*, 215–16.
- 853 Щоденник, 12 квітня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 854 “War Reminiscences,” 12, Oct. 13, 1953, Memoirs, Harriman Recollections, W. Averell Harriman Papers.
- 855 Soames, *Daughter's Tale*, 193.
- 856 Gilbert, *War Papers*, 3:480.
- 857 “War Reminiscences,” 12, Oct. 13, 1953, Memoirs, Harriman Recollections, W. Averell Harriman Papers.
- 858 Gilbert, *War Papers*, 3:486n1.
- 859 Gilbert, *War Papers*, 3:486.
- 860 Colville, *Fringes of Power*, 1:444.
- 861 Клементина Черчилль — Гарріману, 15 квітня 1941 р. “Harriman Mission,” Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 862 Аверелл Гарріман — Кетлін Гарріман, 15 квітня 1941 р. W. Averell Harriman Papers.
- 863 Smith, *Reflected Glory*, 90.
- 864 У низці дописів у щоденник, починаючи від 7 квітня 1941 року, Александер Кадоган зазначає: «Дуже похмуро»; «Зовсім похмуро»; «Вкрай похмуро». Cadogan, *Diaries*, 370.
- 865 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 143.
- 866 Below, *At Hitler's Side*, 93; Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 311.
- 867 Gilbert, *War Papers*, 3:502.
- 868 Рузвельт — Корделу Галлу, 16 квітня 1941 р. FDR/Conf.
- 869 Greene, *Ways of Escape*, 112.
- 870 Colville, *Fringes of Power*, 1:445.
- 871 “World War II Diary,” 23, Meiklejohn Papers.
- 872 Lee, *London Observer*, 244.
- 873 У книжці «Світське життя» (*Life of the Party*) Крістофер Огден використовує й доповнює спогади Памели про те, що ця вечерея відбулася в готелі «Дорчестер», у номерах леді Емеральди Канард, відомої в Лондоні світської дами (с. 118–120). Однак на той час леді Канард в Англії не було. У «Відображенні слави» (*Reflected Glory*) Саллі Беделл Сміт описує цю ситуацію більш переконливо (с. 84–85). Див. також дослідження «Ненсі Канард» Анни Чисхолм, відповідно до якого під час тієї вечірки Канард була на карибському острові (с. 159, 261). А втім, слід зазначити, що на результат це не вплинуло.
- 874 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 875 Smith, *Reflected Glory*, 85.
- 876 Colville, *Fringes of Power*, 1:445.
- 877 Smith, *Reflected Glory*, 85.
- 878 Ліндеманн — Черчиллю, 17 квітня 1941 р. F132/24, Lindemann Papers.
- 879 Colville, *Fringes of Power*, 1:449.
- 880 Colville, *Fringes of Power*, 1:472.
- 881 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 332.
- 882 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 331.
- 883 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 335.
- 884 Cadogan, *Diaries*, 374.
- 885 Gilbert, *War Papers*, 3:548.
- 886 Toye, *Roar of the Lion*, 95.
- 887 Gilbert, *War Papers*, 3:556.

- 888 Gilbert, *War Papers*, 3:577.
- 889 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 337.
- 890 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 340.
- 891 Gilbert, *War Papers*, 3:577.
- 892 Stafford, *Flight from Reality*, 142; “Studies in Broadcast Propaganda, No. 29, Rudolf Hess, BBC,” INF 1/912, UKARCH.
- 893 Бівербрук — Черчиллю, 30 квітня 1941 р. BBK/D, Beaverbrook Papers.
- 894 Panter-Downes, *London War Notes*, 147.
- 895 Colville, *Fringes of Power*, 1:452.
- 896 Kimball, *Churchill and Roosevelt*, 180.
- 897 Gilbert, *War Papers*, 3:592.
- 898 Gilbert, *War Papers*, 3:600.
- 899 Насправді в історії про п’ятдесят есмінців, які Рузвельт надав Британії, не все однозначно. Щонайменше дванадцять із них зіткнулися з кораблями Союзників, зокрема з п’ятьма американськими. ВМФ Канади отримав два есмінці, які намагався повернути у квітні 1944 року. ВМФ США відмовився.
- Але ці кораблі відіграли важливу роль. Їхні екіпажі врятували тисячу моряків. Корабель «Черчилль», який назвали на честь пращура прем’єр-міністра, лише за 1941 рік надав супровід чотирнадцяти караванам. Есмінці збивали літаки, потопили принаймні шість субмарин і допомогли захопити одну субмарину неушкодженою; Королівський ВМФ включив її до свого флоту.
- На наступних етапах війни американські есмінці вийшли з ужитку. Десяток використовували як тренувальні цілі для навчання пілотів. Вісім кораблів, зокрема «Черчилль», передали Радянському Союзу; дев’ятий розібрали на запчастини.
- 16 січня 1945 року в есмінець «Черчилль», якому дали нову назву, «Деятельный», влучила торпеда субмарини; він затонув під час надання супроводу торговельному каравану в Білому морі поблизу території Радянського Союзу. Капітан і 116 членів екіпажу загинули; семеро вижило.
- Про це можна почитати в дослідженні Філіпа Гуд’арта «П’ятдесят кораблів, які врятували світ». Заголовок гіперболізований, але історія цікава.
- 900 Gilbert, *War Papers*, 3:600.
- 901 Colville, *Fringes of Power*, 1:453.
- 902 Nicolson, *War Years*, 165.
- 903 “World War II Diary,” 56, Meiklejohn Papers.
- 904 Colville, *Fringes of Power*, 1:454.
- 905 Gilbert, *War Papers*, 3:596.
- 906 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 346.
- 907 Colville, *Fringes of Power*, 1:454.
- 908 *Hansard*, House of Commons Debate, May 6 and 7, 1941, vol. 371, cols. 704, 867–950.
- 909 Channon, “*Chips*,” 303.
- 910 Кетлін Гарріман — Мері Гарріман Фіск, 10 лютого 1942 р. Correspondence, W. Averell Harriman Papers.
- 911 Pottle, *Champion Redoubtable*, 236.
- 912 Nicolson, *War Years*, 164.
- 913 *Hansard*, House of Commons Debate, May 6 and 7, 1941, vol. 371, cols. 704, 867–950.
- 914 Гарріман — Рузвельту, 7 травня 1941 р. Public Service, Chronological File, W. Averell Harriman Papers.
- 915 Colville, *Fringes of Power*, 1:483.

- 916 Colville, *Fringes of Power*, 1:465.
- 917 Nicolson, *War Years*, 164.
- 918 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 355.
- 919 Fred Taylor, *Goebbels Diaries*, 358.
- 920 Colville, *Fringes of Power*, 1:457. У надрукованій версії свого щоденника Колвілл опускає останні два слова — «про нього». Дрібниця, але як цікаво.
- 921 Richard Collier, *City That Would Not Die*, 24–25, 26, 28.
- 922 Soames, *Daughter's Tale*, 194
- 923 Basil Collier, *Defense of the United Kingdom*, 271.
- 924 Richard Collier, *City That Would Not Die*, 44.
- 925 У Національному архіві Сполученого Королівства, одному з найкультурніших місць на планеті, є безліч матеріалів цієї саги про Гесса. До деяких дослідники отримали доступ лише нещодавно. Там є всі можливі подробиці, але в цій історії, як і в історії з Ковентрі, поціновувачів теорій змови спіткає розчарування. Ніякої змови не було: політ до Англії був божевільною примхою Гесса, британська розвідка його не перехопила. Я посилаюся на такі джерела:
- FO 1093/10.
 - “The Capture of Rudolf Hess: Reports and Minutes,” WO 199/328.
 - WO 199/3288B. (Розсекречено 2016 р.)
 - AIR 16/1266. (Засекречено до 2019 р., але розсекречено раніше за процедурою «Дочасного розсекречення».)
 - “Duke of Hamilton: Allegations Concerning Rudolf Hess,” AIR 19/564.
 - “Studies in Broadcast Propaganda, No. 29, Rudolf Hess, BBC,” INF 1/912.
- 926 Speer, *Inside the Third Reich*, 211; Stafford, *Flight from Reality*, 168.
- 927 “Report on the Collection of Drugs, etc., Belonging to German Airman Prisoner, Captain Horn,” FO 1093/10, UKARCH. Горн — тимчасове кодове ім'я Гесса.
- 928 Toliver and Constable, *Fighter General*, 148–49; Galland, *The First and the Last*, 56; Stafford, *Flight from Reality*, 135.
- 929 Звіт: “Rudolf Hess, Flight on May 10, 1941, Raid 42J,” May 18, 1941, AIR 16/1266, UKARCH.
- 930 Те саме джерело; “Raid 42J,” Scottish Area Commandant to Commandant Royal Observer Corps, Bentley Priory, May 13, 1941, AIR 16/1266, UKARCH.
- 931 “Prologue: May 10, 1941,” Extract, AIR 16/1266, UKARCH. Прозора, детальна, неупереджена розповідь Дерека Вуда; її примірник можна знайти в документах Міністерства авіації.
- 932 Richard Collier, *City That Would Not Die*, 157.
- 933 Те саме джерело, с. 159–60; Ziegler, *London at War*, 161.
- 934 Stafford, *Flight from Reality*, 133.
- 935 World War II Diary,” 33, Meiklejohn Papers.
- 936 Звіт: “Rudolf Hess, Flight on May 10, 1941, Raid 42J,” May 18, 1941, AIR 16/1266, UKARCH. У тому ж документі див.: “Raid 42J-10/5/1941,” No. 34 Group Centre Observer Corps to Royal Observer Corps, Bentley Priory, May 13, 1941; “Prologue: May 10, 1941,” Extract. Див. також: “The Capture of Rudolf Hess: Reports and Minutes,” WO 199/328, UKARCH.
- 937 “Prologue: May 10, 1941,” Extract, AIR 16/1266.
- 938 Звіт: Major Graham Donald to Scottish Area Commandant, Royal Observer Corps, May 11, 1941, AIR 16/1266, UKARCH. Див. також: “Prologue: May 10, 1941,” Extract, AIR 16/1266.
- 939 Звіт: Major Graham Donald to Scottish Area Commandant, Royal Observer Corps, May 11, 1941, AIR 16/1266, UKARCH.
- 940 Stafford, *Flight from Reality*, 90.

- 941 “World War II Diary,” 35, Meiklejohn Papers.
- 942 Colville, *Fringes of Power*, 1:457; Fox, “Propaganda and the Flight of Rudolf Hess,” 78.
- 943 Colville, *Fringes of Power*, 1:459.
- 944 Щоденник, 11 травня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 945 Colville, *Fringes of Power*, 1:459.
- 946 Colville, *Footprints in Time*, 112.
- 947 Speer, *Inside the Third Reich*, 209.
- 948 Douglas-Hamilton, *Motive for a Mission*, 193, 194.
- 949 Speer, *Inside the Third Reich*, 209, 210.
- 950 Щоденник, 11 травня 1941 р. Mary Churchill Papers.
- 951 Feigel, *Love-Charm of Bombs*, 151–57.
- 952 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 19. Заступник міністра закордонних справ Александер Кадоган дивився на це інакше: «Мені байдуже. Краще б більшість членів парламенту була там». Cadogan, *Diaries*, 377.
- 953 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 275.
- 954 Nicolson, *War Years*, 172.
- 955 “Statement of Civilian Deaths in the United Kingdom,” July 31, 1945, HO 191/11, UKARCH.
- 956 Harrisson, *Living Through the Blitz*, 274.
- 957 Boelcke, *Secret Conferences of Dr. Goebbels*, 162, 165.
- 958 Stafford, *Flight from Reality*, 131.
- 959 Рузвельт — Черчиллю [ймовірно, 14 травня 1941 р.], FDR/Map.
- 960 Panter-Downes, *London War Notes*, 148.
- 961 Lee, *London Observer*, 276.
- 962 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 174–75.
- 963 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 236.
- 964 Toye, *Roar of the Lion*, 8.
- 965 Cooper, *Trumpets from the Steep*, 73.
- 966 Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 111–12.
- 967 Winant, *Letter from Grosvenor Square*, 198.
- 968 Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 112. Рузвельт повторив цю думку в телеграмі від 8 грудня 1941 р.: «Сьогодні ми в одному човні з вами та народом Імперії, і цей човен ніколи не потоне». Рузвельт — Черчиллю, 8 грудня 1941 р. FDR/Map.
- 969 Gilbert, *War Papers*, 3:1580.
- 970 Harriman, *Special Envoy to Churchill and Stalin*, 112.
- 971 Anthony Eden, *Reckoning*, 331.
- 972 Gilbert, *War Papers*, 3:1580.
- 973 Ismay, *Memoirs*, 242.
- 974 Moran, *Churchill*, 9–10.
- 975 Martin, *Downing Street*, 69.
- 976 Вінстон Черчилль — Клементині Черчилль, грудень 1941 р. CSCT 1/24, Clementine Churchill Papers.
- 977 Harriman, Memorandum to self, “Trip to U.S. with ‘P.M.’ December 1941,” W. Averell Harriman Papers.
- 978 Thompson, *Assignment*, 246.
- 979 У кожного учасника власна версія цієї історії, але завершення в неї однакове. Те саме джерело, с. 248; Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 442; Halle, *Irrepressible Churchill*, 165.
- 980 Детальніше див.: Hindley, “Christmas at the White House with Winston Churchill.” Я переглянув кінохроніку British Pathé на YouTube за покликанням: www.youtube.com/watch?

v=dZTRbNThHnk.

- 981 Thompson, *Assignment*, 249.
- 982 Hastings, *Winston's War*, 205.
- 983 Thompson, *Assignment*, 257.
- 984 Soames, *Daughter's Tale*, 232–33.
- 985 Colville, *Fringes of Power*, 2:99.
- 986 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 32.
- 987 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 26–27.
- 988 Colville, *Fringes of Power*, 1:523.
- 989 Colville, *Fringes of Power*, 1:490.
- 990 Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 60.
- 991 Colville, *Fringes of Power*, 1:533.
- 992 Colville, *Fringes of Power*, 2:71.
- 993 Colville, *Fringes of Power*, 84.
- 994 Colville, *Fringes of Power*, 116.
- 995 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 996 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, 440.
- 997 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 230.
- 998 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 231.
- 999 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 325.
- 1000 Young, *Churchill and Beaverbrook*, 235.
- 1001 Сінглтон — Черчиллю, орієнтовно серпень 1941 р. G 36/4, Lindemann Papers.
- 1002 Smith, *Reflected Glory*, 106.
- 1003 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 247.
- 1004 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 20.
- 1005 Waugh, *Diaries*, 525.
- 1006 Smith, *Reflected Glory*, 111.
- 1007 Розшифровка інтерв'ю, липень 1991 р. Biographies File, Pamela Harriman Papers.
- 1008 Те саме джерело.
- 1009 Smith, *Reflected Glory*, 260.
- 1010 “William Averell Harriman,” Biographies and Proposed Biographies, Background Topics, Pamela Harriman Papers.
- 1011 Smith, *Reflected Glory*, 265.
- 1012 «Барбі» [місис Герберт Агар] — Памелі Дітбі Гарріман, 19 вересня 1971 р. Personal and Family Papers, Marriages, Pamela Harriman Papers.
- 1013 “Interrogation of Reich Marshal Hermann Goering,” May 10, 1945, Spaatz Papers.
- 1014 Overy, *Goering*, 229.
- 1015 Goldensohn, *Nuremberg Interviews*, 129.
- 1016 “The GÖring Collection,” Confidential Interrogation Report No. 2, Sept. 15, 1945, 174, Office of Strategic Services and Looting Investigative Unit, T 209/29, UKARCH.
- 1017 Kershaw, *Nemesis*, 832–33.
- 1018 Douglas-Hamilton, *Motive for a Mission*, 246.
- 1019 Baker, *Adolf Galland*, 287–88, 290–92.
- 1020 Winston S. Churchill, *Memories and Adventures*, 31.
- 1021 Hastings, *Winston's War*, 460.
- 1022 Nicolson, *War Years*, 459.
- 1023 Soames, *Daughter's Tale*, 360–61.
- 1024 Elletson, *Chequers and the Prime Ministers*, 145.

1025 Soames, *Daughter's Tale*, 361.

Популярне видання

Ларсон Ерік

ВЕЛИЧ І НИЦІСТЬ

**Історія про Черчилля, його родину та спротив під час
Лондонського бліцу**

Літературний редактор *Вікторія Бриних-Стах*

Коректорка *Марина Гетманець*

Верстальниця *Наталія Коваль*

Художня редакторка *Ольга Старостіна*

Дизайнер обкладинки *Орест Підлісецький*

Залишайте відгуки й отримуйте знижки на купівлю нових книжок

Знайшли помилку? Маєте інші зауваження чи слова вдячності?

[Напишіть нам про це.](#)

Ми хочемо ставати кращими!

*Хочете прочитати враження інших про книжку чи поділитися
своїм?*

[Долучайтесь!](#)

Історія про Черчилля, його родину
та спротив під час Лондонського бліцу

